

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**AZERBAYCANLI MÜFESSİR AHMED
HÂŞİMZÂDE’NİN TEFSİRÜ’L-KUR’ÂNİ’L-AZÎM
İSİMLİ ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA
YÖNTEMİ**

(DOKTORA TEZİ)

ROYA KAZIMOVA

BURSA - 2022

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**AZERBAYCANLI MÜFESSİR AHMED
HÂŞİMZÂDE’NİN TEFSİRÜ’L-KUR’ÂNİ’L-AZÎM
İSİMLİ ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA
YÖNTEMİ**

(DOKTORA TEZİ)

ROYA KAZIMOVA

**Danışman:
Prof. Dr. Celil KİRAZ**

BURSA - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 711623010 numaralı Roya KAZIMOVA'nın hazırladığı "AZERBAYCANLI MÜFESSİR AHMED HÂŞİMZÂDE'NİN TEFSİRÜ'L-KUR'ÂNİ'L-AZÎM İSİMLİ ESERİNDE KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ" konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, ..., günü,saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna oy birliği (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Celil KİRAZ

Prof. Dr. Remzi KAYA

Bursa Uludağ Üniversitesi

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Üye

Prof. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK

Balıkesir Üniversitesi

Kocaeli Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Ü. Ali İhsan AKÇAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

25/07/ 2022

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 16/06/2022

Tez Başlığı / Konusu: “AZERBAYCANLI MÜFESSİR AHMED HÂŞİMZÂDE’NİN TEFSİRÜ’L-KUR’ÂNİ’L-AZİM İSİMLİ ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ”
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 343 sayfalık kısmına ilişkin, 16/06/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13’tür. Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

16.06.2022

Adı Soyadı:	Roya KAZIMOVA
Öğrenci No:	711623010
Anabilim Dalı:	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Programı:	DOKTORA
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik

Danışman

(Adı, Soyad, Tarih)

Prof. Dr. Celil Kiraz

16.06.2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “AZERBAYCANLI MÜFESSİR AHMED HÂŞİMZÂDE’NİN TEFSÎRU’L-KUR’ÂNI’L-AZÎM İSİMLİ ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

...../...../2022

Adı Soyadı : Roya KAZIMOVA

Öğrenci No : 711623010

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri/Tefsir

Programı : Doktora

Statüsü : ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Roya Kazımova
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xvii + 389
Mezuniyet Tarihi : / / 2022
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Celil Kiraz

AZERBAIJANLI MÜFESSİR AHMED HÂŞİMZÂDE’NİN TEFSÎRU’L-KUR’ÂNÎ’L-AZÎM İSİMLİ ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ

Bu çalışmada Ahmed Hâşimzâde’nin Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm isimli eserinde Kur’ân’ı yorumlama yöntemi değerlendirilmiştir. Tez çalışması giriş, üç bölüm ve sonuç kısmını ihtivâ etmektedir. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntem ve kaynakları zikredilmiş, ilâveten Hâşimzâde’nin hayatı, ilmî kimliği ve Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm eserinin genel özellikleri ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde eser rivâyet tefsiri; Kur’ân’ın Kur’ân’la, Sünnet’le, Sahâbe ve Tâbiûn Kavilleriyle tefsiri yönünden ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, dirâyet tefsiri; Hâşimzâde’nin kelâmî konulara, ahkâmî hükümlere yaklaşımı, bununla beraber tasavvufî görüşleri, ahlâkî ilkeleri îzâhı ve Arap dili yönünden değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, Hâşimzâde’nin Kur’ân ilimlerine münâsebeti rivâyet, dirâyet ve dile dayanan Kur’ân ilimleri açısından tahlil edilmiştir.

Sonuç bölümündeyse, elde edilmiş tüm bilgiler kısa şekilde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ahmed Hâşimzâde, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, Kur’ân, tefsir, yöntem.

ABSTRACT

Name and Surname : Roya Kazımov
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Tafsir
Degree Awarded : PhD
Page Number : xvii + 389
Degree Date : / / 2022
Supervisor (s) : Prof. Dr. Celil Kiraz

THE METHOD OF AZERBAIJANIAN INTERPRETER OF THE QUR'AN AHMED HASHEMZADAH IN HIS BOOK "TAFSEER EL-QUR'AN EL- AZEEM"

In this study, the method of interpreting the Qur'an in Ahmed Hashemzadah's work named Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm has been evaluated. The thesis work includes an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction part, the subject, purpose, method and sources of the research are mentioned, in addition, informations about the life of Hashemzadah, his scientific identity and the general characteristics and sources of the work of Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm are given.

In the first part, the work is discussed in terms of narration interpretation. Narrative commentary consists of the interpretation of the Qur'an with the Qur'an, the Sunnah, the words of the Companions and Tâbiûn. The second part is the interpretation of dirâyat; Hashemzadah's approach to theological issues and legal decrees, as well as his mystical views, explanation of moral principles and Arabic language were evaluated. In the third and last part, the relation of Hashemzadah to Qur'anic sciences is analyzed in terms of Qur'anic sciences based on narration, dirâyat (insight) and language.

In the conclusion part, all the information obtained is interpreted briefly.

Keywords:

Ahmed Hashemzadah, Tafseer el-Qur'an el-Azeem, Qur'an, Tafsir, Method.

ÖNSÖZ

Hiç şüphe yoktur ki, İslâm'ı anlamak ve yaşamak, onu beyân eden Kur'ân-ı Kerîm'i Yüce Allah'ın murâdına uygun bir şekilde anlamakla mümkündür. Bunun için Kur'ân'ın tefsirine ihtiyaç vardır. Hz. Peygamber'den (s.a.s.) itibâren bu sâhada söz sahibi kimseler belirli metotlara sâdık kalarak Kur'ân-ı Kerîm'i ya kısmen, ya da tamamını tefsir etmiştir. Bu âlimlerden biri de Ahmed Hâşimzâde'dir. Hâşimzâde'nin, tarihin zorlu süzgecinden geçip, günümüze ulaşmış otoriteler; Taberî, Râzî, Zemahşerî gibi bir müfessir olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim kendisinin de böyle bir iddiası bulunmamaktadır. Müellifin kaleme aldığı 1600 sayfayı aşan bu çalışma, genel olarak isimlerini zikrettiği kaynaklardan aktardığı nakillerden oluşmaktadır. Fakat yaşadığı dönemin şartları ele alındığında, bıraktığı büyük ilmî mîrâsın değeri öne çıkmaktadır.

Hâşimzâde, Azerbaycan'ın Sovyet işgâli altında olduğu, İslâm'ın yasaklandığı ve ateist ideolojiyi esas alan bir idâre sisteminin hüküm sürdüğü dönemde eserini kaleme almıştır. Bunlara ilâve olarak, o dönem için Azerbaycan'da sadece iki tefsir; Bâkûvî'nin *Keşfu'l-Hakâik*'i ve Şekevî'nin *Kitâbu'l-Beyân*'ı yazılmıştı. Kur'ân'ın tamamını ihtivâ eden ilk meâlin hazırlanmasına gelince, bunun için otuz yıllık bir sürecin geçmesi gerekmekteydi. Bu çalışmayı Sovyet rejimine başkaldırış, özümüze; İslâm'a dönüş olarak da değerlendirebiliriz. Zîrâ eser Arap alfabesinin yasaklandığı bir devirde Arap alfabesiyle Azerbaycan dilinde kaleme alınmıştır. Halkı irşâd etme hedefiyle, büyük bir ihtiyaca binâen hazırlanan tefsir, bu günedek elyazma olarak kalmıştır. Latinize ederek, neşre hazırlayıp sunmam Hâşimzâde'ye karşı bir vefâ borcu, hedefinin gerçekleşmesi için bir adım olması hasebiyle büyük şeref ve mutluluk vermektedir.

Tez çalışması sürecinin tümünü titizlikle tâkip eden, gerekli yönlendirmelerde bulunan, tezin hazırlamasında büyük emeği geçen danışman hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ Bey'e, nasihat ve desteğini esirgemeyen eski danışmanım Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN Bey'e, değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Remzi KAYA, Prof. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK, Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK ve Dr. Öğr. Ü. Ali İhsan AKÇAY'a teşekkür eder, saygı ve şükranlarımı sunarım.

Roya KAZIMOVA

Bursa 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE TEKNİKLERİ	3
4. AHMED HÂŞİM ZÂDE VE TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-AZÎM TEFSİRİ.....	4
4.1. Hâşimzâde'nin Hayatı ve İlmî Kimliği	4
4.2. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Eserinin Genel Özellikleri.....	5
4.3. Hâşimzâde'nin İstifâde Ettiği Kaynaklar	7

BİRİNCİ BÖLÜM TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-AZÎM'DE RİVÂYET TEFSİRİ

1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN'LA TEFSİRİ.....	10
1.1. Âyetin Mânâsını Te'yîd Etme	10
1.2. Aynı ve Benzer İfâdelerin Geçtiği Âyetlerle Te'yîd Etme.....	16
1.3. Genel İfâdelerin Tahsîs Edilmesi	17
1.4. Mutlak İfâdelerin Takyîdi.....	20
1.5. Müşkil'in Ortadan Kaldırılması	20
1.6. Mübhemin Beyânı	22
1.7. Kelime ve İfâdelerin Açıklanması.....	24
1.8. Kısa ve Özlü İfâdenin Geniş İzâhı.....	29
1.9. Tercih Edilen Mânâyı Destekleme	30

2. KUR'ÂN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ	35
2.1. Mânâ ile İlgili Tefsirler	36
2.1.1 Kelime ve İbârelerin Mânâlarını Te'yîd Etme.....	36
2.1.2 Âyete Verilen Anlamı Te'yîd Etme.....	42
2.2. Rivâyetlerin Sened Bakımından Değerlendirilmesi	46
2.2.1. Senedsiz Naklolunan Hadîsler	46
2.2.2. Son Râvîsi Zikrolunan Hadîsler.....	49
2.3. Hadîslerin Sıhhat Değeri	53
2.3.1. Sahîh Hadîsler.....	53
2.3.2. Hasen Hadîsler.....	58
2.3.3. Zayıf Hadîsler	62
2.3.4. Mevzû Hadîsler.....	65
2.4. Tercîh Edilen Görüşün Desteklenmesi.....	67
3. SAHÂBE TEFSİRİ	73
3.1. Hz. Âişe (r.a.)	73
3.2. Hz. Ebû Bekr (r.a.)	74
3.3. Hz. Ömer (r.a.).....	75
3.4. Hz. Alî (r.a.)	76
3.5. Abdullah b. Me'sûd (r.a.)	80
3.6. Abdullah b. Abbâs (r.a.)	84
3.6.1. Kelime Açıklamaları.....	84
3.6.2. Cümle Açıklamaları.....	86
3.6.3. Âyetin Mânâsını Te'yîd Etme.....	89
3.6.4. Tercîh Edilen Görüşü Te'yîd Etme.....	91
3.6.5. Âyet Hakkında Genel Yorum	93
3.6.6. Âyetlerin Muhtevasına Uygun Rivâyetlerin Naklolunması.....	95
3.7. Ebû Hureyre (r.a.).....	97
3.8. Ebû Zer el-Gıfârî (r.a.).....	97
3.9. Selmân el-Fârisî (r.a.)	99
3.10. Abdullah b. Ömer (r.a.)	99
3.11. Abdullah b. Amr b. el-As (r.a.)	99
3.12. Câbir b. Abdullah (r.a.).....	100

4. TÂBÎÛN TEFSÎRÎ.....	101
4.1. Saîd b. Cübeyir	102
4.2. Mücâhid b. Cebr	103
4.3. İkrime el-Berberi	103
4.4. Dahhâk b. Müzâhim	104
4.5. Muhammed b. Ka‘b el-Kurazî.....	104
4.6. Hasan el-Basrî	106
4.7. Vehb b. Münebbih.....	107
4.8. Katâde b. Diâme	110
4.9. Ebû Muhammed İsmâîl Süddî.....	112
4.10. Muhammed b. Sâib el-Kelbî.....	113
4.11. Mukâtil b. Süleymân	115
4.12. İbn Cüreyc	116
4.13. Ebû'l-Âliye er-Riyâhî.....	117
4.14. Hâlid b. Ma‘dân.....	118
4.15. Yezîd b. Ebî Habîb	118
4.16. Cafer es-Sadık	119

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-AZÎM'DE

DİRÂYET TEFSİRİ

1. HÂŞİMZÂDE'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ.....	121
1.1. Ulûhiyyet.....	121
1.1.1. Allah'ın Varlığı ve Birliği	121
1.1.2. Allah'ın Sıfat ve İsimleri	122
1.1.3. Allah'ın Fiilleri	125
1.1.4. Ru'yetullah	131
1.2. Nübüvvet	134
1.2.1. Nübüvvetle İlgili Kavramlar.....	134
1.2.2. Nübüvvetin İmkân ve İsbâtı.....	140
1.2.3. Nübüvvetin Gerekliliği	141
1.2.4. Nübüvvetin Kesbî ve Vehbî Oluşu	142

1.2.5. Peygamberlerin Sıfatları	143
1.3. Âhiret/Sem'iyât	151
1.3.1. İmân ve Küfür	151
1.3.2. Melek İnancı	153
1.3.3. Cinler ve Şeytânlar	155
1.3.4. Kıyâmet	158
1.3.5. Kabir Azâbı	159
1.3.6. Cennet ve Cehennem	161
1.3.7. Büyük Günah	164
1.3.8. Şefâat	166
2. HÂŞİMZÂDE'NİN FIKHÎ GÖRÜŞLERİ	168
2.1. İbâdetler	168
2.1.1. Tahâret	168
2.1.2. Namaz	172
2.1.3. Oruç	178
2.1.4. Zekât	179
2.1.5. Hac ve Umre	180
2.2. Aile Hukûku	183
2.2.1. Nikâh	183
2.2.2. Talâk	189
2.3. Muâmelât ve Sosyal İlişkiler	195
2.3.1. Fâiz	195
2.3.2. Borcun Yazılması ve Rehin	196
2.3.3. Mîrâs	196
2.3.4. Yetimin Malı	198
2.4. Ukûbât	199
2.4.1. Adam Öldürme	199
2.4.2. Kısas	200
2.4.3. Yol Kesmek/Eşkiyâlık	201
2.4.4. Hırsızlık	202
2.4.5. Zinâ	203
2.4.6. Yemin Keffâreti	205

2.5. Cihâd	206
2.6. Tesettür	210
2.7. Diğer Konular	213
2.7.1. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Salavât Getirmek	213
2.7.2. Helâl ve Harâm Olan Bazı Yiyecekler	214
2.7.3. İçki ve Kumar	216
2.7.4. Sihir	218
3. HÂŞİMZÂDE'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	219
3.1. Tasavvufî Kavramların İzâhı	220
3.2. İşârî Tefsir Örnekleri	228
3.3. Meşhûr Mutasavvıfların Görüşlerinin Zikrolunması	233
4. HÂŞİMZÂDE'NİN AHLÂKÎ GÖRÜŞLERİ	235
4.1. Yüce Allah'a (c.c.) Karşı Âdâb	235
4.2. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Karşı Âdâb	236
4.3. Anne Babaya Karşı Âdâb	237
4.4. Duâ Etme Âdâbı	238
4.5. Selâm Verme Âdâbı	238
4.6. Başkasının Evine Girme Âdâbı	239
5. HÂŞİMZÂDE'NİN YAPTIĞI DİLSEL İZÂHLAR	242
5.1. Kelime ve İbârelerin Açıklanması	242

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-AZÎM'DE KUR'ÂN İLİMLERİ

1. RİVÂYETE DAYANAN KUR'ÂN İLİMLERİ	248
1.1. NESİH	248
1.1.1. Vasiyet ve Mîrâsla İlgili Hükümler	250
1.1.2. İbâdetler ve Emirler	253
1.1.3. Harâmlar ve Hadler ile İlgili Hükümler	255
1.1.4. Savaş ve Ganimetlerle İlgili Hükümler	257
1.2. ESBÂBU'N-NÜZÛL	260
1.2.1. Son Râvîsinin Zikredildiği Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri	261

1.2.2. Şahıs ve Grupları Konu Edinen Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri	264
1.2.3. Birkaç Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikrettiği Âyetler	267
1.2.4. Bir Âyetin Nüzûlünün Başka Bir Âyetin Nüzûlüne Sebep Gösterilmesi	270
1.2.5. Nüzûl Sigasının Önceki Peygamberler ve Geçmiş Milletler Konularında Kullanılması.....	271
1.2.6. Bir Olaya Binâen Hüküm Bildirmek Amacıyla İnen Âyetler.....	273
1.3. KASASU'L-KUR'ÂN	276
1.3.1. İsrâiliyyât	284
1.4. MÜBHEMATÜ'L-KUR'ÂN	288
1.4.1. Zamîrlerden Kaynaklanan İbhâm	289
1.4.2. İsm-i Mevsûllerden Kaynaklanan İbhâm.....	290
1.4.3. İsm-i İşâretlerden Kaynaklanan İbhâm.....	292
1.4.4. Cins İsimlerden Kaynaklanan İbhâm.....	292
1.4.5. Belirsiz Mekân Zarflarından ve İsm-i Mekânlardan Kaynaklanan İbhâm ..	293
1.4.6. Belirsiz Kelimelerden Kaynaklanan İbhâm.....	294
1.4.7. Belirli Kelimelerden Kaynaklanan İbhâm	295
1.5. FEZÂİLÜ'L-KUR'ÂN.....	296
1.5.1. Sûrelerin Fazîletiyle İlgili Hadîsler	297
1.5.2. Âyetlerin Fazîletiyle İlgili Hadîsler	298
1.5.3. Mevzû Hadîsler.....	300
2. DİRÂYETE DAYANAN KUR'ÂN İLİMLERİ	302
2.1. MÜTEŞÂBİHÜ'L-KUR'ÂN	302
2.1.1. Yüce Allah'ın Zât, Sıfat ve Fiilleri ile İlgili Müteşâbihât	304
2.2 HURÛF-I MUKATTAA	315
2.3. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	317
2.3.1. Âyette Vâkî Olan İşkâl Vehmi.....	318
2.3.2. Âyetler Arasında Vâkî Olan İşkâl Vehmi.....	321
2.3.3. Âyet Grupları Arasında Vâkî Olan İşkâl Vehmi	325
2.3.4. Âyetle Vakıa Arasında Bulunan İşkâl Vehmi.....	326
3. DİLE DAYANAN KUR'ÂN İLİMLERİ	330
3.1. MECÂZÜ'L-KUR'ÂN	330
3.1.1. Mecâz-ı Luğavî.....	331

3.1.2. Mecâz-ı Akfî	337
3.2. GARÎBU'L-KUR'ÂN	340
3.3. VÜCÛH VE NEZÂİR.....	345
SONUÇ	355
KAYNAKLAR	359
ÖZGEÇMİŞ	389

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
a.y.	: Aynı yer
age.	: Adı geçen eser
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİİF.	: Ankara Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi
AÜSBE.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin/İbn
BAE.	: Birleşik Arap Emirlikleri
bkz.	: Bakınız
BUÜSBE.	: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
BÜİFD.	: Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.	: Cild
cmd.	: Cemedden
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD.	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DEÜİFD.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA.	: Diyânet İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD.	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DÜSBE.	: Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
EÜSBE.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜİFD.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
HİÜİFD.	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
HÜİFD.	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z.	: Hazreti

İFAV.	: (Marmara Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi Vakfı
iht.	: İhtisar
m.	: Milâdî
MÜİF.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜİFD.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜSBE.	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
NEÜİFD.	: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nu.	: Numara
OMÜSBE.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve's-Sellem
SAÜİFD.	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sd.	: Sadeleştiren
şrh.	: Şerh
TDV.	: Türkiye Diyânet Vakfı
tdk:	: tadvk
thc.	: tahrîc
thk.	: tahkîk
tlk.	: ta'lik
ts.	: Tarihsiz/basım tarihi yok
vd.	: Ve diğçerleri
y.y.	: Yayın yeri yok
zbt.	: Zabteden

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Kur'ân-ı Kerîm Yüce Allah'ın kelâmı olmasından mütevellit eşsiz, kusursuz ve mucizevî bir kitaptır. Dünya ve âhiret hayatıyla ilgili bir birinden farklı çeşitli hükümler ve bilimler ihtivâ etmesine rağmen içerisinde tek bir çelişki ve noksân yoktur. Toplumun her kesimine; avâm, âlim, havâs gibi fertlere hitâb etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm her ne kadar okumayla anlaşılabilceği gibi, dosdoğru bir anlama için çeşitli ilimlere de gerek duyulmaktadır. Bu ilimlerden biri de Tefsir ilmidir. Doğru bir anlama için Tefsir ilminin belirlediği belli başlı yöntemler mevcuttur. Tefsirlerin kabul görme şartlarını müfessirlerin bu yöntemlere uyup uymaması belirlemektedir.

Tez çalışmasının konusu, Ahmed Hâşimzâde'nin (ö. 1979) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eserinde Kur'ân-ı Kerîm'i yorumlama yönteminin belirlenmesidir. Ömrünü eğitim ve öğretime adayan değerli âlim Ahmed Hâşimzâde yaşadığı zamanın tüm zorluklarına göğüs gererek altmış yılı aşkın ilmî birikiminin bir sonucu olarak *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* eserini yazmıştır. Bu çalışma Azerbaycan dilinde kaleme alınmış Kur'ân-ı Kerîm'in tüm sûrelerini ihtivâ eden üçüncü tefsirdir. Diğer iki tefsire gelince, bunlardan ilki Kâdî Bâkûvî'nin (ö. 1938 [?]) *Keşfü'l-Hakâik an Nüketi'l-Âyât ve'd-Dekâik*¹ ve Şeyhülislâm Mevlâzâde Şekvî'nin (ö. 1932) *Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*² eserleridir. Her iki tefsir mutedil yorumlara sahip olmakla beraber Şîî tefsir çalışması olarak telakkî edilebilir. Bu sebeple Hâşimzâde'nin tefsiri Ehl-i Sünnet mezhebinin görüşlerini esas alarak kaleme alınan ilk tefsir şeklinde nitelendirilebilir.

Bugüne kadar *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* ile ilgili yapılan çalışmalar tanıtım mahiyeti taşımaktadır. Eserle ilgili üsûl ve yöntem belirlenmesine dayalı kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Mehman İsmayılov *20. Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsiri ve Meal Çalışmaları* isimli Yüksek Lisans Tezinde,³ Fethi Ahmet Polat *Yirminci*

¹ Bâkûvî, Mir Muhammed Kerim, *Keşfü'l-Hakâik an Nüketi'l-Âyât ve'd-Dekâik (Âyetlerin Mânâ ve İncelikleriyle Hakikatlerin Açıklanması)*, I-III, Tiflis: Kaspi Gazetesi Buhariyye Matbaası, 1904.

² Şekvî, Muhammed Hasan Mevlâzâde, *Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Bakü: Azernesr, 1989.

³ İsmayılov, Mehman, *20. Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsiri ve Meal Çalışmaları*, 75-86, MÜİF, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2002.

Yüzyıl Sonrasında Azerbaycan'da Yapılan Kur'an Tercümeleri isimli makalesinde⁴ Hâşimzâde ve eserine yer ayırmıştır. Davut Aydzü'ün *Sovyet Döneminde Azerbaycan Türkçesi ve Arap Harfleriye Yazılan Bir Tefsir* isimli makalesi,⁵ Rahman Nuruyev'in *Ahmet Haşimzâde'nin Hayatı ve 'Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm' Adlı Eserinin Tanıtımı* isimli Yüksek Lisans Tezi⁶ tefsirle ilgili yapılmış diğer iki çalışmadır.

Tez çalışmasının temel hedefi, müellifin yaklaşımını en doğru şekilde tahkik edip, açığa çıkarmak ve tahlil etmektir. Bununla beraber, Hâşimzâde'nin ilmî çevrede tanıtılması, eserinin neşredilerek muhatâblarına sunulması ve mezkûr tefsir ile ilgili yapılacak çalışmalara teşvîk ve onlara kaynak teşkil etme hedefi gütmektedir. Çalışmamızda eksiklerin bulunması kaçınılmazdır. Mazur görülmesini temennî eder, konuyla ilgili araştırmalara faydalı olmasını niyâz ederiz.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın ana kaynağı Hâşimzâde'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eseridir. Müfessirin tefsirini yazarken uyguladığı metod ve teknikleri belirlemek için pek çok kaynak esere başvurulmuştur. İstifâde edilen kaynak eserler şu şekilde özetlenebilir: Tefsirler; Taberî (ö. 310/923), Mâturîdî (ö. 333/944), Sa'lebî (ö. 427/1035), Beğavî (ö. 516/1122) Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Atiyye (ö. 541/1147), Beyzâvî (ö. 685/1286), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), Neseî (ö. 710/1310), Hâzin (ö. 741/1341), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), İbn Kesîr'in (ö. 774/1373), Ebussuûd (ö. 982/1574), Şevkânî (ö. 1250/1834) Âlûsî (ö. 1270/1854) ve İbn Âşûr'un (ö. 1973) eserleridir.

Tefsirde zikrolunan hadîslerin sıhhatinin belirlenmesi için Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), İbn Mâce (ö.273/887), Nesâî (ö. 303/915), İbn Hibbân (ö. 354/965), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Beyhakî (ö. 458/1066), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Dârimî (ö.

⁴ Polat, Fethi Ahmet, "Yirminci Yüzyıl Sonrasında Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tercümeleri-I" *SÜİFD*, S: XVI, 82-83, Konya: 2003.

⁵ Aydzü, Davut, "Sovyet Dövründe Azerbaycan Türkçe'si ve Erebi Grafikasıyla Yazılmış Bir Tefsir", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 10, 84-93, Bakü: 2001; "Sovyet Döneminde Azerbaycan Türkçesi ve Arap Harfleriye Yazılan Bir Tefsir", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y: 5, S: 17, 99-104, Mayıs-Temmuz 2003.

⁶ Nuruyev, Rahman, *Ahmet Haşimzâde'nin Hayatı ve 'Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm' Adlı Eserinin Tanıtımı*, MÜİF, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2004.

255/869), Askalânî (ö. 852/1449) Albânî (ö. 1999), ve Arnavûtî'nin (ö. 2016) eserleri esas alınmıştır.

Müellifin kelâmî konulardaki îzâhı, İmâm Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *Fıkhu'l-Ekber*, Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *Makâlât*, Mâturidî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*, Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *Usûlü'd-Dîn*, Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Kitâbu'l-İrşâd*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), *Kavâidü'l-Akâid*, Ebu'l-Muîn Neseffî'nin (ö. 508/1115) *et-Temhîd*, Nüreddîn Sâbûnî'nin (ö. 580/1184), *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Risâletü't-Tedmuriyye* vd. eserlerle delillendirilmiştir.

Ahkâm âyetlerinin yorumlanması için İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Ahkâmu'l-Kur'ân* ve *el-Umm*, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Ahkâmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm* ve *Muhtasaru İhtilâfi'l-Ulemâ*, Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *et-Tecrîd*, Şirâzî'nin (ö. 476/1083) *Mühezzebe*, Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Mebsût*, Herrâsî'nin (ö. 504/1110) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İbn Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Kasânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i'u's-Sanâ'i'*, İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Mukni'*, Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Vehbe Zuheyli'nin (ö. 2015) *el-Fıkhu'l-İslâmiyyu ve Edilletuhu*, Hinn'in *Eseru'l-İhtilâf fi'l-Kavâ'idü'l-Usûliyyeti fi İhtilâfi'l-Fukahâi* vd. eserlerden istifâde edilmiştir.

Kur'ân ilimlerine gelince, temel kaynak olarak Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ı, Zürcânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-İrfân*'ı, İsmail Cerrahoğlu'nun ve Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü*; Tefsir tarihinden ise Muhammed Hüseyin Zehebî'nin (ö. 1977) *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, İsmail Cerrahoğlu'nun ve Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi* adlı eserleri esas alınmış, ilâveten Kur'ân ilimlerine dair müstakil eserlere başvurulmuştur.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE TEKNİKLERİ

Tezin yazılmasına başlamadan önce üsûl ve yöntem çalışmasını esas alan çalışmalar irdelenmiş, bu eksende içindekiler kısmı hazırlanmıştır. Mevzubahis eser tam şekilde okunmuş, her bir başlık için notlar alınmıştır. Çalışmanın içeriğiyle ilgili eser ve makaleler araştırıldıktan sonra yazım aşamasına geçilmiştir.

Tez çalışması hazırlanırken Hâşimzâde ön planda tutulmuş, mevzu dışı konulara mümkün mertebe yer verilmemiştir. Hayatıyla ilgili bilgiler daha önceki çalışma sahiplerinin; Davut Aydüz ve Rahman Nuruyev'in ailesiyle görüşerek kaydettiği bilgilere dayanmaktadır. Bu sebeple Giriş başlığı altında kısaca değinmekle yetinilmiştir. Yine daha önceki çalışmalarda XX. Yüzyılda Azerbaycan'da mevcut durum; siyasî, ilmî, kültürel ve sosyal yapı açısından müellifin yaşadığı dönem çalışıldığı için bu konulara yer verilmemiştir.

Genel olarak müellifin âyet tefsirlerinde zikrettiği görüşler kaynaklarda tesbît edilmiştir. Naklettiği hadîsler hadîs kaynaklarından sened kritiğiyle beraber aktarılmıştır. Hâşimzâde'nin Arapça metnine yer vermediği hadîs-i şerîflerin metni ve son râvîsi zikredilmiştir. Tefsirde geçen Sahâbe ve Tâbiûna ait görüşler yine bu şahıslara isnât edilerek geçtiği klasik ve son dönem tefsirler kaynak gösterilerek incelemeye tâbî tutulmuştur. Arapça kelimelerin anlamlarının tesbîtinde yine ilk dönem lugatları esas alınmıştır.

Âyetlerin meâlî ve hadîslerin çevirilerinde Hâşimzâde'nin aktarımına sâdık kalınmış, Türkçe'ye çevirilerde tefsirin orijinal üslûbunun korunmasına özen gösterilmiştir. Çalışma halkı gözeterek, dilsel îzâhlara; sarf, nahiv ve belâgat ilmine yer vermeden yazıldığı için bu konulara çok fazla temas edilmemiştir. Yine Kıraat ilmine değinmediği için bu konu da ele alınmamıştır. Müfessir Ehl-i Sünnet'in itikâdını esas aldığı ve tefsirini bu görüş doğrultusunda kaleme aldığı için Şîî kaynaklarından mukâyese ve iktibâsta bulunulmamıştır.

4. AHMED HÂŞİMZÂDE VE TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-AZÎM TEFSİRİ

4.1. Hâşimzâde'nin Hayatı ve İlmî Kimliği

Ahmed Hâşimzâde 1896 senesinde Guba şehrinde dindâr bir âilede dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babası İsrâfil Efendi'den almıştır. Köyünde okul bulunmadığı için düzenli olarak okula gidememiş, fakat devrin meşhûr âlimlerinden; Hüseynağa Efendi, Kutbu Evliyâ Abdulvahhâb Efendi ve İshâk Efendi'den Arapça, Fârsça ve dinî ilimleri öğrenmiş, bu ilimlere dair birçok icâzet almıştır. Derin bilgi birikimiyle yaşlılarından seçilmiş, hocalarının övgülerine mazhar olmuştur. 1918-1922 yıllarında Deveçi Nahiyesinin Halilli köyünde şerîat muallimliği yapmıştır. Sovyetler'in kurulmasıyla din

ve din eğitimi yasaklanmış ve Hâşimzâde'nin tüm icâzetleri hükûmet tarafından diploma olarak kabul görmemiştir. 1923 senesinde Usûl-i Cedîd mektebini bitirmiş, 1924 senesinde 'Muallimler Mektebi'ne dâhil olmuştur. 1930 senesinde Şuşa'daki Şuşa Medeni Maârif Mektebi/Eğitim Fakültesi'nden mezûn olmuş, 1935 senesinde kayıt yaptırdığı V.İ.Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Tarih bölümündeki uzaktan eğitimini 1941 yılında tamamlamıştır. Bundan sonraki dönemlerde çeşitli okullarda öğretmenlik/müdürlük yapmıştır. 1949 senesinde 'Kırmızı Emek Bayrağı Madalyası'na ve 'Respublikanın Emektâr Öğretmeni'/'Kıdemli Öğretmen' adına layık görülmüştür. Bakü Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi profesörü Ali Fehmi (ö. 1975) ve diğer araştırmacılar köyüne gelerek Üniversitede hocalık yapması için ricâda bulunsalar da, ailevî sebeplerden dolayı bu daveti kabul etmemiştir. 1959 yılında emekliliğe ayrılmasıyla uzun zamandır gerçekleştirmek istediği ve gençliğinden itibâren notlarını aldığı tefsirini yazmağa başlamıştır. Bu kıymetli çalışmasıyla beraber yine el yazma olarak 'Şiir kitabı', 'Vasiyetname', 'Sözlük Notları' ve 'Muhtelif Notlar' gibi az hacimli deneme çalışmaları vardır. Hâşimzâde 1979 yılında kendi şehri Guba'da vefat etmiş, kabri de orada bulunmaktadır.⁷

4.2. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Eserinin Genel Özellikleri

Hâşimzâde, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserini Azerbaycan dilinde Arap alfabesi ile el yazma olarak harita metod defteri adıyla bilinen büyük boy defterlere mavi tükenmez kalemle yazmıştır. İki nüshâdan ibârettir. Birisi evlatlarına mîrâsıdır. Diğerini ise, hâlihazırda hazırlayıp, teslim ettiği Muhammed Fuzûlî adına Elyazmaları Enstitüsü'nde C-697/9650 (I), C-698/9651 (II), C-699/9652 (III) numaraları ile kayıtlı bulunmaktadır.⁸

Mezkûr tefsir dört ciltten ve 1658 sayfadan ibârettir. Müellif ilk cildi h.1380/m. 1960 senesinde kaleme almaya başlamıştır. 1962 senesinde ise dört cildi tamamlamıştır. I. cild 311, II. cild 440, III. cild 441 ve IV. cild ise, 466 sayfadan oluşmaktadır. I. cild Fâtiha sûresinden başlayarak Mâide sûresiyle son bulmuştur. II. cild En'âm sûresinden başlayarak on iki sûrenin tefsirini ihtivâ etmektedir. İkinci cild İsrâ sûresinin tefsiriyle

⁷ İsmayılov, *agt*, 75-76; Aydüz, *agm*, 2003, 99-100; Nuruyev, *agt*, 16-25.

⁸ Muhammed Fuzûlî adına Elyazmaları Enstitüsü'nde C-697/9650 (I) numarasıyla kayıtlı bulunan ilk nüsha eserin I. ve II. cildini, C-698/9651 (II) kayıtlı bulunan II. nüsha III. cildi, C-699/9652 (III) kayıtlı bulunan son nüsha ise, eserin IV. cildini ihtivâ etmektedir.

bitmektedir. III. cild Kehf sûresi ile Fâtır sûresini, IV. cild ise, Yâsîn sûresinden başlayarak Nâs sûresi aralığının tefsiridir.

Eserin dili sâde ve anlaşılır bir üslûba sahiptir. Dili kullanım şekli, muhtemelen metodunu benimsediği Ayntabî'nin (ö. 1111/1699) *Tibyân* ve İsmâîl Ferrûh Efendi'nin (ö. 1840) *Mevâkib* eserini hatırlatmaktadır. Serbest bir metod seçmesi, halk için yazmış olması, aynı kaynaklardan aktarımlarda bulunması da bu benzerliğe örnek gösterilebilir.

Hâşimzâde tefsirinin ilk sayfasında “Bu *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîmi's-Şân*, ben Azerbaycan Respublikası Guba rayonu/ili dâhilinde olan Çiçi köy sâkini Hâşimzâde Ahmed İsrâfil oğlu tarafından yazılmış ve cesâretle Kur'ân'ın 6666 âyetine bikadri kuvve çok aydın bir şekilde Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmeği kendime şeref hesap ediyorum. Onun içerisinde âşikâr çıkarılan yanlış ve noksânları bağışlamağı ve kalemleriyle düzeltip, bana razılık vermelerini tüm okuyucularımdan ricâ ediyorum. Bu tefsîr-i şerîfin yazılmasını musta'inân billah, itmâmı için Allah'dan yardım talep ediyorum. 1380. tarih-i hicrî/1960. yıl tarih-i milâdî, Çiçi Köyü.” açıklamasına yer vermiş, daha sonra sûrelerin tefsirine başlamıştır. Tefsire başlamadan önce sûrenin Arapça ismi, kaç âyet olduğu ve Mekkî-Medenî özelliğini zikretmiştir. Müfessir IV. cildin girişinde Medenî sûreleri otuz üç sûre olarak, Mesânî/Fâtiha –hem Mekke'de hem Medîne'de nâzil olmuştur.- Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, A'râf, Enfâl, Tevbe, Hac, Nûr, Ahzâb, Muhammed/Kıtâl, Feth, Hucurât, Hâdîd, Mücâdele, Haşr, Mümtehine, Saff, Cum'a, Münâfikûn, Teğâbun, Talak, Tahrîm, Dehr, Nâziât, Beyyine, Kadr, Zilzâl, Mâun –Mekkî ve Medenî-, Nasr, Felâk -Mekkî ve Medenî- ve Nâs -Mekkî ve Medenî-, şeklinde zikretmiştir. Her cildin sonunda tefsir ettiği sûrelerin fihristini vermiştir. Tefsirde âyetler numaralandırılmamıştır. Müellif ilk önce âyetin Arapça metnine, âyetten sonra kısaca meâl-tefsirine yer vermiştir.⁹ Âyetlerin kâhir ekseriyetinde ‘haşiye’ başlığı açarak geniş açıklamada bulunmuştur.

Müellif IV. cildin sonunda Arapça şu açıklamaya yer vermiştir: تمت التفسير القران العظيم في يد الحقير الفقير و كثير التقصير احمد بن اسرافيل حاشم زاده في شهر ربيع الاول سنت اثني و ثمانون و ثلاثمائة و الف مضى من هجرة النبي صل الله تعالى عليه و سلم الاعتناء في تصحيحه والاحتراز عن تحريفه بما

⁹ Hâşimzâde, ilgili kısmın âyetin çevirisi olduğunu bildirmediği için, tarafımızca çeviri yöntemlerine uygun tahlillerde bulunulmamış, meâl-tefsir olarak kabul edilmiştir.

تبلغ اليه طاقة الانسان¹⁰. “*Tefsîru’l- Kur’âni’l- Azîm* eseri hakîr, fakîr ve çok kusûr sahibi Ahmet İsrâfîl oğlu Hâşimzâde tarafından hicri 1382 senesinin Rebiu’l-Evvel ayında, insanoğlunun sebebiyet verdiği tahrîflerden uzak durarak büyük bir itinayla yazılıp tamamlanmıştır.” Müellif devamında tefsiri yazıp bitirmesi hasebiyle yine Arapça Yüce Allah’a hamd-u senâda, Peygamber Efendimize (s.a.s.) âli ve ashâbına salât ve selâmda bulunmuş, Kıyâmet günü şefâatlerini temennî etmiştir. Müfessir eseri bitirme tarihi olarak ise, m. 1962/ h. 1382 notunu düşmüştür.

4.3. Hâşimzâde’nin İstifâde Ettiği Kaynaklar

Hâşimzâde’nin tefsirini kaleme alırken başvurduğu kaynakları *Tefsîr-i Kâdî*,¹¹ *Tefsîr-i Bahri’l-Ulûm*,¹² *Tefsîr-i Kebîr*, *Tefsîr-i Keşşâf*, *Tefsîr-i Tibyân*,¹³ *Cevâhiru’t-Tefsîr*,¹⁴ *Tefsîr-i Celâl*,¹⁵ *Tefsîr-u Besâir*¹⁶ ve *Tefsîr-u Mevâkib*¹⁷ olarak zikretmiş, her cildin ilk sayfasında bu tefsirlere yer vermiştir. Hemen akabinde müellif şöyle demektedir: “Eğer tefsirlerin çevirilerinde hata ve noksânlara yol vermişsem, düzeltme konusunda kalemlerini esirgemesinler ve bağışlasınlar. Bu kimseler için duâ ediyorum. Fakat muhtemelen yazdıklarımda yanlışlar çoktur. Hürmetli ilim sahipleri karşısında

¹⁰ İlgili kısımda bazı anlatım ve yazım hataları vardır.

¹¹ Beyzâvî’nin *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* isimli tefsiridir.

¹² Muhtemelen Hâşimzâde bu eseri Ebu’l-Leys es-Semerkandî’ye ait tefsir olarak ele almıştır. Fakat tefsir Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî’nin (ö. 860/1456) Kur’an tefsiridir. Yazıcı, İshak, “Semerkandi Ebü’l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 473-475, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

¹³ Ayıntâbî Mehmed b. Hamza Efendi’nin kaleme aldığı Kur’ân-ı Kerîm’in ilk Türkçe matbu tefsiri olan *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân* isimli eseridir.

¹⁴ İlgili eser muhtemelen İranlı müfessir, mutasavvıf ve şair Hüseyin Vâiz Kâşîfi Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Alî-i Beyhakî-yi Sebzevârî’ye (ö. 910/1504-1505) ait *Cevâhirü’t-Tefsîr li-Tuhfeti’l-Emîr (Tefsîrü’l-‘Arûs, Tefsîrü’z-Zehrâveyn)* tefsiridir. Müellif, dört cilt olarak planlayıp ancak ilk cildini yazabildiği eseri Ali Şîr Nevâî’ye ithâf etmiştir. Kur’an’ın başından Nisâ sûresinin 84. âyetine kadar olan kısmının tefsirini ihtivâ eden eserin giriş bölümünde dört ana başlık altında Kur’an ilimlerine dair yirminin üzerinde konu ele alınmıştır. Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Karaismailoğlu, Adnan, “Hüseyin Vâiz Kâşîfi”, *DİA*, XIX, 16-18, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

¹⁵ Muhtemelen Celâleddin el-Mahallî’nin (ö. 864/1459) yarım bırakıp Celâleddin es-Süyûtî’nin tamamladığı Kur’ân-ı Kerîm tefsiri *Tefsîru’l-Celâleyn*’dir.

¹⁶ Muhtemelen Fîrûzâbâdî’nin kaleme aldığı *Besâ’iru Zevî’l-Temyîz fî Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-‘Azîz* eseridir. Dârü’l-Kütübi’l-Misriyye’deki nüshaları esas alınarak ilk dört cildi Muhammed Alî en-Neccâr (Kâhire 1383-1389/1963-1969), son iki cildi Abdülhalîm et-Tahâvî (Kâhire 1390/1970) tarafından neşredilen –Hulusî Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 142-145, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.- eserin daha önce basılmış nüshasının veya eserin elyazma olarak bulunması mümkün müdür, tarafımızca bilinmemektedir. Tarafımızca belirlenememiş başka bir eser de olması muhtemeldir.

¹⁷ İsmail Ferruh Efendi’nin Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi’ye ait *Mevâhib-i Aliyye* isimli Fârsça tefsiri temel kaynak olarak istifâde ederek kaleme aldığı, Tibyân’la birlikte Osmanlı’da en çok basılan ve okunan tefsirdir. Geniş bilgi için bkz: Aldemir, Merve, *Hüseyin Vâiz Kâşîfi ve Mevâkib Tefsiri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul: 2019.

mazurum.” Bu kadar değerli bir çalışmayı hazırlamasına rağmen Hâşimzâde’nin böyle bir açıklamada bulunması mütevazı kimliğinin bâriz göstergesidir.

Bu kaynaklarla beraber yer yer Semerkandî’nin *Bustânü’l-‘Ârifîn*,¹⁸ Gazzâlî’nin *İhyâ*¹⁹ ve İbnü’l-Arabî’nin *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*²⁰ gibi tefsir dışı kaynaklara da başvurmuştur. Muhtemelen *Tibyân*’dan aktarımda bulunmuştur.²¹ Hâşimzâde’nin kaynak göstererek, *Tefsîr-i Cevâhir*,²² *Tefsîr-i Tibyân*,²³ *Tefsîr-i Beyzâvî*,²⁴ *Tefsîr-i Münîr*,²⁵ *Tefsîr-i Keşşâf*,²⁶ *Tefsîr-i Besâir*,²⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*,²⁸ *Tefsîr-i Taberî*,²⁹ *Tefsîr-i Kebîr*,³⁰ *Tefsîr-i Hâzin*,³¹ *Tefsîr-i Teysîr*,³² *Tefsîr-i Semerkandî*,³³ *Tefsîr-i Dimyâtî*,³⁴ *Ahterî Kebîr*,³⁵ *el-Futûhâtü’l-Mekkiyye*, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn* aktarımda bulunduğu âyet tefsirleri yeri geldikçe tez çalışmasının içerisinde ele alındığı için burada sadece atıfta bulunulacaktır.

¹⁸ Bakara 2/5, Hâşimzâde, Ahmed, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, I, 4, Muhammed Fuzûlî adına Elyazmaları Enstitüsü C-697/9650 (I), C-698/9651 (II), C-699/9652 (III) numaraları ile kayıtlı elyazma eser.

¹⁹ Nisâ 4/31, Hâşimzâde, *age*, I, 202; İbrâhîm, 14/32, Hâşimzâde, *age*, II, 350.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/133, Hâşimzâde, *age*, I, 161.

²¹ Benzerlikler için bkz: Arpa, Recep, *Ayıntâbî Mehmed Efendi’nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: 2005; İyibilgin, Orhan, *Ayıntâbî’nin Tercüme-i Tibyân Tefsiri’nin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul: 2008; Arpa, “Tibyân Tefsiri”, *DİA*, XLI, 127-128 İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

²² Bakara 2/5, Hâşimzâde, *age*, I, 4; Bakara, 2/109, Hâşimzâde, *age*, I, 40.

²³ Bakara 2/8, Hâşimzâde, *age*, I, 5; Bakara, 2/108, Hâşimzâde, *age*, I, 40; Bakara, 2/130, Hâşimzâde, *age*, I, 47; Bakara, 2/278, Hâşimzâde, *age*, I, 115; Âl-i İmrân 3/31, Hâşimzâde, *age*, I, 131; Tevbe, 9/5, Hâşimzâde, *age*, II, 166, Kasas (giriş), Hâşimzâde, *age*, III, 288; Sâd (giriş), Hâşimzâde, *age*, IV, 45; Haşr, 59/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 289; Saff, 61/2, Hâşimzâde, *age*, IV, 305.

²⁴ Bakara 2/35, Hâşimzâde, *age*, I, 14; Bakara, 2/39, Hâşimzâde, *age*, I, 15; Bakara, 2/106, Hâşimzâde, *age*, I, 39; Bakara, 2/286, Hâşimzâde, *age*, I, 119; Âl-i İmrân, 3/104, Hâşimzâde, *age*, I, 153; Âl-i İmrân, 3/149, Hâşimzâde, *age*, I, 166; Nisâ 4/79, Hâşimzâde, *age*, I, 220; Sâd, 38/74, Hâşimzâde, *age*, IV, 64.

²⁵ Bakara, 2/57, Hâşimzâde, *age*, I, 21.

²⁶ Bakara, 2/138, Hâşimzâde, *age*, I, 149; Âl-i İmrân 3/80, Hâşimzâde, *age*, I, 146; Âl-i İmrân 3/168, Hâşimzâde, *age*, I, 174; Tâhâ, 20/6, Hâşimzâde, *age*, III, 61; Hac, 22/17, Hâşimzâde, *age*, III, 121, Nûr, 24/35, Hâşimzâde, *age*, III, 180.

²⁷ Âl-i İmrân, 3/26, Hâşimzâde, *age*, I, 128-129.

²⁸ Âl-i İmrân 3/28, Hâşimzâde, *age*, I, 130; En’âm 6/53, Hâşimzâde, *age*, II, 19.

²⁹ Âl-i İmrân 3/121, Hâşimzâde, *age*, I, 157; A’râf 7/12, Hâşimzâde, *age*, II, 63.

³⁰ A’râf 7/150, Hâşimzâde, *age*, II, 111.

³¹ Ra’d, 13/39, Hâşimzâde, *age*, II, 338; Sâd, 38/34, Hâşimzâde, *age*, IV, 56,

³² Âl-i İmrân 3/194, Hâşimzâde, *age*, I, 182-183; Nisâ, 4/54, Hâşimzâde, *age*, I, 211.

³³ Secde, 32/53, Hâşimzâde, *age*, IV, 124.

³⁴ A’râf 7/116, Hâşimzâde, *age*, II, 98.

³⁵ Nisâ, 4/31, Hâşimzâde, *age*, I, 202; A’râf 7/113, Hâşimzâde, *age*, II, 97;

BİRİNCİ BÖLÜM
TEFSÎRU'L-KUR'ÂNI'L-AZÎM'DE
RİVÂYET TEFSİRİ

1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN'LA TEFSİRİ

Kur'ân-ı Kerîm yer yer kendinde bulunan kapalılıkları açıklar. Buna Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri denir. Bu başka bir delile ihtiyaç duyulmadan ilim erbâbı tarafından kabul gören bir metottur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ve neredeyse tüm müfessirlerin tefsirlerinde ilk başvurduğu yöntemdir. Bu şekilde âyette vâkî olan mutlak, mücmel, mübhem, müşkil vd. hususlar giderilir ve açıklığa kavuşturulur.³⁶ Ahmed Hâşimzâde de bu konuda klasik geleneğe uymuş, Kur'ân'ı tefsir ederken bu metoda yer vermiştir. Konuyla ilgili örnekler aşağıda özetlenmiştir.

1.1. Âyetin Mânâsını Te'yîd Etme

Nisâ sûresinin 20.-21. âyet-i kerîmelerinde evliliğini bitirip, yeniden evlenmeyi isteyen kimselerin durumu açıklanmış, ayrıldıkları eşlerine mehir olarak develerce yük verseler dahî, geri alınamayacağı beyân edilmiştir. Hâşimzâde sûrenin 21. âyetinde geçen غَلِيظًا / “Onlar sizden ağır (sapasağlam) bir söz de almışken” ibâresini tefsir ederken, eşlerden alınan bu ‘ağır sözü’ Bakara sûresinin 229. âyetinde Yüce Allah'ın فَاِمْسَاكُ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٍ بِاِحْسَانٍ / “İyilikle geçinmek veya güzellikle bırakmak” buyruğuyla açıklamıştır.³⁷ Müellif, şer'î kanunla eşler arasında ahdin vukû bulması söz konusu olduğunu ve eşler arasında duhûl (fiziksel birliktelik) gerçekleşmesi durumunda mehrin geri alınamayacağını bildirmiştir. Nitekim eşlerden nikâh esnasında iyilikle geçinmek ve ayrılık durumunda güzellikle bırakmak sözü geçmektedir. Bir önceki âyette belirtildiği üzere mehri geri almak kadına karşı iftira etmek ve apaçık günah işlemektir. Hâlbuki eşlerin ayrılığı hususunda dinimizde murâd olunan müellifin de bildirdiği üzere güzellikle bırakmaktır. Bu açıklamaya Taberî, Zemahşerî gibi pek

³⁶ Daha geniş bilgi için bkz: İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk: Adnân Zarzûr, 93, Dimaşk: y.y, 1972; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesîr*, iht ve thk: Muhammed Alî es-Sâbûnî, I, 10, İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2010; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, III, Baskı, II, 175-176, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1984; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Şuayb Arnâvûtî, tşk: Mustafa Şeyh Mustafa, I, Baskı, 763, Beyrût: Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, 2008; Şinkitî, Ahmed b. el-Emîn b. Muhammed el-Emîn b. Osmân el-Alevî, *Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân min Edvâi'l-Beyân*, 5-25, Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2005; Albayrak, Halis, *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri*, AÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: 1988. Farklı görüş için bkz: Mustafa Öztürk, “Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, *ÇÜİFD*, VIII/2, Temmuz-Aralık, 2008.

³⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 196.

çok müfessir tefsirinde yer vermiş, önceleri nikâh esnasında Bakara sûresinde geçen mezkûr âyet-i kerîme ile söz alındığını ifâde etmiştir.³⁸

Hâşimzâde *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَيَفْتَنُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَمَةِ* / “Kâfir olanlar var ya, yeryüzünde olan her şey, bunun yanında bir o kadarı daha onların olsa ve kıyâmet gününün azâbından kurtulmak için onu kurtuluş fidyesi olarak verseler, onlardan asla kabul edilmez; onlar için elem verici bir azâp vardır.” âyet-i kerîmesini³⁹ açıklarken, *فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا* / “Dünya dolusu altını -fidye verseler bile bu,- hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir.” ibâresini⁴⁰ delîl getirerek “O kimseler ki, kâfir oldular, eğer yeryüzündeki tüm malları ve onların misline sahip olup da, kıyâmet gününün azâbından nefislerini kurtarmak için fidye verseler, o onlardan kabul olunmaz ve onlara ebedî azâb olunacaktır.” demek suretiyle anlâmı desteklemiştir.⁴¹ Âhirette kişinin dünyada bıraktığı malının mülkünün bir anlamı bulunmadığı için, Râzî’nin de vurguladığı gibi, her iki âyet-i kerîmede kâfirlerin çaresizliği temsîlî bir anlatımla ifâde edilmiştir.⁴² İnsanın dünyadaki durumu da böyledir. Dara düşünce elinde neyi varsa; varını yoğunu, hatta sahip olmadıklarını fedâ etmek ister. Âhîret hayatı; geri dönmenin mümkün olmadığı, iş iştenden geçtiği ve kişinin ebedî azâba dâ’îr olduğunu bilmesi tahayyül edildiğinde, nasıl bir korku, pişmanlık yaşadıkları açıkça bilinmektedir. Bu âyette dünyadayken Yüce Allah’ın az ve kolay olan emir ve yasaklarını yerine getirmekle bu duruma düşmemek bakımından Müslümanlar için de bir ibret bulunmaktadır.

Müellif *اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ* / “İnsanların hesâba çekilecekleri gün iyice yaklaştı; halbuki onlar gaflet içinde haktan yüz çevirmektedirler.” âyetini⁴³ tefsir ederken mahlûkâtın hesâba çekilmesi, akabinde amellerine karşılık mükâfat veya

³⁸ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I. Baskı, VI, 540-548, Kâhire: Merkezu’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-Arabiyyeti ve’l-İslâmiyyeti, 2001; Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Tefsîru’l-Keşşâf ‘an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîli fî Vücûhi’t-Te’vîl*, thk: ve tlk: Halîl Mâmûn Şihâ, III. Baskı, I-VI, 228, Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 2009,

³⁹ Mâide, 5/36.

⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/91.

⁴¹ Hâşimzâde, *age*, I, 277.

⁴² Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîru Fahr Râzî, el-Müştehiru Tefsîr-i Kebîr ve Mefâtihi’l-Ğayb*, I. Baskı, XI, 227, Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981.

⁴³ Enbiyâ, 21/1.

cezâyâ uğratılmasının zamanının; kıyâmet gününün yakın olduğunu beyân ettikten sonra, insanların ise bu hususta gaflette olduklarını ve bu günün çok uzak olduğunu düşündüklerinin üzerinde durmuş, *إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَتَرَاهُ قَرِيبًا* / “Doğrusu onlar o azâbı ihtimâlden uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın görmekteyiz.” âyetlerini⁴⁴ örnek vererek ilgili âyeti desteklemiştir. Müellif müşriklerin acele azâb istemeleri hususuna da dikkat çekerek, *وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ* / “Onlar senden azabın çabuk gelmesini istiyorlar. Allah vaadinden asla dönmez.” âyet-i kerîmesini⁴⁵ örnek vermiştir. Kıyâmetin yakınlığını kesinkes gösteren bir başka delîlin ise, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) ‘Hâtemu’l-Enbiyâ’ olmasıyla açıklamıştır.⁴⁶ *وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ* / “Halbuki onlar gaflet içinde haktan yüz çevirmektedirler” ifâdesini açıklarken, hesâb hazırlığından gaflette olduklarını beyân etmiştir.⁴⁷ Hesâb konusunda gaflette olmak inanmayanlarla beraber, inanan kimseler için de geçerlidir. Müfessirin açıklamak için zikrettiği âyet-i kerîmelerden de görüldüğü üzere *لِلنَّاسِ* kelimesini inanmayanlar olarak ele almıştır. Zîrâ ibn Abbâs (r.a.) devamında buyrulan *إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ* âyet-i kerîmesinden dolayı bu görüşü desteklemektedir.⁴⁸

Müellif *فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ* / “Sûra üflendiğinde artık ne aralarında akrabalık bağları kalacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!” âyet-i kerîmesini⁴⁹ açıklarken, söz konusu edilen kıyâmetin vukû bulduğu esnâda insanların yaşayacakları ruhsâl durumlar, dünyadayken sevdiği, değer verdiği nesebinin ve akrabalarının arasında hiç kimsenin hiç kimseye faydası ve menfaati olmayacağını ve birbirinin durumundan dahî sorgu suâl etmeğe güç yetiremeyeceklerini beyân ettikten sonra *الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ يَوْمَ يَفِرُّ وَأُمُّهُ وَأَبِيهِ* / “İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından kaçır.” kavliyle⁵⁰ açıklamasını desteklemiştir.⁵¹ Şevkânî, ilgili âyetin tefsirinde Hâşimzâde’nin zikrettiği mezkûr âyete yer vermiş, insanların dünyada nesebleriyle övündükleri gibi orada övünemeyeceklerini, zîrâ içerisinde bulundukları durumun dehşet ve vehâmetinin farkına vardıklarını ve bir diğer sebep olarak o gün büyük bir

⁴⁴ Meâric, 70/6-7.

⁴⁵ Hac, 22/47.

⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 87.

⁴⁷ Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ, *Tefsîr Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, thk: ve thc: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum’a Zamîriyye ve Süleymân Müslim el-Harş, V, 309, Riyâd: Dâru’t-Tayyibe 1989.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, II, 552.

⁴⁹ Mü’minûn, 23/101.

⁵⁰ Abese, 80/33-34.

⁵¹ Hâşimzâde, *age*, III, 157.

meşguliyyet içerisinde olacaklarından dolayı her kesten kaçacaklarını ifâde etmiştir.⁵² Râzî, kişinin akrabalarından dahî kaçmasını üç görüşle; birincisi, akrabaların haklarını verememe korkusu, ikincisi, durumunu akrabalarının görme endişesi, üçüncüsüyse, kötü durumda olan akrabaya yardım edememe çaresizliği şeklinde açıklamıştır.⁵³ Bu yorumlar daha geniş kapsamlı yorumlamanın bir tezâhürüdür. Fakat her iki sûrede geçen ilgili pasajlar değerlendirildikte o çetin günde kişinin sadece kendi derdine düşeceği veya bu durumda olan kimsenin örnek verildiği anlaşılabılır.

Hâşimzâde'nin âyet-i kerîmeyi örnek vererek tefsir ettiği bir başka âyet سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ / “Allah’a diyecekler. O halde düşünmez misiniz? de.” buyrulduğu Mü’minûn sûresinin 85. âyetidir. Aynı sûrenin 81.-83. âyetlerinde müşriklerin yeniden dirilmeye inanmaması, bunun üzerine sonraki âyette yeryüzünün ve içindekilerin kimin hükümlanlığı altında olduğu sorusuna “Allah” diye cevap vermeleri konu edinmektedir. Müellif âyetlerin bağlamına dikkat ederek ilgili âyeti tefsir ederken şöyle demektedir: “Allahu Teâlâ’nındır.” diye korka korka söylerler. Çünkü akl-ı sarîh yani hâlis ve aşîkâr bir akıl istese de, istemese de kötünü kötü, güzeli güzel olarak ikrâr eder. Ne zaman ki, ikrâr ederler işte o zaman onlara de ki, düşünmüyor musunuz sizi, yeryüzünü ve içinde olan mahlûkâtı ilkinde/daha önce halk etmeye kâdir olan Allahu Teâlâ’dır. İkinci defa da halk etmeye kâdirdir. بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ / “-Gökleri ve yeri yaratan Allah- onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi?” delâletiyle.⁵⁴ Ancak önceki yaratmayı döndürmek kolay değildir.”⁵⁵ Son cümlede müellifin kastedtiği husus, insanın kemiklerinin dahî ufalanıp toprak olduğunda onu yeniden ete kemiğe bürümek, eski haline döndürmek Yüce Allah’tan başkası için kolay değildir şeklinde anlaşılabılır. Çünkü Kur’ân’da وَهُوَ / “Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O’dur ve bu O’nun için pek kolaydır.”⁵⁶ buyrulmaktadır. Burada أَهْوُنُ / ‘pek kolay’ kelimesinin tafdîl kalıbında gelmesi de her türlü yaratma fiilinin Yüce Allah için çok kolay olduğunun beyânıdır. Zîrâ yeniden dirilme konusunun zikredildiği Yâsîn sûresinde de

⁵² Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Âlî b. Muhammed es-San’ânî el-Yemenî, *Fethu’l-Kadîr: el-Câmi’u Beyne’l-Feniyyi’r-Rivâyeti ve’d-Dirâyeti min İlmi’t-Tefsîr*, IV. Baskı, 993, Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 2007.

⁵³ Râzî, *age*, XXIII, 122-123.

⁵⁴ Yâsîn, 36/81.

⁵⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 155.

⁵⁶ Rûm, 30/27.

Allah'ın (c.c.) gerçekleşmesini istediği şey için sadece “ol” demesinin kâfi olduğu bildirilmiştir.⁵⁷ İlâhlığın gereği de budur.

Mü'minûn sûresinin 103. âyet-i kerîmesinde وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ / “Tartıları hafif gelenler ise kendilerini ziyan etmiş olanlardır. Onlar Cehennemde ebedî kalacaklar.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde kâfirlerin tartılarının; günahlarının ağır, sevâblarının ise hafif gelmesinin sebebini فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَزْنًا / “Bu sebeple biz kıyâmet gününde onların (dünyadaki) amellerine değer vermeyiz.” kavliyle⁵⁸ açıklamıştır.⁵⁹ Kur'ân-ı Kerîm'in muhtevasına uygun olarak her iki âyette zikri geçen grubun ebedî olarak Cehennemde kalmalarına ve hüsrânlarına sebebiyet veren, kâfir olmaları ve Yüce Allah'ın âyetlerini yalanlamalarıdır. İbn Âşûr hüsrana uğramalarını temsîlî bir anlatım olarak değerlendirmiş ve “Onlar kendileri için âhirette kurtuluş olacak putların şefâatini umuyorlardı. Bu sebeple İslâm'ın getirdiklerini yalanladılar. Kendileri için hayır ameller yaptıklarını zannettiler. Fakat bunun tam tersiyle karşılaştılar.” izâhını yapmıştır.⁶⁰ Şirk koşmak tövbe edilmeyeceği takdirde, affedilmeyecek en büyük günahdır. Şirk koşan kimselerin dünyevî bir takım iyiliklerinin bâtıl olacağı, değer verilmeyeceği yine Kitâb'ımızda beyân edilmiştir. Müşrikler nasıl ki, Yüce Allah'ın ilâhlığını hakkıyla takdîr etmezler ve nimetlerini örterler, Allah (c.c.) da onları hakettikleri için değersizleştirir ve onların bir takım iyi amellerini örter.

Müfessir Furkân sûresinin 4. âyetinde geçen ve kâfirlerin dilinden söylenilen إِنَّ هَٰذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ / “İnkâr edenler, “Bu Kur'ân, onun uydurduğu, birilerinin de bu konuda kendisine yardım ettiği bir düzmecedir.” dediler.” ifâdesini açıklarken: “Kâfirler dediler ki, bu Kur'ân sadece bir yalandır ki, onu Muhammed uydurmuştur. Bu yalan konusunda ona önceki kavimlerin esâtirlerini bilen Yahûdîler yardımcı oldular. Bu Yahûdî bilginleri Cebr, Yesâr ve Addâs gibilerdi. Nitekim aynı husus إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ / “Kesin olarak bunları ona bir insan öğretiyor.” âyetinde⁶¹ geçmektedir.” demektedir.⁶² Müellif, âyeti desteklemek için zikrettiği Nahl

⁵⁷ Yâsîn, 36/82.

⁵⁸ Kehf, 18/105.

⁵⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 157.

⁶⁰ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVIII, 127, Tûnus: Dâru't-Tûnisîyyeti li'n-Neşr, 1984.

⁶¹ Nahl, 16/103.

sûresinin 103. âyetini tefsir ederken genel olarak konuyla ilgili tefsirlerde geçen bilgileri aktarmıştır. Kur’ân’ın mânâsı, lafzı, metni ve muhtevâsı itibâriyle mucize bir kelâm olduğunu, içerdiği çokça ilimleri öğrenmek için uzunca bir zamana ihtiyaç duyulacağını vurguladıktan sonra ismi zikredilen kişilerden alınmasının söz konusu dahî olmayacağını ifâde etmiştir.⁶³

Hâşimzâde وَقَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ / نَذِيرًا / “Dediler ki: “Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşılarında dolaşıyor. Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyarıcılık görevi yapmalı değil miydi?” âyetini⁶⁴ tefsir ederken şöyle demektedir. “Kâfirler dediler ki, bu peygamberlik iddiası eden kişiye ne oluyor ki, bizim gibi yemek yiyor, geçimini sağlamak için bizim gibi pazarlara gidiyor. Eğer peygamberlik iddiasında doğru olsaydı, durumu bizim durumumuza benzemez, bilâkis aksine olurdu. Herhâl bu işin o kâfirlerden sâdır olması ve nazarlarının hisleri üzere kusurlarından dolayıdır. Yoksa bilmezler ki, peygamberlerin başka halklardan/yaratılanlardan seçilmesi cismen değildir. Böyle ki, ahvâl-i nefsâniye ileler. Nasıl ki, قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ kavliyle⁶⁵”⁶⁶

Müellifin burada dikkatleri üzerine çektiği husus çok önemlidir. Hz. Peygamber (s.a.s.) beşer olmasına rağmen hem fiziki âlemlerle, hem de metafizik âlemlerle iletişim halindeydi. Yüce Allah’a (c.c.) en güzel kul olmakla beraber, insanların aklının eremediği sayısız ilimleri ve bilgileri kendisinde cem etmesine rağmen sıradan bir insanın yaşadığı düzeyde hayatını sürüyordu. Bu ise en yüksek ahlâkî meziyetleri kendinde toplamasından kaynaklanmaktadır. Zamanının kâfirleri bunun farkındaydı. Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında söyledikleri sözler gerçekleri perdelemek için sadece birer bahâneleriydi. Nitekim iddialarındaki tutarsızlık, tek bir söylem üzerinde ittifâk edememeleri buna delîldir. Bunun en güzel örneklerinden biri Müddessir sûresinde geçen Velid b. Muğîre olayında da görülmektedir.⁶⁷

⁶² Hâşimzâde, *age*, III, 196.

⁶³ Hâşimzâde, *age*, II, 401.

⁶⁴ Furkân, 25/7.

⁶⁵ “De ki: “Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım.” Kehf, 18/110.

⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 196.

⁶⁷ Müddessir, 74/11-25.

1.2. Aynı ve Benzer İfâdelerin Geçtiği Âyetlerle Te'yîd Etme

Hâşimzâde ^ط اَلَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ اَيَّبَتَعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا / “Müminleri bırakıp kâfirleri dost edinenler, onların yanında izzet mi arıyorlar? Bilsinler ki bütün izzet yalnızca Allah’a aittir.” âyetini⁶⁸ tefsir ederken “O kimseler ki, Yahûdî ve Nasârâ’yı arkadaş edinin, Müslümânları dost görmediler. Onlar kâfirlerden Müslümânlarla karşı galebe ve yardım talebinde bulundular. Hâlbuki galebe ve cemi yardım Allahu Teâlâ’ya mahsûstur. Nitekim ^ط وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ / “Asıl güç ve izzet Allah’ındır, resulünüdür, müminlerindir.” âyet-i kerîmesi⁶⁹ buna delâlet etmektedir.” demektedir.⁷⁰ İlk âyette izzetin; mutlak güç, kuvvet ve kudretin sadece Yüce Allah’a mahsûs olduğu beyân edilmiştir. Diğer âyetteyse, mutlaklık giderilmiş, Allah’ın (c.c.) lütfuyla Rasûlünün ve mü’minlerin de buna mazhar olduğu bildirilmiştir. Nisâ sûresinin 137-147. âyetleri ve Münâfikûn sûresinin 1-8 âyetleri konuları birbirlerini desteklemekte ve açıklamaktadır.

Müfessir ^ط اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ / “Bunlar, îmân edenler ve Allah’ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah’ı zikrederek huzura kavuşur.” âyetini⁷¹ tefsîr ederken “Eğer denilse ki, sûretü’l-Enfâl’in başında buyruldu ki, ^ط وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ yani, mü’minler o tarıflı kimselerdir ki, Allahu Teâlâ zikrolunduğunda, kalplerine ışık ulaşır. Buradaysa, Allahu Teâlâ’yı zikredenlerin kalpleri mutmain olur.”⁷³ demekle anlâmu kuvvetlendirmiştir.

^ط وَلَوْ اَتَّبَعَ الْحَقُّ اَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيْهِنَّ / “Eğer hak onların keyfi arzularına uysaydı muhakkak ki gökler, yer ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu.” ibâresini⁷⁴ ise, “Eğer Allahu Teâlâ veya Kur’ân kâfirlerin hevâ ve heveslerine tâbî, şeriatın koyduğu veya Kur’ân’ın nâzil olduğu kanunlar maksatlarına muvâfık olsaydı, göklerde ve yerlerde olan mahlûkât bâtıl ve eğri yollara giderlerdi. Çünkü Allahu Teâlâ’dan gayr-ı ilâh yoktur ki, o ikisini zevâlden korumaya kâdir olsun.

⁶⁸ Nisâ, 4/139.

⁶⁹ Münâfikûn, 63/8.

⁷⁰ Hâşimzâde, age, I, 247.

⁷¹ Ra’d, 13/28.

⁷² “Bunlar, iman edenler ve Allah’ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah’ı zikrederek huzura kavuşur.” Enfâl, 8/2.

⁷³ Hâşimzâde, age, II, 332.

⁷⁴ Mü’minûn, 23/71.

Nasıl ki, ⁷⁵ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا ” âyetinde geçmiştir.” şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁶ İnsanların Allah’tan (c.c.) başkasını veya başkalarını ilâh edinmeleri, hak yoldan sapmaları hevâ ve heveslerine uymalarının bir sonucudur ki, bu sadece kendilerini etkilemez, bilâkis tüm dünyadaki/âlemdeki düzeni bozar ve fesâda sebebiyet verir. Yüce Allah’ın tek olması, mahlûkât için takdîr ettiği emirler ve kanunlar kaosu ortadan kaldırır ve düzeni sağlar. İlâveten, müellif Fâtır sûresinin ilk âyetini tefsir ederken Allah’ın (c.c.) yaratma fiili üzerinde durmuş, ⁷⁷ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ / “Kuşkusuz Allah her şeye kadîrdir.” ibâresini ⁷⁸ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ / “Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi?” âyetiyle⁷⁷ desteklemiştir.⁷⁸

1.3. Genel İfâdelerin Tahsîs Edilmesi

Hâşimzâde, ⁷⁹ إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تُعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا / “Bir iyiliği açıklar veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz şüphesiz Allah da ziyâdesiyle affedicidir; O her şeye kâdirdir.” âyet-i kerîmesini⁷⁹ “Eğer bir hayır ameli ister açık, ister gizli işlerseniz veya size bir kötülük erişmişse, onu affederseniz affettim diye şikâyetle bulunmayın. Allahu Teâlâ intikam almaya kâdirdir. Nice âsîler vardır ki, onları affediyor. Şimdi yakın olduğunuz o kıyâmet gününde ⁸⁰ هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ ” âyet-i kerîmesinin⁸¹ delâletiyle siz de bağışlanmakla karşılığını alacaksınız.” şeklinde tefsir etmiştir. Âyet-i kerîme şart cümlesiyle başlamış ve kişiye hem iyiliği işleyip işlememe, hemde işlediği takdîrde açık ve gizli olması hususunda tercîh sunulmuştur. Hâşimzâde hükmü iyilik yapmakla sınırlandırmış, insanların iyiliklerinin karşılığının mutlaka iyilik olacağını âyetle te’yîd etmiştir. Müfessir âyet-i kerîmede beyân edilen Yüce Allah’ın ⁸⁰ عَفُوًّا قَدِيرًا oluşunu oldukça güzel îzâh etmiştir. Her bir Müslümânın örneği Yüce Allah’ın fiilleri olmalıdır. Yerine göre merhamet edip, affederken, yerine göre gücünü gösterip, hakkını savunmalıdır. Günümüzdeki -işlerine gelen- Müslümân algısının yerine güçsüz olmamalı, bilâkis gücüyle merhametini konuşturmalıdır.

⁷⁵ “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu.” Enbiyâ, 21/22.

⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 153.

⁷⁷ Yâsîn, 36/81.

⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 427.

⁷⁹ Nisâ, 4/149.

⁸⁰ “İyiliğin karşılığı da ancak işte böyle iyiliktir.” Rahmân, 55/60.

⁸¹ Rahmân, 55/60.

Hâşimzâde Yûnus sûresinin 28. âyetinde geçen ve putların dilinden aktarılan وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِلَّا نَاعِبُونَ / “Ve yakıştırdıkları ortaklar onlara, “Siz bize tapmıyordunuz. diyecekler.” ibâresini tefsir ederken, müşriklere niçin putlara taptıkları sorulduğu ve bunun üzerine onların “Putlar bize kendilerine ibâdet etmeği emretti” diyeceklerini, bu vakit putların dile gelip, “Sizin bize ibâdet etmenizin sebebi sadece hevâ ve hevesinize uymanız idi” karşılığını vereceklerini aktarmıştır. Devâmındaysa, أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوًى / “Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü?” âyetini⁸² delil göstermiştir.⁸³ Aslında siz bize ibâdet etmiyordunuz, hevâ ve hevesinize uyup, onu ilâh edinmiştiniz demektir. Putperestlik insanın nefesine uymasının sonucu ortaya çıkan sapkın bir inanç biçimidir. Bir sonraki âyette de ilâh olarak isimlendirilenlerin; Hz. İsâ, melekler ve putların bu durumdan habersiz olduğu إِنَّ كُنَّا ve لَعَالَيْنَ te’kîdleriyle bildirilmiştir. Müfessir âyette geçen ‘şürekâ’-dan maksadın ‘melâike ve müsebbiha’ -bir başka kavle göre ise- ‘şeyâtın’⁸⁴ olarak açıklamıştır. Şeytanların akıl sahipleri olduğu yani bu durumdan haberdâr olamayacakları söz konusu olmadığı ve insanı doğru yoldan çevirmek için sapkınlığa bilerek isteyerek sürüklediği kabul edilirse, şeytânlar olması zayıf görüş olarak kabul edilebilir. Müellif de ‘bir başka kavle göre’ diyerek, kaynak vermeden söylemesi zayıf gördüğüne delâlet etmektedir.

Saffât sûresinin 40.-50. âyet aralığında Cennet hayatı tasvîrleri resmedilmiş, 51. âyet ile tahtlarında karşılıklı oturup sohbet eden Cennet ehlinin dialogları beyân edilmiştir. Hâşimzâde قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ / “İçlerinden biri şöyle der: “Benim bir arkadaşım vardı.” âyet-i kerîmesini⁸⁵ îzâh ederken, “Konuşurken onlardan biri: ‘Benim dünyada yeniden dirilmeği inkâr eden bir efendim vardı.’ Misâl olarak, Kehf sûresinde⁸⁶ kıssaları zikrolunan iki kardeş veya iki dost, biri mü’min Yahûdâ ki, o Cennettedir. Diğeri münker olandır ki, onun ismi Katrûstur.” demektedir.⁸⁷ Bu görüşü Zemahşerî Kehf sûresinin ilgili pasajını tefsir ederken iki görüşten biri olarak aktarmıştır.⁸⁸ Bu açıklama Kur’ân-ı Kerîm’in genel metoduna; aynı kıssaları farklı anlatım tarzlarıyla anlatmasına uygundur. Farklı kıssalar olmaları da muhtemeldir. Nitekim Sâffât

⁸² Furkân, 25/43.

⁸³ Hâşimzâde, *age*, II, 223.

⁸⁴ Hâşimzâde, *a.y.*

⁸⁵ Sâffât, 37/51.

⁸⁶ Kehf, 18/32-44

⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 28.

⁸⁸ Zemahşerî, *age*, 619

sûresinde konu edilen ilgili kıssada قَالَ تَاللّٰهِ اِنْ كُنْتُ لَارْءِيْ / “Allah’a yemin ederim ki” der, “Neredeyse beni de mahvedecektin!”⁸⁹ cümlesi geçmektedir. Bu ifâde ikisinin yakın arkadaşlığına ve sanki kâfir olanın tatlı dille şüpheler ortaya atıp mü’min kişinin neredeyse ondan etkileneceğine delâlet edebilir. –Böyle bir durum Yûsuf sûresinde de gerçekleşmişti-⁹⁰ Kehf sûresinde anlatılan kıssada ise, sahip olduğu zenginliklerle büyüklük taslayan, böbürlenene ve karşısındakini aşağılayan birini görmekteyiz. Kıssada zikrolunan mü’min kimse istikrârını kaybetmeden karşısındakinin yanlış davrandığını ifâde etmekteydi. Özetle, üzerinde düşünülmesi gereken husus, mü’minle kâfirin dünyada ve âhiretteki durumlarının benzerliğidir.

Müfessir وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ / “Daha önce Yûsuf da size açık kanıtlar getirmişti.” ibâresi⁹¹ hakkında “Yûsuf b. Yakûb (a.s.) size Hz. Mûsâ’dan (a.s.) önce hüccet ve delîlleriyle geldi. –bu da Yûsuf sûresinde geçmiştir- ءَارِبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ⁹² kavlidir.” demiştir. بِالْبَيِّنَاتِ ifâdesi âyetleri, delîlleri ve mucizeleri içerisine alan geniş şümûllü bir terimdir.⁹³ Râzî de bu husus hakkında iki görüş zikretmiştir ki, bunlardan birincisi, بِالْبَيِّنَاتِ kelimesiyle murâd olunan Hâşimzâde’nin örnek verdiği âyet-i kerîmede buyrulan Hz. Yûsuf’un sözüdür. İkinci görüş ise, Râzî’nin de tercîh ettiği kelimenin ‘mucizeler’ anlamında kullanıldığıdır.⁹⁴ Müellifin Hz. Yûsuf’un tebliğ misyonunu esas aldığını görmekteyiz. Fakat Yûsuf sûresi başlı başına Hz. Yûsuf’un mucizevî hayatını konu edinmektedir. Hâşimzâde akabinde konuyla ilgili açıklama yaparken iki görüşe yer vermiştir. Bunlardan biri Yûsuf (a.s.) devrindeki Firavun’un Mûsâ (a.s.) zamanına kadar yaşamış, Hz. Yûsuf’un getirdiği dine îmân etmiş, o öldükten sonra ise, eski dinine geri dönmüş olmasıdır. İkinci görüş ise, Mûsâ (a.s.) devrinde yaşamış olan Firavun’un Yûsuf (a.s.) devrindeki Firavun’un evlatlarından olmasıdır.⁹⁵ Müellif ilk görüşü ‘denildi’ diyerek aktardığı için kendisinin de tercîh ettiği görüş olmadığı söylenebilir.

⁸⁹ Sâffât, 37/56.

⁹⁰ Yûsuf, 12/24.

⁹¹ Mü’min, 40/34.

⁹² “Çeşit çeşit tanrılar mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah mı (inanıp bağlanmak için) daha iyi?” Yûsuf, 12/39.

⁹³ Daha geniş bilgi için bkz: Topaloğlu, Bekir, “Beyyine”, *DİA*, VI, 96-97, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

⁹⁴ Râzî, *age*, XXVII, 63.

⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 96-97.

1.4. Mutlak İfâdelerin Takyîdi

Hâşimzâde En‘âm sûresinin 51. âyetinde geçen / لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ / “Onlar için O’ndan başka ne bir dost, ne de bir şefaâtçi vardır.” ibâresini tefsir ederken, “Burada Allahu Teâlâ’dan başkası için şefâat nefiy buyuruldu. Bununla beraber peygamberler ve evliyâlar şefâatte bulunacaklar mı? Evet, ancak Allahu Teâlâ’nın izniyle olur. / مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ / “İzni olmadan huzurunda şefâat edecek olan kimdir?” âyetinin⁹⁶ delâletiyle. Böyle ki, şefâate izin verilmediği takdîrde şefâat edici bir kimse yoktur.” demektedir.⁹⁷ Şefâat konusundaki bu tutumuyla, müellif Ehl-i Sünnet’in görüşünü kabul etmektedir.⁹⁸

Hâşimzâde / وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ / “Âyetlerimize karşı birbirleriyle yarışırmasına çaba harcayanlar ise cehennemliktir.” âyetini⁹⁹ açıklarken ise, “O kimseler ki, bizim âyetlerimizin bâtıl olması için çalışırlar ve halkı îmândan alıkoyuyorlar. İşte onların varacağı yer çokça tutuşturulmuş alevdir, yani نَارٌ مُوقَدَةٌ ’dir.”¹⁰⁰ Cahîm, ‘kat kat yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş’ anlamında olup yirmi altı âyette ve bazı hadîslerde geçmektedir.¹⁰¹ Hâşimzâde الْجَحِيمِ kelimesini ‘tutuşturulmuş’ ateş olarak karşılamıştır. / نَارُ اللَّهِ الْمَوْقَدَةُ / “O, Allah’ın tutuşturulmuş ateşidir.” ifâdesi Hümeze sûresinin 6. âyetinde geçmektedir. İlgili âyetin geçtiği yerde Cehennemin tabakalarından olan ‘Hutame’yi açıklamaktadır. Fakat Kur’ân’da birkaç yerde ‘Cahîm’ de ‘Hütame’ gibi tutturulmuş, yakıcı ateş anlamında kullanılmıştır.¹⁰²

1.5. Müşkil’in Ortadan Kaldırılması

Müfessir Yûnus sûresinin 20. âyetinde geçen / وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ / “Ona rabbinden bir âyet gelse ya! diyorlar.” bölümünü tefsir ederken آيَةٌ kelimesi üzerinde durmuş, bundan murâd olunanın İsrâ sûresinin 90-93. âyetlerinde geçen müşriklerin talepte bulundukları pınarların fişkırılması, gökten parçaların inmesi gibi mucizeler

⁹⁶ Bakara, 2/255.

⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 17.

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz: Alıcı, Mustafa; Yavuz, Yusuf Şevki, “Şefaât”, *DİA*, XXXVIII, 411-412/412-415, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

⁹⁹ Hac, 22/51.

¹⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 51.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz: Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, VII, 227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

¹⁰² Topaloğlu, a.y.

olduğunu beyân etmiştir.¹⁰³ Müfessirlerin ‘âyet’ kelimesiyle Kur’ân’dan başka ve peygamberlere verilen, örneğin Hz. Mûsâ’nın asâ mucizesi gibi maddî bir mucize istedikleri görüşünü destekleyenlerle beraber, Ehl-i Meânî’nin marifete yöneltecek kesin delîl istediklerini söyleyenler de mevcuttur.¹⁰⁴ İlâveten azâbı istemeleri de muhtemeldir. Bir önceki âyette geçen وَلَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ / “Eğer Rabbinin katından daha önce verilmiş bir söz olmasaydı, ayrılığa düştükleri konuda aralarında hüküm verilir, iş bitirilirdi.” ibâresi¹⁰⁵ ve ilgili âyetin devamındaki فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ / “Öyleyse, bekleyiniz, ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim.” ibâresi bu görüşü destekleyebilir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok yerinde geçen “Öyleyse, bekleyin. Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim” ifâdesi, azâb isteyen kavimlere peygamberlerinin cevabıdır.¹⁰⁶ Pınarların fişkırılması, bağ-bahçeler verilmesi müşriklerin faydasına olacak mucizelerdir. Gökten parçaların indirilmesi ise, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Sebe sûresinin 9. âyetiyle onlara daha önce haber verdiği azâptır.

Hâşimzâde لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ / “Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.” âyeti¹⁰⁷ hakkında: “Allahu Teâlâ yaptığı bir fiilden dolayı sorgulanamaz. Çünkü O (c.c.) Mâlik-i Hakîkî’dir. O dilediğini yapar. Ancak O’ndan bir şeyin açılması üzere (istikşâf vechi) sorgulanması câizdir. قَالَ رَبِّ اِنِّي يَكُونُ لِي اٰيَاتُكَ a

¹⁰³ Hâşimzâde, *age*, II, 219.

¹⁰⁴ Vahidî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kurâni’l-Mecîd*, thk: ve tlk: Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz, III, 127-130, Beyrût: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye, 1994; Râzî, *age*, XVII, 66-68.

¹⁰⁵ Yûnus, 10/19.

¹⁰⁶ A’râf, 7/71; Yûnus, 10/102; Tûr, 52/31.

¹⁰⁷ Enbiyâ, 21/23.

¹⁰⁸ “-Zekeriya- ‘Ey Rabbim! Benim nasıl çocuğum olabilir?’ dedi.” Âl-i İmrân, 3/40.

¹⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 92.

¹¹⁰ Hûd, 11/72.

¹¹¹ Meryem, 19/20.

Yoksa buradaki sorgulama müjdelenenin sünnetullah’a zıt olduğu için değil, bilakis insanî bir davranıştı.

1.6. Mübhemîn Beyânı

Müellif وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ / “-Allah- harâm kıldığı şeyleri size açıklamıştır.” ibâresini¹¹² tefsir ederken, مَا ile kasdolunan hususu حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أَلْمَيْتَةُ âyetinin¹¹³ açıkladığını beyân etmiştir.¹¹⁴ Râzî müfessirlerin çoğunun ilgili ibâreyi Hâşimzâde’nin de zikrettiği Mâide sûresinin 3. âyetiyle açıkladığını bildirmiş, fakat En‘âm sûresinin Mekki, Mâide sûresinin ise, Medenî –Medîne’de en son indirilen sûre- olmasından yani tafsîlin mücmelden önce gelmesi kâidesine uymamasından kaynaklanan bir işkâlin söz konusu olduğunu beyân etmiştir. Mezkûr âyette bulunan kapalılığı ise, قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ / “De ki: Bana vahyedilende,-... istisnâ- yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum.” ibâresiyle başlayan aynı sûrenin 145. âyetinin¹¹⁵ açıkladığını ifâde etmiştir.¹¹⁶

Kur‘ân-ı Kerîm وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ / “Yahûdîlere daha önce sana sözünü ettiğimiz şeyleri harâm kılmıştık.” ibâresiyle¹¹⁷ Yahûdîlere vakti zamanında harâm kılınmış bir takım şeylerin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) haber verildiğini beyân etmektedir. Âyet-i kerîmede bu hususlar kapalı bırakılmıştır. Hâşimzâde bu mübhemliği En‘âm sûresinde geçen وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا / “Yahûdîlere mahsus olmak üzere bütün tırnaklı hayvanları harâm kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hâriç olmak üzere, sığır ve koyunun ise iç yağlarını onlara harâm kıldık. Taşkınlıkları yüzünden onları böyle cezâlandırırdık.” beyânıyla¹¹⁸ gidermiştir.¹¹⁹ Müfessirlerin çoğunluğunun beyânı da bu yöndedir.¹²⁰

¹¹² En‘âm, 6/119.

¹¹³ Mâide, 5/3.

¹¹⁴ Hâşimzâde, age, II, 42.

¹¹⁵ قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خَنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجَسٌ أَوْ فِسْقًا أَوْ أَهْلًا لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

¹¹⁶ Râzî, age, XIII, 175.

¹¹⁷ Nahl, 16/118.

¹¹⁸ E‘nâm, 6/146.

¹¹⁹ Hâşimzâde, age, II, 405.

¹²⁰ Taberî, age, XIV, 391; İbnu’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr, 798, Beyrût, el-Mektebu’l-İslâmiyyu/Dâru İbn Hazm, 2002; Râzî, age, XX, 134.

“- وَأَجَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُثْلَى عَلَيْكُمْ / Müfessir Hac sûresinin 30. âyetinde geçen *Haramlığı- size okunanların dışında bütün hayvanlar size helâl kılındı.*” kısmını “Mâide sûresinin başındaki حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ âyetinde¹²¹ okuduğunuz helâller ve harâmlar” olarak açıklamıştır.¹²² Mâverdî (ö. 450/1058) bu hakta iki görüşün olduğunu zikreder. Bunlardan biri Hâşimzâde’nin de esas aldığı Mâide sûresinin 3. âyetinde bildirilmiş olan hükümdür. İkincisi ise, aynı sûrenin 1. âyetinde beyân edilmiş hükümdür.¹²³ Birinci görüş daha kapsamlı olmakla beraber, ikinci görüş ise, Hac sûresinde geçen ilgili pasajın muhtevâsıyla benzerlik taşımaktadır.

Ashâbın dilinden söylenilen ve هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ / “Bu, Allah’ın ve resulünün bize vaad ettiği durumdur.” ibâresiyle¹²⁴ beyân edilen Allah’ın (c.c.) vaadini, Bakara sûresinde geçen أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ / “Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız?” âyetiyle¹²⁵, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) vaadini ise, “Sizin üzerinize ahzâb birlikleri muhkem bir iş üzere olacaktır. Sonda onların üzerine sizin nusretiniz olacak.” diye vadettiğidir. “Allah’ın ve Peygamberinin (s.a.s.) vadettiği gerçek oldu.” buyruğunu zikrederek açıklamıştır.¹²⁶ Bu açıklama *Keşşâf*’ta da geçmektedir.¹²⁷ وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ / “Mü’minler ahzâbı gördüklerinde” ibâresinden yola çıkarak, Ashâbın sel gibi gelen toplulukları görüp, böyle bir beyânda bulunmaları endişelerini ifâde edebilir. Fakat insanların “İşte bu zorluklar bize vadolunmuştu” demeleri yerine “Bu zafer bize daha önceden vadolunmuştu.” demeleri kazanmak için daha motive edici bir durumdur. Genel olarak insan psikolojisi zafere ulaştığında zahmetleri, cefâ ve eziyetleri mutlulukla hatırlar. Râzî bu hususta hendek kazarken “Peygamber’in (s.a.s.) galebe ve fetih müjdelerinin gerçekliğine ve aynı sûrenin 12. âyetinde geçen munâfıkların مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا / “Münafıklar ve kalplerinde bozukluk bulunanlar, ‘Allah ve

¹²¹ Mâide, 5/3.

¹²² Hâşimzâde, *age*, III, 125.

¹²³ Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve’l-Üyûn; Tefsîru’l-Mâverdî*, IV, 21, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye/Müessesetu’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, ts.

¹²⁴ Ahzâb, 33/22.

¹²⁵ Bakara, 2/214.

¹²⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 384.

¹²⁷ Zemahşerî, *age*, 852.

resûlünün vaadleri bizleri aldatmaktan ibaretmiş!’ demişlerdi.” sözüne karşılık olduğuna işâret vardır” der.¹²⁸

1.7. Kelime ve İfâdelerin Açıklanması

Hâşimzâde A‘râf sûresinin 46. âyet-i kerîmesinde buyrulan *وَيَبْنِيَهُمَا حِجَابٌ* / “İki taraf arasında bir perde vardır.” ifâdesini açıklarken *هُمَا* zamîrini ‘iki fırka’ veya ‘Cennet ve Cehennem’ olarak îzâh etmiş, *حِجَابٌ* ile murâd olunanın *فَضْرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ* / “Derken aralarına bir sur çekilmiştir.” kavliyle¹²⁹ beyân edilen ‘sûr’ olarak tefsir etmiştir.¹³⁰

وَأَتَّبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ / “Onlar hem bu dünyada hem de kıyâmet gününde lânete uğradılar.” ibâresini¹³¹ “Onlar hem bu dünyada, hem de kıyâmet gününde lanete uğratıldılar. Bu dünyada *الرَّيْحَ الْعَقِيمَ* / “Silip süpüren rüzgâr” ile¹³², âhirette ise, Cehennemle lanete lâyük oldular.” demek suretiyle îzâhını yapmıştır.¹³³

كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا / “Bu, rabbinin, gerçekleşmesi istenen bir vaadidir.” ibâresini¹³⁴ tefsir ederken bu vaad hakkında iki görüşe yer vermiştir. Bunlardan birincisi Âl-i İmrân sûresinin sonunda mezkûr mü’minlerin *رُسُلِكَ* / “Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vâdettiklerini de ikram et.” âyetinde¹³⁵ geçen bu dünyadaki istedikleridir. Veya Mü’min sûresinde melâikenin mü’minler için *رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ* / “Rabbimiz! Onları kendilerine vaad ettiğin adn cennetlerine kabul buyur.” âyetiyle¹³⁶ istedikleridir.¹³⁷

Rûm sûresinin 30. âyetini tefsir ederken, ilk önce *لَا تَبْدِيلَ لَخَلْقِ اللَّهِ* / “Allah’ın yaratmasında değişme olmaz.” ibâresini ele almıştır. Yüce Allah’ın halk ettiği dinde tebdîl/değişme ve tağyîr/döndürme olmadığını, doğru dinin kendisinde eğrilik bulundurmadığını, fakat mahlûkâtın çoğunun; Yahûdîler ve Nasârâ gibi işlerinde eğrilikten sakınmaz ve bu dinin doğruluğunu bilmez olduklarını ifâde etmiştir. Daha

¹²⁸ Râzî, *age*, XV, 204.

¹²⁹ Hadîd, 57/13.

¹³⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 73.

¹³¹ Hûd, 11/60.

¹³² Zâriyât, 51/41.

¹³³ Hâşimzâde, *age*, II, 262.

¹³⁴ Furkân, 25/16.

¹³⁵ Âl-i İmrân, 3/194.

¹³⁶ Mü’min, 40/8.

¹³⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 200.

sonra *فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا* / “Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!” ibâresinde geçen ‘fitrat’ kelimesi üzerinde durmuştur.¹³⁸ Müellif ‘fitrat’ ile kasdolunanın “Allahu Teâlâ’nın *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* diye Hz. Âdem’den suâl ettiğinde *بَلَىٰ* diyerek, ahit ve vefânın zuhûrudur. Dünyada her bir doğulmuş kimse bunu ikrâr ederek hanîf olur.” der. Müellif devamında “Çünkü hilkat/varoluş onun üzerindedir.” izâhını yaptıktan sonra *وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ* / “Onları kim yarattı? diye sorsan kuşkusuz ‘Allah’ diyecekler.”¹³⁹ ve *وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ* / “Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, -ki ‘sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz.’ diyorlar-”¹⁴⁰ âyetlerini örnek vererek, “Allahu Teâlâ’dan gayrısına ibâdet etseler dahî yaratıldıkları bu fitrattan dolayı yaratıcıları soruldukta “Allah” derler. Allahu Teâlâ’dan başka kendilerine ilâh edinmekteki bahâneleri ise, “Bizim ibâdetimiz onlara değil, sadece Allahu Teâlâ’yadır. Onlar bizim için O’nun katında şefâatçi olacak ve bizi Allah’a yaklaştıracaklar.” şeklinde açıklamıştır. Müellif parantez içinde “Bu haber-i nehy mânâsındadır. Yani Allah’ın dinini tebdîl ve tağyîr etmeyiniz.” ilâvesini etmiştir.¹⁴¹

Hâşimzâde *وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا* وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا / “İnsan türünü sudan yaratıp onların arasında soy ve sıhriyet bağı kuran da O’dur. Rabbin üstün kudret sahibidir.” âyetini¹⁴² açıklarken, âyette geçen ‘neseb’ ve ‘sıhr’ kelimelerinin üzerinde durmuştur. Yaptığı izâhtan iki görüşü esas aldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi “O Allahu Teâlâ ki, Âdem’in toprağını suyla yoğurdu, hamurundan Âdem’i yarattı. Bununla da tüm beşeriyeti yarattı. Veya meninin suyundan beşeri/Ben-i Âdem’i halk etti. Mahlûkâtın erkek olanlarından akraba-i asl-i nesebi, kadın olanlarından ise akraba-i sıhr’i var etti.” açıklamasıdır ki, ilgili görüşü Zemahşerî esas almaktadır.¹⁴³

Müellifin ikinci zikrettiği ise, “Neseb kendisiyle nikâhı helâl olmayan, sıhr ise nikâhı helâl olan kimselere denilir. *حُرِّمْتُ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ* / “Anneleriniz ... size harâm

¹³⁸ İnsanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifâde eden Fitrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını ifâde eder. Daha geniş bilgi için bkz: Hökelekli, Hayati, “Fitrât”, *DİA*, XIII, 47-48, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

¹³⁹ Zührûf, 43/87.

¹⁴⁰ Zümer, 39/3

¹⁴¹ Hâşimzâde, *age*, III, 348.

¹⁴² Furkân, 25/54.

¹⁴³ Zemahşerî, *age*, 749.

kılındı.” âyetinde¹⁴⁴ nikâhı harâm olanların yedisi neseble, yedisi ise, sebeple olduğunu Allahu Teâlâ zikretmiştir.” demek suretiyle tefsirini yaptığı görüştür. Bu görüşe Taberî ilgili âyeti tefsir ederken, yer vermiş ve nesebi yedi; حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ / “Anneleriniz size harâm kılındı.” ibâresinden başlayarak وَبَنَاتُ الْأَخْتِ / “Kız kardeşin kızları” ibâresine kadar, sıhri ise, beş; وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ / “Sizi emziren anneleriniz” ibâresinden وَحَلَائِلُ / “Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri” ibâresine kadar zikredilenler olarak açıklamıştır.¹⁴⁵ Hâşimzâde وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا / “Rabbin üstün kudret sahibidir.” ibâresi hakkındaysa, “İşte bunlar Allahu Teâlâ’nın kudretiyle oldu. O (c.c.) bir maddeden insanı yarattı. Ona çeşit-çeşit azâlar/organlar verdi. Tabiatını farklı şekillerde kıldı. Onu iki cins olarak var etti. Bazen de kudretiyle tek rahimde her iki cinsten ikiz bebekler oluverdirir.” demektedir.¹⁴⁶

Şuarâ sûresinin 10. âyetiyle Hz. Mûsâ’nın (a.s.) kıssası anlatılmaya başlanmış, sûrenin 16. âyet-i kerîmesinde Hz. Mûsâ’nın (a.s.) Firavun’a hitâbla إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ / “Gerçekten biz, âlemlerin rabbinin elçisiyiz.” buyurarak, misyonunu izhâr etmesi beyân edilmiştir. Müellif bağlamı dikkate alarak, Şuarâ sûresinin 23. âyetini tefsir ederken bu hususu zikretmiş ve bunun üzerine Firavun’un “Alemlerin Rabbi de nedir? Nasıl bir şeydir ki, sen kendini onun rasûlü olarak nitelendiriyorsun?” şeklindeki sorusunu aktarmıştır. Müfessir, “Firavun’un burada duyduğu şeyin cinsiyetinden sorgu etti. Allahu Teâlâ’nın cinsiyetten münezze olmasi sebebiyle Mûsâ (a.s.) akabinde gelen âyet-i kerîmede Allahu Teâlâ’nın fiillerini zikretti. Mahlûkât O’nun kudreti karşısında acizdir. ‘Göklerin, yeryüzünün ve onların arasında bulunan masnûâtın tamamı Allah’ındır. Aslında sizler de bunu muhtemelen biliyorsunuz’ dedi.”¹⁴⁷ demektedir. Böylece ilk örnekte geçen رَبُّ الْعَالَمِينَ / “Âlemlerin Rabbi” ibâresini bir sonraki رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا / “O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin rabbidir.” âyetiyle¹⁴⁸ açıklamıştır. Hâşimzâde’nin dikkatleri üzerine çektiği bu inceliğe Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) da dikkat çekmiş, “Mûsâ (a.s.)’ın uslûb-ü hakîm denilen tarzı seçerek Rabb olan Allah’ın (c.c.) mahiyetini açıklamak yerine kavram mânâsıyla düşündürmek için ‘âlemler’ ifâdesini açıklamıştır. Zîrâ Firavun’un istediği cevabı

¹⁴⁴ Nisâ, 4/23.

¹⁴⁵ Taberî, *age*, XVII, 476.

¹⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 214.

¹⁴⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 227.

¹⁴⁸ Şuarâ, 26/24.

alamadığı / لَا تَسْتَمِعُونَ / “Ne dediğini duydunuz değil mi?” demesinden de anlaşılmaktadır.” îzâhını yapmıştır.¹⁴⁹

Kelâmî konulardan haberdâr olmayan sade bir Müslümânın bu pasajı okurken gözleri önünde canlandıracağı Firavun’un durumunu aktaran sahne, belki de muhâtabının cevapları karşısında susmuş, cevap veremediği için karşısındakini bastırmak amaçlı “Bu ne konuşuyor böyle” diyerek dikkatleri dağıtmaya çalışan bir kimsenin durumunu göstermektedir. Devamında Firavun’un Mûsâ (a.s.) için “deli” demesi, zindana atmakla korkutması da bunu destekleyebilir. Firavun ‘Rabb’i sorgulaması gerçekten öğrenmek maksadını gütmekten ziyâde alaycı bir tavrın tezâhürüydü. Nitekim Rabb olmanın gereksinimlerini bilmekte kendini Rabb kabul etmekteydi. Aslında kâfirleri birleştiren ortak husus gerçeği bilmelerine rağmen zulüm ve kibirlerinden dolayı îmân etmemeleridir.

Hâşimzâde Peygamber Efendimize (s.a.s.) hitâbla, Yüce Allah’ın Tûr dağında Hz. Mûsâ’ya seslendiği vakit orada bulunmadığını beyân eden Kasas sûresinin 46. âyetinde geçen, اِنِّى اَنَا / “Seslendiğimiz zaman” ifâdesini yine aynı sûrede geçen اِنِّى اَنَا / “Muhakkak ki ben yalnızca ben âlemlerin rabbi olan Allahım.” ibâresiyle¹⁵⁰ açıklamıştır.¹⁵¹

وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ اِبْلِيسُ ظَنُّهُ فَاتَّبَعُوهُ اِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ / “Gerçek şu ki, İblîs onlar hakkındaki tahminini doğrulamış oldu; çünkü inanan bir grup hariç hep ona uymuşlardı.” âyetini¹⁵² tefsirinde İblîs’in zannının niteliğini اِنِّى اَنَا / “-İblîs- ‘Senin kudretine andolsun ki rabbim, -içlerinden samimi kulların hâriç- insanların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım’ dedi.”¹⁵³ ve وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ / “Ve sen onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın.”¹⁵⁴ âyet-i kerîmelerini örnek vererek beyân etmiştir. Müellif daha sonra ‘İblîs’in zannı’ konusunda tefsirlerde yer verilen¹⁵⁵; husûs ve umûm olmak üzere iki görüş serdetmiştir. Birinci –husûs- görüşe göre mezkûr âyetteki İblîs’in zannından maksat, pasajın siyâkına uygun olarak, onların

¹⁴⁹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sd: İsmail Karaçam, Emin Işık ve diğerleri, VI, 97, İstanbul: Azim Dağıtım, ts.

¹⁵⁰ Kasas, 28/30.

¹⁵¹ Hâşimzâde, *age*, III, 305.

¹⁵² Sebe, 34/20.

¹⁵³ Sâd, 38/82.

¹⁵⁴ A‘râf, 7/17.

¹⁵⁵ Şevkânî, *age*, 1195.

şehvetlerine meylettiklerini görmesinden dolayı Sebe ehline karşı olan zannıdır. Diğer –umûm- ise, İblîs’in zannının genel olarak Âdemoğulları hakkında olmasıdır. İblîs’in Benî Âdem’e olan zannının sebebi ise, onlardaki şehvet ve gazabı görmesi veya melâikenin onların hakkında ¹⁵⁶ *أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ* / “Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediklerini işitmesi olarak açıklamıştır. Hâşimzâde akabinde “O İblîs’e mü’minlerin bir fırkasından başka -onlar da muhlislerdir- mahlûkâtın hepsi tâbî oldu.” demiştir.¹⁵⁷

Müfessir Yâsîn sûresinde geçen *لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* / “Andolsun ki onların çoğu hakkında o söz (azâp) gerçekleşecektir; çünkü onlar îmân etmeyecekler.” âyetini¹⁵⁸ tefsir ederken *لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ* ibâresi üzerinde durmuş, ibâreyi “And olsun onların çoğunun üzerine *لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ* vaadiyle¹⁵⁹ azâb müstehâk oldu. Bu sebeple onlar îmâna gelmezler. Onların küfür üzere ölecek olmaları Kur’ân’da, yani ilmullahda kaderlenmiştir. Ebû Cehl ve onun benzerleriyle.” şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁰ Müfessirlerin genel görüşü de bu yöndedir.¹⁶¹

Benzer bir ifâde - *حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ* / “Ama inkârcılar için artık azâp hükmü kesinleşmiştir.” -Zümer sûresinin 71. âyet-i kerîmesinde geçmektedir. Hâşimzâde “Kâfirleri Cehenneme arka arkaya sürüyecekler. Onlar Cehenneme geldiklerinde Cehennemin yedi kapısı açılır ve zebânîler onlara sorarlar ki, sizin cinsinizden bir peygamber gelip, Allah’ın âyetlerini size okumadı mı? Şu günde uğrayacağınız azâbla sizi korkutmadı mı? Onlar derler ki, evet geldi, okudu ve korkuttu. Fakat Allahu Teâlâ’nın ilminde kâfirler üzerine azâb gelmesi vacip olmuştur.” açıklamasını yaptıktan sonra *حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ* / “-inkârcılar için- artık azâp hükmü kesinleşmiştir.” ibâresini *لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ* / “Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım!” kavliyle¹⁶² tefsir etmiştir.¹⁶³

Ayrıca, Sâffât sûresinin 143. âyetinde geçen *فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ* / “Eğer Allah’ı tesbîh edenlerden olmasaydı.” ifâdesiyle murâd olunan Hz. Yûnus’un zikrini لَا

¹⁵⁶ Bakara, 2/30.

¹⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 417.

¹⁵⁸ Yâsîn, 36/7.

¹⁵⁹ “Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım!” Secde, 32/13.

¹⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 3.

¹⁶¹ Taberî, *age*, IX, 8-9; Zemahşerî, *age*, 890; İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, III, 36.

¹⁶² Secde, 32/13.

¹⁶³ Hâşimzâde, *age*, IV, 85.

إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ / “Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni tenzîh ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!” âyetiyle¹⁶⁴ açıklamış, “Bu zikri demeseydi veya namaz kılanlardan olmasaydı, o balığın karnında diri veya ölü olduğu halde Kıyâmete kadar kalırdı” ilâvesinde bulunmuştur.¹⁶⁵ Müellif Kalem sûresinde geçen إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ / “Hani o, öfkeli bir halde bağırıp çağırıyordu.” ibâresini¹⁶⁶ de aynı âyetle açıklamıştır.¹⁶⁷

Müellif وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ / “Andolsun ki elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza geçmişte söz vermiştik” âyetindeki¹⁶⁸ Yüce Allah’ın vaadini Levh-i Mahfûz’da müsebbit كَتَبَ اللَّهُ لَأَعْلَيْنَ أَنَا وَرُسُلِي / “Allah, ‘And olsun ki Ben ve peygamberlerim üstün geleceğiz’ diye yazmıştır.” kelâmıyla¹⁶⁹ açıklamıştır.¹⁷⁰ Devamında gelen âyet-i kerîmeler de bu vaadin galebe ve nusretle ilgili olduğunu göstermektedir

1.8. Kısa ve Özlü İfâdenin Geniş İzâhı

Müellif, En‘âm sûresinin 59. âyetinde geçen مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ / “Gaybın anahtarı” ibâresiyle kast olunan Lukmân sûresinin sonunda¹⁷¹ zikrolunan beş şey; Kıyâmetin ne zaman vukû bulacağı, yağmurun ne zaman yağacağı, anne karnındaki bebeğin cinsiyeti, yarın ne olacağı, kimin nerede vefat edeceğidir.” şeklinde tefsir etmiştir. Hâşimzâde başka bir rivâyeti de zikrederek, “Denildi ki, 1. Yeryüzündeki hazîneler, 2. Azâbın ne zaman nâzil olacağı, 3. Ömrün son bulmasının ilmi, 4. İnsanın mutlu (saîd) veya bedbaht (şakî) olması, 5. Gerçekleşmeyen bir şeyin olur olmazı, olacaksa nasıl olacağı bunun bilgisi (Allahu A‘lem).” şeklinde açıklamıştır.¹⁷² Âyette zikrolunan ifâdeyi sadece beş husûsla sınırlandırmamak gereklidir. Burada vurgulanan Yüce Allah’ın yüce ilmiyle her şeyi kuşattığı, bilinmeyen şeylerin Allahu Teâlâ tarafından bilinmesidir.

¹⁶⁴ Enbiyâ, 21/87.

¹⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 41.

¹⁶⁶ Kalem, 68/48.

¹⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 344.

¹⁶⁸ Sâffât, 37/171.

¹⁶⁹ Mücâdele, 53/21.

¹⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 44.

¹⁷¹ Lukmân, 31/34.

¹⁷² Hâşimzâde, *age*, II, 21.

Nitekim bir başka âyet-i kerîmede *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ* / “Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın.” buyurulmaktadır.¹⁷³

Hâşimzâde, Hz. Mûsâ’ya hitâbla, Neml sûresinin 12. âyetinde geçen *فِي تِسْعِ آيَاتٍ* / *إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ ط* / “Firavun ve kavmine dokuz mucizeden biri olarak” ibâresini “Firavun’a ve kavmine dokuz veya o iki alâmetle beraber dokuz alâmetle ve dahî peygamber olduğun halde git.” şeklinde açıklamıştır. Akabinde o alâmetleri asâ, yed-i Beyzâ, denizin yarılması, tufan, çekirge, haşere ve kurbağa istilasısı, kan, mallarının yok olması, karyede hapsolmek, ekinlerinin mahsûl vermemesi olarak zikretmiştir.¹⁷⁴ Konuyla ilgili müfessirler Hâşimzâde gibi on bir veya on iki mucize zikretmiştir.¹⁷⁵ Kur’ân’da asâ¹⁷⁶, beyaz el¹⁷⁷ ve denizin yarılması¹⁷⁸ mucizelerine ek olarak A’râf sûresinin 133. âyetinde bu mucizelerden beş tanesi; tufan, çekirge, haşere (bit), kurbağa ve kan zikredilmiştir. Bu mucize veya azâbların sonucu olarak kıtlık, ekinlerin yok olması gibi durumların yaşanması muhtemeldir. Hâşimzâde mallarının yok olmasının sebebini Hz. Mûsâ’nın (a.s.) dilinden dökülen *رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ* / “Rabbimiz! Artık onların servetlerini silip yok et.” âyetinin¹⁷⁹ delîl olduğunu söylemektedir. Bu bedduâdan sonra bu olayların yaşanacağı gibi, bu mucizelerden sonra inanmamalarına karşılık bir peygamberin kâfirler için azâb istemesi şeklinde de algılanabilir. Sonuçta helâka uğradılar ve dünyada sahip oldukları her şey onlar için yok oluverdi. Vadide hapsolme ise, Hz. Mûsâ’nın (a.s.) Yahûdîlere münhasır mucizeleri olan taştan su fişkırması¹⁸⁰, Tûr dağını başlarına kaldırma¹⁸¹ gibi bir mucizeydi.

1.9. Tercih Edilen Mânâyı Destekleme

Müellif Mâide sûresinin 7. âyetinde geçen *وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا* / “Allah’ın üzerinizdeki nimetini, sizden aldığı sağlam ahdini hatırlayın; o zaman, ‘İşittik ve itâat ettik’ demiştiniz.” ibâresini açıklarken ‘nimet’ kelimesini İslâm dini olarak karşılamıştır. “O (c.c.) sizi nimetlendirmekte ve şükür etme yollarını

¹⁷³ Hicr, 15/21.

¹⁷⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 262.

¹⁷⁵ Zemahşerî, *age*, 777.

¹⁷⁶ Neml, 27/10.

¹⁷⁷ Neml, 27/12.

¹⁷⁸ Bakara, 2/50.

¹⁷⁹ Yûnus, 10/88.

¹⁸⁰ Bakara, 2/60.

¹⁸¹ Bakara, 2/63.

göstermektedir ve dahî o ant ve ahdinizi zikredin ki, o ahit اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ / “Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle!” âyet-i kerîmesinde¹⁸² geçen ahittir.” açıklamasında bulunmuş, devamındaysa, سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا / “İşittik ve itâat ettik” dediniz ki, bundan maksat Tahte Şecere’de olan Beyt-i Rıdvândır.” demektedir.¹⁸³ Tefsirlerde her iki görüşe yer verilmiştir. Fakat Taberî âyetin bağlamına dikkat edildiğinde ikinci görüşün daha tercih edilir olacağını ifâde etmiştir.¹⁸⁴

Hâşimzâde يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَىٰ فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ / “Ey Ehl-i kitâp! “Bize ne bir müjdeleyici ne de bir uyarıcı geldi” demeyesiniz diye peygamberlerin arası kesildiği bir dönemde size gerçekleri açıklamak üzere elçimiz gelmişti. İşte size müjdeleyici de uyarıcı da geldi. Allah her şeye kâdirdir.” âyet-i kerîmesini¹⁸⁵ ise, “Allahu Teâlâ peygamberlerin irâdesi üzere bazı zamanlarda arka arkaya peygamberler gönderdi. Mûsâ (a.s.) ile Îsâ (a.s.) arasında geçen 1700 senelik bir zaman diliminde bin peygamber göndermiştir. Bazı zamanlarda az peygamberler göndermiştir. Örneğin, Îsâ (a.s.) ile Muhammed (s.a.s.) arasında geçen 600 veya 569 yılda dört peygamber gönderdi. Üçü Benî İsrâîl’den, biri Araplardan ki, ona Hâlid b. Sinân el-Gaysî denilir. إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ / “İşte o zaman biz, onlara iki elçi göndermiştik. Onları yalanladılar. Bunun üzerine üçüncü bir elçi gönderdik.” âyetinin¹⁸⁶ delâletiyle.” demektedir.¹⁸⁷

Bu îzâh esasında iki topluluğa; Ehl-i Kitâb’a ve Araplara fetret zamanında peygamberler gönderilmesi üzerinde durulacak olursa, müfessirlerin genel kabulüne göre, Hz. Îsâ’nın ref’i ile fetret devri başlamış, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) gönderilmesine kadar sürmüştür. Bu süre zarfında ne Ehl-i Kitâb’a, ne de Araplara bir peygamber gönderilmemiştir. Hâşimzâde’nin zikrettiği bu hususu İbn Âşûr tefsirinde nakletmiştir. İbn Âşûr Araplara gönderilmiş peygamberler içerisinde Hâlid b. Sinân¹⁸⁸, Hanzala b. Safvân¹⁸⁹ vb. salih kişileri ilâve etmiştir.¹⁹⁰ Fakat Secde sûresinin 2. âyetinde لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ / “Senden önce kendilerine uyarıcı gelmemiş bir toplumu uyarman

¹⁸² A’râf, 7/172.

¹⁸³ Hâşimzâde, *age*, I, 265.

¹⁸⁴ Taberî, *age*, VIII, 221.

¹⁸⁵ Mâide, 5/19.

¹⁸⁶ Yâsîn, 36/14.

¹⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 270.

¹⁸⁸ Önkâl, Ahmed, “Hâlid b. Sinân”, *DİA*, XV, 288, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

¹⁸⁹ Çağrıçı, Mustafa, “Hanzale b. Safvân er-Ressî”, *DİA*, XVI, 53, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

¹⁹⁰ İbn Âşûr, *age*, VI, 158.

için” ve Yâsîn sûresinin 6. âyetinde لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ / “Ataları uyarılmamış, bu yüzden kendileri de gaflet içinde bulunan bir toplumu uyarasın diye” buyrulmaktadır. İlâveten, İbn Kesîr İmâm Buhârî’den rivâyetle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Meryem oğluna en yakın olan benim. Benimle onun arasında hiçbir peygamber gelmemiştir.” hadîsini naklederek, Hâlid b. Sinân’ın ve diğerlerinin peygamberliğini kabul edenlerin görüşünü reddeden en keskin delîl olduğunu söylemektedir.¹⁹¹ Hâlid b. Sinân’ın peygamberliğini daha çok müsteşrikler kabul etmektedir. Bu durumda Secde sûresinin ilgili âyetini reddetmekte ve Peygamberimizin (s.a.s.) Hâlid b. Sinân’ı taklîd ettiğini öne sürmektedirler.¹⁹² Kur’ân-ı Kerîm’in konuyla ilgili beyânı ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Hâlid b. Sinân’ın çocuklarına hitaben “kardeşimin çocukları” demesi,¹⁹³ onun Varaka b. Nevfel¹⁹⁴ vd. gibi hanîf¹⁹⁵ olduğunu tasdik eder.

Müellif mezkûr âyeti tefsîr etmek için delîl gösterdiği Yâsîn suresinin 13 âyetini açıklarken, ilgili âyette geçen üç resûl/elçi hakkında; bu üç elçinin isimlerini zikretmiş, olayın gerçekleşmesini geniş bir îzâh vererek, özetle “Antakya’ya gönderilen Îsâ (a.s.)’ın elçileridir” demiştir.¹⁹⁶ Hâşimzâde’nin naklettiği rivâyeti Nesefî de zikretmektedir.¹⁹⁷ Nitekim tefsirlerde ilgili rivâyete dayanarak havârîler kast olunduğundan, müfessirler âyette geçen “rasûl” kelimesini peygamber anlamında değil, elçi anlamında ele almıştır. Fakat Hâşimzâde Mâide sûresinin 19. âyetini açıklarken bu üç rasûlün Ben-î İsrâîl’e gönderilen peygamberler, Yâsîn sûresinin 13. âyetini tefsir ederken ise, Hz. Îsâ’nın (a.s.) elçileri şeklinde açıklamıştır. Bu tezâd olarak değerlendirilebilir. Müfessir Kasas sûresinin 46. âyetinde geçen لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ / “Senden önce kendilerine uyarıcı gelmemiş bir toplumu uyarman için” ibâresini tefsir ederken iki görüş serdedir. Birincisi Hz. Muhammed’le (s.a.s.) Hz. Îsâ (a.s.) arasındaki fetret devridir ki, bu da beş yüz elli yıldır. İkincisi ise, Hz. İsmâîl ile Hz. Muhammed (s.a.s.) arasındaki yıllar boyunca Araplara bir peygamberin gelmediği görüşüdür. Nitekim bu görüşe göre, Hz. Mûsâ (a.s.) da, Hz. Îsâ (a.s.) da Benî İsrâîl’e ve

¹⁹¹ İbn Kesîr, *Muhtasarı Tefsîr İbn Kesîr*, I, 551.

¹⁹² Önkâl, Ahmet, *agm*, XV, 288.

¹⁹³ Önkâl, a.y.

¹⁹⁴ Erul, Bünyamin, “Varaka b. Nevfel”, *DİA*, XLII, 517-518, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

¹⁹⁵ Kuzgun, Şaban, “Hanîf”, *DİA*, XVI, 33-36, İstanbul, TDV Yayınları, 1997.

¹⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 4.

¹⁹⁷ Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru’n-Nesefî; Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk: ve thc: Yûsuf Alî Budeyvî, VII. Baskı, III, 98-99, Beyrût/Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2017.

civar bölgelere gönderilmiş peygamberler idi. Bu îzâhlar esnâsında yine yukarıda zikrolunan hususa temas etmediği görülmektedir.¹⁹⁸

Hâşimzâde En‘âm sûresinin 65. âyetinde geçen عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ / “Üstünüzden – gelen- bir azâp” ifâdesi hakkında “Nûh (a.s.)’ın tufanı gibi, Lût kavmine taş yağdırdığı gibi, Âd ve Semûd kavimlerine, Şuayb kavmine gönderilen azâblar gibi azâblar gönderir. Bunların ortak yönü gökten/başlarının üzerinden gelmesidir. مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ / “Ayaklarınızın altından” ibâresini ise, ayağınızın altından yerin titremesi/deprem gibi يَوْمَ / “O gün yeryüzü sarsılır.” kavliyle¹⁹⁹ ve yerin batması (Şuayb (a.s.)’ın kavmine ve Kârûn’a gönderdiği gibi) azâblardır.” îzâhında bulunmuştur.²⁰⁰ Tevbe sûresinin 70. âyetini²⁰¹ ve Hûd sûresinin 89. âyetini²⁰² de tefsir ederken müfessir ilgili âyeti örnek vermiştir.²⁰³

A‘râf sûresinin 11. âyetinde geçen صَوَّرْنَاكُمْ / “Size şekil verdik” ibâresini “Annelerinizin karnında veya mîsâk gününde; أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ şekillendirdik” demektedir.²⁰⁴ Müellif örnek olarak verdiği A‘râf sûresinin 172. âyetini tefsîr ederken konuyla ilgili, “Âdemoğullarının bellerinden alınan bu zerrelere hayat, akıl ve konuşma yetisi verilerek söz alınmıştır” açıklamasını yapmıştır.²⁰⁵ Hâşimzâde’nin zikrettiği bu îzâhlar birçok tefsirlerde geçmektedir. Zemahşerî’ye göreyse, âyetteki hitâbın II. şahıs çoğul formunda gelmesi belâgat içindir. “Siz”den maksat Hz. Âdem’dir. Zîrâ akabinde meleklerle Hz. Âdem’e secde etmeleri emrolunmaktadır.²⁰⁶ Yine bir başka âyette Allahu Teâlâ Âdem (a.s.) hakkında يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي / “Allah, ‘Ey İblîs’ dedi, ‘Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir?’” buyurmaktadır.²⁰⁷ Müfessirler tarafından genel olarak “kudretimle yarattığım” şeklinde anlaşılsa da, burada bir mecâz bulunmakta, nasıl ki, usta bir heykeltıraş eserine elleriyle biçim verir, üzerinde özenle çalışır onu şekillendirir âyet-i kerîmede de sanki

¹⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 305.

¹⁹⁹ Müzzemmil, 73/14.

²⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 23.

²⁰¹ أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمَ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ أَنْتَهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

²⁰² وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمَ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ

²⁰³ Hâşimzâde, *age*, II, 191.

²⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 62

²⁰⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 121.

²⁰⁶ Zemahşerî, *age*, 357.

²⁰⁷ Sâd, 38/75.

bu durum gözler önüne serilmektedir. Buradan yola çıkarak Zemahşerî'nin görüşünün daha isâbetli olduğu söylenebilir.

Hâşimzâde قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ / “Allah buyurdu ki: “Ey Nûh! O senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı iyi olmayan bir iştir. Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme! Ben câhillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum.” buyrulduğu Hûd sûresinin 46. âyetini tefsir ederken “Nûh (a.s.) oğlunun küfründen habersizdi. Eğer bilseydi, وَلَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا kavlı-i şerîfine²⁰⁸ esasen sorgulamazdı.” izâhını yapmıştır²⁰⁹ Âyetin devamında geçen Yüce Allah'ın / “Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme!” buyruğu ile bir sonraki âyette zikrolunan Hz. Nûh'un / قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ / “Nûh dedi ki: “Ey Rabbim! Ben, senden hakkında bilgi sahibi olmadığım bir şeyi istemekten yine sana sığınırım.” şeklindeki özrü ve / وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا / “Nûh ‘Rabbim’ dedi, ‘Yeryüzünde inkârcılardan hiç kimseyi sağ bırakma!’”²¹⁰ şeklindeki niyâzı bunu destekleyebilir. Tefsirlerin genelinde bu görüşe yer verilmiştir.²¹¹

Müfessirin örnek olarak zikrettiği âyet-i kerîmeye gelince, Hz. Nûh'un (a.s.) böyle bir istekte bulunacağı Allah'ın (c.c.) yüce ilimde ezelden var olduğu için böyle bir ihtâr söz konusu olabilir. Bu konuyla ilgili âyetler ele alındığında anlık olarak merhameti galebe çalmış bir baba temsîli de resmedilmiş olabilir. Zîrâ Nûh (a.s.) oğlu tam boğulacakken görmüş, o anın üzüntüsüyle duygularına hâkim olamamış olabilir. Peygamberlerin de bir beşer olduğu, inanmayan kavimleri için ne kadar üzülp, kurtulmaları için nasıl yalvarıp yakardıkları unutulmamalıdır. Belki de tam boğulacağı esnâda görmesi, Yüce Allah'ın Hz. Nûh'a bir imtihânıydı. Râzî de bu durumu baba şefkati ile ilişkilendirmiştir.²¹²

Hâşimzâde وَهُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ / “Onlar sözün güzeline yöneltmişler ve övgüye en lâayık olan Allah'ın yoluna iletilmişlerdir.” âyetinde²¹³ geçen الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي / “Sözün güzeline” ifâdesini “Kelime-i Tevhîd veya Âhirette

²⁰⁸ “Haktan sapanlar için bana başvuruda bulunma!” Hûd, 11/ 37.

²⁰⁹ Hâşimzâde, age, II, 259.

²¹⁰ Nûh, 71/26.

²¹¹ Zemahşerî, age, 486; İbn Kesîr, Muhtasarı Tefsîr İbn Kesîr, II, 242, Nesefî, age, II, 64.

²¹² Râzî, age, XVIII, 5.

²¹³ Hac, 22/24.

اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنُ²¹⁴ kavlidir. ²¹⁵ صِرَاطِ الْحَمِيد ibâresiyle kasdolunan İslâm dinidir” diye açıklamıştır ²¹⁶ Genel olarak tefsirler bu görüşü nakletmiştir.²¹⁷ Burada durumlarından haber verilen mü’minler dünyadayken güzel söze; Kur’ân’a ve doğru yola; İslâm’a yöneltilmiş kimselerdir. Bu amellerine karşılık Âhirette vadolunan güzel söze, hamd olunacak yere; Cennete ulaştırılmış kimselerdir denilebilir.

Saffât sûresinde geçen فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ / “Sonra onlara güçlü darbeler indirmeye başladı.” âyetini²¹⁸ tefsir ederkense, بِالْيَمِينِ ifâdesi hakkında olan iki görüşe yer vermiştir. Birinci görüşe göre kelimenin lugâvî anlamını esas alarak “kuvvetle” vurdu diye aktarmıştır. İkinci görüş ise, بِالْيَمِينِ ifâdesinin ant bildirmesidir ki, Hâşimzâde وَتَالَّهِ لَا كَيْدَنَّ أَصْنَامَكُمْ²¹⁹ âyetini²¹⁹ örnek vererek “Bu andı sebebiyle vurdu” demektedir.²²⁰

2. KUR’ÂN’IN SÜNNETLE TEFSİRİ

Kur’ân-i Kerîm’in tefsirinde ikinci metod, ‘Kur’ân’ın Sünnetle Tefsiri’dir.²²¹ Sünnetle tefsir denilince herhangi bir âyet-i kerîmeyi açıklama bağlamında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sözleri, fiilleri ve takrîrlerini –bir olay karşısında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) rızâsını ifâde eden susmasıdır- kapsayan tefsir etme yöntemidir. Buna binâen en mühim tefsir kaynağı da Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sünnetidir. Nitekim Kur’ân Hz. Muhammed’e (s.a.s.) indirilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) görevi, ilkin bu vahyi insanlara ulaştırmaktır. Bu tebşîr ve inzârı içerisine alan teblîğ görevidir.²²² Diğer i ise, tebyîn etmesi, kapalılıkları gidermesi ve anlaşılmayan hususları

²¹⁴ “Bizden tasayı gideren Allah’a hamdolsun.” Fâtır, 35/34.

²¹⁵ “Övgüye en lâyık olan Allah’ın yoluna”

²¹⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 122.

²¹⁷ Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Tefsîru’l-Beyzâvî -el-müsemma- Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, II, 87, Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2011; İbn Âşûr, *age*, XVII, 234-235.

²¹⁸ Sâffât, 37/93.

²¹⁹ “Allah’a yemin ederim ki, putlarınıza bir oyun oynayacağım!” Enbiyâ, 21/57.

²²⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 33.

²²¹ Geniş bilgi için bkz: Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, VII. Baskı, I, 27-73, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, VII. Baskı, 37-56, İstanbul: Fecr Yayınları, 2015; Kattân, Mennâ’, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, II. Baskı, 356-359, Dimaşk/Beyrût: Müessesetu’r-Risâle Nâşirûn, 2016; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, XXXVIII. Baskı, 55-71, İstanbul: İFAV, 2016; Soysaldı, H. Mehmet, “Kur’ân Sünnet ilişkisi”, *FÜİFD*, S: 7, 1-18, 2002; Pak, Süleyman, Kur’an’ın Sünneti Beyanı”, *CÜİFD*, C: XVI, S: 1, 353-381, 2012.

²²² Âl-i İmrân, 3/20; Mâide, 5/19, 67, 92; Nahl, 16/82 vd.

açıklamasıdır.²²³ Bu iki vazifeye ilâve olarak Teşrî/Hüküm koyma yetkisi de vardır.²²⁴ Sünnet olmadan Kur’ân’ın doğru anlaşılması mümkün değildir. Böyle bir anlama biçimi Hz. Peygamberin (s.a.s.) bu ulvî ve yüce görevini gözden çıkarmak ve insanın sınırlı aklının Kur’ân’ı hakkıyla anlamaya muktedir oluşunun câhilce ifâdesidir. Sünnetle tefsirin geçerlilik şartlarından birini, Hz. Peygamberden (s.a.s.) rivâyet olunan her bir hadîsin sened ve metin itibâriyle sıhhat dereceleri oluşturmaktadır. Zîrâ sahîh rivâyetlerin zikrolunduğu tefsirler bağlayıcıdır.

Müellif tefsirinde sık sık hadîslere yer vermiştir. Bazı hadîslerin râvîlerinin isimlerini zikretmiş olsa da genel olarak “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم”/ “Peygamberimiz (s.a.s.) buyurmuştur” diyerek hadîsi nakletmiştir. Yer yer hadîslerin Arapça metinlerini de yazmıştır. Bazen hadîsin tümünü rivâyet ederken, bazen bir kısmını ele almıştır. Hadîsleri aldığı kaynakları zikretmemiştir. Muhtemelen kaynak olarak başvurduğu temel tefsirlerde geçmekte olan hadîsleri aktarmıştır. Müellif, Hz. Âişe (ö. 58/678), Hz. Ömer (ö. 23/644), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Mes‘ûd (ö. 32/652-53), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), İbn Ömer (ö. 73/693), Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), İmrân b. Husayn (ö. 52/672) vd. nakiller yapmıştır. Bu isimlerin bir kısmını zikretse de, bir kısmı rivâyet ettiği hadîslere isnâden tarafımızca belirlenmiştir. Hadîslerin sened itibâriyle kritiği yapılmamış, müellif sadece metni zikretmekle yetinmiştir. Tefsirde geçmekte olan hadîslerin büyük çoğunluğu ‘sahîh’ hadîslerdir. Az bir kısmını ‘hasen’ ve ‘zayıf’ hadîsler oluşturmaktadır. Uydurma haberlere gelince, azdır.

2.1. Mânâ ile İlgili Tefsirler

2.1.1 Kelime ve İbârelerin Mânâlarını Te’yîd Etme

Müellif Bakara sûresinin 267. âyetinde geçen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ / “Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden verin.” ibâresini tefsîr ederken “kesb/kazanmak” kelimesi üzerinde durmuştur. Mezkûr ifâdeyi Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Kişinin helâl mal kesbinden/kazancından olandır. Kişinin evladı onun

²²³ Nahl, 16/43-44.

²²⁴ Nûr 24/51; Ahzâb 33/36; Haşr 59/7.

kesbindendir.” hadîsini²²⁵ aktarmıştır. Müellif harâm maldan tasadduk edilse dahî kabul edilmeyeceğini ve malın harcamasında bereket olmayacağını ifâde ettikten sonra ticârette “Kesbe zekât vaciptir” demektedir.²²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de “kesb” herhangi bir kayda tâbî tutmaksızın doğrudan şahıslara nisbet edilen hem iyilik, hem de kötülük kazanımının tamamını, kişinin çocukları dâhil,²²⁷ maddiyatla ilgili her şeyi kapsamaktadır.²²⁸ Hz. Peygamber’e (s.a.s.) en fazîletli kazancın ne olduğu sorulduğunda “*Helâl bir alış veriş ve kişinin el emeğiyle kazandığıdır.*” buyurmuştur.²²⁹ Başka bir hadîste “*Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek asla yememiştir. Allah’ın peygamberi Dâvûd (a.s.) kendi elinin emeğini yerdi.*” buyurmaktadır.²³⁰ Yine başka bir hadîste “*Helâl kazançtan bir hurma tanesi infâk edenin sadakasını Allahu Teâlâ kabul eder ve sizden birinin tayını veya yavru devesini büyüttüğü gibi büyütür. Tâ ki, o sadaka büyüyüp dağ kadar, hatta daha büyük olur.*”²³¹ İster yukarıda zikredilen âyetle, isterse de ilgili hadîslerde gücü yettiğince insanın meşru yollarla çalışmasına, başkasına el açmamasına, kazandığının en güzeliyle tasaddukta bulunmasına dair emir ve nasihatler bulunmaktadır. Bu hükümlerin samimi kalpten uygulandığı bir dünyada düzen ve nizâmın temelini oluşturan adâlet, sevgi, kardeşlik ve dostluk görürüz.

Kur’ân-ı Kerîm’in anlatım metodlarından biri benzetme yoluyla misâller getirmektir. Bu üsûl muhâtabın anlamasını kolaylaştırmakla beraber kıyâs yoluyla düşünmeye, tefekkür edip hak olanı bulmaya sevk etmektedir. Bu tarz anlatımın geçtiği âyet-i kerîmelerden biri de Â’râf sûresinin 57. âyetidir. Âyet-i kerîme Âhireti ve

²²⁵ Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünenü’n-Nesâî*, “Buyû”, 1 (hadîs nu: 4449), thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu’r-Risâle Nâşîrîn, 2017. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, şrh: Hamza Ahmed ez-Zeyn, XVII, 239 (hadîs nu: 24017), Kâhire: Daru’l-Hadis, 1995.

²²⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 110.

²²⁷ Tebbet, 111/2.

²²⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Yavuz, “Kesb” *DİA*, XXV, 304-306, Ankara: TDV Yayınları 2002. Şahin, İskender “Kur’ân’da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, Aralık/December 2019, 13, 79-113.

²²⁹ İbn Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Terğîb ve’t-Terhîb mine’l-Hadîsi’s-Şerîf*, zbt ve thc: İbrâhîm Şemsuddîn, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, III. Baskı, II, 334, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

²³⁰ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî, *Sahîh Buhârî*, “Buyû”, 15 (hadîs nu: 2072), thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu’r-Risâle Nâşîrîn, 2017.

²³¹ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh Müslim*, “Zekât”, 64 (hadîs nu: 2343), thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu’r-Risâle Nâşîrîn, 2016.

rivâyet etmiştir.²³⁹ Müellif “Bu sebeple صائم'e, سائح denir” demektedir. Müellifin yer verdiği ikinci görüş ise, السَّائِحُونَ ile kasdolunan mânânın Allah yolunda cihâd edenlerdir. Hâşimzâde, Osmân b. Maz‘ûn Hz. Peygamber’den (s.a.s.) seyâhat için izin istemesini ve bunun üzerine Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ان سياحة أمتي الجهاد “Ümmetimin seyâhati cihâddır.” buyurduğunu²⁴⁰ zikretmiştir. Müellifin üçüncü yer verdiği görüş ise, İkrime’nin “سائح’ten maksat ilim istemektir.” beyânıdır.²⁴¹

Allahu Teâlâ îmân edenlere ve bununla beraber sâlih amel işleyenlere Firdevs Cennetlerini vadetmiştir. Müellif bunu konu edinen إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا / *“Îmân edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak Firdevs cennetleri vardır.”* âyet-i kerîmesini²⁴² tefsir ederken, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) - أَرَأَيْتُمْ اللَّهَ، فَاسْأَلُوهُ الْفِرْدَوْسَ، فَإِنَّهُ أَوْسَطُ الْجَنَّةِ وَأَعْلَى الْجَنَّةِ - أَرَأَيْتُمْ / *“Allah’tan Âhirette menzil istesiniz eğer Cennet-i Firdevs’i isteyiniz. O Cennetin merkezi ve âlâsıdır. Onun üstünde sadece Arş-ı Rahmân vardır. Cennetin nehirleri ondan kaynar/çıkar.”* kavî-î şerîfini²⁴³ aktarmıştır. Devamında Ka‘b’ın “Onda emr-i ma‘rûf ve nehy-i münker edenler vardı.” görüşüne yer vermiştir.²⁴⁴

الْفِرْدَوْسُ kelimesinin geçtiği bir diğer sûre Mü’minûn sûresidir. Sûrenin ilk dokuz âyetinde mü’min kimselerin dünyadaki vasıfları beyân edilmiştir. Sûrenin 10. ve 11. âyet-i kerîmelerinde ise, mü’minlerin dünyadaki bu hallerine karşılık, bir mükâfat olarak âhiretteki vasıfları أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ / *“İşte vâris olacaklar bunlardır; Firdevs cennetine vâris olacaklar ve orada onlar ebedî kalacaklardır.”* buyrulurken haber verilmiştir. Müellif ilgili âyetlerin meâl-tefsirini yaptıktan sonra, ilk önce ‘vâris olmak’ konusu üzerinde durmuş, Hz. Peygamber’in منزلٌ في الجنة ومنزلٌ في النار . فإذا مات ودخل النار ورث أهل الجنة ما منكم من أحدٍ إلا وله منزلان: (s.a.s.)

²³⁹ Taberî, *age*, XIV, 506.

²⁴⁰ Râvîsi Ebû Umâme el-Bâhilî (ö. 86/705) olan ilgili hadîsi Albânî ‘hasen’ olarak değerlendirmiştir. Albânî, Muhammed Nasruddin, *Sahîh Süneni Ebî Dâvud*, II, 92 (hadîs nu: 2486.), Riyâd: Mektebetu Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1998.

²⁴¹ Hâşimzâde, *age*, II, 207.

²⁴² Kehf, 18/107.

²⁴³ Müellifin bir kısmını zikrettiği hadîs-i şerîfin öncesinde مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ، وَأَقَامَ الصَّلَاةَ، وَصَامَ رَمَضَانَ كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ، جَاهِدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ جَلَسَ فِي أَرْضِهِ الَّتِي وُلِدَ فِيهَا، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَفَلَا تُبَشِّرُ النَّاسَ؟ قَالَ: إِنَّ فِي الْبُيُوتِ الْفِرْدَوْسَ مِثْلَ دَرَجَةٍ، أَعَدَّهَا اللَّهُ لِلْمُجَاهِدِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، مَا بَيْنَ الدَّرَجَتَيْنِ كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ buyrulmaktadır. Mezkûr hadîs-i şerîfi İmâm Buhârî Ebû Hureyre’den ‘sahîh’ senedle rivâyet etmiştir. Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 4 (hadîs nu: 2790).

²⁴⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 37.

منزلُهُ /”Sizden bir kimse yoktur ki, bir menzili Cennette, bir menzili ise Cehennemde, iki menzili olmasın. Ne zaman ki, vefat eder, Cehenneme girer. Cennetteki evine Cennet ehilleri vâris olacaktır.” kavlini²⁴⁵ naklederek açıklamıştır. Müellif A‘râf sûresinin 43. âyetinin tefsirinde de aynı hadîse yer vermiştir.²⁴⁶ Müellif ‘denildi’ kalıbıyla “Mü’min ve kâfirin her birinin iki menzili vardır. Biri Cennette diğeri ise, Cehennemdedir. Mü’min Cennetteki evini kurar, kâfir ise Cennetteki evini yıkar, Cehennemdeki evini kurar.” rivâyetine yer vermiştir. Hâşimzâde’nin zikrettiği bu rivâyet yukarıdaki hadîsle benzerlik taşımaktadır.

Müellif daha sonra الْفِرْدَوْسْ kelimesi üzerinde durmuş, bununla ilgili bir hadîs nakletmiştir. Hadîste خَلَقَ اللَّهُ ثَلَاثَةَ أَشْيَاءَ بِيَدِهِ خَلَقَ آدَمَ بِيَدِهِ وَكَتَبَ التَّوْرَةَ بِيَدِهِ وَغَرَسَ الْفِرْدَوْسَ بِيَدِهِ ثُمَّ قَالَ / “Allahu Teâlâ üç şeyi kendi kudret eliyle halk etti. Birincisi Hz. Âdem (a.s.)’dir. İkincisi Tevrât’tır. Üçüncüsü Cennet-i Firdevs’tir. Sonra dedi ki, izzetim ve celâlim hakkı için o Cennet-i Firdevs’e içki içen ve gayr-ı temiz kimseler girmeyecektir.” buyrulmuştur.²⁴⁷

Zayıf olarak değerlendirilen ilgili rivâyetin bir benzeri İbn Ömer’den خَلَقَ اللَّهُ أَرْبَعَةَ / “Allah dört şeyi eliyle yaratmıştır: Arş, Kalem, Âdem ve Cennet-i Adn. Sonra diğer mahlûkâta ‘ol’dedi ve oldu.” sözleriyle rivâyet edilmiştir. Bu rivâyete Dârimî²⁴⁸ ve Beyhakî²⁴⁹ eserlerinde yer ayırmıştır. Hadîsin ‘zayıf’ isnâdla rivâyet edilmesi ihtivâ ettiği hususların gerçekliğine

²⁴⁵ Hadîs-i şerîfin râvîsi Ebû Hureyre’dir. İbn Mâce “Sünen”inde ilgili hadîsi rivâyet etmiştir. İbn Mâce, “Zühed”, 39 (hadîs nu: 4341). Albânî İbn Mâce’den tahrîc ederek hadîsin ‘sahîh’liğine hükmetmiştir. Albânî, *Sahîh Süneni İbn Mâce*, III, 411 (hadîs nu: 3519.) Riyâd: Mektebetu Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1997.

²⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 72.

²⁴⁷ Bu hadîse İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) eserinde “Cennetin sayısı ve cinsleri” başlığı altında yer vermiş, Dârimî, İbn Neccâr ve başkaları rivâyet ettiğini söylemiştir. el-Cevziyye, *el-Kâfiyetü’ş-Şâfiyetü fi’l-İntisâri li’l-Fırkatî’n-Nâciyeti*, thk: ve tlk: Muhammed b. Abdurrahmân el-Arifî, Nâsir b. Yahyâ el-Huneynî, Abdullah b. Abdurrahmân el-Huzeyl ve Fehd b. Alî el-Musâ’iz, IV. Baskı, I, 948, Beyrût: Dâru İbn Hazm/Dâru Atââtü’l-İlm li’n-Neşr, 2019; Vâhidî de bu hadîsi zikretmiş ve konu hakkında: “Ebû Ma‘şer’in râvîlerinden birinin metrûku’l-hadîs olması sebebiyle, hadîs zayıftır. Fakat İmâm Ahmed Müsned’inde الدِّيُوثُ الذي، والعاق، ومُذْمَنُ الخمر، والدِّيُوثُ الذي يُغْرُ فِي أَهْلِ الْخَبَثِ ثَلَاثَةٌ قَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَنَّةَ : مُذْمَنُ الخمر، والعاق، والدِّيُوثُ الذي يُغْرُ فِي أَهْلِ الْخَبَثِ” demektedir. Vâhidî, Ebû’l-Hasan Alî b. Ahmed en-Nisâbü’rî, *el-Vasûl fi Tefsiri’l-Kur’ânî’l-Mecîd*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz, III, 285, Beyrût: Darû’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1995.

²⁴⁸ Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid, *Redd el-İmâm Dârimî Osmân b. Saîd Ale Beşeri’l-Mürîsi*, thk: Muhammed Hâmid el-Fakî, 90, Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ty.

²⁴⁹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Kitâbu Esmâillahi ve Sifâtihi, el-Ma‘rûf: el-Esmâu ve’s-Sifât*, thk: Muhammed Muhibuddin Ebû Zeyd, I, 826, Kâhire: Mektebetu’t-Tev‘iyeti’l-İslâmiyyeti/Dâru’ş-Şühedâi, 2015.

قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ / أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِيْنَ

mânî değildir. Nitekim Hz. Âdem'in yaratılışı hakkında Yüce Allah'ın *‘Allah, ‘Ey İblîs’ dedi, ‘Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?’* şeklinde beyânı vardır.²⁵⁰ Tevrât'ın Allah'ın (c.c.) eliyle yazılması hakkında, Şeyhayn²⁵¹ ve İbn Mâce 'sahîh' senedle Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği hadîs²⁵² delîl sayılabilir. Yüce Allah'ın Cenneti eliyle yaratması hususuna gelince, bu konuda da İmâm Müslim'in Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) 'sahih' olarak rivâyet ettiği hadîs-i şerîf kaynaklarda geçmektedir.²⁵³ Bu hadîste Cennet ismiyle zikredilmemiştir. 'Zayıf' senedle rivâyet olursa dahî, ilgili hadîsin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) buyurması göz önünde bulundurulacak olursa, açıklama murâdıyla bu rivâyetlerde Adn ve Firdevs Cennetleri şeklinde geçmeleri muhtemeldir. Bu hususu da belirtmek gerekir ki, Allah'a (c.c.) izâfe edilen 'el' tabîri hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Burada yaratılmışa verilen değerin yüceliğini gözler önüne sermek, diğer mahlûkâtta mertebeye yüksek mevkisine ve Allahu Teâlâ katındaki fazîletine dikkat çekmeği hedeflemesi mümkündür.

“Onları, gaflet içinde bulunup îmân etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar.” âyet-i kerîmesini²⁵⁴ açıklarken, *“o pişmanlık günüyle”* ifâdesi üzerinde durmuş ve ‘günahkârların niçin günah ettim veya câhil oldum, sevâb kazananlar niçin az sevâb işledim diye iç çekecekleri gün’ olarak izâh etmiştir. Devamında Yüce Allah'ın Rasûlüne uyarmasını emrettiği o günün zorluğu hakkında Hz. Peygamber 'in (s.a.s.) *“Ne zaman ki, ehl-i Cennet Cennete, ehl-i Cehennem Cehenneme girdiler, bundan sonra onların üzerinden ölüm kaldırılacaktır. Cennet ve Cehennem arasında buharlanacaktır.*

²⁵⁰ Sâd, 38/75.

²⁵¹ Buhârî, “Kader”, 11 (hadîs nu: 6614); Müslim, “Kader” 13 (hadîs nu: 2652); İbn Mâce, Mukaddime, 10 (hadîs nu: 80).

²⁵² Hadîsin metni: احتج آدم وموسى عليهما السلام فقال له موسى يا آدم أنت أبونا خيبتنا وأخرجتنا من الجنة بذنبك فقال له آدم يا موسى اصطفاك الله بكلامه وخط لك التوراة بيده أتلومني على أمرٍ قدره الله عليّ قبل أن يخلقني بأربعين سنة فحج آدم موسى فحج آدم موسى فحج آدم موسى ثلاثاً

²⁵³ Hadîsin metni: سأل موسى ربه، ما أدنى أهل الجنة منزلة، قال: هو رجل يجيء بعد ما أدخل أهل الجنة الجنة، فيقال له: أدخل الجنة، فيقول: أي رب، كيف وقد نزل الناس منازلهم، وأخذوا أخذاتهم، فيقال له: أترضى أن يكون لك مثل ملك من ملوك الدنيا؟ فيقول: رضى رب، فيقول: لك ذلك، ومثله ومثله ومثله ومثله، فقال في الخامسة: رضى رب، فيقول: هذا لك وعشرة أمثاله، ولك ما اشتئت نفسك، ولدت عبيدك، فيقول: رضى رب، قال: رب، فأعلاهم منزلة؟ قال: أولئك الذين أريدت غرست كرامتهم بيدي، وختمت عليها، فلم تر عين، ولم تسمع أذن، ولم يخطر على قلب بشر، قال: ومصدقاه في كتاب الله عز وجل: فلا تعلم نفس ما أخفى لهم من قرة أعين [السجدة: 17] الآية. وفي رواية: إن موسى عليه السلام سأل الله عز وجل عن أحسن أهل الجنة منها حظاً، وساق لهم من الحديث بخبره. Müslim, “İmân”, 312 (hadîs nu: 189).

²⁵⁴ Meryem, 19/39.

Ve bir çağırıcı nidâ edecektir. “Ey ehl-i Cennet, size bundan sonra ölüm yoktur. Ve ey ehl-i Cehennem, size de bundan sonra ölüm yoktur. Bu sebeple Cennet ehli sevinecek, Cehennem ehli ise pişmân olacak daha da azâbları artacaktır.” kavlini²⁵⁵ zikretmiştir.²⁵⁶

2.1.2 Âyete Verilen Anlamı Te’yîd Etme

Hâşimzâde / “Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, bağışlamanız, eğer bilerseniz sizin için daha hayırlıdır.” âyetinin²⁵⁷ tefsirde, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) şöyle buyurduğunu aktarmıştır: مَنْ أَنْظَرَ مُعْسِرًا، أَوْ وَضَعَ لَهُ، أَظْلَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَحْتَ ظِلِّ عَرْشِهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ / “Bir kimse borçluya mühlet verir veya borcun bir kısmından veya tamamından vaz geçerse, yani borcunu bağışlarsa, Allahu Teâlâ Kıyâmet gününde o kimseyi Arş’ın gölgesiyle gölgelendirecektir. Nasıl ki, o günde Arş’ın gölgesinden başka bir gölge olmayacaktır.”²⁵⁸. Mezkûr hadîs,²⁵⁹ dünya hayatıyla ilgili işlerde kolaylaştırmanı, hafifletmeni ve güzel muâmelatta bulunmanı tavsiye etmektedir. Zîrâ İslâmî hükümlerde kolaylaştırma önemi vurgulanmakta, فَافْرُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْ / “Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun.”²⁶⁰ / “Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğü yanında bir kolaylık var.”²⁶¹ âyet-i kerîmeleri ve / “Kim bir kimsenin zorluğu kolaylaştırırsa, Allah da dünya ve âhiretini kolaylaştırır.”²⁶² يسروا ولا / “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin!”²⁶³ hadîs-i şerîfleri buna delâlet etmektedir.

Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 21. âyetinde geçen / وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ بِغَيْرِ حَقٍّ / “Haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar” ibâresini tefsir ederken, “Peygamber (s.a.s.)

²⁵⁵ Müellifin zikrettiği bu hadîs, İbn Ömer’den rivâyetle ‘Sahîheyn’de naklolunmuştur. Buhârî, “Rikâk”, 50 (hadîs nu: 6544), 51 (hadîs nu: 6548); Müslim, “Cennet”, 43 (hadîs nu: 2750).

²⁵⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 47.

²⁵⁷ Bakara, 2/280.

²⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 116.

²⁵⁹ Bu hadîsi Tirmizî ‘hasen sahîh’ olarak rivâyet etmiştir. Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezid), *Sünenü’l-Tirmizî*, “Buyû”, 65 (hadîs nu: 1306), thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu’r-Risâle Nâşirûn, 2017.

²⁶⁰ Müzzemmil, 73/20.

²⁶¹ İnşirâh, 94/5-6.

²⁶² Müslim, “Zikir, Duâ, Tevbe ve İstiğfâr”, 38 (hadîs nu: 2699); İbn Mâce, “Mukaddime”, XVII, (hadîs nu: 225).

²⁶³ Buhârî, “İlim”, 11 (hadîs nu: 69).

bu âyeti okuduktan sonra: “Benî İsrâîl bir günün öncesinde, yani bir saatte kırk üç peygamber ve o günün sonundaysa –adâleti emreden- yüz on iki şahıs öldürmüştür.” buyurdu.” demektedir.²⁶⁴ Bu rivâyeti Râzî ilgili âyeti tefsir ederken nakletmiştir.²⁶⁵ Aslında âyetin hükmü zikredilmiş özelliklere sahip herkesi kapsamaktadır. Fakat bilindiği üzere Yahûdîlerin en belirgin özellikleri kendilerine gönderilen peygamberleri haksız yere katletmeleridir. Nitekim bu âyetin akabinde Allahu Teâlâ Zekerîyyâ (a.s.), Yahyâ (a.s.) ve İsâ (a.s.)’ı –Yahûdîler İsâ (a.s.) öldürdüklerini söylüyorlar- zikrederek, Kur’ân’ın muhâtabı olan Yahûdîleri ikâz etmektedir. Çünkü Peygamberimizle aynı zamanda yaşayan Yahûdîler de tıpkı ataları gibi Allah’ın elçisini öldürmek için fırsat kollamış, tuzaklar kurmuş, fakat başaramamışlardır.

Müellif Nisâ sûresinde geçen لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا الْمُسْتَبَانَ مَا قَالَا ! فَعَلَى (s.a.s.) açıklatmasında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) اَلْبَادِي مِنْهُمَا مَا لَمْ يَكُنِ الْمَظْلُومُ (s.a.s.) yer vermiştir. Hadîsin çevirisini “İki kişinin küfür etmesinin (sövüş, bedduâsının) günahı önce küfür etmeğe başlayanın üzerinedir.” şeklinde yapmıştır.²⁶⁸ Râzî söz konusu âyet-i kerîmeyi tefsîr ederken, âyetlerin bağlamına dikkat çekmiş, daha önceki âyetlerde Yüce Allah’ın münâfıkları rezîl ettiğini, bu fiilin Allah’a (c.c.) yakışmayacağı için bu hususta mazeretin yerini tutacak bu ifâdeyi zikrettiğini söylemektedir.²⁶⁹

Nisâ sûresinde 36. âyetiyle beyân edilerek iyilikte bulunulması tasviye edilen kimselerden biri de yetimlerdir. Müfessir konuyla ilgili Peygamber’in (s.a.s.) أَنَا وَكَافُلُ الْيَتِيمِ فِي الْجَنَّةِ كَهَاتَيْنِ ، وَأَشَارَ بِأَصْبُعَيْهِ يَعْنِي : السَّبَّابَةِ وَالْوَسْطَى “Yetime hürmet ve merhamet eden, onu terbiye eden kimseler benimle beraber Cennet’e girecekler.” buyruğunu²⁷⁰

²⁶⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 126.

²⁶⁵ Râzî, VII, 231-232.

²⁶⁶ Nisâ, 4/148.

²⁶⁷ “Haksızlığa uğrayan kimsenin ölçüyü aşmadıkça” şartıyla gelen hadîs-i şerîf Ebû Hureyre’den (r.a.) rivâyetle geçmektedir. Müslim, “Birr, Sılâ, Âdâb”, 68 (hadîs nu: 2587); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 46 (hadîs nu: 4894); Tirmizî, “Birr ve Sılâ”, 51 (hadîs nu: 1981); Albânî “sahîh” olarak zikretmiştir. Albânî, *Sahîh Süneni Ebî Dâvûd*, III, 200 (hadîs nu: 4894), Riyâd: Mektebetu’l-Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1998.

²⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 250.

²⁶⁹ Râzî, *age*, XI, 91.

²⁷⁰ İlgili hadîs-i şerîf kaynaklarda ‘sahîh’ olarak rivâyet edilmiştir. Buhârî, “Edeb”, 24 (hadîs nu: 6005); Tirmizî, “Birr ve Sılâ”, 14 (hadîs nu: 1918).

zikretmiş, devamında Peygamberimizin mübârek orta iki parmağını yakınlaştırarak bu mesâfeyi gösterdiğini, mesâfenin ne kadar kısa olduğunu beyân etmiştir.²⁷¹

Şuarâ sûresinin 221-223. âyet-i kerîmeleri müşriklerin Hz. Peygamber hakkındaki “Ona şeytânlar iniyor da Kur’ân’ı onlar haber veriyor. O kâhindir.” şeklindeki iddialarını reddetmekte ve gerçekte şeytânların kimlere indiğini açıklamaktadır. Hâşimzâde bu hususlara değinmiş, Kur’ân’ın Yüce Allah’ın kelâmı olduğunu, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şeytânların inmesinden korunduğunu ifâde etmiştir. Müellif: “(Bu âyetler) Kur’ân’ın şeyâtinin kelimesinden olmadığını beyân etti. Onu te’kîd için Peygamber’e (s.a.s.) gönderilmesi sâlih/doğru olmadığını iki kâideyle açıkladı. Biri odur ki, onların kelimesi şer, çokça yalan ve günah olur. Hz. Muhammed (s.a.s.) ise onun hilâfinadır. İkincisi budur ki, o أَفَّاكٍ ki, kehenedir, her zaman kulaklarını şeytânlara verir. İlimde noksân vermek için o da şeyâtin zan/hesap olunur.” demektedir. Devamında ise, *“O kelimeni ki, cinni melâikeden çalıp efendisi kâhinin kulağına okur, kâhin de yüz yalan ve hatta daha çok ilâve eder.”* hadîsine²⁷² yer vermiştir. Hâşimzâde daha sonra şöyle demektedir: “Muhammed (s.a.s.) ise, öyle değildir. O çokça, hesâba gelmeyen gaybları haber vermiştir ki, hepsinin hakîkati gerçek (aşikâr) olmuştur.”²⁷³ Hâşimzâde’nin zikrettiği hadîsi Beyzâvî ilgili âyetin tefsirinde zikretmiştir.²⁷⁴

Kâhinlik, öngörücülük yapmak ve yapanın söylemlerine itibâr etmek, inanmak dinimizde kesinkes yasaklanmıştır. Bunu kendine meslek edinen kimseler insanları hem ma’nen, hem de madden dolandırmaktadır. Bununla beraber yalancı söylemlerinin zararı yalnızca fert ile münhasır olmamakla beraber, sosyal düzeni bozmak ve fesâd çıkarmak görevini de götmektedir. Konunun dinimizdeki önemine binâen hadîs kaynaklarında *باب النهي عن إتيان الكهان* / *‘Kâhinlere gidilmesinin nehy olunması bâbı’* gibi başlıklara yer verilmiştir. Buradaki temel hedef Müslümanın îmânına zarar verecek, içine şüphe düşürecek ve onu şirke götürecek küçük dahî olsa her şeyden onu uzak tutmak, korumaktır.

²⁷¹ Hâşimzâde, *age*, I, 205.

²⁷² *Sahîh Müslim*’de *يَخْطُفُهَا الْجَنِيُّ فَيَقْذُفُهَا فِي أَدْنٍ وَلِيَّهِ . وَيَزِيدُ فِيهَا مِائَةَ كَذِبَةٍ* . *metniyle* geçen hadîs, Hz. Âişe’den (r.anha) ‘sahîh’ olarak rivâyet edilmiştir. Hadîs *مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ* ‘dir. Senedinin sahîhliğinde ittifâk vardır. Müslim, “Selâm”, 122 (hadîs nu: 2228).

²⁷³ Hâşimzâde, *age*, III, 257.

²⁷⁴ Beyzâvî, *age*, II, 168.

Bir diğer örneğimiz Secde sûresinin 16. âyetidir. Âyet-i kerîmede zikri geçen bu kimseleri Allahu Teâlâ methetmiştir. Zîrâ onlar geceleyin sıcak yataklarından kalkarak Yüce Allah'ı zikreden, istiğfâr edip, O'na (c.c.) yalvarıp yakararak duâ eden ve münâcatta bulunan kimselerdir. Müellif âyette geçen تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ / *"Korku ve ümit içinde rablerine ibâdet ve duâ etmek üzere vücutları yatak görmez"* ibâresini tefsir ederken, tefsirlerde zikredilen²⁷⁵ Hz. Peygamber'den (s.a.s.) naklolunan iki rivâyete yer vermiştir. Bunlardan birincisi hakkında "Bu âyetin tefsirinde Peygamber'den (s.a.s.) rivâyet ediliyor ki, bundan maksat, kulun gecenin yarısında veya yarısından sonraki zaman diliminde kalkıp teheccüd namazı kılmasıdır." demektedir. Daha sonra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) *"Ne zaman ki, Kıyâmet gününde Allahu Teâlâ Evvelîn'i (Öncekileri) ve Âhirîn'i (Sonrakileri) cem eder, bir münâdî nidâ eder ki, halkın hepsi onu duyar. Bu günde Allahu Teâlâ katında hangi tâîfenin evlâ ve kerâmî olduğunu her biri bilecektir. Sonra bir nidâ gelir: "Gecenin içerisinde kendilerini (vücutlarını) yataklarından ayırıp sünnet namazları kılan o kavim beklesin. Bu nidâdan sonra mahşer ehlinden bir tâife durur. Herhalde onların sayısı azdır. Sonra yine bir sonuncu nidâ gelir: "Hem gizlinde hem de aşikârda Allahu Teâlâ'ya hamd eden o kimseler de beklesin. Her iki kavim Cennete taraf gidecekler. Sonra geriye kalan mahlûkâtın hesapları görülecektir."* kavî-i şerîfine²⁷⁶ yer verir. Müellif daha sonra "Bu âyet sahâbîlerden bir tâife hakkında nâzil olmuştur ki, onlar Mağrib (akşam) namazından İşâ'ya (yatsıya) kadar namaz kılarlardı." ilâvesini yapmıştır.²⁷⁷

Müfessir أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ / *"Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?"* ibâresinin²⁷⁸ tefsirinde نُور kelimesini 'rahmet', 'mağfiret' ve 'Hakka hidâyet' olarak karşılamış, devamında Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivâyetle *"Ne zaman nûr kalbe girerse, o kalpte genişler ve temizler."* Dediler ki, *"Onun alâmeti nedir?"* buyurdu ki, *"Darû'l- Huld'a,*

²⁷⁵ İbn Kesîr, *Muhtasarü Tefsîr İbn Kesîr*, III, 85-86; Beyzâvî, *age*, II, 235.

²⁷⁶ Hadîsin metnin uzun versiyonu: إذا جمع الله الأولين والآخرين يوم القيامة جاء مناد فنادى بصوت تسمعه الخلائق كلهم: سيعلم أهل الجمع اليوم من أولى بالكرم، ليقيم الذين كانت تتجافى جنوبهم عن المضاجع فيقومون وهم قليل، ثم ينادي الثانية ستعلمون اليوم من أولى بالكرم ليقيم الذين لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله فيقومون، ثم ينادي الثالثة ستعلمون اليوم من أولى بالكرم ليقيم الحامدون لله على كل حال في السراء والضراء فيقومون وهم قليل فيسرحون جميعاً إلى الجنة، ثم يحاسب سائر الناس. Bu rivâyete Kurtubî ilgili âyetin tefsirinde yer vermiş, Sa'lebî'nin Esmâ b. Yezîd'den merfû'an zikrettiğini bildirmiştir. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinu lemâ Tedammenehu mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, XVII, 32, Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2006.

²⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 372.

²⁷⁸ Zümer, 39/22.

yani ebedî yurda döner ve Dâru'l-Ğurûr'dan uzaklaşır ve ölüm gelmeden önce ölüm için hazırlanır.” hadîsini²⁷⁹ nakletmiştir.²⁸⁰

Her zorlukla beraber bir kolaylığın olduğunu beyân eden İnşirâh sûresinin 5. âyet-i kerîmesini ise, “Mekke’de zorluk varsa, Medîne’de kolaylık vardır. Bu dünyada zorluk varsa, Âhirette kolaylık vardır. Bu zikrolunmuş vaad te’kîd, ricâ ve ta’zîm için tekrâr olundu. Bu âyet nâzil olunca Hz. Peygamber (s.a.s.): “Müjdeler olsun ki, size kolaylık oldu. Bir zorluk iki kolaylığa gâlip olamaz.” buyurdu. Denilir ki, o iki kolaylıktan biri Peygamber’i (s.a.s.) teselli etmek içindir. Zorluktan maksat Mekke ehlinin onu Mekke’den çıkarmasıdır. Kolaylıktan maksat Medîne’ye hicret etmesidir. Bununla Müslümânların sayısının katbekat artmasıdır. İkinci kolaylık Mekke’nin fethidir. Müslümânların izzet ve nüsretle Mekke’ye girmeleridir.” tefsirini yapmıştır.²⁸¹

2.2. Rivâyetlerin Sened Bakımından Değerlendirilmesi

2.2.1. Senedsiz Naklolunan Hadîsler

Müellif Yüce Allah’ın sonsuz kudretini tefekkür edip, varlık hikmetini araştıran insanın profilini çizdiği Âl-i İmrân sûresinin 191. âyetini tefsir ederken, İbn Abbâs’ın “Bu âyet namaz hakkındadır. Namaz kılan namazını güç yetirdiği hâl üzere edâ etmelidir. Ya ayakta, ya oturduğu yerde veya yan üzere yattığı halde kılmalıdır.” sözüne yer verdikten sonra, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hasta kimselerin namaz kılmaları hakkındaki *صَلِّ قَائِمًا، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَقَاعِدًا، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَعَلَى جَنْبٍ* / “Namazını ayakta kıl. Eğer gücün yetmezse oturarak, buna da gücün yetmezse yan üzere kıl.” kavlini²⁸² nakletmiştir.²⁸³

Mâide sûresinin 97. âyet-i kerîmesinde geçen *جَعَلَ اللَّهُ الْكُعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ* / “Allah Kâbe’yi, Beytülharâm’ı insanların maddî ve manevî hayatları için destek kıldı.”

²⁷⁹ Hadîsin metni: *قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَوْلُهُ تَعَالَى: "أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ" كَيْفَ انْشَرَحَ صَدْرُهُ؟ قَالَ: "إِذَا دَخَلَ النُّورُ الْقَلْبَ انْشَرَحَ وَانْفَتَحَ" قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا عَلَامَةُ ذَلِكَ؟ قَالَ: "الْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْجُلُودِ وَالْتَجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ"* Kurtubî ilgili âyetin tefsirinde Hâşimzâde’nin zikrettiği hadîs-i şerîfe Mürre b. Şurâhbil el-Hemedânî’den –ibn Mes’ûd’dan- rivâyetle yer vermiş, Tirmizî’nin *Nevâridü’l-Üsûl*’unda İbn Ömer’in rivâyet ettiği daha uzun versiyonlu hadîsinden tahrîc ettiğini bildirmiştir. Muhakkik hadîsin ‘zayıf cidden’ olduğunu not düşmüştür. Kurtubî, *age*, XVIII, 266.

²⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 72.

²⁸¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 541.

²⁸² Hadîs-i şerîfi İmâm Buhârî İmrân b. Husayn’dan rivâyetle ‘sahîh’ olarak zikretmiştir. Buhârî, “Ebvâb Taksîru’s-Salât”, 19 (hadîs nu: 1117); İbn Hanbel, *age*, XXXIII, 52 (hadîs nu: 19819).

²⁸³ Hâşimzâde, *age*, I, 181.

ibâresi hakkındaysa, “Allahu Teâlâ Kâbe’yi ‘Beytu’l-Harâm’ diye isimlendirdi. O sebepten dolayı ki, Allah onu ve hürmetini yüce kıldı şu delille Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, *إِنَّ هَذَا الْبَلَدَ حَرَّمَهُ اللَّهُ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ*, “Allah yer ile gökleri yarattıktan sonra Mekke’yi harâm etti.” İmdi onu mahlûkât için yaşayış ve yaşayışları emrinde meâşî sebep etti ki, korkanlar ona sığınsın, zayıflar ondan nicât ve selâmetlik istesin, tacirler oradan menfaât kazansın, hacılar yüzlerini oraya çevirsinler.”²⁸⁴ demektedir.²⁸⁵

Hâşimzâde, Hz. Eyyûb’un (a.s.) imtihânını ve sabrına karşılık mazhar olduğu Yüce Allah’ın ona olan nimetlerini konu edinen Enbiyâ sûresinin 84. âyetinde geçen *وَأَتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا* / “Tarafımızdan bir rahmet olarak ona âile efrâdını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha verdik.” ibâresini açıklarken, “Sâd sûresinde anlatıldığı üzere Hz. Eyyûb’un (a.s.) duâsı kabul olunmuştur. O, Allah’ın (c.c.) emriyle ayağını toprağa vurarak su çıkarmış, onunla gusûl almış ve zâhirî tüm hastalıklardan temizlenmiştir. Kırk adım gittikten sonra yine ayağıyla toprağa vurarak su çıkarmış ve bu suyu içmiştir. Bu kez bâtınındaki tüm hastalıklar da onunla gitmiştir. Ehli diriltilerek ona geri verilmiş veya onların misli ona verilmiştir.” demektedir.

Müellif Eyyûb (a.s.) verilen nimetler hakkında vârid olan birkaç rivâyete yer vermiştir. Devamında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu zikretmiştir: “Bir zaman ki, Eyyûb (a.s.) çıplak olarak gusûl etmekteyken üzerine altından çekirge yağdı. Eyyûb (a.s.) onları toplamaya başladı. Allah’tan nidâ geldi ki, “Ey Eyyûb Ben seni ondan devletli etmedim mi?” Eyyûb (a.s.) Evet, Yâ Rabbî, Senin bereketinden bana devlet gelmez mi?”²⁸⁶ dedi.²⁸⁷

Müellif mü’minlerin Cennette vaad olundukları zinetlerden haber veren Hac sûresinin 23. âyetinde geçen *وَلْيَأْسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ* / “Orada onların giysileri de ipektir.” ibâresini açıklarken ise, “Dünyada erkeklerin ipek giymesi harâmdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki: *من لبس الحرير في الدنيا لم يلبسه في الآخرة و ان دخل الجنة لبسه اهل*

²⁸⁴ Müellif hadîs-i şerîfin bir bölümünü zikretmiştir. Râvîsi İbn Abbâs (r.a.) olan bu hadîsi Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Mekke’nin fethi gününde söylemiştir. İmâm Buhârî ve İmâm Müslim ‘sahih’ senedle nakletmiştir. Buhârî, “Cezâu’s-Sayd”, 10 (hadîs nu: 1834); Müslim, “Hac”, 445 (hadîs nu: 1353).

²⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 302.

²⁸⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 20 (hadîs nu: 3391)

²⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 108.

الجنة و لم يلبسه / “Bir kimse ki, dünyada ipek elbiseler giyer, Eğer Cennete girse bile, Allah o elbiseleri ona giydirmez. Cennet ehli giyer, fakat onlar giymez.”²⁸⁸ demektedir.²⁸⁹

Hâşimzâde الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ مِّثْلَىٰ وَتُلْتِ وَرُبَاعٌ / “Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah’a mahsustur. O dilediği kadar fazlasını da yaratır. Kuşkusuz Allah her şeye kadirdir.” buyrulduğu Fâtır sûresinin 1. âyetinin açıklamasında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Mirâç gecesinde ben Cebrâîl’i gördüm. Onun altı yüz kanadı vardı” kavlini²⁹⁰ zikretmiştir.²⁹¹

İnkârcıların âhiretteki durumunu haber veren Saffât sûresinin 24. âyet-i kerîmesinde وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ / “Ve durdurun onları; çünkü sorguya çekilecekler!” buyrulmuştur. Hâşimzâde konuyla ilgili Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Kıyâmet gününde Beni Âdem’in ayakları yerden gitmez, o zaman kadar ki, onlardan dört şey sorulur. Birincisi gençliğini neyle geçirdiği, ikincisi ömrünü hangi hal üzere geçirdiği, üçüncüsü malını nereden kazanıp nereye harcadığı, dördüncüsü ilmiyle nasıl amel ettiğidir.” hadîsine²⁹² yer vermiştir.²⁹³

وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ / “Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.” âyetini²⁹⁴ ise, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Dünyada size hastalık, azâb veya bir belâ gelse, o sizin kazandığınız günahlar sebebiyledir. Allah Kerîm’dir. O, günahlarınız üzere Âhirette o azâbı tekrâr etmez. O şey ki, Allah onu dünyada bağışlarsa, O Halîm’dir. Bağışlandıktan sonra Âhirette yeniden ona dönmez.” kavli-i şerîfini²⁹⁵ naklederek tefsir etmiştir.²⁹⁶

²⁸⁸ İlgili rivâyeti Kurtubî tefsirinde zikretmiş ve sahihliğini bildirmiştir. Kurtubî, *age*, XIV, 348.

²⁸⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 122.

²⁹⁰ Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 7 (hadîs nu: 3232); Müslim, “Îmân”, 280 (hadîs nu: 174).

²⁹¹ Hâşimzâde, *age*, III, 428.

²⁹² Tirmizî’ye göre isnâdı ‘hasen sahih’tir. Tirmizî, “Sıfatu’l-Kıyâmeti ve’r-Rakâik ve’l-Vara’i an Rasûlillâh (s.a.s)”, 1 (hadîs nu: 2417)

²⁹³ Hâşimzâde, *age*, IV, 25.

²⁹⁴ Şûrâ, 42/30.

²⁹⁵ Isnadı zayıftır. Heysemî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *el-Mecme’u’z-Zevâid Menbeu’l-Fevâid*, V, 104, Kâhire: Müessesu’l-Mektebi’l-Kudsî/Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988.

²⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 133-134.

2.2.2. Son Râvîsi Zikrolunan Hadîsler

Tez çalışması boyunca farklı başlıklar altında Ashâb'dan naklolunan hadîslere dair örnekler sunulduğu için bu başlık altında Hâşimzâde'nin zikrettiği isimlerden bazılarına yer verilecek tek bir örnekle yetinilecektir.

a) Hz. Âişe (r.a.)

Mü'minûn sûresinin 1. ve 2. âyet-i kerîmelerinde قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ / خَاشِعُونَ “Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir; Ki onlar, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili âyetleri tefsir ederken “Tahkîken Allahu Teâlâ'nın birliğini tasdîk edenler saâdete ulaşıp, ebedî Cennette kaldılar ki, onlar namazlarında Allahu Teâlâ'dan korkup, O'na tezellül (boyun eğmek) ve tevâdu' (yalvarmak) ederler. Veya gözlerini bakmaktan men ederek, sağında ve solunda bulunanları bilmezler. Veya sağ ve sol taraflarına iltifât etmezler” demektedir. Devamında عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ التَّغَاتِ الرَّجُلِ فِي الصَّلَاةِ / “Hz. Âişe (r.a.): “Hz. Peygamber'e (s.a.s.) namazda iltifâtın hükmünü sordum, dedi ki, “O ihtilâstır. (ihtilâs, hırsızın bir şeyi çalıp kaçmasıdır) Şeytan onu kulun namazından alıp kaçır.” rivâyetine²⁹⁷ yer vermiştir.²⁹⁸

Hâşimzâde namazda iltifât²⁹⁹ ile ilgili başka bir rivâyete de yer vermiştir. Rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) namaz kıldığını esnâda sakalıyla oynayan bir kimseyi görmüş ve bunun üzerine لَوْ خَشَعَ قَلْبُ هَذَا لَخَشَعَتْ جَوَارِحُهُ “Eğer bunun kalbinde

²⁹⁷ Bu hadîs-i şerîf *Sahîh Buhârî*'de geçmektedir. Buhârî, “Ezân”, 93 (hadîs nu: 751).

²⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 140-141.

²⁹⁹ Sûrenin ilk on bir âyeti mü'min kimsenin vasıflarını zikreder ki, bunların ilki namazlarını huşû içerisinde kılmaları, namazı tam anlamıyla ikâme etmeleridir. Nitekim ikâme etme, namazı ihlâslı bir hâl ile yerli yerinde, her rûknüne, farzına ve sünnetine riâyet ederek kılmaktır. Allahu Teâlâ ile irtibatını kuran bir kimseyi etrâf âlemi ilgilendirmez ve bu sebepten dolayı etrâfa iltifât etmez. Böyle bir irtibatı sağlayamayan bir kimseyse, bunu taklîd etmeyle mükelleftir ki, bir süre sonra tahkîkine ulaşabilsin. İbn Hacer (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî* eserinde müellifin zikrettiği bu hadîse isnâden “Sebepsiz yere namazda iltifâtın mekrûh olduğu hususunda icmâ vardır.” beyânında bulunmuş, âlimlerin, bir hacete binâen sağa-sola bakılmasını câiz gördüğünü, aynı anda iltifâtta bulunulacaksa, bu zaman ibâdetlerde sağ tarafın fazîletine dayanarak, sağ tarafın tercîh edilebileceğini bildirmiştir. Akabinde İbn Müneyyir'in (ö. 683/1284) bazı mendûbların mekrûhlara çevrilebileceği kâidesine dayanarak, İbn Mes'ûd'un insanların sağa-sola bakma hükmünü vâcib olarak telakkî edeceklerinden korkarak mekrûhluğuna işâret ettiğini zikretmiştir. Askalânî, İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîh Buhârî*, thk: Şuayb Arnavûtî ve Âdil Mürşid, III, 539, Beyrût: er-Risâletul-Âlemiyye, 2013.

huşû yani tevâdu‘ olsaydı, cevârihi (beden uzuvları) dahî huşûda olurdu.”³⁰⁰
buyurmuştur.³⁰¹

b) Hz. Ömer (r.a.)

Müellif *فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِإِذْنِ اللَّهِ* / “Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah’ın izniyle hayır işlerinde yarışır.” ibâresini³⁰² tefsîr ederken, ‘zâlimun li-nefsihi’, ‘muktesid’ ve ‘sâbikun bi’l-hayrât’ ifâdelerini ele almıştır. “Bu seçilmiş kimseler ümmetin ulemâlarıdır. Veya ümmetin hepsidir ki, Allah onları diğer ümmetler üzere seçmiştir. Başka ümmetler üzere şehâdete sahip etmiştir.” demektedir. Akabinde Hz. Ömer’den (r.a.) rivâyetle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *سَابِقُنَا سَابِقٌ، وَمُقْتَصِدُنَا نَاجٍ، وَظَالِمُنَا مَغْفُورٌ لَهُ* / “Sâbıkımız herkesten önce Cennete girenlerdir ve muktasidimiz nicât bulanlardır. Zâlimimiz bağışlananlardır” kavline³⁰³ yer vermiştir. Daha sonra müellif Ebu’d-Derdâ’dan (ö. 32/652 [?]) rivâyetle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bu âyeti okuyup “*Sâbık Cennete hesapsız girer, muktasid kolay hesâba çekilir ve nefsiye zulmeden makâmında hesâb olunup hepsi girdikten sonra Cennete girer.*” buyurduğunu³⁰⁴ nakletmiştir. Müellif konuyla ilgili ‘denildi’ kalıbıyla bir rivâyete ve Hasan Basrî’nin (ö. 110/728) görüşüne yer verdikten sonra pekçok rivâyetin bulunduğunu, fakat azıyla yetindiğini bildirmiştir.

c) Ebû Hureyre (r.a.)

Müellif, kıyâmet günü mahlûkâtın tümünün Yüce Allah’ın huzuruna toplanılacağı, kâfirlerin dünyadayken yalanladıkları yeniden dirilme, hesâba çekilme ve azâba uğrama gibi pek çok hususun gerçekleşeceğini tablolaştıran Kehf sûresinde geçen *وَعَرِّضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا* / “Artık hepsi sıra sıra rabbinin huzuruna çıkarılmışlardır (onlara): Andolsun ki sizi ilk defasında

³⁰⁰ Süyûtî ilgili hadîsi Ebû Hureyre’den ‘zayıf’ isnâdla zikretmiştir. Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Câmiu’s-Sağîr min Hadîsi’l-Beşîri’n-Nezîr*, II, 432 (hadis nu: 7447), Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981; Albânî ise, bu rivâyeti ‘mevzû’ hadîs olarak değerlendirmiştir. Albânî, *İrvâu’l-Ğalîl fî Tahrîc Ehâdis Menâri’s-Sebîl*, II, 92, (hadis nu: 373), Beyrût/Dimaşk: el-Mektebu’l-İslâmiyyu, 1979.

³⁰¹ Hâşimzâde, *age*, III, 141.

³⁰² Fâtır, 35/32.

³⁰³ İbn Hacer *el-Kâfî ve’s-Şâfî fî Tahrîci’l-Ehâdisi’l-Keşşâf* eserinde, bu rivâyeti Beyhakî’nin Şuayb’dan, Meymûn b. Seyyâh’ın İbn Ömer’den (r.anhumâ) merfûan naklettiğini, bununla, ‘munkatı’ olduğunu bildirmiştir. Askalânî, *el-Kâfî ve’s-Şâfî fî Tahrîci’l-Ehâdisi’l-Keşşâf*, 139 (hadis nu: 266), -Dâru Kütübi’l-Mısıryye’de 109 rakamla mahfuz nüshanın pdf formatı-. Bkz: Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr fî’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, V, 252, Beyrût: Dâru’l-Marife, ty.

³⁰⁴ İbn Hanbel, *age*, 1600 (hadis nu: 22040) Heysemî, *age*, V, 95.

yarattığımız gibi (tek başınıza) bize geldiniz. Oysa size asla bir buluşma zamanı tayin etmediğimizi sanmıştınız.” âyet-i kerîmesini³⁰⁵ Ebû Hureyre’nin (r.a.) Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet ettiği، وَأَثَانٍ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَثَلَاثَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَأَرْبَعَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَعَشْرَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَتَحْشُرُ بَقِيَّتَهُمُ النَّارُ نَبِيْتُ مَعَهُمْ، حَيْثُ بَاتُوا وَتَقِيلُ مَعَهُمْ وَثَلَاثَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَأَرْبَعَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، وَعَشْرَةٌ عَلَىٰ بَعِيرٍ، حَيْثُ قَالُوا، وَتُصْبِحُ مَعَهُمْ حَيْثُ أَصْبَحُوا، وَتُمْسِي مَعَهُمْ حَيْثُ أُمْسُوا / “Kıyâmet günü halk üç halet üzere dirilecektir. Bir grup ehl-i kerâmettir. İkincisi rahiplerdir (korkanlar). Bir deveye iki kişi, üç, dört hatta on kişi bindirildiği halde mahşere giderler. Onlardan geride kalanlar ise ateşle haşr olunur.” hadîs-i şerîfini³⁰⁶ zikrederek açıklamıştır.³⁰⁷

ç) Abdullah b. Abbâs (r.a.)

Müellif / “فَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ” *“Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir.”* âyetini³⁰⁸ tefsirinde İbn Abbâs’dan rivâyetle “Bu âyetten muhkem, sert âyet nâzil olmamıştır. Çünkü Peygamber (s.a.s.) demiştir: “*Hûd sûresi –ve kardeşleri- beni yaşlandırdı.*”³⁰⁹ demektedir.³¹⁰ Râzî Peygamber’i (s.a.s.) yaşlandıran hususun Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyetle “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol*” emri olduğunu ifâde etmiştir.³¹¹ Nitekim Hz. Ebû Bekr Hz. Peygamber’in (s.a.s.) saçlarının niçin beyazladığını sormuş, Rasûlullah (s.a.s.) da bu cevabı vermiştir. Müellifin İbn Abbâs’dan naklettiği hadîsin devamı والواقعة، و şeklidir. İsmi zikrolunan sûrelerin ortak yönü geçmiş kavimlerin helâka uğratılması, azâba çarptırılmaları, Kıyâmet gününün ne kadar çetin, dehşet verici ve korkutucu bir gün olmasının tasvîri, hak yoldan sapanların nasıl bir sonu beklediği ve dosdoğru yol üzere olmanın ne kadar zorlu bir emir olduğudur. Mahlûkâtın en büyük takvâ sahibi, Allah’tan (c.c.) hakkıyla en çok korkanı, ümmeti ve tüm insanlık için rahmet olan bir Peygamberin (s.a.s.) bu durum karşısında yaşlanması, ümmeti için korkması doğal bir tezâhürdür.

³⁰⁵ Kehf, 18/48.

³⁰⁶ Haşrın niteliğinden bahseden hadîs-i şerîf ‘sahîh’ senedle *Sahiheyin*’de geçmektedir. Buhârî, “Rikâk”, 45 (hadîs nu: 6522); Müslim, “Cennet ve Sıfatı Na’îmuhâ ve Ehluhâ”, 59 (hadîs nu: 2861).

³⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 20.

³⁰⁸ Hûd, 11/112.

³⁰⁹ İlgili hadîsi Albânî “sahîh” olarak zikretmiştir. Albânî, *Sahîh Süneni’t-Tirmizî*, I, 343 (hadîs nu: 3297), Riyâd, Mektebu’l-Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 2000.

³¹⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 276.

³¹¹ Râzî, *age*, XVIII, 71.

d) İmrân b. Husayn (r.a.)

Hac sûresinin 2. âyetinin açıklamasında müellifin yer verdiği hadîs-i şerîfte, “Cennet ehli yüz yirmi saf olup, seksen saf benim ümmetimden olacaktır.”³¹² buyrulmaktadır. Müellifin zikrettiği bir diğer rivâyete gelince, bu hadîs-i şerîf “Benim ümmetimden yetmiş bin kişi Cennete hesapsız girecektir.” Ömer (r.a.): “Cennete hesapsız girecek olan sadece yetmiş bin mi?” diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu: “Hayır, onun her biriyle yetmiş bin de girer.” hadîs-i şerîfidir.³¹³ Bu rivâyete Râzî tefsirinde yer vermiştir.³¹⁴ Hadîs İmrân b. Husayn’dan rivâyet edilmiştir. İmrân b. Husayn: “Bir gün Saîd b. Cübeyr’in yanındaydım. İbn Abbâs’ın Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şöyle dediğini söyledi” diyerek “(Geçmiş) ümmetler bana gösterildi. Peygamber gördüm, yanında üç-beş kişilik küçük bir grup vardı. Peygamber gördüm, yanında bir kişi bulunuyordu. Ve peygamber gördüm, yanında on kişi vardı. Ve peygamber gördüm, yanında beş kişi vardı. Ve peygamber gördüm, yanında kimsecikler yoktu. Bu arada önüme büyük bir kalabalık çıktı. Kendi ümmetim sandım. Ey Cibrîl, bu benim ümmetim mi? Bana “Sen ufka bak!” dedi. Baktım; (çok) büyük bir karaltı. ‘İşte bunlar senin ümmetindir. “Bir de öteki ufka bak!” dediler. Baktım (yine) büyük bir kalabalık! “İşte senin ümmetin bunlardır. Onlarla birlikte Cennete hesapsız, azâbsız girecek...”” hadîsini³¹⁵ nakletmiştir.³¹⁶

e) İrbâd b. Sâriye

Hâşimzâde Bakara sûresinin 129. âyetinde geçen Hz. İbrâhîm’in (a.s.) رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ / “Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz!” duâsını tefsir ederken, رَسُولًا kelimesiyle murâd olunanın Muhammed (s.a.s.), الْكِتَابَ kelimesiyle ise, Kur’ân-i Kerîm olduğunu ifâde etmiştir. Müellif İrbâd b. Sâriye’den (r.a.) Peygamberimizin (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir. إِنِّي عِنْدَ اللَّهِ مَكْتُوبٌ / بخاتم النبیین “Ben Allahu Teâlâ’nın yanında Hâtemü’l- Nebiyyîn yazıldım.” Hadîsin

³¹² Tirmizî bu hadîsi Bureyde b. el-Huseyb el-Eslemî’den “hasen” olarak nakletmiştir. Tirmizî, “Sıfatu’l-Cennet”, 13 (hadîs nu: 2546)

³¹³ Hâşimzâde, age, III, 115-116.

³¹⁴ Râzî, age, XXIII, 4.

³¹⁵ Hadîsin metni: عُرِضَتْ عَلَى الْأُمَمِ، فَأَخَذَ النَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْأُمَمَ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ النَّفَرِ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْعَشْرَةَ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ مَعَهُ الْخَمْسَةَ، وَالنَّبِيُّ يَمْرَ وَحْدَهُ، فَنَظَرْتُ فَإِذَا سَوَادٌ كَثِيرٌ، قُلْتُ: يَا جِبْرِيلُ، هَؤُلَاءِ أُمَّتِي؟ قَالَ: لَا، وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْأَفْقِ، فَنَظَرْتُ فَإِذَا سَوَادٌ كَثِيرٌ. قَالَ: هَؤُلَاءِ أُمَّتُكَ، وَهَؤُلَاءِ سَبْعُونَ أَلْفًا قَدَامَهُمْ لَا حِسَابَ عَلَيْهِمْ وَلَا عَذَابَ، قُلْتُ: وَلَمْ؟ قَالَ: كَانُوا لَا يَكْتُونُونَ، وَلَا يَسْتَرْقُونَ، وَلَا يَنْطِيرُونَ، وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ، فَقَامَ إِلَيْهِ عَكَاشَةُ بْنُ مَحْصَنٍ فَقَالَ: ادْعِ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَ مِنْهُمْ. قَالَ: اللَّهُ اجْعَلْهُ مِنْهُمْ. ثُمَّ قَامَ إِلَيْهِ رَجُلٌ آخَرُ فَقَالَ: ادْعِ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَ مِنْهُمْ. قَالَ: سَبَقَكَ بِهَا عَكَاشَةُ

³¹⁶ Buhârî, “Rikâk”, 50 (hadîs nu: 6541).

وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ ط / “Ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle” ibâresini ise, kıtlık, Ramazân ayında oruç tutmak, zekât vermekle mallarının eksik olması, gökten gelen belâ neticesinde meyvelerinin yok olması veya çocuklarının ölümü olarak açıklamıştır. Müellif akabinde Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet olunan “Bir kulun çocuğu ölürse Allah meleklerle şöyle der: “Kulumun kalbinin meyvesi olan oğlunu öldürdünüz mü?” Melekler “Evet, yâ Rabbî.” derler. Allah da onlara: “Peki kulum ne dedi?” diye sorunca, onlar da: “Yâ Rabbî sana şükür etti. أَنَا لِلَّهِ dedi.” derler. Allah onlara der ki, “Şimdi o kulum için Cennette bir ev yapıldı. Adına Beytullah diyiniz.” kavl-i şerîfini³²⁰ nakleder.³²¹

Müellif bir sonraki âyette böyle bir imtihanla sınanmış Hz. Yakûb’u (a.s.) örnek vererek, peygamber dahî olsa, evlat kaybetmenin ne kadar elim bir olay olduğunu, acılı bir babanın dilinden dökülen يَا أَسْفَى عَلَى يُوسُفَ ibâresiyle aktarmıştır.³²² Devamında gelen sûrenin 157. âyetiyle müjdelenen صَلَوَاتٌ ve رَحْمَةٌ³²³ ulaşmak için belâlara sabır edilmesi ve Allah’ın kazâsına râzı olunması şartını vurgulamış. Peygamber’in (s.a.s.) مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُصِيبْ مِنْهُ musibet verir.” hadîsini³²⁴ zikretmiştir.³²⁵ Burada zikri geçen hayır verilecek kişi, aslında tüm bu belâlara sabreden mü’min bir kişidir. Zirâ kâfirler de çokça belâyâ uğratılmakta ve hatta bu belâlar sebebiyle helâk olup gitmekte. Böyle kimselerde hayır bulunması söz konusu değildir.

Müfessir Yüce Allah’ın mü’minlere sadakaları infâk etmedeki âdâbı gösterdiği, kendi katında makbul olma şartlarını bildirdiği, şayet bu kurallara uymazlarsa, yaptıkları ‘iyiliklerin’ nasıl boşa çıkacağını belîğ bir mesel ile tahayyül ettirdiği Bakara

³²⁰ Hadîsin metni: إِذَا مَاتَ وَلَدٌ لِعَبْدٍ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِمَلَائِكَتِهِ قَبِضْتُمْ وَلَدَ عَبْدِي فَيَقُولُونَ نَعَمْ فَيَقُولُ قَبِضْتُمْ ثَمَرَةَ فَوَادِهِ فَيَقُولُونَ نَعَمْ إِذَا مَاتَ وَلَدٌ لِعَبْدٍ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لِمَلَائِكَتِهِ قَبِضْتُمْ وَلَدَ عَبْدِي فَيَقُولُونَ نَعَمْ فَيَقُولُ قَبِضْتُمْ ثَمَرَةَ فَوَادِهِ فَيَقُولُونَ نَعَمْ. İlgili hadîsi el-Munzirî *et-Terğîb ve’t-Terhîb* isimli eserinde ‘sahîh’ ve ‘hasen’ isnâdla Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’den (ö. 42/662-63) rivâyet etmiş, Tirmizî ve İbn Hibbân’ın ‘hasen’ olarak değerlendirdiğini aktarmıştır. Munzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Terğîb ve’t-Terhîb mine’l-Hadîsi’s-Şerîf*, thc: İbrâhîm Şemsuddin, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, IV, 174, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

³²¹ Hâşimzâde, *age*, I, 55.

³²² Hâşimzâde, *age*, I, 56.

³²³ Müellif bu kelimeleri şefâat ve ihsân olarak karşılamıştır.

³²⁴ Hadîs *Sahîh Buhârî*’de geçmektedir. Buhârî, “Merdâ”, 1 (hadîs nu: 5645).

³²⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 56.

sûresinin 264. âyetini³²⁶ tefsir ederken Hz. Peygamber'den (s.a.s.) bir hadîs zikretmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Kıyâmet gününde Allah kullarından o üç sınıfı hesâba çekecektir. Birinci o kimselerdir ki, dünyada Kur’ân’ı dilediği mânâyla anlamıştır. Allah der ki, “Sana bahsettiğim ilim ile hangi ameli yaptın. Kul der: “Yâ Rabbî, gecenin yarısında sana ibâdet yapmak için kalkardım”. Allah ve melekler onun yalancı olduğunu gösterecekler. Allah buyuracak ki, “Bununla maksadın halkın sana “âlîm” demeleri idi.” İkinci, mal-mülk sahipleridir. Allahu Teâlâ der ki, “Sana ihsân ettiğim mal-mülk ile hangi ameli yaptın. Kul der: “Yâ Rabbî onunla hayratta bulundum, yoksul akrabaya ihsânda bulundum.” Allah ve melekler onun yalancı olduğunu gösterecekler. “Böyle ki, o mal ile seni insanlar cömert, yardımsever sanmaları için yaptın.” denilecektir. Üçüncü o kimsedir ki, savaş (cihâd) sırasında öldürülmüştür. Allah (c.c.) ona der ki, “Benim için ne amel yaptın?” Kul der: “Yâ Rabbî, senin yolunda savaştım ve öldürüldüm.” Allah ve melekler onun yalancılığını ortaya koyacaklar. “Onunla sana çok cesâretli ve kahraman demeleri için yaptın denilecektir. Şimdi şu üç sınıfla cehennem tutuşturulacaktır.”³²⁷ buyurmuştur.³²⁸

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلُهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ / Müellif
 “Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.” âyet-i kerîmesini³²⁹ açıklarken “Bir haseneye karşılık on sevâbın verilmesi Allah’ın vadettiğinin en azıdır” der. Bu konuda Peygamber’in (s.a.s.) إِذَا أَحْسَنَ أَحَدُكُمْ إِسْلَامَهُ: فَكُلُّ حَسَنَةٍ إِذَا أَحْسَنَ أَحَدُكُمْ إِسْلَامَهُ: فَكُلُّ حَسَنَةٍ “Ne zaman ki, sizlerden birisi İslâm’ını güzelleştirirse, işlediği her güzel amele karşılık on sevâb yazılır. İmânın kemâli hesâbınca, bazılarına yedi yüz sevâb yazılır. Her işlediği kötü amel için bir günah yazılır.” hadîsini aktarmıştır.³³⁰ Hadîs-i şerîfi İmâm Buhârî Ebû Hureyre’den

³²⁶ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَإِذَا صَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ / “Ey iman edenler! İman edenler! Allah’a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez.”

³²⁷ Tirmizî’nin ‘hasen garip’ olarak değerlendirmiştir. Tirmizî, “Zühd”, 38 (hadîs nu: 2382).

³²⁸ Hâşimzâde, age, I, 109.

³²⁹ En ‘âm, 6/160.

³³⁰ Hâşimzâde, age, II, 59.

falancayı Allah sevdi ben de sevdim, siz de sevin.”³³⁶ demektedir.³³⁷ Kul Yüce Allah’ın sevgisini O’nun ilâhlığını hakkıyla takdîr edip, O’na hakkıyla kulluk ve ibâdetle bulunmakla kazanır. Nitekim ilgili âyet-i kerîmede de îmân etmek ve sâlih ameller işlemek şartı koşulmuştur. Yüce Allah’ın (c.c.) sevgisi diğer sevgileri kazanmak için kapıları açar. Müslümânın hedefi insanların sevgisini, rızâsını kazanmak yerine, Rabbinin sevgisini ve rızâsını kazanmak olmalıdır. Nitekim buna mazhar olursa, diğer sevgiler de Allah’ın (c.c.) vaadi ve lütfuyla ona ulaşır.

وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا / “*Ve o gün inkârcılar için çok zor bir gün olacaktır.*”³³⁸ ibâresini³³⁸ hakkında kâfirlerin durumundan bahsettikten sonra şöyle demektedir: “Delâlet vardır ki, o gün mü’minler için zor bir gün olmayacaktır. Hadîste gelmiştir ki, “*Kıyâmet günü mü’minlere bir vakit namazın kılınmasından daha az olacaktır.*”³³⁹ Müellif hadîs-i şerîfin orijinal metnine yer vermemiştir. Muhtemelen zikrettiği ‘sahîh’ isnâdla rivâyet olunan *يوم القيامة على المؤمنين كقدر ما بين الظهر والعصر / Kıyâmet günü mü’minlere öğle ve ikindi namazın arasındaki vakit kadar olacaktır.*” kavli-i şerîfidir.³⁴⁰ Râvîsi Ebû Hureyre olan ilgili hadîs *يوم القيامة كقدر ما بين الظهر والعصر* şeklinde de ‘sahîh’ olarak rivâyet edilmiştir.³⁴¹ Hadîsi her iki varyantıyla Deylemî (ö. 509/1115) *Firdevs*’inde,³⁴² Hâkim (ö. 405/1014) *Müstedrek*’inde³⁴³ zikretmiştir. Bu hadîs, Allah’ın (c.c.) mü’minleri îmân etmeleri ve işledikleri güzel amellere karşılık sonsuz rahmeti ve fazlıyla nasıl mükâfatlandığını göstermektedir.

Furkân sûresinin 28. ve 29. âyetleri Kıyâmetin her türlü zorluğunu en derinlerine kadar hisseden, artık yolun sonuna geldiğini anlayan, dünyadayken bildiği fakat görmemezlikten gelmeyi tercîh ettiği hakîkati en bâriz şekliyle yaşayan kâfir kişinin

³³⁶ Ebû Hureyre’den “sahîh” isnâdla rivâyet olunan hadîsin Arapça metni *Sahîh Buhârî*’de *إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ الْعَبْدَ نَادَى جِبْرِيلُ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَحْبِبْهُ، فَيُحِبُّهُ جِبْرِيلُ فِي أَهْلِ السَّمَاءِ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَحْبِبْهُ، فَيُحِبُّهُ أَهْلُ السَّمَاءِ، ثُمَّ نَادَى جِبْرِيلُ: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَحْبِبْهُ، فَيُحِبُّهُ جِبْرِيلُ فِي أَهْلِ الْأَرْضِ يَوْضَعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي الْأَرْضِ* şeklinde geçmektedir. Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 6 (hadîs nu: 3209); “Edeb”, 41 (hadîs nu: 6040); Daha uzun versiyonunu İmâm Müslim ve İmâm Ahmed nakletmiştir. Müslim, “Birr, Sıla ve Âdâb” 158 (hadîs nu: 2637); İbn Hanbel, XVI, 359 (hadîs nu: 10615).

³³⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 59.

³³⁸ Furkân, 25/26.

³³⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 203.

³⁴⁰ Albânî, *Sahîhu’l-Câmi’s-Sağîr ve Ziyâdetuhu (Fethu’l-Kebîr)*, III. Baskı, I, 1361 (hadîs nu: 8193), Beyrût/Dimaşk: el-Mektebu’l-İslâmiyyu, 1988.

³⁴¹ Albânî, *Silsiletu’l-Ehâdîsi’s-Sahîhati ve Şey’un min Fikihâ ve Fevâidihâ; es-Silsilatu’s-Sahîhatu*, V, 584 (hadîs nu: 2456), Riyâd: Mektebetu’l-Meârif, 1995.

³⁴² Deylemî, Ebû Sücâ’ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye, *el-Firdevs bi Me’sûri’-Hitâb*, V, 531 (hadîs nu: 8993), Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986.

³⁴³ Nisâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, *Müstedrek ale’s-Sahîheyn*, thk: Mustafa Abdulkâdir Atâ, I, 158 (hadîs nu: 283), Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.

pişmânlığının iki kısa cümleyle iliklere kadar işlenmesinin ifâdesidir. Kâfir kişi kaçırdığı fırsata üzûlmekle beraber, çaresizliğinin bir göstergesi olarak sapmasına günah keçisi aramaktadır. Âyet-i kerîme güzel ahlâklı, kendisini doğru yola davet eden arkadaşın ne kadar büyük bir nimet olduğunu beyân etmekte ve îmânlı arkadaşlar edinmeği teşvîk etmektedir. Kâfir kimsenin pişmânlığını beyân eden يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ / “Eyyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim!” ibâre hakkında müellif Peygamber Efendimizin (s.a.s.) “Sâlih ve âlim kimselerle beraber bulunmanın/oturmanın misli, misk-i amber mislidir ki, o sana misk-i amberden verir veya ondan satın alırsın. Veya pak ve temiz kokusunu kokarsın. Kötü kimseyle beraber bulunmanın misli, karnı şişen kirlilerin misli gibidir. Öyle kimseler elbisesini yakar veya ondan kötü koku gelir.” buyruğuna³⁴⁴ yer verir.³⁴⁵ Hadîs Mûsâ el-Eş‘ârî’den ‘sahîh’ isnâdla rivâyet edilmiştir.³⁴⁶ Peygamberimiz (s.a.s.) iki tip insan örneğini misâl vermiştir. Birinci tip insan sâlihlerle beraber olması sebebiyle Allah’ın (c.c.) rızâsını kazanmış, hem dünyevî, hem uhrevî mutluluğa ermiştir. Zîrâ sâlih kimselerin ahvâliyle hemhâl olmuş, o da sâlihlerin içerisine dâhil olmuştur. Kötü kimseler de kişiyi aynı şekilde etkilemektedir. İşte bu sebepten dolayı bu hadîste tâat ehliyle beraber olmaya teşvîk, fesâd ehliyle ve kötü ahlâk sahipleriyle beraber olmaktan sakındırma vardır.

2.3.2. Hasen Hadîsler

Sözlükte ‘güzel olmak’ anlamına gelen hüsn kökünden türemiş bir isim olup ‘iyi, güzel’ demektir. Terim olarak genel kabule göre, ‘sahîh hadîsin şartlarını taşımakla beraber râvîsinin zabtı sahîh hadîsin râvîsine nisbetle daha az olan hadîs’ anlamında kullanılmaktadır. Buna göre hasen, sahîh hadîsle zayıf hadîs arasında, ancak sahîh hadîse daha yakın konumda bulunmaktadır.³⁴⁷

Hâşimzâde Bakara sûresinin 41. âyetinde geçen وَلَمِنُوا بِمَا أُنزِلَتْ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ / “Elinizdekini (Tevrât) tasdîk edici olarak indirdiğime (Kur’ân) îmân edin.” ibâresini tefsir ederken Kur’ân’ın her bir ifâdesinin ister önce, ister sonra nâzil olmuş olsun kendi zamanında hak olduğunu beyân ettikten sonra Peygamberimizin (s.a.s.) لَوْ كَانَ مُوسَى عَلَيْهِ

³⁴⁴ Hadîsin metni: وَإِنَّمَا مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ ، وَجَلِيسِ السُّوءِ ، كَحَامِلِ الْمِسْكِ ، وَنَافِخِ الْكَبِيرِ ، فَحَامِلُ الْمِسْكِ ، إِنَّمَا أَنْ يُحْذِيكَ ، وَإِنَّمَا أَنْ تَجِدَ رِيحًا خَبِيثَةً أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ ، وَإِنَّمَا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً ، وَنَافِخُ الْكَبِيرِ ، إِنَّمَا أَنْ يَحْرِقَ ثِيَابَكَ ، وَإِنَّمَا أَنْ تَجِدَ رِيحًا خَبِيثَةً

³⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 204.

³⁴⁶ Buhârî, “Buyû””, 38 (hadîs nu: 2101); Müslim, “Birr, Sıla ve Âdâb”, 146 (hadîs nu: 2628).

³⁴⁷ Uğur, Mucteba, “Hasen”, *DİA*, XVI, 374-375, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

“*Mûsâ (a.s.) benim zamanımda yaşasaydı bana tâbî olurdu*” / السلام حيا ما وسعه إلا أن يتبعني hadîsini nakletmiş ve bu âyetin Ka’b b. Eşref ve bazı Yahûdî âlimler hakkında nâzil olduğunu ilâve etmiştir.³⁴⁸ Hadîs ‘hasen’ olarak addedilmiştir.³⁴⁹

“*Sadakaları açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır.*” ibâresinin³⁵⁰ tefsirinde “Eğer siz sadakanızı açık/aşikâr verseniz, bu güzel bir iştir. Bu şekilde sadaka vermek başkalarında rağbete (teşvîke) sebep olur. Riyâkâr kimseler için de ibret vâcib olur. Eğer sadakalarınızı fakirlere gizli olarak verirsiniz, o sizin için daha hayırlıdır. Sizin bazı günahlarınızı siler. Çünkü Allah sizin amellerinizden haberdârdır. Sadakanızı ister gizli, ister açıktan vermenizin sevâbını alacaksınız.” demekte, / صدقة السر تطفئ غضب الرب / “Gizli verilen sadaka Allah’ın (c.c.) gazabını söndürür” hadîsini nakletmektedir.³⁵¹ / صِلَةُ الرَّجِمِ تَزِيدُ فِي الْعُمُرِ / “Sıla-i rahim ömrü uzatır.” şeklinde başlayan bu hadîsi Taberânî (ö. 360/971) ‘Kebîr’inde ‘hasen’ olarak zikretmiştir.³⁵² Albânî ‘sahîh’ olarak rivâyet etmiştir.³⁵³

Müellif âyet-i kerîmede geçen الصَّدَقَاتِ kelimesinin sadaka-ı tetavvu‘ hakkında olduğunu söylemektedir. Daha sonra “Farz olan sadakanı açıktan vermek gerekir ki, halkı ona teşvîk etsin. Peygamberimizin (s.a.s.) zamanında farz olan sadakayı gizli verirlerdi. Şimdiki zamandaysa, açıktan vermek daha efdâldir” demektedir. Müellifin burada sergilediği tutumun sebebi, o zamanlar Sovyet işgâli altındaki Azerbaycan’da dînî vecibelerin yasaklanması ve Allah’a kulluk bilincinin unutturulmaya çalışılmasının karşısını almak, halkımızın Allah’ın emirlerini hatırlaması ve uygulayarak çoğaltılması

³⁴⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 16.

³⁴⁹ Bu hadîs Hz. Ömer’in Tevrât’ı okuması ve onun hükümlerini araştırması üzerine Peygamber Efendimizin (s.a.s) onu ikâz etmesini konu edinmektedir. İki rivâyetle gelmiştir. Birincisi Câbir b. Abdullah’tan (r.a.) *قال: إنا نسمع أحاديث من يهود تعجبنا، أفترى أن نكتب بعضها؟ فقال: أمتهونكم أنتم كما أمتهونكم موسى حيا ما وسعه إلا اتباعي* metniyle rivâyet olunan hadîstir ki, İmâm Ahmed ve Beyhakî’nin “*Kitabû’l-Şuabi’l-İmân*”da ‘hasen hadîs’ olarak geçmektedir. *قال النبي صلى الله عليه وسلم غضب حين رأى مع عمر صحيفة فيها شيء من التوراة وقال أفي شك أنت يا ابن الخطاب ألم أت بها بيضاء نقية، لو كان أخي موسى حيا ما وسعه إلا اتباعي* metniyle rivâyet olunan hadîs hakkında Albânî, senedinde Mücâlid b. Saîd el-Hemedânî sebebiyle zayıflık bulunduğunu bildirmiş, fakat hadîsin pekçok şahidinin mevcûdiyeti hasebiyle ‘kaviy’ olarak değerlendirmiştir. Albânî, *İrvâu’l-Galîl fî Tahrîc Ehâdis Menâri’s-Sebil*, VI, 34 (hadîs nu: 1589).

³⁵⁰ Bakara, 2/271.

³⁵¹ Hâşimzâde, *age*, I, 112.

³⁵² Heysemî, *age*, III, 115.

³⁵³ Albânî, *Sahîhu’l-Câmi ‘i’s-Sağîr ve Ziyâdetuhu (Fethu’l-Kebîr)*, II, 703 (hadîs nu: 3766).

hedefini gütmektedir. Gizli veya açık sadaka vermek, kulu Allah’a yakınlaştırmakla beraber, insanlara da yaklaştırmaktadır.

Hâşimzâde Mâide sûresinin 42. âyetinde geçen أَكَالُونَ لِلسُّخْتِ / “*Durmadan harâm yiyen kimselerdir.*” ibâresi hakkında “Bu âyet Yahûdîler hakkında nâzil olmuştur. Onlar neredeyse her alanda rüşvet alıyorlardı. Bu sebeple yalana doğru derlerdi.” demekte ve سحت kelimesini hakkı bâtıl, bâtılı hak etmek olarak açıklamıştır. Müellif daha sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الرَّاشِي وَالْمُرْتَشِي “*Allah’ın laneti rüşvet alanın da verenin de üzerine olsun.*” hadîsini aktarmıştır.³⁵⁴ Beğavî mezkûr hadîsi “*Şerhü’s-Sünne*” eserinde Abdullah b. Amr’dan (ö. 65/684-85) ‘hasen’ olarak nakletmiştir.³⁵⁵ Peygamber Efendimiz rüşvet alanın ve verenin Allah’ın rahmetinden kovulması için duâda bulunmuştur. Bu çok büyük bir tahzîri ifâde etmektedir.

Ele alınan bir diğer âyet-i kerîme Yüce Allah’ın harâm kıldığı; Allah’tan başkasına tapmak, anne-babaya iyilikte bulunun emrine âsî olmak, fakirlik korkusuyla evlatların canına kıymak, haksız yere Allah’ın harâm kıldığı, yasakladığı cana kıymak hükümleri hatırlatan En’âm sûresinin 151. âyetidir. Müellif âyette geçen ... ibâresini tefsir ederken, “Meşru bir hak olmadıkça Allah’ın harâm kıldığı canı öldürmeyin” emrindeki meşru hakkı ridde (İslâm dininden dönerek küfre sapmak), kısâs ve recmin vâcib olduğu zinâ olarak açıklamıştır. Bunu Hz. Peygamberimizden (s.a.s.) naklettiği bir hadîsle de desteklemektedir. Hâşimzâde: “Peygamber (s.a.s.): *Bu o kimselere helâl olmaz ki, Allah’ın birliğine ve benim peygamberliğime şehâdet eder. Fakat üç amel istisna; birincisi zinâ eden kimsenin muhsan*³⁵⁶ *olmasıdır. İkinci, öldüren kimsenin haksız katletmesidir. Üçüncü, Müslümân olup dinini terk eden kimsedir.*” demektedir.³⁵⁷ İbn Kesîr bu hadîsi İmâm Ahmed, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce’nin naklettiğini bildirdikten sonra Tirmizî’nin hadîsin ‘hasen’ olduğuna hükmettiğini söyler.³⁵⁸

³⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 280.

³⁵⁵ Beğavî, *Şerhü’s-Sünne*, thk: Şuayb Arnâvûtî, X, 87-88, Beyrût, Mektebetü’l-İslâmiyyi, 1983.

³⁵⁶ Müellif muhsan kelimesini zinâdan korkan kadın olarak açıklamıştır. Fıkhî terimin olan “muhsan” bir şahıs (eş) veya statü (evlilik) vasıtasıyla iffetini koruyan kimseye denildiği gibi, evli, hür, Müslümân kimseleri de ifâde etmektedir. –Dağcı, Şamil, “İhsan”, *DİA*, XXI, 546-48, İstanbul: TDV Yayınları 2000.- Hadîsde kasdolunan evli bir kimsenin zinâ etmesidir. Nitekim iffetli kendini zinâdan koruyan bir kimsenin kâtil ve mürtedle aynı kefeye konulması düşünülemez. Müellifin kelimeyi açıklamak anlamında, bağlamından kopararak lügat anlamını zikretmiş olmasını esas almak daha doğru bir yaklaşım olabilir.

³⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 56.

³⁵⁸ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, I, 698.

Müellif / *“Yüzüstü Cehenneme sürülecek olanlar”* / *الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَى وُجُوهِهِمْ إِلَى جَهَنَّمَ* ibâresini³⁵⁹ tefsir ederken, Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyetle *“Kıyâmet gününde halk üç sınıf üzere haşrolunur. Bir sınıfı dört ayaklı hayvan (binek) üzere, bir sınıfı ayak üstü (yaya) ve bir sınıfı da yüzleri üzere girerler.”*³⁶⁰ Hâşimzâde hadîsin Arapça metnine yer vermemiştir. Bu rivâyete Zemahşerî ve Ebussuûd Efendi tefsirinde yer ayırmıştır.³⁶¹ Orada geçen Arapça metin şu şekildedir: *يحشر الناس يوم القيامة على ثلاثة اثنان ثلث على الدواب و ثلث على وجوههم و ثلث على اقدامهم ينسلون نسلًا يحشر الناس يوم القيامة ثلاثة أصناف صنفا مشاة و صنفا ركبانا و صنفا على وجوههم قيل يا رسول الله وكيف يمشون على وجوههم قال إن الذي أمشاهم hadîsi ‘hasen’ على اقدامهم قادر على أن يمشيهم على وجوههم أما أنهم يتقون بوجوههم كل حذب وشوك* isnâdla nakletmiştir.³⁶²

Râzî *“Yüzüstü”* ile ilgili hadîslere dayanan iki görüş zikretmiştir. Birinci görüş insanların ayakları yukarıda yüzü koyu sürünmeleridir. Diğeriyse, âşinâ olduğumuz sürünerek gitmedir. Râzî ikinci görüşü tercih etmektedir.³⁶³ Nitekim yaptıklarından dolayı kiminin binekle, kiminin yürüyerek dik bir şekilde gitmesine rağmen kişinin onlar arasında yüz üstü sürünerek gitmesi alçaltıcı durumu en güzel şekilde açıklamaktadır.

Hâşimzâde’nin hadîslere yer vererek açıkladığı bir diğer âyet-i kerîme Ankebût sûresinin 46. âyetidir. Ehl-i Kitâb’a karşı nasıl bir muamele ve davranış sergilememiz gerekliliği beyân eden bu âyetin hükmünü müellifin zikrettiği Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şu buyruğu açıklamaktadır: *“Ehl-i Kitâbı ne tasdik edin, ne de tekzib edin. Ancak deyin ki, Allah'a, kitaplara, peygamberlere imân getirdik. Eğer dedikleri yalansa, tasdik etmemiş olursunuz, doğruysa yalanlamamış olursunuz.”*³⁶⁴ Söz konusu hadîs *Keşşâf*’ta geçmektedir.³⁶⁵ Hâşimzâde hadîsin Arapça metnine yer vermemiş, tercümesiyle yetinmiştir. Hadîs-i şerîfin *Keşşâf*’ta geçen Arapça metni şöyledir: *ما حدثكم اهل الكتاب فلا تصدقوهم ولا تكذبوهم وقولوا امنا بالله وكتبه رسله فان كان باطلا لم تصدقوه وان كان حقا لم*

³⁵⁹ Furkân 25/34.

³⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 206.

³⁶¹ Zemahşerî, *age*, 746.

³⁶² Tirmizî, “Tefsiru’l-Kur’ân”, 18 (hadîs nu: 3409).

³⁶³ Râzî, *age*, XXIV, 80.

³⁶⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 333.

³⁶⁵ Zemahşerî, *age*, 821.

تَكْذِبُوهُ. Bu rivâyeti Ebû Dâvûd ‘Sünen’inde ‘hasen’ isnâdla rivâyet etmiştir.³⁶⁶ Konuyla ilgili benzer rivâyetleri İmâm Buhârî³⁶⁷ ve İbn Teymiyye³⁶⁸ Ebû Hureyre’den ‘sahîh’ olarak rivâyet etmiştir. Bu rivâyetler Müslümân kimseye bilmediği hususta konuşmamayı ve temkînli olmayı tembîhlemektedir.

2.3.3. Zayıf Hadîsler

Sahîh veya hasen hadîsler için gerekli özelliklerden en az birini taşımayan, dolayısıyla hasen mertebesine ulaşamayan rivâyetlere zayıf (zaîf) denir. Zayıf hadîslerle amel etme hususunda fezâil ve ahkâm konularını içermesi ayırımına gidilmekte ve ulemânın belirlediği şartlara uygunluğu esas alınmaktadır.³⁶⁹ Tefsirlerin neredeyse tümünde zayıf hadîslere rastlanmaktadır. Hadîsin zayıf olması senediyle ilgili bir terimdir. Cerh ve Ta’dîl ilminin titiz çalışmasının sonucu olarak, küçük bir şüphe dahî içeren hadîsler zayıf olarak kategorize edilmiştir. Bu sebeple zayıf hadîsleri Peygamberin (s.a.s.) buyurması da muhtemeldir. Bu hadîslere dikkatli yaklaşılması, zayıf deyip yabana atılmaması, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadîslerine mutâbık olma şartlarının değerlendirilmesi gereklidir. İlâve etmek gerekir ki, Hâşimzâde naklettiği zayıf hadîsleri, Taberî, Zemaşşerî, Râzî gibi büyük müfessirlerin eserlerinden almıştır.

Hâşimzâde Bakara sûresinin 172. âyetinde geçen وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ / “Ve Allah’a şükredin; eğer O’na kulluk ediyorsanız.” ibâresini tefsir ederken “Ey mü’minler size verdiklerimizin helâlinden yiyin ve Allah’a şükür edin ki, onu size verdi. Sizin için hâsil etti, eğer O’na ibâdet ediyorsanız. Çünkü ibâdetin tamamı şükür ile oluyor.” demekte ve *Tefsîr-i Tibyân*’dan³⁷⁰ أَنَا وَالْإِنْسُ وَالْجَنُّ فِي نَبَأٍ عَظِيمٍ، أَخْلَقَ وَيَعْبُدُ غَيْرِي وَأَرْزُقُ وَيَشْكُرُ hadîsini aktarmaktadır.³⁷¹ Bu hadîs, kudî hadîs olarak zikrolunsa da, ‘sahîh’ değildir. Albânî zayıf olarak addetmiştir.³⁷² Fakat mânâsı doğrudur. Çünkü insanların

³⁶⁶ Ebû Dâvûd, “İlm”, 2 (hadîs nu: 3644).

³⁶⁷ Buhârî, “Tefsir”, 11 (hadîs nu: 4485).

Hadîsin metni: كَانَ أَهْلُ الْكِتَابِ يَقْرَءُونَ التَّوْرَةَ بِالْعِبْرَانِيَّةِ، وَيُفَسِّرُونَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُصَدِّقُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا تُكْذِبُوهُمْ، وَقُولُوا: {أَمَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا}

³⁶⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû’u Fetâvâ*, XII, 58, Medînetü’l-Münevveratu: Mucemme’i’l-Meliki Fehdin li’t-Tabâ’ati’l-Mushafi’ş-Şerîf, 2004.

Hadîsin metni: إِذَا حَدَّثَكُمْ أَهْلُ الْكِتَابِ فَلَا تَصَدِّقُوهُمْ وَلَا تُكْذِبُوهُمْ فَإِمَّا أَنْ يَحْدَّثُوكُمْ بِحَقٍّ فَكُذِّبُوهُ وَإِمَّا أَنْ يَحْدَّثُوكُمْ بِبَاطِلٍ فَتَصَدِّقُوهُ

³⁶⁹ Demir, Mahmut; Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *DİA*, XLIV, 157-160, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

³⁷⁰ Ayntâbî, *Tibyân*, II, 120 y.y, ts.

³⁷¹ Hâşimzade, age, I, 61.

³⁷² Albânî, *Es-Silsiletü’l-Ehâdîsi’d-Daifetü ve’l-Mevzûati ve Esarihâ’s-Seyyîl-Ümmeti*, V, 393-394 (hadîs nu: 2371).

çoğu Allah (c.c.) tek kabul etmeyip, nimetlerine kâfir olmaktadır. Bununla beraber şeytânlara, hevâ ve heveslerine, putlara vd. tapmaktalar. Hâlbuki Allahu Teâlâ ibâdet hususunda *وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ* / “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi -ve anne babanıza iyi davranmanızı- emretti.”³⁷³ ve *وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ* / “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.”³⁷⁴ buyurmaktadır. Şükür konusuna gelinceyse, Allahu Teâlâ *فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ* / “Artık siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!”³⁷⁵ ve *لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ* / “Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim”³⁷⁶ buyurmaktadır. Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

إِذَا تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا / “Kendilerine Rahmân’ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.” ibâresini³⁷⁷ açıklarken, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *اتلوا القرآن وابكوا فإن لم تبكوا فتباكوا* / “Kur’ân okuduğunuz zaman ağlayın, eğer gözünüzden yaş gelmezse pişmân olup ağlamış gibi okuyun.” kavlini nakletmiştir.³⁷⁸ Zemahşerî ilgili âyeti tefsir ederken bu hadîsi zikretmiştir. Muhakkik, İshâk³⁷⁹ (ö. 238/853) ve Bezzâr’ın (ö. 292/905) Abdurrahmân b. Ebî Muleyke (ö. 117/735) tarîkiyle Sa’d’dan –b. Ebî Vakkâs- (ö. 55/675) *إن قرأتُموه فابكوا فإن لم تبكوا فتباكوا* (ö. 55/675) *إن قرأتُموه فابكوا فإن لم تبكوا فتباكوا* lafzıyla tahrîc ettiğini not düşmüştür.³⁸⁰ Albânî, Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan rivâyet edilen ilgili hadîsin ‘zayıf’ olduğuna hükmetmiştir.³⁸¹ Hadîsler senedinde bulunan kopukluk sebebiyle ‘zayıf’ olarak kategorize edilir. Fakat metnin ‘sahîh’ olması da mümkündür. Âyet-i kerîmede bildirilen Yüce Allah’ın nimetlerine mazhar olan bu kimseler, yüksek îmânî derecelerinden dolayı ve ihlâsları sebebiyle Rahmân’ın âyetleri okununca secde ederek ve ağlayarak yere kapanan kimselerdir. Müslümân bu maneviyatı örnek almalı ve ona ulaşmak için çalışmalıdır.

Bir diğer örneğimiz Nûr sûresinin 61. âyet-i kerîmesidir. Müellif bu âyeti ele alırken ilk önce sebab-i nüzûlü üzerinde durmuş, konuyla ilgili birkaç rivâyete yer

³⁷³ İsrâ, 17/23.

³⁷⁴ Zâriyât, 51/56.

³⁷⁵ Bakara, 2/152.

³⁷⁶ İbrahim, 14/7.

³⁷⁷ Meryem, 19/58.

³⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 52.

³⁷⁹ İbn Râhûye, Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî (?)

³⁸⁰ Zemahşerî, *age*, 640.

³⁸¹ Albânî, *Es-Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Daîfetü ve’l-Mevzûati ve Esarihâ’s-Seyyî’l-Ümmeti*, XIV, 28 (hadîs nu: 6511), Riyâd: el-Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 1992.

vermiştir. Daha sonra âyet-i kerîmede geçen *فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ* “Evlere girdiğinizde, Allah katından mübarek ve güzel bir selâmlama ile kendinize birbirinize selâm verin.” ibâresini tefsirinde Peygamber’in (s.a.s.) *مَتَى لَقِيتَ أَحَدًا مِنْ أُمَّتِي فَسَلِّمْ عَلَيْهِ، يَطْلُنْ عُمْرُكَ، وَإِذَا دَخَلْتَ بَيْتَكَ فَسَلِّمْ عَلَيْهِمْ، يَكْثُرْ خَيْرُ بَيْتِكَ، وَصَلِّ صَلَاةَ الضُّحَى؛ فَإِنَّهَا صَلَاةُ الْاَوَّابِينَ* “Ümmetinden bir kimseye rastladığınızda ona selâm verin ki, evinizde hayır ve bereket çok olsun. Evinize girdiğinizde orada bulunan ev ehline selâm verin ki, evinizde hayır ve bereket çokca olsun. Sabah namazını kılın ki, o, Salât-ı Evvâbin’dir.” kavline yer vermiştir.³⁸² Müellif Duhâ namazına sabah namazı anlamı vermiştir. Muhtemelen sabahın belli bir vakitlerini ifâde eden kelime anlamıyla ele almış, farz olan sabah namazını kasdetmemiştir. Bu rivâyet Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) naklolunmuştur. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *el-Kâfî ve ’ş-Şâf* eserinde ilgili rivâyete yer vermiş ve ‘zayıf’ hadîs olarak değerlendirmiştir.³⁸³ Selâm vermek Müslümânın Müslümân kardeşi için duâ etmesi, esenlik dilemesidir. Âyetler ve hadîslerle sâbittir. Zayıf hadîs olarak değerlendirilmesi, Cerh ve Ta’dîl ilminin zorlu süzgecinden geçememesinden kaynaklanmaktadır. Zîrâ hadîs âlimlerinin titiz çalışmalarının sonucu olarak, râvîlerinin birinde dahî herhangi bir şübhenin bulunması, Peygamber Efendimiz’in (s.a.s.) adından kasıtlı veya kasıtsız yalan söylemeye sebebiyet verebilir. Muhaddisin konuyla ilgili yeterli kaynak eline ulaşmaması da söz konusu olabilir.

Hâşimzâde *وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ* ibâresinin³⁸⁴ îzâhında Hz. Peygamber’den (s.a.s.) naklolunan şu rivâyete yer vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu: *مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَرُدُّ عَنْ عَرَضِ أَخِيهِ إِلَّا كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يَرُدَّ عَنْهُ نَارَ جَهَنَّمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ* “Kim bir Müslümân kardeşinin arazisinden bir azâp verenin azâbını defederse, Allahu Teâlâ’nın fazl ve rahmeti sayesinde ahd olunuyor ki, Kıyâmet günüinde o müdafaa eden kimseyi Cehennem ateşinden müdafaa edecektir (koruyacaktır). Daha sonra “İnananlara yardım etmek üzerimizde bir haktır” kavî-i şerîfini okudu.³⁸⁵ Albânî, bu rivâyeti ‘zayıf’ olarak değerlendirmiş, Tirmizî³⁸⁶ ve İmâm Ahmed’in³⁸⁷ Ebû’d-

³⁸² Hâşimzâde, *age*, III, 192.

³⁸³ İbn Allân, Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Sıddîkî, *Kitâbu ’l-Futuhâtü’r-Rabbâniyye Ale ’l-Ezkâri’n-Nevâbiyye*, I, 339, Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, ts.

³⁸⁴ Rûm, 30/47.

³⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 353.

³⁸⁶ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 20 (hadîs nu: 1931)

³⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *age*, VI, 450.

Derdâ'dan (ö. 32/652 [?]) rivâyet ettiği -Tirmizî'ye göre- 'hasen' isnâdla başka bir tarikle naklolunduğunu aktarmıştır.³⁸⁸ Aslında rivâyet mânâ itibâriyle dinimizin hükümleriyle çelişkili değildir. Nitekim İslâm, din kardeşine ve hatta İslâm'a zarar gelmeyecek hususlarda tüm insanlara yardım etmeyi nasihat etmektedir. Yine kişinin hardal tanesince hatta daha az bir iyilikte bulunduğu karşılığının fazlasıyla verileceği de bilinmektedir.

2.3.4. Mevzû Hadîsler

Sözlükte 'bir şeyi yere bırakmak, koymak, yukarıdan aşağı atmak' anlamındaki vaz' masdarı 'vaz'u şey' alâ şey' şeklinde kullanıldığında 'arada hiçbir açıklık bırakmadan bir şeyi diğerine bitiştirip yapıştırmak' mânâsına gelmektedir. Muhtemelen kelimenin bu anlamından hareketle 'el-hadîsü'l-mevzû' tamlaması, 'Hz. Peygamber'e ait olmayan sözlerin onun ağzından uydurulması' anlamında mecâzî olarak kullanılmıştır. Bir söz hakkında doğrudan mevzû denildiği zaman onun Rasûl-i Ekrem'e isnâd edilerek uydurulduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁹ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'de geçen mevzû hadîslerin çoğunluğunu sûre ve âyetlerin faziletiyle ilgili naklolunmuştur. Mezkûr rivâyetler "Fezâilu'l-Kur'ân" başlığı altında değerlendirilecektir. Burada şu rivâyetle iktifa edilecektir.

Müfessir Nisâ sûresinin 68. âyetini açıklarken âyetlerin bağlamını esas almıştır. Mezkûr sûrenin 66.-68. âyetlerinde Yahûdîlerin kendilerine bildirilen hükümlerle amel etmemeleri ve şayet Allah'ın (c.c.) emirlerine uygun yaşayacakları takdîrde Allahu Teâlâ katından büyük bir ecre ulaşacakları ve doğru yola hidâyet olunacakları konu edinilmektedir. Müellif "Onları dosdoğru yola hidâyetlendiririz ki, ona sülûkla Allah'a ulaşır ve onlara gayb kapıları açılır. Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurmuştur: مَنْ عَمِلَ بِمَا عِلْمٍ، وَرَأَىٰ أَنَّهُ اللَّهُ عِلْمٌ مَا لَمْ يَعْلَمْ / "Bir kimse bildiğiyle amel ederse, Allah ona bilmediklerini bildirir." demektedir.³⁹⁰ İlgili rivâyeti Hâris el-Mühâsibî (ö. 243/857) *Risâletü'l-Müsterşidîn*

³⁸⁸ Albânî, *Es-Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daîfetü ve'l-Mevzûati ve Esarihâ's-Seyyü'l-Ümmeti*, II, 50 (hadîs nu: 580).

³⁸⁹ Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", *DİA*, XXIX, 493-496, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

³⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 216-7.

isimli eserinde zikretmiş, muhakkik ilgili rivâyetin hadîs olmadığını, bir görüşe göre Hz. İsmâ'nın sözü olduğunu bildirmiştir.³⁹¹

Müellif / وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ / “Allah yolunda, gerektiği gibi cihâd edin.” ibâresinin³⁹² tefsirinde “Allah yolunda hak cihâd ile yani hâlis kalple ve hâlis niyetle cihâd edin. İster zâhirî düşman, isterse bâtinî düşmanla; nefis, hevâ ve hevesinizle cihâd edin.” demektedir. Devamında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Tebûk gazvesinden dönerken رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ / “Kâfirle cihâd etmekten dönüp, nefis cihâdına geldik.” buyruğunu aktarmıştır.³⁹³ İlgili hadîs ne Sahiheyne’de, ne Kütübü’s-Sitte’de, ne Muvatta’da, ne de Müsned-i Ahmed’de geçmektedir. Aclûnî (ö. 1162/1749) Keşfü’l-Hafâ isimli eserinde Hâfız b. Cerîr el-Askalânî’nin “Bu söz hadîs değil, İbrâhîm b. Ebî Abele’nin sözüdür.” dediğini, Hâfız el-İrâkî’nin (ö. 806/1404) İhyâ’nın şerhinde ilgili rivâyeti tahrîc ederek, Beyhâkî’nin Câbir’den (ö. 78/697) ‘zayıf’ isnâdla rivâyet ettiğini, nakletmiştir.³⁹⁴ İbn Teymiyye konuyla ilgili el-Fetâvâ isimli eserinde “Bazılarının Nebî’nin (s.a.s.) Tebûk Gazvesindeyken söylediğini rivâyet ettikleri bu hadîse gelince, onun aslı yoktur. Onu Ehl-i Marifet’ten de hiç kimse Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sözleri ve fiilleriyle rivâyet etmemiştir.” demektedir.³⁹⁵

Cihâd emrinden hemen sonra حَقَّ جِهَادِهِ ibâresi gelmiştir ki, bu da makbul bir cihâdın en önemli şartıdır. Samimi, ihlâslı bir niyetle, ilk hedef olarak dünya malı temennisi olmaksızın, Yüce Allah’ın (c.c.) emrini yerine getirmek, İslâm’ın bayrağını dört bir tarafta dalgalandırmak, hak dini cümle insanlara ulaştırmak gayesini gütmelidir. Böyle bir duruşu sergilemek için de mü’min kişinin nefsânî duygularını yenmesi, şeytânın vesveselerine galip gelmesi gerekmektedir. Aslında insanın bu cihâd kazanması daha zordur. Şayet bâtinî cihâd kazanmış olanlar düşmanın sayısından, silahından, gücünden korkmazlar, hakkıyla savaşırlar. İstenen de budur. Fakat cihâd şer’î bir farzdır. Herkesten aynı samimiyet beklenmeden, savaşa çıkılır. Herkesin niyetine uygun mükâfatı verilir.

³⁹¹ Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî el-Basrî, *Risâletü’l-Müstersidîn*, thk: thc: ve tlk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, XIII. Baskı, 154, Beyrût: Dâru’l-Beşâir’l-İslâmiyye, 2014.

³⁹² Hac, 22/78.

³⁹³ Hâşimzâde, *age*, III, 140.

³⁹⁴ Aclûnî, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî *el-Cerrâhî, Keşfu’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs, amme’s-tehera mine’l-Ehâdîsi ale’l-Elsineti’n-Nâs*, thk: thc: ve tlk: Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed, I, 481-482, Dimâşk: Mektebetu’l-İlmi’l-Hadîs, H.1421.

³⁹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû’u Fetâvâ*, XI, 197.

2.4. Tercih Edilen Görüşün Desteklenmesi

Müfessir Nisâ sûresinin 97. âyetinde geçen ve meleklerin dilinden söylenilen قَالُوا / *“Melekler ise ‘Allah’ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!’ dediler.”* ibâresini tefsir ederken, “Bu âyette hicretin vâcib olduğuna delâlet vardır. Bir yerde bir kimse kendi dinini yaşayamıyorsa, hicret etsin. Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyettir ki, *“Bir kimse dinini korumak için bir yerden başka bir yere hicret ederse, gittiği yerin uzaklığı bir şibr (karış) dahî olsa, o kimse için Cennet’e girmek vâcib olur. Onun oradaki, yoldaşları da İbrâhîm (a.s.) ve Muhammed (s.a.s.) olacaktır.”* demektedir.³⁹⁶ Bu hadîs-i şerîfe Zemahşerî eserinde ilgili âyetin tefsirinde yer vermiştir.³⁹⁷

Tevbe sûresinin 121. âyetinde ister büyük olsun ister küçük sadaka vermenin ehemmiyeti izhâr edilmektedir. Hâşimzâde âyette geçen نَفَقَةً صَغِيرَةً ibâresini “Cihâd için küçük bir hurma ve bir parça ekmek veren Ebû Âkil el-Ensârinin durumu”, وَلَا كِبِيرَةً ifâdesini ise, “Büyük nafakalar veren Zinnûreyn Osmân b. Affân ve Abdurrahmân b. Avf’ın durumları” örnekleriyle açıklamıştır. Müellif akabinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *“Bir kimse cihâd yoluna bir nafaka verirse, yediyüz fazla nafaka yazılır.”* kavî-i şerîfini³⁹⁸ nakletmiştir.³⁹⁹ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ifâdesinden maksat Cihâddır. Yüce Allah’ın düşmanlarına karşı savaşmanın, O’nun (c.c.) kelimesini yüceltmek için sa’y etmenin değerinin ne kadar yüce olduğu âyet-i kerîmenin devamında geçen *إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ* / *“Bu -Allah’ın onlara, yapmış olduklarından daha güzeliyle karşılık vermesi için- muhakkak onların lehine yazılır.”* buyrulması ile ortaya konulmuştur. Bilindiği üzere hadîslerde geçen yedi, yetmiş, yedi yüz gibi sayılar çokluğu ifâde etmektedir. Yine bir görüşe göre buradaki karşılık yedi yüz ile sınırlı değil, Allahu Teâlâ dilediği kadar artırabilir.

Peygamber Efendimizin (s.a.s.) Mirâc’a yükseldiğini haber veren İsrâ sûresi *سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ* / *“Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübârek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden*

³⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 231.

³⁹⁷ Zemahşerî, *age*, II, 255.

³⁹⁸ İsnadî ‘hasen’dir. Tirmizî, “Fezâilü’l-Cihâd”, 4 (hadîs nu: 1625).

³⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 211.

münezzehdir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.” buyrulduğu ilk âyetini açıklarken, Peygamber (s.a.s.) “*Ben Mekke’de evimde uyku ve uyanıklık arasındaydım. Cebrâîl (a.) gelip göğsümü yardı ve kalbimi çıkarıp zezem suyuyla yıkadı. İmân ve hikmetle dolu bir altın bir kap getirip o imân ve hikmeti kalbime döktükten sonra göğsümü kapattı.*” buyruğunu zikretmiştir. Mirâc’ın hicretten bir yıl önce Recep ayının 27. gecesinde gerçekleştiğini aktaran müellif devamında konuyla ilgili “Bir kimse Peygamber’in (s.a.s.) Mekke’den Beytûlmakdis’e az bir vakitte gitmesine inanmazsa kâfir olur ve sahîh hadîslerle meşhûr olan Mirâc’a çıkmasını inkâr ederse o şahıs dalâlet ve rüsvaycılık içinde kalır. Çünkü Allah’ın kudretine inancı yoktur. İslâm ehlinin itikâdına göre Mirâc cisim ve rûh iledir. Uyanıkken vukû bulmuştur. O kimseler ki, “Ceset ağırdır, kalkamaz” derse, işte onlar Allah’ın kudretini inkâr edenlerdir. Peygamber (s.a.s.) baş gözüyle/uyanıkken Allah’ı ziyâret etmiştir.” görüşünü beyân etmiştir.⁴⁰⁰ Hâşimzâde’nin zikrettiği hadîsler Hadîs Külliyyatlarında⁴⁰¹ geçmekle beraber, bu rivâyetlerin uzun veya kısa varyantlarına neredeyse tüm tefsir kaynakları yer ayırmıştır.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Müellif devamında Mirâc hadîsesinin nasıl gerçekleştiğini Hz. Peygamber’den (s.a.s) nakledilen şu rivâyetle tasvîr etmiştir. “Bir Burâk (merkepten büyük, katırdan küçük beyaz bir hayvan olmakla boyu uzun, tırnaklarını bitecek yöne basıyordu) getirildi. Ona binip Cebrâîl’le beraber Beytûlmakdis’e geldim. Burâk’ı halkaya bağladı ki, bütün enbiyâ atlarını o halkada bağlamışlardı. Sonra Mescîd-i Aksâ’ya girip iki rekât namaz kıldım. Oradan çıktıktan sonra bana bir kap içki ve bir kap süt getirildi. Ben sütü istedim. Cebrâîl bana dedi ki, fitratı kabul ettin. Oradan Cebrâîl ile dünya göğüne vardım. Onun kapısını açmak istediğimiz zaman haber geldi ki, “Sen kimsin ve seninle beraber gelen kimdir?”. “Ben Cebrâîl’im ve benimle beraber gelen Muhammed’dir.” dedikte, “Ona peygamberlik verilmiş mi?” diye soruldu. Cebrâîl “Evet” dedi. İçeriye girip Âdem’i (a) gördüm ve ona selâm verdim. O selâmımı aldıktan sonra “Merhaba” dedi. Onun sağında beyaz, solunda siyah vardı. Sağına bakınca gülüyordu, soluna bakınca ağlıyordu. Cebrâîl’e sordum. Dedi ki, onlar onun zürriyetidir. Sağdakiler Cennet ehli, solundakiler ise Cehennem ehlidir. Sırayla ikinci gökte İsâ (a) ve Yahyâ (a), üçüncü gökte Yûsuf (a), dördüncü gökte İdrîs (a), beşinci gökte Hârûn (a), altıncı gökte Mûsâ (a) ve yedinci gökte İbrâhîm (a)’ı gördüm. Selâmlaştıktan sonra Sidretü’l-Müntehâ’ya gidip oranın meyvelerini gördüm. Yaprakları filkulağı gibiydi. Orada dörd nehir akıyordu. İkiisi bâtıdan, ikisi zâhirden akıyordu.” Oradan rafrafa binip قَابِ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ’ye vusûlünde Allah’ı görüp السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته ile duâ olundu. Allahu Teâlâ ikrâmıyla السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين dedi. Ve bir geceyle gündüzde yüz elli rekât namaz teklif olundu. Tekrâren Rasûlullah (s.a.s) niyâz ederek beş vakte hafifletti. Yine Beytûlmakdis’e gelip oradan Mekke’ye geldi. Bu seferin müddeti üç ile dörd saat idi. Sabah Mirâcını halka ilân etti. Müşriklerden bir grup bu husûsta Hz. Ebû Bekr’e sordular. Ebû Bekr : “Ben o ne derse tasdik ederim” dedi. Bu sebeple ona ‘Siddîk’ ismi verildi. Beytûlmakdis’in nişânelerinden ve kervanların halinden haber aldılar. Hidâyetle nurlanan kimseler tasdik ettiler. Rüsvaycılıkla inkâr edenler yalancılar sırasında oldular.” ilâvesinde bulunmuştur. Hâşimzâde, *age*, II, 409-410.

⁴⁰¹ Buhârî, “Salât”, 1 (hadîs nu: 349); “Bed’ü’l-halk”, 6 (hadîs nu: 3207).

⁴⁰² Taberî, *age*, XIV, 421-448, Râzî *age*, XX, 152-153; İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, II, 384-394.

Müellif *وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَمَثَّلَ بَنِي إِسْرَءِيلَ* / “*Andolsun biz Mûsâ’ya açık seçik dokuz âyet verdik. Haydi İsrâiloğulları’na sor.*” ibâresini⁴⁰³ açıklarken, dokuz mucizeyi; asâ, yed-i beyzâ, çekirge, bit, kurbağa, kan, taştan su fişkırtmak, denizi ikiye bölmek, Tûr dağını Benî İsrâîl’in başına kaldırmak olarak bildirmiştir. Devamında ise, ‘denildi’ kalıbıyla şu rivâyeti aktarmıştır. İki Yahûdî Peygamber’den (s.a.s.) bu dokuz alâmeti suâl ettiler. Peygamber (s.a.s.): “*Allah’a şirk koşmayın. Haksız yere öldürmeyin, zinâ etmeyin ve ribâ yemeyin, sihir yapmayın, birbirinizi öldürmek için hükümdara şikâyet etmeyin, kazf-u muhsan, isrâf ve zahf (savaştan kaçmak) yapmayın. Bunlar Hâlık’ın hükümleridir. Bunları terk edin. Size özel olan cumartesi gününde me’mûr olduğunuz hudûda tecâvüz etmeyin*” buyurdu.⁴⁰⁴ Taberî bu rivâyete ver vermiştir.⁴⁰⁵ Muhtemelen Yahûdîlere sormak ile murâd olunan Peygamberimizin (s.a.s.) bunu bilmemesi değil, bilâkis burada bildiğini ve hak rasûl olduğunu gösterme, Yahûdîlerin ilk muhâtapları olmalarına rağmen kendilerine gönderilen emirleri çiğnediklerini yüzlerine vurma vardır.

Hâşimzâde Meryem sûresinin 30. âyetinde Hz. İsâ’nın dilinden buyrulan *وَجَعَلَنِي نَبِيًّا* / “*Beni peygamber yaptı.*” ibâresi hakkında “Denildi: Allah’ın ona Levh-i Mahfûz’da kitâb vermesini ve peygamber olarak göndermesini haber verdi. Nasıl ki, Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ne zamandan beri peygambersin denildiğinde, “*Âdem rûh ve ceset arasındayken ben peygamberdim.*” dediği gibi.” demektedir. Daha sonra müellif “İsâ’ya İncil verildiğinde o henüz bebektir, o zaman da ona olgun kimse akli verilmişti ve annesinin karnındayken ona Tevrât ilhâm edilmişti” görüşünü aktarmıştır.⁴⁰⁶ Müellif burada hangi görüşü tercîh ettiğini açıkça ifâde etmemiştir.

وَإِذْ قَالَ لِلنَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ / “*İnsanlara hac ibadetini duyur; gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar.*” âyetini⁴⁰⁷ tefsirinde *أَذَّن* fiilinin muhâtabıyla ilgili iki görüşe yer vermiştir. Birinci görüşe göre, haccı îlân etmekle emrolunan Hz. İbrâhîmdir. Müellif tefsirlerin genelinde geçen Hz. İbrâhîm’in (a.s.) insanlara haccı îlân etmesi hakkında vârid olan kıssayı nakletmiştir. İkinci görüş ise, Hasan Basrî’nin konuyla ilgili

⁴⁰³ İsrâ, 17/101.

⁴⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 437.

⁴⁰⁵ Taberî, *age*, XV, 172.

⁴⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 45.

⁴⁰⁷ Hac, 22/27.

görüştür ki, Mu‘tezile’nin benimsediği görüş budur. Bu görüşe göre وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ buyrularak ezân ile memûr Hz. Muhammeddir (s.a.s.). Nitekim vedâ haccında Peygamberimiz (s.a.s.) أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمُ الْحَجُّ فَحُجُّوا /“Ey halk, üzerinize hac farz olundu. Bundan sonra hacca gücü olanınız hac etsin.” buyurarak bu emri yerine getirmiştir.⁴⁰⁸ Müellif hadîs kaynaklarında geçen⁴⁰⁹ ilgili rivâyetin sadece yukarıda geçen kısmına yer vermiştir.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 123.

⁴⁰⁹ Buhârî, “İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne”, 2 (hadîs nu: 7288); İbn Hanbel, *age*, 751 (hadîs nu: 10615)

410 فقال رجلٌ : أكلَ عامٍ يا رسولَ الله ؟ فسكتَ حتى قالها ثلاثاً . فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم : لو قلتُ : نعم ، **Hadis-i şerif** ، لو جِئْتُ ولما استطعتُم ، ثم قال : دروني ما تركتُكم ، فإنما هلك من كان قبلكم بكثرةِ سؤالهم واختلافهم على أنبيائهم ، فإذا أمرتُكم **şeklinde devam etmektedir.** Ebû Hureyre'den rivâyet edilen hadîs-i şerîfî Beyhâkî 'sâbit', -Beyhakî, *Es-Sünenü's-Sağîr li'l-Beyhakî*, thk: thc ve tlk: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, nşr: Câmi'atu'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyyeti-Karaçi, II, 138 (hadîs nu: 1472), Karaçi: Dâru'l-Vefâ li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1989.- Albânî 'sahîh'- Albânî, *Sahîhu Süneni'n-Nesâî*, II, 237 (hadîs nu: 2618), Riyâd: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998.- olarak değerlendirmiştir.

⁴¹¹ Furkân, 25/20.

⁴¹² Hâşimzâde, *age*, III, 201.

⁴¹³ İlgili rivâyet İbn Asâkir'in *Tarihü Medîneti Dımaşk* isimli eserinde aynı lafızlarla Ebû Hureyre'den rivâyetle geçmektedir. -İbn Asâkir, *Tarihü Medîneti Dımaşk Daru'l-Fikr*, XXVIII, 46, Beyrut: yy, 1990.- Bu rivâyetin anlam itibârıyla aynı, fakat إِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى مَنْ فَضَّلَ عَلَيْهِ فِي الْمَالِ وَالْخَلْقِ، فَلْيَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ إِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى مَنْ فَضَّلَ عَلَيْهِ فِي الْمَالِ وَالْخَلْقِ، فَلْيَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ إِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى مَنْ فَضَّلَ عَلَيْهِ فِي الْمَالِ وَالْخَلْقِ، فَلْيَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ إِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى مَنْ فَضَّلَ عَلَيْهِ فِي الْمَالِ وَالْخَلْقِ، فَلْيَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ ifadesiyle geçen ve Ebû Hureyre'den 'sahih' olarak naklolunan başka bir versiyonu da mevcuttur. Buhârî, "Rikâk", 30 (hadis nu: 6490); Müslim, "Zühd ve Rekâik", 8 (hadis nu: 2963).

vermiştir.⁴¹⁴ Günümüzde teknolojik gelişmelerle beraber insanların gerçeği pek yansıtmayan medyatik yaşam tarzlarını öne çıkarmaları bu imkânlarla sahip olmayan kimselerde gittikçe çoğalan memnuniyetsizlik duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Buna bağlı olarak kişinin kendini mutsuz hissetmesi depresyona girmesine hatta yaşamını sonlandırmaya kadar varabilmektedir. Peygamberimizin (s.a.s.) bu hâdisi psikolojik tedâvi yöntemi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Örnek olarak verilecek bir diğer âyet-i kerîme Furkân sûresinin وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ / سُجَّدًا وَقِيَامًا “Gecelerini rablerine secde ederek, huzurunda durarak geçirirler.” buyrulduğu 64. âyetidir. Müellif âyetin tefsirini yaparken Peygamberimizin (s.a.s.) من صلى العشاء في الجماعة فكأنما قام نصف الليل ومن صلى الفجر في جماعة فكأنما قام الليل كله “Bir kimse ki, yatsı namazını cemâatle kılar, gecenin yarısını namaz kılmış gibi olur. Ve bir kimse ki, sabah namazını cemâatle kılar, tüm geceyi namaz kılmış gibi olur.” kavline⁴¹⁵ yer verir.⁴¹⁶ Konuyla ilgili ulemâdan iki görüş zikredilmiştir. Bunlardan birincisi “Gece vakti namazda Kur’ân’dan az dahî olsa, bir miktar okuyan kimse tüm geceyi rükû ve secdede geçirmiş gibidir.” kavline esasen kişinin gecenin belirli zamanlarında; akşam namazından sonra iki rekât ve yatsıdan sonra dört rekât namaz kılmasıdır –müellif bunu İbn Abbâs’tan rivâyetle nakletmiştir-. görüşüdür. Diğeriyse, kişinin tüm geceyi ibâdetle geçirmesidir.⁴¹⁷

Müellifin görüşünü desteklemek için zikrettiği hadîs-i şerîfe ve İbn Abbâs’tan naklettiği rivâyete bakıldığında muhtemelen ilk görüşü esas almıştır. Müellifin zikrettiği hadîse esâsen şunlar söylenebilir. Sabah ve Yatsı namazının meşakkatli oluşu, nefse zor gelişi mükâfatını da artırmaktadır. Bilâkis cemâatle kılınması kişiyi camiye bağlamakta, bir zaman sonra melekeye dönüşebilmektedir. Ferdî kılınan namaza nisbetle cemâatle kılınan namazların sevâbı yirmi yedi kat artmaktadır. Özetle, Yüce Allah’ın rızâsını kazanmaya ve O’na (c.c.) yakın olmaya vesîle olmaktadır. Tüm geceyi

⁴¹⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 202.

⁴¹⁵ İlgili hadîsi İmâm Müslim الفجر kelimesi yerine الصُّبْح kelimesiyle Hz. Osmân’dan ‘sahîh’ senedle rivâyet etmiştir. Rivâyetle ilgili Abdurrahmân b. Ebî Amrata olayı şöyle hikâye etmektedir: “Bir gün Osmân b. Affân (r.a.) Mağrib namazından sonra İşâ namazı için mescidde beklemeye başladı. Bu durumu ona sorunca Peygamber (s.a.s.)’in şöyle buyurduğunu rivâyet etti” diyerek yukarıda zikrolunan hadîsini nakletti. Müslim, “Mesâcîd ve Mevâdi ‘u’s-Salât, 260 (hadîs nu: 656).

⁴¹⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 217.

⁴¹⁷ Râzî, *age*, XXIV, 108.

ibâdetle geçirmek vâcib olmasa da, belirli vakitlerde kalkıp gecenin az bir kısmını dahî ibâdetle geçirmek tavsiye edilmiştir. Ecr ve sevâb bakımından da efdâl olan budur.

Tüm geceyi ihlâslı bir şekilde ibâdetle geçirmeye gelince, bu nefsânî duygulara çok zor gelmektedir. Bunu sadece Allah dostlarının gerçekleştirebileceğini söylesek mübâlağa etmiş olmayız. Nitekim Furkân sûresinin 63.-76. âyetlerini ihtivâ eden bu pasajda çizilen mü'min profili bize 'seyyie'leri olsa bile mükemmel, istenen mü'min prototipini sunmaktadır. Bununla beraber kurtuluşa ermenin yollarını bizlere beyân etmektedir. Vakar duruşa sahip, sabır ve sebât timsâli, insanlara bir eziyette bulunmamasına rağmen özellikle dil ile yapılan veya genel anlamda uğradıkları her türlü eziyete 'selâm' ile karşılık veren ve İslâmî emir ve yasaklar çerçevesinde yaşayan, haddini aşmayan bir kimsenin hiç şüphe yok ki, Allahu Teâlâ katında makâmı yüksektir. Böyle kimseye ise, geceyi ibâdetle geçirmek zor gelmez. Tüm bu âyetler değerlendirildikte ikinci görüşün daha tercîh edilen olması muhtemeldir.

فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ / “Ama o kendilerine apaçık kanıtlarla gelince, ‘Bu (kanıtlar) besbelli bir büyü!’ -dediler.” ibâresinin buyrulduğu Saff sûresinin 6. âyet-i kerîmesinde geçen بِالْبَيِّنَاتِ ifâdesini Hâşimzâde ‘ölüyü diriltmek, doğuştan engelli körleri ve sağırları, alaca hastalıklı hastaları sağlığına kavuşturmadır.’ şeklinde açıkladıktan sonra, Hz. Peygamber’in (s.a s): “Havâriyyûn Îsâ’ya (a.s.) sordular ki, “Yâ Rûhullah, bizden sonra ümmet gelecek midir? O da dedi ki, -Evet gelecektir. Onlar ulemâ, ebrâr, takvâlî kimseler olacaktır. Fıkıhta enbiyâ gibidirler. Allah’tan kolay rızıkla razı olup, Allah da kolay amellerle onlardan razı olur.” buyurduğunu nakletmiştir.⁴¹⁸

Tefsirlerde فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ ibâresi hakkında iki görüş zikredilmiştir. Bir görüşe göre bu apaçık kanıtlarla/mucizelerle gelen Hz. Îsâ’dır. Diğer görüşe göre Hz. Muhammed’dir (s.a.s.). Hâşimzâde ilk görüşü tercîh etmesi sebebiyle فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْبَيِّنَاتِ kelimesini Hz. Îsâ’nın (a.s.) mucizeleriyle açıklamıştır. İbn Kesîr بِالْبَيِّنَاتِ ifâdesiyle murâd olunanın İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve İbn Cerîr’in görüşüne esasen Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu, dolayısıyla هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ sözünün sahiplerinin de Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanındaki kâfirler olduğunu bildirmiştir.⁴¹⁹ İkinci görüş daha

⁴¹⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 306.

⁴¹⁹ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, III, 574.

doğru kabuledilebilir. Zîrâ Hz. Îsâ “Benden sonra gelecek olan Ahmed” dediği için, yeniden Hz. Îsâ’nın (a.s.) gelmesinin beyân edilmesi âyetin mânâsına uygun düşmemektedir. Nitekim devamında gelen âyetlerin müşriklerden bahsetmesi buna delil sayılabilir.

3. SAHÂBE TEFSİRİ

Kur’ân tefsirinde başvurulması gereken üçüncü kaynak sahâbe tefsiridir.⁴²⁰ Kur’ân’ın ilk muhâtabları olmaları, dini Hz. Peygamber (s.a.s.) gibi bir muallimden öğrenmeleri, ilâveten arap olmalarından kaynaklanan Arapça’yı güzel bilmek, Arap toplumunu yakından tanımak gibi meziyetleri kendilerinde toplamışlardır. İbn Kesîr bu hakta şöyle demektedir. “Herhangi bir âyetin tefsirini Kur’ân ve sünnette bulamadığımız takdirde, sahâbenin görüşüne bakarız. Çünkü onlar âyetlerle ilgili husûs ve karîneleri müşâhede yoluyla bilen, ilmi sahîh, ameli sâlim kimselerdir. Bilhassa Hulefâ-i Râşidîn ve diğer eşsiz şahsiyetler bu konuda itimâd edilecek kimselerdir.”⁴²¹ Hâşimzâde de tefsirinde sahâbeden gelen tefsirlere ve rivâyetlere büyük önem vermiştir. Bazen konuyla ilgili tek bir şahsın görüşünü zikrederken, bazen de ashâbdan birçok kişinin görüşüne yer vermiştir. Örnekleri aşağıda sıralayabiliriz.

3.1. Hz. Âişe (r.a.)

Hâşimzâde kadın ve yetim haklarına uymanın önemini konu edinen Nisâ sûresinin 127. âyet-i kerîmesini Hz. Âişe’den (r.a.) nakille “Bir kimsenin evinde güzel ve zengin bir yetim kız vardı. O kimse az bir mehirle onu nikâhlamak istedi. Hz. Ömer (r.a.) yetimin velisine dedi ki, kız güzel ve zenginse, başkasıyla evlendir. Çirkin ve fakirse, onunla sen evlen.” rivâyetini aktarmıştır.⁴²²

⁴²⁰ Geniş bilgi için bkz: Zûrkânî, Muhammed Abdulazîm (ö. 1948), *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, III. Baskı, II, 12-19, Kâhire: Matbaatu Îsâ el-Bâbî el-Halebî Şürekâuhû, 1943; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 27-73, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000; Kattân, *age*, 356-359; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, 71-87; Abdussettâr, Hâmid, “Sahabe Tefsiri Üzerine”, *DEÜİFD*, çev: Ömer Dumlu, S: 7, 359-374, 1992; Soysaldı, H. Mehmet, “Sahabenin Tefsir Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2002, C: XXXVIII, S: 3, 45-56; Turgay, Nurettin, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2008/1, C: VI, S: 14, 35-58.

⁴²¹ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, I, 337.

⁴²² Hâşimzâde, *age*, I, 242.

قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ / “De ki: Allah’tan başka göklerde olsun yerde olsun hiç kimse gaybı bilemez.” ibâresini⁴²³ açıklarken, “Hz. Âişe (r.a.) der: “Bir kimse ki, Muhammed (s.a.s.) yarın ne olacağını biliyor derse, Allahu Teâlâ’ya iftirada bulunmuş olur.” demektedir.⁴²⁴ İlgili rivâyet Hz. Âişe’nin sözü olmayıp, Hz. Âişe’den rivâyet edilen Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kavlı-ı şerîfidir. Hz. Âişe’den nakille bu rivâyete Zemahşerî tefsirinde yer ayırmıştır.⁴²⁵

Müfessir وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ / “-Peygamber’in- Eşleri de onların anneleridir.” ibâresini⁴²⁶ açıklarken, “Tebûk gazvesine seferberlik için Peygamber (s.a.s.) halka çağırış yapınca bazı kimseler anne-babalarımızdan izin almadık dediler. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu.” demekte ve devamında Hz. Âişe’nin (r.a.) “Biz kadınların anneleri değiliz. Erkeklerin anneleriyiz.” kavline yer vermiştir.⁴²⁷ Tefsirlerde bu rivâyet geçmektedir. Müfessirler bu sözü, erkeklerin Hz. Peygamber’in (s.a.s.) eşleriyle evlenmesinin harâm olduğunun beyânı olarak îzâh etmiştir.⁴²⁸ Ayrıca vahyin zorluğu hususunda Hz. Âişe’den (r.a.) gelen rivâyetlere⁴²⁹ yer vermiştir.⁴³⁰

3.2. Hz. Ebû Bekr (r.a.)

وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا / “Kim bir kötülük yapar veya nefesine zulmeder de sonra Allah’tan mağfiret dilerse, Allah’ı çok bağışlayıcı ve merhamet edici bulacaktır.” âyetini⁴³¹ “Sû” küçük, zulüm ise büyük şirktir.” şeklinde açıklamıştır. Devamında Hz. Ebû Bekr’in (r.a.) “Bir kimse yoktur ki, günahı işledikten sonra abdest alıp iki rekât namaz kılsın ve günahının avf olunmasını Allahu Teâlâ’dan isteye, illâ ki, Allah onu fazl ve rahmetiyle affeder.” sonra bu âyeti okudu.” rivâyetini aktarmıştır.⁴³²

⁴²³ Neml, 27/65.

⁴²⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 282.

⁴²⁵ Zemahşerî, *age*, 788.

⁴²⁶ Ahzâb, 33/6.

⁴²⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 378.

⁴²⁸ Zemahşerî, *age*, 849.

⁴²⁹ Buhârî, “Bedi’ü’l-Vahiy”, 1 (hadîs nu:3).

⁴³⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 367; IV, 442-443.

⁴³¹ Nisâ, 4/110.

⁴³² Hâşimzâde, *age*, I, 236.

3.3. Hz. Ömer (r.a.)

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ /

“Söyle: Cebrâîl’e kim düşmansa bilsin ki, Allah’ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdecisi olarak Kur’ân’ı senin kalbine indiren odur.” âyetinde⁴³³ Yahûdîler kasdedilerek onların Hz. Cebrâîl’e (a.s.) besledikleri düşmanlık beyân edilmiş, inanmamak için takındıkları bu çirkin tutumları kınanmıştır. Müellif konuyla ilgili Yahûdîlerden Abdullah b. Sûryâ isimli birinin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) kendisine hangi meleğin geldiğini sorduğunu, Hz. Peygamber (s.a.s.) Cebrâîl (a.s.) deyince, “Cebrâîl azâb ve ölümle gelir. O bizim düşmanımızdır. Mikâîl gelseydi, sana îmân ederdik. Hz. Mûsâ’ya Buhtunnasr’ın Beytûlmakdis’e saldırmasını haber verdi. Fakat onu kurtardı” dediği rivâyeti zikretmiştir.

Müellif devamında, Hz. Ömer (r.a.) ile Yahûdîler arasında gerçekleşen şu olayı zikretmiştir. Hz. Ömer (r.a.) konuyla ilgili şöyle demiştir: “Medîne’nin yukarısında bir yer vardı. Yahûdîlerin mektebi oradaydı. Oraya gittiğimde derslerini dinlerdim. Bana “Muhammed’in ashâbı içerisinde senden sevgilisi yoktur. Derslerimize katılıyorsun.” dediler. Ben de “Benim buraya gelmem size olan sevgimden değil, kitabınızda Hz. Muhammed’in (s.a.s.) alâmetlerini görmeği istememdir.” cevabını verdim. “Ona gelen meleğin ismi nedir?” diye sordular. Cebrâîl olduğunu öğrenince: “O bizim düşmanımızdır, bizim sırlarımızı Muhammed’e bildiriyor. Mikâîl gelseydi daha iyi olurdu.” dediler. Hz. Ömer (r.a.) “Demek ki, siz Cebrâîl’i tanıyorsunuz ve Muhammed’i (s.a.s.) inkâr ediyorsunuz. Öyle mi?” diye sormuş, onlar da “Evet” cevabını vermişler. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.): “Bir kimse Cebrâîl’e düşman olursa, Mikâîl’e de düşman olur ve bu ikisine düşman olan, Allah’a düşmandır.” cevabını vermiş ve daha sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına dönmüştür. Varınca Hz. Cebrâîl’i (a.s.) onun yanında ve bu âyeti okurken görmüştür.⁴³⁴ İlgili rivâyete tefsir kaynaklarında geçmektedir.⁴³⁵

وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ

لِلْمُتَّقِينَ / “Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan Cennete girmek için yarışın!” buyrulmaktadır.

⁴³³ Bakara, 2/97.

⁴³⁴ Hâşimzâde, age, I, 35-36.

⁴³⁵ Zemahşerî, age, 88.

Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken, “Hz. Ömer sahâbelerle otururken Yahûdîler gelerek: “Cennetin genişliği Yer ile gök genişliğindedir.” dersiniz. Peki, Cehennem nerededir?” söyleyince, Hz. Ömer sordu: “Gece olunca gündüz nerede oluyor?” Dediler ki, Tevrât’ta Allah’ın istediği yerde olduğu bildiriliyor.” rivâyetini nakletmiştir.⁴³⁶

فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا / “Dedim ki: Rabbinizden bağışlanmanızı dileyin; O, çok bağışlayıcıdır.” âyet-i kerîmesi⁴³⁷ hakkındaysa, müellif: “Rivâyet olundu ki, Nûh (a.s.)’ı tekzîb ettiklerine göre Allahu Teâlâ onlardan yağmuru hapsetti. Kırk yıl boyunca kadınları kısır oldu. Hayvanları telef oldu. Bu belâlardan kurtulmaları için tövbe etmeleri emir olundu.” demiş, devamında “Hz. Ömer (r.a.) bu âyeti delâletle istiğfâr üzere münhasır kıldı.” aktarımında bulunmuştur.⁴³⁸

3.4. Hz. Alî (r.a.)

Hâşimzâde Bakara sûresinin 150. âyetinde geçen وَلَا تَمْنُوا بِنِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ / “Ve bir de size nimetimi tamamlayayım, siz de hidâyete eresiniz” ibâresini “Nimeti tamamlama İbrâhîm’in (a.s.) kıblesine dönmekle temiz bir millete tâbî olmaktır.” şeklinde açıkladıktan sonra Hz. Alî’nin (r.a.) “Nimetin tamamı İslâm üzere ölmek veya Cennete girmektir.” kavliyle açıklamıştır.⁴³⁹ Beyzâvî bu rivâyete yer vermiştir.⁴⁴⁰

وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ / “İnsanlardan öyleleri de vardır ki, “Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azâbından koru” derler.” buyrulduğu âyetini⁴⁴¹ Hz. Alî’nin (r.a.) “Dünyadaki hasene sâliha kadındır. Âhiretteki hasene Cennettir. Cehennemin azâbı kötü kadındır.”⁴⁴² Bu rivâyeti Hz. Alî’ye (r.a.) isnâd etmeyerek Zemahşerî⁴⁴³ ve Hz. Alî’den (r.a.) rivâyetle Beyzâvî⁴⁴⁴ nakletmiştir. Fakat Hâşimzâde’nin ‘Cennet’ olarak zikrettiği âhiretteki hasene ilgili tefsirlerde ‘huriler’ olarak geçmektedir. Hz. Alî’den böyle bir sözün vârid olması muhtemeldir. Şahıslara münhasır bir açıklama yapmış olabilir. Ancak âyet-i kerîmede geçen حَسَنَةً kelimesini sadece kadınla sınırlandırmak, anlamın

⁴³⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 162.

⁴³⁷ Nûh, 71/10.

⁴³⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 357.

⁴³⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 54.

⁴⁴⁰ Beyzâvî, *age*, I, 95.

⁴⁴¹ Bakara, 2/201.

⁴⁴² Hâşimzâde, *age*, I, 75.

⁴⁴³ Zemahşerî, *age*, 122.

⁴⁴⁴ Beyzâvî, *age*, I, 113.

daralmasına yol açmaktadır. Nitekim حَسَنَةً kelimesinin birçok tefsirleri yapılmıştır. Dünyadayken nimet, afiyet, ilim, ibâdet, mal-mülk, yaratılmışların Yüce Allah’a hamd ve senâda bulunma, İslamî hayat, mutlu hayat, kanâat, Âhirette ise, afv ve mağfirete mazhar olma, Cennet, Cenab-ı Hakk’ın rızâsı, şefâat, sevinç üzere kabirden kaldırılma bunlardan bazılarıdır.⁴⁴⁵

Kehf sûresinin 25. âyet-i kerîmesinde وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا / “Onlar mağaralarında üç yüzyıl kaldılar, buna dokuz yıl da ilâve ettiler.” buyrulmaktadır. Müfessirler bu ifâdenin Allah’ın (c.c.) kavli mi yoksa ihtilâf eden kimselerin sözü mü olduğu konusunda müzâkerelerde bulunmuştur. İhtilâf eden kimselerin sözü olduğunu savunanlara göre Ashâb-ı Kehf’in ne sayısı, ne de mağarada kalma süreleri bildirilmiştir. Bu görüşü destekleyen bir delîl de İbn Mes‘ûd’un mushafında ilgili âyetin قالوا diye başlamasıdır. Diğer görüş ise, Hâşimzâde’nin tefsirinde yer verdiği şemsî 300, kamerî 309 yıl kalmalarıdır.⁴⁴⁶ Müellif konuyla ilgili Hz. Alî’nin (r.a.) “Ehl-i Kitâb’a göre Ashâb-ı Kehf mağaralarında 309 yıl kalmıştır. Ancak Allahu Teâlâ onların uyuma zamanını kamerî yıllara 309 olarak zikretmiştir.” sözünü zikretmiştir.⁴⁴⁷ Hâşimzâde’nin ilk görüşü tercîh ettiği görülmektedir. Fakat bir sonraki âyet-i kerîmede قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا / “De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir.” buyrulması, ikinci görüşü daha isâbetli kılmaktadır.

Kehf sûresinin 84. âyet-i kerîmesinde Zülkarneyn’in seçkin kimliğini göstermek için إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبِيلًا / “Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidâr sahibi kıldık, ona (muhtaç olduğu) her şey için bir yol öğrettik.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde Zülkarneyn’in yeryüzünde hüküm sahibi olması üzerinde durmuş ve Hz. Alî’nin (r.a.) şu açıklamasına yer vermiştir: “Bulutı ona tasğir edip, onun üzerinde istediği yere gidiyordu. Ona ‘uzatma sebebi’ (اسباب مد) ve gece-gündüz onunla beraber olması için nur (ışık) onun emrine verildi.”⁴⁴⁸ Hz. Alî’nin bu sözünü Kurtubî ilgili âyetin tefsirinde zikretmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Nesefî, *age*, I, 172.

⁴⁴⁶ Taberî, *age*, XV, 228-332; Zemahşerî, *age*, 618; Kurtubî, *age*, XIII, 252-253.

⁴⁴⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 13.

⁴⁴⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 31.

⁴⁴⁹ Kurtubî, *age*, XIII, 368.

Müttakî kulların Rahmân'ın (c.c.) huzurunda toplatılacağını haber veren Meryem sûresinin 85. âyetinde *يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا* / “Gün gelecek, takvâ sahiplerini seçkin konuklar olarak Rahmân'ın huzurunda toplayacağız.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili ibâreyi “Develere bindirip, Cennete cem ederiz.” olarak açıkladıktan sonra, Hz. Alî'nin (r.a.) “Vallahi onlar yaya olarak hasrolunmazlar. Altın semerli develer veya yakuttan eğerli binekler üzerinde hasrolunurlar ki, istediklerinde uçarlar, istediklerinde yürürler.” tefsirini zikretmiştir.⁴⁵⁰ İlgili rivâyet yine Hz. Alî'den (r.a.) nakille kaynaklarda geçmektedir.⁴⁵¹

Hâşimzâde *سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ* / “Mutlak izzet sahibi olan Rabbin, onların yakıştırdığı nitelemelerden münezzehtir.” kavliyle başlayan Sâffât sûresinin 180.-182. âyetlerini tefsirinde Hz. Alî'nin (r.a.) “Bir kimse ki, Kıyâmet gününde kilolarla ölçülen sevâb isterse, bu sûrenin sonundaki üç âyetini her meclisin sonunda okusun.” sözünü zikretmiştir.⁴⁵²

Sâd sûresinin 30. âyetinden itibaren Hz. Süleymân'ın (a.s.) kıssası anlatılmağa başlanmış, 31. âyetde Hz. Süleymân'a soylu koşu atları gösterilmiştir. Devamında zikrolunan *رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا* ve *فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ* âyetlerin çevirilerinde farklı görüşlere yer verilmiştir ki, bu da yine mezkûr âyetlerin farklı tefsirlerinden kaynaklanmaktadır. İlk görüşe göre *أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ* ifâdesi ‘Atların sevgisini Rabbimin zikrine tercîh ettim veya atların sevgisi Rabbimin zikrinden beni alıkoydu, yanılttı’ ve –ikinci namazını kaçırmaması sebebiyle– *فَطَفِقَ مَسْحًا* ifâdesiyse, ‘kesti/vurdu’ anlamına gelmektedir. İkinci görüşe göre ise, dünya malı için Allah'ın zikrini unutmak veya tercîh etmemek, ilâveten masum cana kıymak Allah'ın peygamber olarak seçtiği bir kişi için muhâl olan davranışlardır. Bu sebeple *أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي* ifâdesi ‘atlara olan sevgim Rabbimi hatırlatmasından dolayıdır’ ve *فَطَفِقَ مَسْحًا* ifâdesiyse, ‘atları okşadı’ demektir.⁴⁵³ Hâşimzâde “Dedi ki, beni Rabbim (c.ş) zikrinden atların muhabbeti meşgûl etti ve hatta güneş battı. Ayaklarını ve boyunlarını kılıcıyla kesti veya bizim için harâm olsa da, tasadduk kastiyle kurban kestirdi.” demekle ilk görüşü benimsemiştir.

⁴⁵⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 58.

⁴⁵¹ Taberî, *age*, XV, 629; Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, V, 255; Zemahşerî, *age*, 647.

⁴⁵² Hâşimzâde, *age*, IV, 45.

⁴⁵³ Şevkânî, *age*, 1263-1264.

Müellif konuyla ilgili ‘denildi’ formuyla “Süleyman (a.s.)’a dokuz yüz at gösterildi ve hepsini kestirdi. Gösterilmeyen yüz atı ise, kesmedi. Dünyadaki atlar bu yüz attan yaratıldı.” rivâyetini nakletmiştir. Devamında Hz. Alî’den (r.a.) rivâyettir ki, رُدُّوْهَا عَلَيَّ ifâdesinin mânâsı Süleymân (a.s.) Allah’ın emriyle güneşe müekkil olan meleğe “Güneşi benim için döndür.” demesidir. Melek, güneşi döndürünce, ikinci namazını edâ etti. Müellif bu atların gösterilmesi dünya sevgisi için değil, cihâd için olması görüşünü kabul etmektedir. Daha sonra Hasan Basrî’nin “Vakte ki, Süleymân (a.s.) atları öldürdü. Allahu Teâlâ ona o atlardan daha hayırlısını ve daha süratlisini; rüzgârı verdi.” görüşünü aktarmıştır.⁴⁵⁴ Klasik tefsirlerde bu rivâyetlere yer verilmiştir.⁴⁵⁵ Kıssanın başladığı, sûrenin 30. âyetinde Hz. Süleymân’ın إِنَّهُ أَوَّابٌ ‘çokça tövbe edip, Rabbine yönelen’ olarak beyân edilmesi dikkat çekici bir husustur. Hasan Basrî’nin görüşü, kulun dünya zevkini Rabbi için terk ettiğinde daha gözeliyle mükafâtlandırılması gerçeğini desteklemektedir.

Zümer sûresinin 42. âyet-i kerîmesinde اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا / “Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için dersler vardır.” buyrulmaktadır. Müfessir ilgili âyeti açıklarken ‘denilir’ kaydıyla, “Her insanın iki nefsi vardır. Biri dirilik nefsidir ki, ölüm vaktinde ayrılır. Onun ayrılmasıyla nefis mahvolur. Diğeriyse, nefis-i temyizdir ki, o uyku zamanında ayrılır.” ve “Her kesin ruhu ve nefsi vardır. Uyku esnasında nefsi gider ruhu kalır.” görüşlerini nakletmiştir. Daha sonra Hz. Alî’nin (r.a.) “Uyku zamanında insanın ruhu gider, ışıksa cesette kalır. Bu sebepten rüya görülür. Ne zaman uyanır, bir lahzadan az bir vakitte ruh bedene döner.” sözüne yer vermiş ve “Denilir ki, dirilerle ölülerin ruhu birbirleriyle konuşur.” ilâvesini yapmıştır.⁴⁵⁶

Şûrâ sûresinin 25. âyet-i kerîmesinde وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ / “Kullarının tövbesini kabul eden O’dur.” ibâresi geçmekte ve Yüce Allah’ın tövbeleri kabul edeceği beyân edilmektedir. Hâşimzâde ilgili kısmı tefsir ederken, Hz. Alî’nin التَّوْبَةَ kelimesini tasnîfine yer vermiştir. Hz. Alî (r.a.) buyurmuştur: “Tövbe altı anlamda kullanılıyor.

⁴⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 55.

⁴⁵⁵ Taberî, *age*, XX, 81-87; İbn Âşûr, *age*, XXIII, 254-258.

⁴⁵⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 77.

Küçük günahlardan pişmanlık duymak, zâyî ettiği farz amelleri kazâ etmek, yoksulların hakkını sahibine vermek, günahlarla kabaran nefsi yeniden itâate boğun eğdirmek ve her gülmenin sonu ağlamaktır.”⁴⁵⁷ İlgili rivâyet Cabîr b. Abdullah’dan naklolunmuştur. Rivâyete göre Hz. Alî’nin hilâfeti zamanında bir bedevî Mescid-i Nebevî’ye gelerek, hızlıca istiğfâr edip, namaza başlamamıştır. Namazı bitince Hz. Alî (r.a.): “Bu kadar hızlı istiğfârda bulunmak yalancılardan işidir. Görünen o ki, senin tövbenin de tövbeye ihtiyacı var.” demiş, bunun üzerine bedevî kişi tövbenin niteliğini sorunca, Hz. Alî (r.a.) zikrolunan kavlini söylemiştir.⁴⁵⁸

Mücâdele sûresinin 12. âyetinde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَجَئْتُمْ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ / “Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin.” ibâresi buyrularak, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile görüşme yapmadan önce sadaka vermek tavsiye edilmiştir. Müellif, “Allah’tan bir niyâzda bulunmadan önce sadaka veriniz.” açıklamasını yapmıştır. Devamında “Ulemâ bunun sünnet veya vâcib olması hususunda ihtilâf ettiler. Bu âyetten sonra gelen âyetle nesih olunmuştur.” demek ve kaynaklarda geçen⁴⁵⁹ Hz. Alî’nin (r.a.) “Kur’ân’da bir âyet vardır ki, onunla benden başka hiç kimse amel etmemiştir. Benim bir dinârım vardı. Ne zaman Hz. Peygamber’e (s.a.s.) münâcatta bulunuyordum, ondan bir dirhem tasadduk ediyordum. Böylece, o dinârın hepsini infâk ettim.” kavlini zikretmiştir.⁴⁶⁰

3.5. Abdullah b. Me’sûd (r.a.)

Bakara sûresinin 159. âyetinde إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ / “İndirdiğimiz açık delillerle hidâyet bilgisini - kitâpta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lânet okuyanlar lânet eder.” buyrulmaktadır. Müfessirlerin bir kısmı, ilgili hususun Hz. Peygamber’in (s.a.s.) haberlerini gizleyen Yahûdî ahabârları ve Nasârâ ruhbânlarına münhasır olduğu görüşünü benimsemiş, diğer bir kısmıysa, hükmün genel olduğunu; Hakkı, Allah’ın vâcib kıldığı ve beyân ettiği hususları

⁴⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 132.

⁴⁵⁸ Zemahşerî, *age*, 979.

⁴⁵⁹ Taberî, *age*, XXII, 483; Râzî, *age*, XXIX, 272-273.

⁴⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 286.

gizleyen, tüm bu sıfatlara sahip kişileri kapsayanlar olarak açıklamıştır.⁴⁶¹ Hâşimzâde ilk görüşü destekleyen, İbn Mes‘ûd’dan (r.a.) rivâyetle, “Müslümanlardan iki kişi birbirine lanet ederse, illâ o lanet Yahûdî ve Nasârâya döner. Çünkü Hz. Muhammed’in (s.a.s.) sıfatlarını onlar tahrîf etmişler.” sözünü nakletmiştir.⁴⁶²

Hâşimzâde *إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ* / “Şüphe yok ki münâfıklar Cehennem’in en alt katındadırlar.” ibâresinin geçtiği Nisâ sûrenin 145. âyet-i kerîmesine tefsirinde İbn Mes‘ûd’un (r.a.) “Kilitli demirden tahtlar içinde olurlar. Münâfıkların azâbının başka kâfirlerden daha şiddetli olmasının hikmeti onların küfrün en çirkini işlemiş olmaları sebebiyledir. Küfürleriyle İslâm’la istihzâ ediyor, Müslümânları aldatmakla onlara şer amellere sevk ediyorlardı.” sözünü nakletmiştir.⁴⁶³

Mâide sûresinin 54. âyet-i kerîmesi îmân edenlere hitapla başlamış, içlerinden dinden dönecekler olursa, daha hayırlı bir toplumla tebdîl edilmeleri hususunda tahzîrde bulunulmuştur. Âyette geçen *مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ* / “Sizden kim dininden dönerse” ibâresi üzerinde duran Hâşimzâde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) vefatından sonra Mekke, Medîne ve Abdulkays ehillerinden başka Arapların çoğunun mürted olup, zekât vermemeleri sebebiyle Hz. Ebû Bekr’in (r.a.) onlara savaş açtığını, sahâbelerden bazılarının “Zekât vermeseler bile bir kabile/kıble ehilleriyle nasıl savaşırız?!” şeklinde itirâzda bulunmaları ve Hz. Ebû Bekr’in savaş için hazırlandığında onların da savaşa katıldıkları hakkındaki rivâyete yer vermiş,⁴⁶⁴ akabinde İbn Mes‘ûd (r.a.) “Savaşın öncesinde yüz çevirenler, savaşın sonunda sevindiler” sözünü zikretmiştir.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Şevkânî, *age*, 105.

⁴⁶² Hâşimzâde, *age*, I, 57.

⁴⁶³ Hâşimzâde, *age*, I, 249.

⁴⁶⁴ Hâşimzâde *مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ* ibâresi üzerinde durmuş, Hz. Peygamber zamanında mürted olmuş üç fırka hakkında bilgi vermiştir. Hâşimzâde: “Bunlardan birincisi fırka Ben-î Mezhic olup, başlarında Zû’l-Cârî’l-Esvedî’l-Ünsî vardı. Peygamberimiz (s.a.s) Muâz b. Cebel’i onun üzerine gönderdi. Ünsî yatağında öldürüldü. Gece Cebrâîl (a) bunu Peygamberimize (s.a.s) haber verdi. Sabah Peygamberimiz (s.a.s): Feyrûz isimli biri mübârek elleriyle Esvadû’l-Ünsî’yi öldürdü. Ertesi sabah Peygamberimiz (s.a.s) vefat etti. Bu haber ise, Rabiû’l-Evvel ayının sonunda Medîne’ye ulaştı. İkinci fırka Benî Hanîfe olup, büyükleri Müseyleme’tû’l-Kezzâb’tır. Müellif burada Müseyleme’nin Peygamber Efendimize mektup yazma olayını ve Vahşî tarafından öldürülmesi hâdisesini anlatmıştır. Üçüncü fırkaysa, Benî Esed kabilesidir ki, büyükleri Talha b. Velîd idi. Denildi ki, bu âyet-i kerîme nâzil olunca, Peygamber (s.a.s) Mûsâ el-Eşârî’ye işâre ederek “Onlar onun kavmidir” buyurdu. Bazıları dediler ki, onlar Fârs ehli idiler. Çünkü Peygamberimiz (s.a.s) mübârek elini Selmân el-Fârisî’nin omuzuna koyarak “Onlar onun sahipleridir” demiştir. Denildi ki, bundan maksat Kadisiye meydan müharebesinde savaşan Nehai’den iki bin kişi, Kinde ve Becîle’den beş bin kişi ve diğer gruplardan üç bin kişiydi. Hâşimzâde, *age*, I, 285-287.

⁴⁶⁵ Hâşimzâde, *a.y.*

görür, siz ise, onu görmüyorsunuz” kavlı-i şerîfi gibi ibâdet ihsândır.” olarak açıklamıştır. Müellif burada kastettiği veya benim doğru anlamamam sebebiyle yanlış karşıladığım ibâre “İhsân, Yüce Allah’ı görür gibi ibâdet etmeği” ifâde etmektedir. Müfessir daha sonra “Bu âyet-i kerîme İbn Mes’ûd (r.a.) dediğine göre Tevrât’ta hayır ve şerri cem eden bir âyettir. Osmân b. Maz’ûn’un (ö. 2/623-24) (r.a.) îmâna gelmesine sebep olmuştur.” demektedir.⁴⁷⁰

İlâveten müfessir *وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا* / “De ki: Hak geldi bâtil yıkılıp gitti! Zaten bâtil yıkılmaya mahkûmdur.” âyetinin⁴⁷¹ tefsirinde İbn Mes’ûd’un “Peygamberimiz (s.a.s.) fetihle Mekke’ye girince, Harâm-ı Şerîf’te üçyüz altmış put vardı. Elleri ağaçlarla bu âyeti okuyarak hepsini kırdılar. Benî Huzâ’a’nın misten yaptığı putları Ka’be’nin çatısındaydı. Hz. Alî (r.a.) oraya çıkıp onları yıktı.” sözünü,⁴⁷² Allah’ı bırakıpta tapınılan tüm tanrıların ebedi Cehennemde kalacaklarını ve azâb içerisinde kıvrınacaklarını beyân eden Enbiyâ sûresinin 100. âyet-i kerimesinde geçen *لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ* / “Orada onlara sızlanıp inlemek düşer. Onlar orada başka bir şey işitmezler.” ibâresini “Ne zaman ki, Cehennemde ebedî kalırlar, her biri ateşten yatakta yatırılır. Sonra o tabutlar başka tabutların içerisine konup, üzerlerine vurulur. Bunun için bir şey işitmezler ve kendilerinden başka azâb görenleri bilmezler.” izâhını zikrederek tefsir etmiştir.⁴⁷³

Müellif *وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ* / “İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o âyetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azâp bekliyor.” buyrulduğu Lokmân sûresinin 6. âyet-i kerîmesini açıklarken, âyette geçen *لَهْوَ الْحَدِيثِ* / eğlendirici sözler ifâdesi üzerinde durmuş, İbn Mes’ûd (r.a.) bu âyetten suâl olunduğu zaman, ant içerek “Bu ğına/şarkıdır. Çünkü şarkı kalpte haset ve kin yapar. O rukîyye; sihirli duâdır ki, onunla zinâyâ, levhe ve le’be/oyun eylenceye meyleder.” dediğini nakletmiştir.⁴⁷⁴ Tefsîrlerde konuyla ilgili, Hâşimzâde’nin zikrettiği görüşü de içerisine alan rivâyetler ve açıklamalar geçmektedir. Müfessirlerin bir kısmı her boş sözü ‘lehv’den sayarken, bir

⁴⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 397.

⁴⁷¹ İsrâ, 17/81.

⁴⁷² Hâşimzâde, *age*, II, 432.

⁴⁷³ Hâşimzâde, *age*, III, 112.

⁴⁷⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 357.

kısmı ise, لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ / “Allah yolundan saptırmak için” ibâresini esas alarak, burada kast olunan ‘boş sözlerin’ Allah’ın (c.c.) yolundan saptırıcı sözler murâd olunduğunu ifâde etmiştir.⁴⁷⁵ Örneğin Râzî ‘lehv’in latîfe yapma mânâsına geldiği, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Zaman zaman (latîfelerle) rahatlatın” buyurduğunu ve yine İbn Abbâs’ın “latîfeleşin” dediğini aktarmıştır.⁴⁷⁶

3.6. Abdullah b. Abbâs (r.a.)

Hâşimzâde’nin naklettiği rivâyetlerin kâhır ekseriyeti İbn Abbâs’a dayandığı için İbn Abbâs’tan yapılan nakiller birkaç alt başlık altında zikredilecektir.

3.6.1. Kelime Açıklamaları

Hâşimzâde Hz. İbrâhîm’in bazı kelimelerle imtihân edildiğini haber veren Bakara sûresinin 124. âyetinde geçen بِكَلِمَاتٍ ifâdesi üzerinde durmuş, bununla kastolunan şeyler hakkında çokça rivâyetlerin bulunduğunu bildirmiştir. Örnek olarak emir ve nehiy veya menâsık; Hac ile ilgili on şey; bunlardan beşi kafadadır ki, saçını iki yana ayırmak, bıyıkları tıraş etmek, ağzına ve burnuna su almak, misvak kullanmak. Diğer beşi ise, vücuttadır ki, tırnak kesmek, koltuk altı ve mahrem yerlerin temizliği, sünnet olmak ve suyla yıkanmak gibi hususları bildirdikten sonra İbn Abbas’ın “O, otuz şeydir” sözüne yer vermiştir. “Bunun onu التَّائِيُونَ الْعَابِدُونَ buyrularak başlayan Tevbe sûresinin 112. âyetinde, onu Ahzâb sûresinin 35. âyetinde, diğer onu ise Mü’minûn (1-9) ve Meâric sûresindedir (22-34).” demektedir.⁴⁷⁷ Zemahşerî ilgili rivâyeti ‘denildi’ kalıbıyla nakletmiştir.⁴⁷⁸ Beğavî ise, Hâşimzâde’nin naklettiği her iki görüşü İbn Abbâs’dan rivâyetle tefsirinde zikretmiştir.⁴⁷⁹

Yûnus sûresinin 26. âyetinde güzel amellerde bulunanların karşılığının daha güzeliyle ve ziyâdesiyle verileceği, yüzlerinde ne toprak ne de zelîllik ifâdesinin bulunacağı, bilâkis onların ebediyyen Cennette kalacak ehl-i Cennet olduğunu beyân edilmiştir. Hâşimzâde âyet-i kerîmede geçen لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ / “Güzel yapanlara

⁴⁷⁵ Kurtubî, *age*, XVI, 456; Bikâî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî, *Nazmü’l-Dürer fî Tenâsübi’l-Âyât ve’s-Süver*, XV, 146-148, Kâhire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmiyyi, 1984; İbn Âşûr, *age*, XXI, 141-144.

⁴⁷⁶ Râzî, *age*, XXV, 142.

⁴⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 45.

⁴⁷⁸ Zemahşerî, *age*, 95.

⁴⁷⁹ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, I, 145.

daha güzeli, bir de fazlası vardır.” ibâresini Peygamberimizin (s.a.s.) konuyla ilgili hadîsine yer vererek, Yüce Allah’ın cemâlini görmek olarak açıklamıştır. Devamında ise, İbn Abbâs’ın (r.a.) “Hüsnâ hasenenin misliyle veya daha fazlasıyla veya on katıyla karşılık almasıdır.” görüşüne yer vermiştir.⁴⁸⁰ Tefsirlerde de geçen açıklamalara göre ilgili kelime ‘Cennet’, ‘Ru’yetullah’ olarak karşılanmıştır.⁴⁸¹ Hâşimzâde’nin zikrettiği görüşlere Râzî de tefsirinde nakletmiştir.⁴⁸²

Ra‘d sûresinin 31. âyet-i kerîmesinde, inkâr edenlerin küfrü sebebiyle uğradıkları âkîbetleri ifâde eden *وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِّنْ دَارِهِمْ* / “-Allah’ın vaadi gelinceye kadar- inkâr edenler yaptıklarından dolayı ya hep felâketle yüz yüze olacaklar veya felâket onların yurtlarını çepeçevre kuşatacak.” ibâresi geçmektedir. Müellif *قَارِعَةٌ* kelimesini İbn Abbâs’ın (r.a.) “Kâria’dan maksat çok büyük belâ ve musîbettir ki, Peygamber (s.a.s.) onu onlara gönderdi.” tefsiriyle açıklamıştır.⁴⁸³ Hâşimzâde’nin önemli kaynaklarından Hâzin de ilgili rivâyete yer vererek açıklamıştır.⁴⁸⁴ Ebussuûd kâfirlerin yaptıklarından dolayı harp, esir edilmeleri, mallarının ganimet olarak ele geçirilmesi türünden uğratıldıkları türlü-türlü belâlar olarak açıklamıştır.⁴⁸⁵ İbnü’l-Cevzî ise, Zeccâc’ın “Büyük bir emirle inzâl olunan büyük bir azâb” şeklindeki açıklamasına yer verdikten sonra, bu hakta iki görüşün var olduğunu ifâde etmiştir. Bunlardan birincisi ‘Kâria’ gökten inen azâbdır ki, bu İbn Abbâs’ın kavlidir. İkincisi ise, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kâfirlerin üzerine gönderdiği seriyye ve ordulardır.⁴⁸⁶

Hâşimzâde Tâhâ sûresinin 123. âyet-i kerîmesinde geçen *فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ* / “*Hidâyetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur.*” ibâresini İbn Abbâs’ın (r.a.) şu kavliyle açıklamıştır: “Allahu Teâlâ Kur’ân’a tâbî olanları dünyada dalâletten, Âhiretteyse, şekâvetten kurtarır.” Buradan da anlaşılacağı üzere İbn Abbâs *هُدَايَ* kelimesini ‘Kur’ân-ı Kerîm’ olarak tefsir etmiştir. Müellif ilgili âyette geçen *بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ*

⁴⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 222.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *Muhtasarü Tefsîr İbn Kesîr*, II, 210; Beyzâvî, *age*, I, 433.

⁴⁸² Râzî, *age*, XVII, 80-82.

⁴⁸³ Hâşimzâde, *age*, II, 334.

⁴⁸⁴ Hâzin, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, *Tefsîru Hâzin; Lübâbu’t-Tev’îl fî Meâni’t-Tenzîl*, zbt ve shh: Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, III, 20, Beyrût: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, 2004.

⁴⁸⁵ Ebussuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-‘Îmâdî el-Tefsîru *Ebussuûd -el-müsemma- İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, V, 23, Kâhire: Dâru’l-Mushaf/Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, ts.

⁴⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 733-734.

عَذْوُ ibâresi hakkındaysa, “Düşmanlıktan maksat evlatları arasındaki husumettir.” demektedir. Burada müellifin kastettiği Hâbil ve Kâbil kıssası, Âdemoğullarının kendi arasındaki hüsümet veya Âdemoğullarıyla İblîs’in soyu arasındaki düşmanlık olabilir.⁴⁸⁷

Rahmân sûresi Cennet tasvîrlerini en kapsamlı şekilde ihtivâ eden sûrelerden biridir. Cennet nimetlerden bahseden âyetlerden biri sûrenin 52. âyet-i kerîmesidir. Âyette فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ / “İkisinde de her meyveden farklı türler bulunur.” buyrulur, her iki Cennette meyvelerden çiftler çiftler bulunduğunu beyân eder. Müfessir bu âyeti tefsirinde “O iki cinsin biri ârif, diğeriye, marûftur. Biri kuru, diğeri yaştır. -ârif halkın işlerini ve ahvâlini bilenlere denir, örneğin muhtar gibi-” demektedir. Muhtemelen müfessirin burada kastettiği Ziya Bünyadov ve Vasim Mammedaliyev’in ilgili âyete meâl verirken, “Biri insanların dünyada bildiği, diğeriye, dünyada görmediği meyvelerdir.” izâhıdır.⁴⁸⁸ Hâşimzâde Cennette bulunan meyvelerin niceliğini açıklamak maksadıyla İbn Abbâs’ın (r.a.) “Dünyadaki meyvelerin tatlılığı ve acılığı varsa, Cennetteki meyvelerin tümü tatlıdır.” görüşünü nakleder.⁴⁸⁹ Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁴⁹⁰

3.6.2. Cümle Açıklamaları

Hâşimzâde وَ عَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ / “Ve A‘râf üzerinde de herkesi sîmâlarından tanıyan adamlar vardır.” ibâresi⁴⁹¹ üzerinde durmuş, A‘râf’ta bulunan

⁴⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 83.

⁴⁸⁸ Bünyadov, Ziya; Mammedaliyev, Vasim, *Kur’an-i Kerim (meâl)*, 589, Bakü: Çırac Neşriyyat, 2004.

⁴⁸⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 258.

⁴⁹⁰ Konuyla ilgili birkaç örnek: Hac sûresinin 1. âyetinde عَظِيمٍ شَيْءٍ زَلْزَلَةً السَّاعَةِ شَيْءٍ عَظِيمٍ buyrulmuştur. Müellif âyette geçen زَلْزَلَةً kelimesi hakkında “Zelzele/deprem konusunda ihtilâf olunmuştur. Denildi ki, bu Kıyâmet alâmetlerindendir. Kıyâmetten önce bu deprem zuhûr edecektir. Bazılarıysa, bunun Kıyâmet günü vâkî olacak deprem olduğunu söylemiştir. İbn Abbâs (r.a.) زَلْزَلَةً السَّاعَةِ maksat Kıyâmetin başlamasıdır. O onunla zuhûr eder.” demektedir. Hâşimzâde, *age*, III, 115. Hâşimzâde Nûr sûresinin 61. âyet-i kerîmesinde geçen قَالُوا فَتِلْكَ أَلْفُ نَفْسٍ تَنْجُو مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مَبَارَكَةً قَالُوا فَتِلْكَ أَلْفُ نَفْسٍ تَنْجُو مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مَبَارَكَةً ibâresi hakkında da İbn Abbâs’ın (r.a.) bu âyetin tefsirinde “بُيُوتًا maksat camiilerdir. İmdi camiilere girdiğinizde “السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين” deyiniz.” kavlini zikretmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 192.

Firavun ve kavminin yaptıklarından dolayı uğrayacakları en kötü/en şiddetli azâba çarptırılacakları Mû’min sûresinin 46. âyet-i kerîmesinde النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ buyrulur, bundan maksat çeşit-çeşit azâblardır. Gark oldukları azâbtan da daha şiddetlidir.” demektedir. Hâşimzâde, *age*, IV, 99.

Müellif yine Rahmân sûresinin 68. âyetinde buyrulan فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ ibâreyi İbn Abbâs’ın (r.a.) “Hurma Cennetin cüzüdür. Yeşili zümrüttür, yaprağı kırmızı kızıldır, meyveleri bardak kadardır ki, o da süttten beyaz, baldan tatlı, kaymaktan yumuşaktır. Tohumu yoktur.” görüşünü naklederek açıklamıştır. Hâşimzâde, *age*, IV, 260.

⁴⁹¹ A‘râf, 7/46.

kişiler hakkındaki görüşlere yer vermiştir. İlk önce denildi kalıbıyla “A‘râf Cennet ile Cehennem arasında yüce bir makamdır. Orada bulunan kişiler ârifler, enbiyâ ve şehitler gibi yüce makâm sahipleridir (Derecât-ü Âliye).” görüşünü zikretmiştir. Daha sonra İbn Abbâs’ın (r.a.) konuyla ilgili “Oradaki kimselerin sevâb ve günahları eşittir. Günahları onları Cennete girmekten alıkoyar, sevâblarıysa, onları Cehenneme girmekten korur. Bu sebepten dolayı orada kalmışlardır. O zamana kadar kalırlar ki, Allahu Teâlâ onlar hakkında dilediği hükmü verir. Allah’ın lütfuyla Cennete girerler. Günahı zerre kadar fazla olan cehenneme gider.” sözünü aktarmıştır.⁴⁹²

Müellifin zikrettiği birinci görüş iknâ edici değildir. Zîrâ enbiyâ ve şehitler gibi yüksek makâma sahip kimselerin Cennete ilk girenlerden olması malumdur. *Kur’ân Yolu* tefsirinde bu kimselerin insanları tanımakla görevlendirilmiş kimseler olduğu belirtilse de, devamında gelen âyette Cehennemliklerden olmama niyâzında bulunmaları Hâşimzâde’nin naklettiği İbn Abbâs’ın görüşünü desteklemektedir. Nitekim gözümüzün önünde resmedilmiş tabloya göre, yükseklikte âkâbetlerini beklemekte olan bu kimseler Cennetlikleri gördüklerinde onlar gibi olmağı temennî ederken, Cehennemlikleri gördüklerindeyse, bu âkâbetten dolayı korkuya düşmekte ve Allah’a sığınmaktalar.

Hicr sûresinin 58. âyetinden itibaren Lût (a.s.) kıssası anlatılmaktadır. 72. âyet *لَعْمُرُكْ* / “Hayatına yemin olsun ki” andıyla başlamış ve Lût kavminin durumunu anlatan *إِنَّهُمْ أَلْفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ* / “Onlar, sarhoş (sersem) halleriyle saçmalayıp duruyorlardı.” ibâresiyle devam etmiştir. Hâşimzâde “Burada hitâb Muhammed (s.a.s.)’e veya Lût (a.s.)’a olup, Melâike ona demiştir ki, onlar hayret ve dalâletlerinden dönmezler ve nasihat kabul etmezler.” açıklamasını yaparak konuyla ilgili iki görüşe de yer vermiştir. Devamında İbn Abbâs’ın (r.a.) “Allahu Teâlâ için Muhammed (s.a.s.)’dan daha kirâmî kimse yoktur. Ondan başka hiçkimsenin hayatına ant içmemiştir.” sözünü aktarmıştır.⁴⁹³ İbn Abbâs’dan nakledilen bu söz *لَعْمُرُكْ* kavlinin Muhammed (s.a.s.) olduğu görüşü daha isâbetli kılmaktadır. Nitekim bu kıssa Peygamber Efendimize (s.a.s.) anlatılmaktadır. Bu, tıpkı söhbet esnasında olayı anlatanın bu anlatımı güçlendirmek ve karşısındakini değerli hissettirmek için böyle bir üslûbu tercîh etmesi gibidir.

⁴⁹² Hâşimzâde, *age*, II, 73-74.

⁴⁹³ Hâşimzâde, *age*, II, 369.

Müellif, *أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوِيَّهُ* / “*Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü?*” âyet-i kerîmesinin⁴⁹⁴ tefsirinde müşriklerden bir kişinin bir hücreye girip, ibâdet ettiğine dair rivâyeti zikretmiştir. Bu kimse ne zaman daha güzelini bulursa, diğerini terk ediyordu. İbn Abbâs (r.a.) onun hâline işâret ederek, “Görüyor musunuz? Allahu Teâlâ’nın ibâdetini bırakıp, O’na mühâlîf olarak bir hücreni kendine ilâh edip, ona ibâdet ediyor. Onun hâli nice olur?”⁴⁹⁵ İlgili rivâyette o kişinin –Hâris b. Kays es-Sehmî-taşa tapdığı geçmektedir.⁴⁹⁶ Muhtemelen ح ج ر terkîbinden kaynaklanmaktadır. Âyet-i kerîme kişiye özel nâzil olmuşsa da, hevâ ve hevesine uyarak, cahilce aklına geleni yapan, arzularını ilâhlaştıran herkesi içerisine almaktadır.

Meâric sûresinin 11. âyetinde *يُصِّرُونَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَوْ يُقْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بَيْنِيَّةٍ* / “*Halbuki birbirlerine gösterilirler. Günahkâr kişi, o günün azabı karşısında ister ki oğullarını ... fidye olarak versin -de kendisini kurtarsın-*” buyrulmaktadır. Hâşimzâde âyette geçen *يُصِّرُونَهُمْ* / “*Halbuki birbirlerine gösterilirler.*” ifâdesi üzerinde durmuş, ibâreyi İbn Abbâs’ın (r.a.) “Gündüzün bir saatinde birbirleriyle taâruf ederler. Sonra taârufları gider.” kavliyle tefsir etmiştir. Müellif akabinde ‘denilir’ formuyla “Onda mü’min beyaz yüzlü, kâfir ise, siyah yüzlü olmasıyla seçilir.” görüşünü aktarmıştır. Devamındaysa, “Kâfir Kıyâmet gününün azâbını gördükten sonra, temennî eder ki, evlatlarından, eşlerinden, kardeşlerinden, kavm-i akrabalarından, asıl nesebinden bu zorluk gününde kendilerine destek olaydılar. Yeryüzündeki ins, cin ve halâyıkın hepsi fedâ olaydı da kendini o azâbtan kurtaraydı.” açıklamasını yapmıştır.⁴⁹⁷ Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Furkân, 25/43.

⁴⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 209.

⁴⁹⁶ Taberî, *age*, XVII, 459-460; Zemahşerî, *age*, 747.

⁴⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 352.

⁴⁹⁸ Tâhâ sûresinin 9. âyetinden itibaren ise, Mûsâ (a) kıssası; Tûr dağındaki Yüce Allah’ın kelâmıyla, asâ ve yed-i beyzâ mucizeleriyle müşerref kılınması anlatılmıştır. Sûrenin 23. âyetinde *لِنُرِيَنَّكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى* buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili âyeti İbn Abbâs’ın (r.a.) “Mûsâ (a)’ın eli büyük alâmetiydi. Çünkü onun nuru set’i zâhir ışığı vardı ki, gece ve gündüz güneş ve ay gibi ışık saçıyordu.” sözüne yer vermiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 64.

Furkân sûresinin 48.-50. âyet-i kerîmelerinde Yüce Allah’ın rahmetinin bir delili olan yağmurdan bahsedilmekte, faydaları vecîz bir lisân ile beyân edilmektedir. Sûrenin 50. âyetinde *وَلَقَدْ صَرَّفْنَا بَيْنَهُمْ* buyrulmuştur. Bu ifâdeyi Hâşimzâde “İnsanlar arasında, Kur’ân’da ve başka kitaplarda veya yağmuru onların arasında, farklı ülkelerde ve farklı vakitlerde ve farklı durumlarda sarf ettik.” şeklinde açıkladıktan sonra İbn Abbâs’ın (r.a.) “Hiçbir yıl diğerinden daha yağmurlu değildir. Allahu Teâlâ onu Yeryüzünde dilediği yere gönderir. Gecede ve gündüzde hiçbir saat yoktur ki, onda yağmur yağmasın.” sözüne yer vermiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 212.

3.6.3. Âyetin Mânâsını Te'yîd Etme

وَنَادَىٰ أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ / “Cehennem ehli Cennet ehline, ‘Suyunuzdan veya Allah’ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!’ diye seslenirler.” ibâresi⁴⁹⁹ Cehennem ehlinin düştüğü durumun vehâmetini konu edinmektedir. Bu hususda Hâşimzâde şöyle demektedir. “İbn Abbâs (r.a.) sadakanın fazîleti (en fazîletli sadaka) hakkında kendisine sorulduktâ, Peygamberimiz (s.a.s.): “O bir yudum sudur. Duymadın mı ki, Cehennem ehli Cennet ehlinen yalvararak bir yudum su istiyor.” kavî-i şerîfini⁵⁰⁰ nakletmiştir. Ayrıca Hâşimzâde bu âyeti, Cennetin Cehenneminden üzerinde bulunduğunun delîli olduğunu söylemiştir.⁵⁰¹

Enfâl sûresinin 35. âyetinde وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءٌ وَتَصْدِيَةٌ فَذُفُّوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ / “Beytullah’ın yanında onların namazı ısıklık çalmak ve el çırpırmaktan ibarettir. Madem öyle, küfrünüze karşılık azâbı tadın!” buyrulmaktadır. Müellif konuyla ilgili İbn Abbâs’ın (r.a.) “Kureyş Beyt-i Şerîf’i çıplak oldukları halde, ısıklık çalarak ve alkışlayarak tavaf ediyordu.” açıklamasını zikrettikten sonra Mukâtil’in (ö. 150/767) “Peygamber (s.a.s.) Mescid-i Harâm’da namaz kılariken Benî Adi’d-Dâr’dan iki kişi sağında durup, ısıklık çaldı ki, namazını karıştırsınlar. Bedr gününde onlara denildi ki, şimdi ölüm veya esir düşme azâbını tadın. Bu itikâd ve ameliniz sebebiyledir.” sözünü nakletmiştir.⁵⁰²

İsrâ sûresinin 64. âyetinde Allah’ın kıyâmete kadar İblîs’e mühlet verdiği, İblîs’in ve ordularının bu süre zarfında durmayacakları, her yoldan her vasıta ile saldıracakları beyân edilmektedir. Hâşimzâde âyette geçen muhtemelen وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخِيَلِكِ وَرَجِلِكِ / “Süvârih ile yayalarınla onlara karşı ordu topla” ifâdesini İbn Abbâs’ın “Bir kimse halkı günaha davet eder, işte o İblîsin yardımcısıdır.” kavline yer vererek, açıklamıştır. Buradan İblîs’in ordularının bir bölümünün insanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Müellif âyette geçen وَمَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدَّتُهُمْ / “Mallarına, evlâtlarına ortak ol, kendilerine vaadde bulun.” ifâdesini ise, mallarındaki ortaklık harâm, ribâ ve günah işlere sarf etmek, evlatlarında ortaklık, zinâdan doğması, putların şefâati, yeniden dirilmenin olmadığı gibi yalancı vaatler bulunması olarak açıklamıştır.

⁴⁹⁹ A ‘râf, 7/50.

⁵⁰⁰ Heysemî, age, III, 131.

⁵⁰¹ Hâşimzâde, age, II, 75.

⁵⁰² Hâşimzâde, age, II, 148-146.

Müellif: “Âsarda gelmiştir ki, İblîs Cennetten Yeryüzüne kovuldu. Benî Âdem’i aldatmak için Allahu Teâlâ’dan mühlet istedi. Onlara peygamberler, kitaplar, ezân ve çeşit-çeşit nimetler verdin. Bana da ver dedi. Allahu Teâlâ buyurdu ki, peygamberlerin kâhinler, kitapların şiirler, taâmın zikrullahsız taâmlardır. Şarâbın meskereliktir. Meskenin hamâmlardır. Meclîsin pazarlardır. Tuzakların kadınlardır. Ezânın çalgıcılarıdır.” aktarımında bulunmuştur.⁵⁰³

Gerçek güç sahibi Yüce Allah’tır. Zîrâ İblîs de bunun farkındadır. Rabbi olarak Allah’ı (c.c.) görür. O’ndan ister. Kibri gözünü karartmış, tekebbüründen hakkı hak olarak görse bile, yanlışından dönmemekte, tövbe ederek Hakk’a yönelmesi gerekirken, dönülmez yola; dalâlete ve zelâlete sapmaktadır. Allahu Teâlâ, isyânda bulunan İblîs’in isteğini kabul etmiştir. Bu durum iktidâr sahibinin, güçsüz ve boş konuşan birine “Git haydi dilediğini yap bakalım” demesi gibidir. Bu örnek Allah’ın âsî ve günahkârların dahî isteğine icâbet etmesi ve mühlet vermesi rahmetinin bir nişânesidir.

Sâffât sûresinin 40.-50. âyet aralığında Cennet tasvîrleri zikredilmiş, devamında Cennet ehlinin dialogu bizlere kıssalaştırılmıştır. 54. âyet-i kerîmede قَال هَلْ أَنْتُمْ مُطَاعُونَ buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu kısmı açıklarken, mezkûr ifâdenin Yüce Allah’ın veya bu kıssayı anlatan Yahûdâ’nın Cennetteki arkadaşlarına söylediği söz olarak değerlendirmiştir. Müellif daha sonra İbn Abbâs’ın “Cennette dağlar var ki, Cennet ehli oraya çıkıp, Cehenneme bakarlar.” sözünü nakletmiştir.⁵⁰⁴

Aynı sûresinin 83.-113. âyetlerinden oluşan pasaj ise, Hz. İbrâhîm’in (a.s.) kıssasını konu edinmektedir. Diğer kıssalar gibi eşsiz ve belîğ üslûbu sebebiyle sanki olayların içindeymişiz izlemine veren ve capcanlı tablolarla tahayyülümüzde canlanan bu kıssa, Hz. İbrâhîm’in başta babası olmakla, kavmine karşı gerçekleştirdiği tevhit mücâdelesinin tasviri ile başlamaktadır. Kavmine gerçekleri göstermeği hedefleyen İbrâhîm (a.s.) bunun için bir plan kurar. Bu planın bir evresi olarak, sûrenin 88. âyetinde İbrâhîm (a.s.) hakkında فَتَنْظَرُ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ / “Sonra yıldızlara şöyle bir baktı.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu âyet-i kerîmeyi açıklarken, İbn Abbâs’ın (r.a.) “İbrâhîm (a.s.) kavmi yıldız ilmine inanırdı. O da onlara yakın davranarak putlarına hile murâd etti. Tâ ki, onların ilâhlığa lâayık olmadığını göstereyim ve onların ilâhlığı hususunda delîl

⁵⁰³ Hâşimzâde, *age*, II, 427.

⁵⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 28.

istesin. Bayrama davet edilince yıldızların muhkemliğine veya ilim kitabına baktı ve ben hastayım dedi. O zaman insanlar hasta veya sağlıklı olduklarını yıldızlara göre söylüyorlardı. Bundan maksat küfürden sâlim kalp olmaktır.”⁵⁰⁵ Örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁵⁰⁶

3.6.4. Tercîh Edilen Görüşü Te’yîd Etme

Hâşimzâde *“Sadakaları / إِنَّ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعْمًا هِيَ وَإِنْ تُخْفَوْهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ”* açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır.” ibâresinin⁵⁰⁷ izâhında Cumhûrun görüşüne katılarak ilgili âyet-i kerîmenin sadakay-ı tatavvu‘ hakkında olduğunu bildirmiştir. Görüşünü İbn Abbâs’ın “Sadakay-ı tatavvu‘u gizli vermek, açık vermektен yetmiş defa daha fazîletlidir. Farz olan sadakanın açıktan verilmesi gizli sadakadan yirmi beş mertebe daha yüksektir.” sözüne yer vererek desteklemiştir.⁵⁰⁸ Farz ibâdeti yerine getirme hususunda su-i zanna sebebiyet verebileceği ihtimâline karşı ulemâdan bazılarının böyle tercîhi söz

⁵⁰⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 32.

⁵⁰⁶ A’râf sûresinin 127. âyet-i kerîmesinde Firavun kavminin ileri gelenlerinin Hz. Mûsâ’nın aleyhine konuşmaları resmedilmiştir. Zîrâ bu konuşmalardan Firavunun yanında söz sahibi olan bu kimselerin, Hz. Mûsâ ve kavmini “Seni ve ilâhlarını bırakıp, Yeryüzünde fesâd çıkaracak” kimseler olarak göstererek, Firavunun en zayıf yerinden vurdukları anlaşılmaktadır. Firavunun ilâhlık iddiasında bulunduğu bilinmekle beraber, bu âyetle putperest bir toplum olduğu ve başka ilâhların da mevcûdiyeti bildirilmektedir. Hâşimzâde âyetle geçen وَيَذَرُكَ وَالْهَيْكَلُ ibâresi üzerinde durmuş, İbn Abbâs’ın, Hasan Basrî’nin ve Süddî’nin (ö. 127/745) görüşlerine zikretmiştir. Konuyla ilgili İbn Abbâs’ın “Firavunun güzel bir öküzü vardı ve ona ibâdet ederdi. Daha güzelini görünce kavmine derdi ki, ona ibâdet edin.” sözünü, Hasan Basrî’nin “Boynuna haç asmıştı da ona ibâdet ederdi.” ve Süddî’nin “Firavun kavmi için haçlar yaptırdı. Onlara ibâdet edin diye emretti ve onlar sizin tanrınızdır ben ise, hem sizin hem de onların tanrısıyım demişti.” sözüne yer vermiştir. Hâşimzâde, *age*, II, 100-1.

Tevbe sûresinin 119. âyetinde لَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ buyrulmuştur. Müellif âyet-i kerîmede geçen مَعَ الصَّادِقِينَ ifâdesini İbn Abbâs’ın şu sözüyle açıklamıştır. İbn Abbâs (r.a.): “O kavimle beraber olun ki, onlar ihlâslı niyetle Peygamber (s.a.s) ile beraber Tebûk gazvesine gittiler. O kimselerle ki, günahlarını doğrulukla ikrâr ettiler. Yalancılıkla yalvarmadılar. Hâşimzâde, *age*, II, 210.

Hâşimzâde هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ âyet-i kerimesi (Fetih, 48/4) hakkında “İbn Abbâs (r.a.): Allahu Teâlâ peygamberini kelime-i şehâdetle halka gönderip, onlar onu tasdik edecek, onlara namazı, sonra zekâtı, orucu, hacı, cihâdı getirmekle, dinlerini kâmil etti. Ne zaman ki, onlar bir şeyle emir olunup, tasdik ettiklerinde, bununla da îmânları arttı.” demektedir. Hâşimzâde, *age*, IV, 193.

Yüce Allah’ın kudretinin ve azametinin büyüklüğünü kısmen de olsa, aklımızın anlayacağı şekilde ifâde ederek ikrâr etmemizi sağlayan Kamer sûresinin 50. âyetinde وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ buyrulmuştur. Hâşimzâde bu husûsda İbn Abbâs’ın “Benim halk olunmamdaki kazâ göz kırpmının süratinden daha süratlidir.” sözünü zikretmiştir. Hâşimzâde, *age*, IV, 251.

⁵⁰⁷ Bakara, 2/271.

⁵⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 112.

konusudur.⁵⁰⁹ Hâşimzâde de bu görüşü desteklemektedir. Nitekim müellif, daha önce geçtiği üzere teşvîk etme amaçlı sadakayı açıktan verilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.

Yüce Allah'ın adâleti, her defa secde edildiğinde sadece Kendisine yönelmeyi ve ihlâslı bir şekilde sadece kendisine yalvarmağı emrettiği A'râf sûresinin 29. âyetinde كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ / “İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.” ibâresi geçmektedir. Müfessirlerin konuyla ilgili ilk tercîh ettikleri görüş, bu ibâreyle murâd olunanın insanların diriltilerek, ilk yaratıldıkları gibi Allah'ın (c.c.) huzûruna çıkmalarıdır. Bu, İbn Abbâs, Mücâhid (ö. 103/721), Hasan Basrî, Katâde (ö. 117/735) gibi otoritelerin görüşüdür. Diğer bir görüş ise, insanların ilk yaratıldıklarında ‘mü’min’ ve ‘kâfir’ olarak yazıldıkları gibi ‘mü’min’ ve ‘kâfir’ olarak dönmeleridir. İbn Abbâs, Abdullah b. Cübeyr, Süddî vd. bu görüşü de zikretmiştir.⁵¹⁰ Hâşimzâde İbn Abbâs'ın (r.a.) “Allahu Teâlâ ibtidâda Benî Âdem'i هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ” âyetinin⁵¹¹ delâletiyle mü'min ve kâfir olarak yarattı. Kıyâmet günü yine bu hâl üzere; mü'min ve kâfir olarak dönecekler” îzâhına yer vererek, ikinci görüşü desteklemiştir.⁵¹²

Hûd sûresinin 69.-71. âyet-i kerîmelerinde, meleklerin Hz. İbrâhîm'in evine misâfir olmaları, Hz. Lût'un kavmini helâk etmek ve Hz. İbrâhîm'i oğlu İshâk (a.s.) ve torunu Yakûb (a.s.) ile müjdelemek için gönderilmelerini konu etmektedir. Hz. Lût'un kavminin helâk haberinden hemen sonra 71. âyet-i kerîmede İbrâhîm (a.s.)'ın eşi hakkında وَأَمْرَأَتُهُ فَاِئِمَّةٌ فَضَحِكَتْ / “Ayakta bekleyen karısı güldü.” buyrulmuştur. Hz. İbrâhîm'in eşinin bu şekilde davranması farklı görüşlere sebebiyet vermiştir. Bazılarına göre, bu habere sevinip gülmüştür. Bazılarına göreyse, âyette takdîm te'hîr vardır ve Hz. İbrâhîm'in eşi meleklerin çocuk müjdesine şaşırdığından veya mutluluğundan gülmüştür.⁵¹³ Konuyla ilgili Hâşimzâde “Sâra b. Hârûn b. Nahûr İbrâhîm (a.s.)'ın amcasının kızıydı. Ya perde arkasında dinliyordu veya karşılarında hizmet ederken duydu. Korkunun olmaması veya fesâd ehillerinin helâk olması haberine sevinip, güldü.

⁵⁰⁹ İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk: Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, I, 366-367, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

⁵¹⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr*, thk: Sıddîkî Muhammed Cemîl, V, 38, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2010.

⁵¹¹ “Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz îmân ediyor.” Teğâbûn, 64/2

⁵¹² Hâşimzâde, *age*, II, 67-68.

⁵¹³ Şevkânî, *age*, 665.

İbn Abbâs (r.a.) der ki, Sâra'nın gülmesi, kendisinin ve eşinin yaşlarının geçmesi sebebiyle çocuklarının olamayacağından dolayıcıydı. Onun için âyette takdîm-te'hîr olabilir. Yani Hz. İshâk ve Hz. İshâk'ın oğlu Hz. Yakûb'la müjdelenmesine (sevinip) güldü.⁵¹⁴

Meryem sûresinin 71. âyetinde *وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا* / “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur.” buyrulmaktadır. Hâşimzade bir sonraki âyetin anlamına mutâbık olarak “Cehenneme girme hususunda tefsir sahipleri ihtilâf ettiler. İbn Abbâs (r.a.) dedi: “O çoğunluğun kavlidir. Birr ve fâcir Cehenneme girer. Sonra Allahu Teâlâ ondan takiyeleri, îmân ehillerini çıkarır.” Bir grup dediler ki, Cehenneme girmekle kasdolunan hudûr ve ru'yettir. İçerisine girmek değildir. Çünkü mü'minler ebedî Cehennemde kalmazlar.” izâhını yapmıştır.⁵¹⁵

3.6.5. Âyet Hakkında Genel Yorum

Hâşimzâde Bakara sûresinin 281. âyeti hakkında İbn Abbâs'ın “Bu âyet Kur'ân'daki sonuncu âyettir. Bu âyetten sonra Peygamber (s.a.s.) yirmi bir, dokuz, yedi, üç gün veya üç saat yaşamıştır.” görüşüne yer vererek, Peygamberimiz (s.a.s.) Rabiülevvel ayının altıncı gününde salı günü güneşin batmasına az kalmış Hicretin on birinci yılında vefat etmiştir.” ilâvesini yapmıştır.⁵¹⁶

Müfessir *قَالَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ* / “Allah buyurdu: “Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblîs), ‘Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.’ dedi.” buyrulduğu A'râf sûresinin 12. âyetini tefsir ederken İbn Abbâs'ın (r.a.) “İlk defa akleden İblîs olmuştur. Ancak aklında hataya düşmüştür. Bir kimse dinî bir şeye aklederse (kurcalasa), Allahu Teâlâ onu İblîs'e yakın eder.” Müfessir devamında Taberî'nin İblîs zannetti ki, ateş topraktan hayırlıdır. Fakat Allahu Teâlâ toprağı her şeyden üstün kıldı.” görüşünü aktarmıştır. Akabinde Hâşimzâde: “Hükemâ dedi ki, Toprağın ateş üzerinde birkaç üstünlüğü vardır. Toprağın cevherinde nûr, hilm ve sabır vardır. Ateşin cevherindeyse, korku, yangın, karanlık ve tüm eşyaların ayrılmasına ve

⁵¹⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 265.

⁵¹⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 55.

⁵¹⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 116.

mahvolmasına sebep vardır. Toprak hayat kaynağı, ateş ise tüm hayat için tehlikedir.” demektedir.⁵¹⁷

Hâşimzâde münâfıklar hakkında *يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنْزَلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ* / “Münâfıklar, kendileri hakkında kalplerindeki ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe ediyorlar. De ki: “Alay edin bakalım! Allah mutlaka o çekindiğiniz şeyi ortaya çıkaracaktır.” buyrulan Tevbe sûresinin 64. âyetin tefsirinde, İbn Abbâs’ın “Allahu Teâlâ bu sûrede münâfıklardan yetmiş kişinin ve babalarının isimleriyle zikrederken, rahmetinden o isimleri sildi. Çünkü evlatları mü’minlerdi.” sözüne yer vermiştir.⁵¹⁸

Kasas sûresinin 31. âyet-i kerimesinde Hz. Mûsâ’nın ilk kez asâ mucizesiyle müşerref kılınması haber verildikten sonra 32. âyet-i kerimde *أَسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضًا مِنْ غَيْرِ سَوَاءٍ* / “Şimdi elini koynuna sok; bir hastalık yüzünden olmaksızın bembeyaz çıkacaktır.” buyrularak, yed-i beyzâ mucizesinin verildiği beyân edilmiştir. Müellif ilgili kısmı tefsirinde, “İbn Abbâs der ki, Allahu Teâlâ Mûsâ (a.s.)’ın yılanı görüp korkmaman için elini göğsünde bağlamasını emretti. İmdi bir kimse korku anında elini göğsüne koysa, bununla korku ondan gider.” demektedir. Denildi ki, *وَأَضْمَمَ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنْ* / “Korkudan açılıp savrulan kollarını normal konuma getir (sakin ol).” ile maksat sakın olmaktır. Cinâh kanattır. Buradaysa, ellerin hepsi veya bazısıdır.⁵¹⁹

Sebe sûresinin 16. âyet-i kerîmesinde *فَاعْرَضُوا فَارْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ* / “Ama onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arîm selini gönderdik.” buyrulmaktadır. Müellif ilgili kısmı tefsir ederken şöyle demektedir: “İbn Abbâs (r.a.) ve başkaları der: Belkıs Sebe halkına hükümdar olunca, çöllerine set çekerek bir baraj yaptırdı. Yıllarca bu suyun bereketiyle faydalandılar. Ne zaman ki, peygamberlerine âsî ve Allahu Teâlâ’nın nimetine kâfir oldular Allahu Teâlâ onlara köstebek göndererek setlerini yıktı ve bağlarını harabeye çevirdi.” Hâşimzâde daha sonra tarihçilerin bu kıssanın Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasındaki zaman diliminde vukû bulduğunu söylediklerine yer vermiştir.⁵²⁰ Konuyla ilgili başka örnekler de verilebilir.⁵²¹

⁵¹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 63.

⁵¹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 189.

⁵¹⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 301.

⁵²⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 415.

3.6.6. Âyetlerin Muhtevasına Uygun Rivâyetlerin Naklölunması

En'âm sûresinin 76-78. âyet-i kerîmelerinde İbrâhîm (a.s.) Rabbini araması, yıldız, aya ve güneşe bakarak istidlâlde bulunması olayı anlatılmaktadır. Hâşimzâde bu husus hakkında şöyle demektedir: “هَذَا رَبِّي / “Rabbim budur.” kavli üzerinde ulemâ ihtilâf etmiştir. Bazıları bu sözün zâhir üzere denildiğini söylemişler. O zaman İbrâhîm (a.s.) çocukluk çağındaydı ve üzerine hüccet kâim olmamıştı. Bu sebeple bu şekilde söylemesi küfür değildir. Bazıları ise, “Allahu Teâlâ’nın pak ve temiz ettiği biri için böyle bir sözün söylenmesi mânâca tehlikelidir” demektedir. Bunun için tefsir sahipleri dört görüş öne sürmüşlerdir. Birinci görüşe göre, İbrâhîm (a.s.) onların tazîm ettiği şeye tazîm ederek onların cahillik ve hatalarını göstermek istedi. Çünkü onlar yıldızlara tapıyor ve her şeyi onlardan biliyorlardı. İkinci görüşe göre, onu istifhâm yoluyla “Rabbim bu mudur?” demiştir. Üçüncü görüşe göre, onun demesi hüccet kâidesi üzere “Allah budur.” demektir. Dördüncü görüşe göre ise, murâd olunan “Onlar bana Allah’ın budur diye haber verdiler.” görüşüdür.⁵²² Müfessir daha sonra İbn Abbâs’ın (r.a.) şu sözüne yer verir: “Allahu Teâlâ Yeryüzü ile göklerin yaratılmasını ona gösterdi. Birkaç zinâkârı görünce, İbrâhîm (a.s.) onlar için bedduâ etti ve onlar helâk oldular. Allahu Teâlâ buyurdu ki, Ey İbrâhîm, duâların benim katımda kabuldür. Kullarıma bedduâ etme. Âsî kul üç halden birinden beri olmaz. Ya tövbe eder, bağışlarım. Ya soyundan bana itaât eden birini çıkarırım veya günahıyla ölür ki, bu zaman da ya affederim ya da azâb ederim.”⁵²³

“Nûh’a / وَأَوْحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ”
vahyolundu ki: “Kavminden daha önce îmân etmiş olanlardan başkası artık

⁵²¹ Hûd sûresinin 26. âyetinin tefsirinde İbn Abbâs’ın Nûh (a)’a kırk yaşından sonra peygamberlik verildi ve kavmini 950 yıl dine davet etti. Tufandan sonra da 60 yıl ömür sürdü. Hâşimzâde, *age*, II, 251.

Yûsuf sûresinin 5. âyet-i kerîmesini tefsirinde Hz. Yûsuf’un rüyası hakkında İbn Abbas’ın (r.a.) “Rüyasıyla hakîkati arasındaki vakit kırk yıl oldu.” sözünü zikretmiş ve “Bu da tüm tefsir sahiplerinin kavlidir. Fakat Hasan Basrî seksen yıl geçti der.” demiştir. Hâşimzâde, *age*, II, 280.

Furkân sûresinin 64. âyet-i kerîmesinde وَالَّذِينَ يَبِينُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا buyrulmuştur. Hâşimzâde konuyla ilgili İbn Abbâs’ın (r.a.) “Bir kimse yatsı namazından sonra iki rekât veya daha çok namaz kılsa, Yüce Allah’a secde etse, geceleri kâim olur. Yani tüm geceyi ibâdetle geçirmiş sayılır.” sözünü zikretmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 217.

Kasas sûresinin 88. âyet-i kerîmesinde Hz. Peygamber’e (s.a.s) hitabla لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ hitabla buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili kısmı tefsir ederken İbn Abbas’ın (r.a.) “Burada zâhirde hitap peygamber (s.a.s)’dir, ondan maksat ümmetidir.” açıklamasına yer vermiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 319.

⁵²² Hâşimzâde, *age*, I, 26.

⁵²³ Hâşimzâde, *age*, I, 26-27.

inanmayacak. Sakın onların yaptıklarına üzülmeyin!” buyrulduğu Hûd sûresinin 36. âyet-i kerîmesi hakkında İbn Abbâs’tan naklolan şu rivâyete yer vermiştir. Hz.Nûh’u kavmi kendinden geçene kadar dövüp eziyet ederlerdi. Öldüğünü düşündüklerinde onu bir keçeye sararak, bir evin kenarına atarlardı. Sabah olunca bir de ne görsünler? Nûh (a.s.) kalkıp yine onları dine davet ediyor.” Müellif daha sonra başka bir rivâyete yer vermiştir. Rivâyete göre, Nûh (a.s.) kavminden yaşlı bir kişinin arasına yaslanmıştı. O kişinin oğlu asayı alıp, onunla Hz. Nûh’un kafası yarılınca dek vurdu. Vahy-i ilâhi gelip, bu eziyetlere sabretmesini, azâp gelip, intikamının alınacağını ve buna da üzülmemesini bildirdi. Nûh (a.s.) duâ etti. Hâşimzâde Nûh (a.s.) edilen eziyetler hakkında başka bir rivâyette zikretmiş, bedduâ etmesinin sebebini “karnın/asrın değişmesiydi. Çünkü her sonra gelen karn ehli önceki zamanın ehillerine göre hiylelerini ve habisliklerini artırır” diye açıklamıştır.⁵²⁴

İsrâ sûresinin 61. âyet-i kerîmesi Hz. Âdem ve İblîs kıssasını; İblîsin tekebbürlenip, Hz. Âdem’e secde etmemesi ve *قَالَ ءَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتُ طِينًا* diyerek aşağılamasını konu edinmektedir. Hâşimzâde konuyla ilgili İbn Abbâs’ın (r.a.) “Allahu Teâlâ İblîs’i Yeryüzüne gönderip, onun azb ve milhinden bir avuç toprak alıp. O kimseki onun azbından yaratılmıştır. O şahıs kâfir veya kâfireden dünyaya gelmiş olsa dâhî o kimse bahtiyardır. Onun milhinden yaratılmış kimseyse, mü’min erkek ve mü’mine kadından vücuda gelmiş olsa da, o bedbahttır.” sözüne zikretmiştir.⁵²⁵ Konuyla ilgili örnekler çoğaltılabilir.⁵²⁶

⁵²⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 254-255.

⁵²⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 426.

⁵²⁶ Hâşimzâde Hz. İbrâhîm’in (a) güzel vasıflarını ve Allahu Teâlâ katında değerini konu edinen Nisâ sûresinin 125. âyetinde geçen *وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا* ibâresini İbn Abbâs’tan rivâyet ettiği olayla açıklamıştır. Hz. İbrâhîm’in (a) evinde her daim misâfir bulunurdu. Kendileri için evde bir şey bırakmayıp, hep misâfirlerine ikrâm ederdi. Kıtık zamanında Mısır’daki arkadaşlarından halk için un istemişse de, un bulamayıp çuvallarını kumla doldurup eve dönmüştü. Eşi Sâra çuvalları açınca unu görmüş ve ekmek yapmıştı. Kokuyu alınca: -Un nereden oldu?- diye İbrâhîm (a) sormuş, eşi ise: “Mısır’daki arkadaşın vermiş ya!” demişti. Hz. İbrâhîm de “Mısır’daki arkadaşım değil, arkadaşım Allah göndermiştir” der. Bu sebeple Halîlullâh diye adlandırılmıştır. Allah’ın sevip seçtiği için İbrâhîm’e Halîl denildi. Hâşimzâde, *age*, I, 241.

Müellif Âl-i İmrân sûresi 54-55. âyetini açıklarken, İbn Abbas’tan rivâyetle Hz. İsâ’nın (a) bir Yahûdî kavmine gitmesi, o kavmin ona ve annesine küfretmesi üzerine Hz. İsâ’nın (a) onlara bedduâ edip, bunun sonucunda domuza dönüşmeleri olayını, devamında kavmin büyüğü Yahûdâ’nın Hz. İsâ’yı öldürmek isteyince Yüce Allah’ın onu göğe çektiğini ve Tatyânus’un Hz. İsâ yerine öldürüldüğü, sekiz gün sonra İsâ (a) ağlamakta olan annesinin yanına gelerek göğe çekildiğini söylemesi olaylarını zikretmiştir. Müellif daha sonra İsâ’nın (a) Hz. Meryem’in on üç yaşındayken Beytüllahm’de doğduğunu, otuz yaşındayken Kadir gecesinde Beytülmağdis’ten göğe çekildiğini, bundan altı yıl sonra da Hz. Meryem’in vefat ettiğini aktarmıştır. Hâşimzâde, *age*, I, 138-139.

3.7. Ebû Hureyre (r.a.)

En‘âm sûresinin 38. âyetinde مَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ / “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihâyet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu âyetin tefsirinde Ebû Hureyre’nin (r.a.) “Kıyâmet gününde halkın çoğu, hayvanlar, kuşlar ve her şey AllahuTeâlâ’nın dergâhına dirilerek gelir. Boynuzlu koyundan boynuzsuz koyunun hakkı alınacaktır. Sonda hepsine toprak olun denilecektir. Hepsi toprak olunca kâfirler onu görüp “Ne olurdu biz de keşke toprak olsaydık” derler.” açıklamasına yer vermiştir.⁵²⁷ Tüm can sahiplerinin bir nizâm üzere var oldukları, başıboş bırakılmadıkları, her birinin kendine özgü ibâdetleri olduğu bilinmektedir. Varolma gayeleri son bulduğu için insanlardan farklı olarak yok olacaklar. Akıl meziyetiyle övünen, diğer canlılardan üstünlük taslayan fakat aklını kullanmayan insan ise, o gün küçümsediği canlının yerinde olmağı isteyecektir. وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا / “Ve inkârcı, ‘Keşke toprak olsaydım!’ diyecektir.” âyetinde⁵²⁸ geçmektedir. O büyük günü karşısında gören inkârcı, artık kaçışın mümkün olmadığını bilmekte ve yok olup gitmeği, toz tanelerine dönmeği istemektedir.

Vâkıa sûresinin 7. âyet-i kerîmesinde Âhirette insanların üç gruba bölünecekleri beyân edilmiştir. Ashâbû’l-Meymene’yi ‘Sâbıkûn’, ‘Mukarrebûn’ ve ‘Ehl-i Yemîn’, Ashâbû’l-Meş’eme’yi ise, ‘Ashâbû’s-Şimâl’ oluşturmaktadır. Sûrenin 27.-40. âyet aralığında Ehl-i Yemîn’in Cennetteki durumları tasvîr edilmektedir. Hâşimzâde sûrenin 39. âyetini tefsir ederken, muhtemelen pasajı değerlendirerek, Ebû Hureyre’nin (r.a.) “Cennet ehillerinin mertebeye en aşağıda olanı o kimsedir ki, revâhada hizmetine on bin hizmetkâr durup, her biri bir kâideyle hizmet yaparlar.” sözünü zikretmiştir.⁵²⁹

3.8. Ebû Zer el-Gıfârî (r.a.)

Hâşimzâde Nisâ sûresinin 164. âyet-i kerîmesinde وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ / “Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık.” ibâresini tefsir ederken “Ebû Zer (r.a.) (ö. 32/653) der ki, Peygamber

⁵²⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 13.

⁵²⁸ Nebe, 78/40.

⁵²⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 264.

(s.a.s.)’e sordum ki, enbiyâ ve murselînin sayı ne kadardır? Buyurdu ki, “*Enbiyânın sayı yüz yirmi dört bindir, murselînin ise, üç yüz on üçtür.*” demektedir.⁵³⁰

Kasas sûresi Hz. Mûsâ’nın kıssasıyla başlamış, bebekliğinden başlayarak Mısır’da kaldığı süreci, akabinde Medyen’e gitmek durumunda kalmasını ve Medyen’deki olayları vecîz bir dille anlatmaktadır. Sûrenin 28. âyet-i kerîmesinde قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ / “Mûsâ, ‘Bu seninle benim aramdadır; bu iki süreden hangisini doldurursam doldurayım, bana haksızlık yok! Söylediklerimize Allah şahittir.’ diye cevap verdi.” buyrularak Mûsâ (a.s.) ile Şuayb (a.s.) arasında geçen; sekiz veya on yıl çalışmaya karşılık, Hz. Mûsâ’nın Hz. Şuayb’ın kızlarından biriyle evlenmesi hakkındaki sözleşme beyân edilmektedir. Müellif ilgili kısmı açıklarken, “Ebû Zer’den rivâyettir ki, Mûsâ (a.s.) iki ecelin hangisini yerine getirdi diye sorarlarsa, de ki, on yılı seçti. İki kızıdan hangisini nikâhladı diye sorarlarsa, küçüğünü babasından istedi de.” demiş, devamındaysa, “Vehb’in kavlindeyse, büyük kızla nikâhlanmıştır.” denir.” ilâvesini yapmıştır.⁵³¹

Yâsîn sûresinin 38. âyet-i kerîmesinde وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ / “Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdîridir.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde âyette geçen مُسْتَقَرٍّ/mustekar hakkında: “Güneşin durduğu yerdir ki, ondan ne bir fazla, ne bir eksik hareket etmez. Onun en uzak menzili Meğâribdir. Oradan dolanıp, geri döner. Ebû Zer’den (r.a.) rivâyettir: “Peygamber (s.a.s.)’le beraber oturmuştum. Güneş battı. “Yâ Ebâ Zer, biliyor musun güneş nerede battı?” buyurdu. “Allahu Teâlâ ve O’nun Peygamberi (s.a.s.) iyi bilir.” dedim. “Güneş battığı zaman arşın altına gider ve orada Allahu Teâlâ’ya secde eder. Yeniden doğması için izin ister. Allahu Teâlâ’nın izniyle sabah doğmak için gider. İzin vermezse, Mağribe doğru döner de buna mağribten tulû’

⁵³⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 255.

⁵³¹ Müfessir daha sonra iki rivâyete yer vermiştir. Bunlardan birincisi: “Şuayb (a)’ın ağlamaktan gözleri üç defa gözleri kör olmuş, her defasında da geri verilmiştir. Allahu Teâlâ Şuayb (a)’a sordu: -Elbet Allahu Teâlâ her şeyi daha iyi bilir.- “Ya Şuayb, gözyaşlarının sebebi Cennet’e girmenin mutluluğundan mıdır? Yoksa Cehennem korkusundan mıdır? Şuayb (a) buyurdu: “Yâ Rabbî, onlar için değildir. Gözyaşlarımın sebebi yüzünü görmek içindir. Bu esnâda vahy-i ilâhî geldi. Bunun için kelâmım Mûsâ’yı sana hizmetkâr verdim.” buyurdu.”. Diğer rivâyete göreyse, “Şuayb (a) Mûsâ (a)’ı kızıyla nikâhlarken ona bir asâ vermişti. Bu asâ Cennet ağaçlarından olup, Âdem (a) onu Cennetten çıkarmıştı. Peygamberler onu birbirlerine mîrâs olarak verirlerdi. Akabinde müellif Şuayb (a)’ın pişmân olup, Mûsâ (a)’dan asayı geri istemesini, aralarında geçen tartışmada Allahu Teâlâ’nın bir meleği hakem tayin etmesi ve asanın Mûsâ (a)’da kalması rivâyetini zikretmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 299-300.

denir. Özetle, müstekar arşın altıdır. Veya hareketinin durduğu andır. Bu da Kıyâmet günüdür.” demektedir.⁵³²

3.9. Selmân el-Fârisî (r.a.)

Câsiye sûresinin 28. âyet-i kerîmesinde وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً / “Bütün toplulukları diz çöküp boyun eğmiş olarak göreceksin” buyrulmuştur. Müellif ilgili kısmı açıklarken Selmân Fârisî’nin (ö. 36/656 [?]) “Kıyâmet günü bir saat sürecektir. Fakat miktarca bin yıla beraber olacaktır. O zaman mahlûkât dizleri üzerine çökmüş halde dirilecektir. Hatta o saatte İbrâhîm (a.s.) “Yâ Rabbî, bu gün sadece kendi nefsimi kurtarmanı istiyorum.” diyecektir.” açıklamasına yer vermiştir.⁵³³ İlgili rivâyeti Kurtubî zikretmiştir.⁵³⁴ Hz. İbrâhîm’e izâfe edilen bu ibâre, her ne kadar Kıyâmet günün büyüklüğünü gözler önüne serse de, peygamberliğinin gereği olarak söylemeyeceği muhtemeldir.

3.10. Abdullah b. Ömer (r.a.)

Târik sûresinin 9. âyet-i kerîmesinde يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ / “O gün bütün sırlar ortaya dökülecek” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ‘sırlar’la murâd olunanın “farzları işleyenler ve işlemeyenlerin bilgisi” olarak açıklamıştır. Müfessir daha sonra İbn Ömer’in (r.a.) (ö. 73/693) “Allah Kıyâmet gününde her sırrı aşikâr eder. Sırr-ı hüsn sahibinin yüzünde zinet olur. Kötü sır ise, sahibinin yüzünde gam ve keder olur.” sözüne yer vermiştir.⁵³⁵

3.11. Abdullah b. Amr b. el-As (r.a.)

Tevbe sûresinin 72. âyet-i kerîmesinde وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِينَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ / “Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan Cennetler ve Adn Cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir.” buyrularak, mü’min erkek ve kadınlar ‘Adn Cennetleri’yle müjdelenmiştir. Hâşimzâde جَنَّاتٍ عَدْنٍ ibâresi üzerinde durmuş, konuyla ilgili İbn Mes‘ûd “Adn Cennetlerin merkezidir”, Abdullah b. Amr b. As’ın (ö. 65/684-85) “Cennette Adn denilen bir saray vardır ki, etrafı duvarlarla çevrilidir. Beş bin kapısı vardır. Ona sadece peygamberler, sıddıklar ve şehitler girerler.” Hasan

⁵³² Hâşimzâde, *age*, IV, 11.

⁵³³ Hâşimzâde, *age*, IV, 171.

⁵³⁴ Kurtubî, *age*, XIX, 170.

⁵³⁵ Hâşimzâde, *age*,

Basrî'nin "O altından bir köşktür. Ona sadece peygamberler, sıddıklar, şehitler ve adaletli hükümdarlar girer." Kelbî'nin (ö. 146/763) "Adn Cennette en yüce makamlı yerdir. Tesnîm pınarı ondadır. Başka Cennetler onun etrafındadır. O yaratıldığından bu yana; tâ ki, enbiyâ, şühedâ, sıddıklar, sâlihler ve Allahu Teâlâ'nın dilediği kimseler oraya girinceye dek örtülüdür. Onun içerisinde yakûttan ve altından evler vardır. Arşın altından temiz ve pak rüzgâr esip, üzerlerine misk-i ebyâd saçar. O tüm saâdetin ve kerâmetin esasıdır." görüşlerini nakletmiştir.⁵³⁶

3.12. Câbir b. Abdullah (r.a.)

Bakara sûresinin 208. âyetinde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ / "Ey îmân edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytânın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık düşmanınızdır." buyrulmaktadır. Hâşimzâde konuyla ilgili Yahûdîlerden bazıları İslâm'ı kabul etmelerine rağmen, Tevrât'ın cumartesi gününde et yemeyin hükmüne itibâr etdiklerini bildirdikten sonra Câbir b. Abdullah'ın (r.a.) "Hz. Ömer (r.a.) Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dedi ki, biz, Yahûdîlerden bir takım hadisler işitiyoruz ki, o bize güzel geliyor. Yaza bilir miyim?" Peygamber (s.a.s.) izin vermeyip: "Ben size bir şerîat-i Beyzâ ile geldim ki, Mûsâ (a.s.) benim zamanımda yaşasaydı, bana tâbî olurdu."⁵³⁷ şeklindeki açıklamasını zikretmiştir.⁵³⁸

Hâşimzâde, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ / "Ey îmân edenler! Kendilerine kitâp verilenlerden bir grubun sözünü dinlerseniz sizi îmânınızdan vazgeçirip yeniden küfre döndürürler." buyrulduğu Âl-i İmrân sûresinin 100. âyet-i kerîmesi hakkında "Bu âyet Yahûdîlerin kışkırtmasıyla savaşa tutulan (Buâs harbi) Eys ve Hazreç kabîlesi hakkında nâzil olmuştur." demektedir. Akabinde bu savaş haber verilince Hz. Peygamber (s.a.s.): "Henüz ben hayattayken tuzak kuranların tuzaklarına mı düşüyorsunuz?" buyurduğunu ve onları barıştırdığını bildirmiştir. Bu olay üzerine Câbir b. Abdullah'ın (r.a.) "O gün gibi kötü bir gün, o günün sonu gibi güzel bir gün görmemiştim." sözünü nakletmiştir.⁵³⁹

⁵³⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 192.

⁵³⁷ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, I, 270.

⁵³⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 77.

⁵³⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 152.

أَقَمْنِ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَقَا جُرْفٍ هَارٍ فَأَنْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ / “Binasını Allah’a saygı ve O’nun hoşnutluğunu kazanma temeli üzerine kuran mı daha iyidir yoksa binasını kaymak üzere olan bir uçurumun kenarına kurarak onunla birlikte Cehennem ateşine yuvarlanan mı?” ibâresinin⁵⁴⁰ tefsirinde konuyla ilgili bir rivâyet nakletmiştir. Rivâyete göre Mescid-i Dırâr’da bir yer kazılmış ve oradan duman çıkmağa başlamıştı. Hâşimzâde bu rivâyeti Câbir b. Abdullah’ın (r.a.) “Mescid-i Dırâr’dan duman çıkarken gördüm.” dediğini naklederek desteklemiştir.⁵⁴¹

لِيُشْهِدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ / “Böylece kendileri için faydalı olan şeyleri açık seçik görsünler ve Allah’ın onlara rızık olarak verdiği, belirlenen günlerde kesecekleri kurbanlık hayvanlar üzerine O’nun adını ansınlar.” ibâresini⁵⁴² Câbir b. Abdullah’ın “Hz. Peygamber (s.a.s.) Vedâ Haccı’nda yüz deve ayırıp, altmış üçünü kendisi, geriye kalanını ise, Hz. Alî’ye kestirdi. Sonra o develerin her birinden bir parça getirtip, yediler.” sözüne yer vererek tefsir etmiştir.⁵⁴³

4. TÂBÎÛN TEFSÎRİ

Tâbiûn ‘tâbî’ kelimesinin çoğulu olup, sözlükte ‘uyanlar peşinden gidenler, izlerini takip edenler’ anlamına gelmektedir. Terminoloji anlamıyla ise, Sahâbe neslinin arkasından gelip, din ve şerîat konusunda onları izleyen kimseler ‘tâbî/tâbiûn’ diye isimlendirilmiştir. Tefsir yöntemlerine ginceyse, aklî muhâkeme ve ictihâd alanı dışında kalan konuları naslar çerçevesinde açıklamış, nasların olmadığı veya yoruma açık konuları öncelikle Arap dili, Arap şiirine başvurarak ve din ve şerîat konusundaki birikimlerine dayanarak, Yine Kur’ân’a ve Sünnet’e uygun yorumlamada bulunmuşlardır.⁵⁴⁴ Rivâyet tefsiri olarak kabul edebileceğimiz *Tefsîru’l-Kur’âni’l-*

⁵⁴⁰ Tevbe, 9/109.

⁵⁴¹ Hâşimzâde, *age*, II, 206.

⁵⁴² Hac, 22/28.

⁵⁴³ Hâşimzâde, *age*, III, 124.

⁵⁴⁴ Geniş bilgi için bkz: Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 75-102; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 90-136; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 87-100; Duman, M. Zeki, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *EÜİFD*, S: 4, 209-238, 1987; Turgay, Nurettin, “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname*, C: VIII, S: 18, 93-114, 2010/1; Aydar, Hidayet, “Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiûn ve Tefsir”, *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler - I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*, C: I, 581-654, 2020; Aydar, Hidayet, “Hicrî İkinci Asırda Tefsir Hareketi: Tâbiûn Müfessirler ve Tefsirleri”, *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler -1*. 323-392, 2022.

Azîm'de Tâbiûn neslinden yapılan aktarımlar çoğunluk teşkil etmektedir. Burada bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

4.1. Saîd b. Cübeyr

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ / “*Ey îmân edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı.*” buyrulduğu Bakara sûresinin 183. âyet-i kerîmesinde orucun daha önceki ümmetlere de farz olduğu beyân edilmiştir. Hâşimzâde ilgili âyeti açıklarken Saîd b. Cübeyr’in ö. 94/713 [?]) “Bizden öncekilerin orucu İslâm’ın ilk yıllarında olduğu gibi akşamdan bir sonraki geceye kadar sürüyordu.” sözlerini zikretmiş, devamındaysa “Ulemânın bazıları der ki, Ramazân orucu bize farz olduğu gibi Nasârâ’ya da farzdır.” ilâvesinde bulunmuştur.⁵⁴⁵

Müellif A‘râf sûresinin 54. âyet-i kerîmesinde geçen إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ / “*Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah’tır.*” ibâresi îzâh ederken ‘gün’ kelimesi üzerinde durmuş, “Güneşin doğmasından batmasına kadardır. Fakat o zamanda ne gün, ne güneş, ne de gökler vardı” demiştir. Müellif, bir görüşe göre, bir günü dünya zamanıyla bin yıla bedel olan Âhiret günleri olarak zikretmiştir. Daha sonra Saîd b. Cübeyr’in “Allahu Teâlâ kudret sahibidir. Yerlerle gökleri tek bir lahza da halk ederdi. Fakat onu altı günde yaratması, kullarının bir işi yaparken acele etmeden, sabırla ve muhkem yapmaları içindir. Şöyle ki hadîste gelmiştir: “Acele etmek şeytandandır ve sabr etmek Allah’tandır.”⁵⁴⁶ şeklindeki tefsirine yer vermiştir.⁵⁴⁷ İlgili rivâyeti Beğavî de tefsirinde zikretmiştir.⁵⁴⁸

رَبَّنَا وَادْخُلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ / “*Rabbimiz! Onları da, onların atalarından, zevcelerinden, nesillerinden iyi olanları da kendilerine vâdettiğin Adn Cennetlerine koy. Şüphesiz azîz ve hakîm olan sensin!*” âyet-i kerîmesini⁵⁴⁹ de yine Saîd b. Cübeyr’in “Mü’min Cennet’e girdikte der ki, dedem, babam, annem, eşim nerededir? Derler ki, “Onlar senin gibi amel işlemediler.” Mü’min

⁵⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 66.

⁵⁴⁶ Hadîsin metni: النَّاتِي مِنَ اللَّهِ وَالْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ . Beyhakî, *es-Sünenu’l-Kübrâ*, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, III. Baskı, X, 178, (hadîs nu: 20270), Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

⁵⁴⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 76.

⁵⁴⁸ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzîl*, III, 235.

⁵⁴⁹ Mü’min, 40/8.

kul der ki, “Ben onlar için de amel işlemiştim. Allahu Teâlâ bunun üzerine onları da Cennete koyar.” şeklindeki sözlerini zikretmekle açıklamıştır.⁵⁵⁰ İlgili rivâyeti Taberî de tefsirinde zikretmiştir.⁵⁵¹

4.2. Mücâhid b. Cebr

A‘lâ sûresi. 3. âyet-i kerîmesinde وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى / “Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili ibâreyi Mücâhid’in (ö. 103/721) “İnsan için hayır ve şer, bahtiyârlık ve bedbahtlık yolunu, nimete hidâyet yolunu tayin etti.” görüşüne yer vererek açıklamıştır. Müellif daha sonra “Denilir ki, şeylerde olan menfaati halk etti, onu çıkarmak yolunu insana hidâyet etti. Anne karnında müddeti, hamli kaderledi. Anne karnından dünyaya çıkmasına hidâyet verdi. Benî Âdem için mutluluk ve me’yûsluk işlerini kaderlendirdi.” aktararak, ilgili görüşleri de zikretmiştir.⁵⁵² Beğavî de ilgili görüşü Mücâhid’den nakletmiştir.⁵⁵³

Ra‘d sûresinin 11. âyet-i kerîmesinde لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ / “Kişinin önünde ve arkasında Allah’ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır.” ibâresini tefsîr ederken, “Mücâhid der: “Hiçbir kul yoktur ki, ona müekkil bir melek olmasın. O kimse uyudukta, uyanıkken onu ins, cin ve hevvâmdan (haşere) korur. Eğer Allahu Teâlâ’nın dilediği bir işse, o zaman o melek Allahu Teâlâ’nın hükmüne uyar.” demektedir. Daha sonra “مُعَقَّبَاتٌ kelimesinden maksat insanın sağında ve solunda bulunan, sevâb ve günahlarını yazan iki melektir. Onlar kulun amellerini muhâfaza ediyorlar ki, bu melekler Kirâmen-Kâtibin’dır.” rivâyetini zikretmiştir.⁵⁵⁴ Beğavî Hâşimzâde’nin zikrettiği metinle Mücâhid’in sözü olarak nakletmiştir.⁵⁵⁵

4.3. İkrime el-Berberi

Hâşimzâde وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ / “Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.”

⁵⁵⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 90.

⁵⁵¹ Taberî, *age*, XX, 286.

⁵⁵² Hâşimzâde, *age*, IV, 420.

⁵⁵³ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 400.

⁵⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 324-325.

⁵⁵⁵ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzîl*, IV, 300; Benzer görüşler için bkz: İbn Atiyye, *age*, III, 301-302.

buyrulduğu Şûrâ sûresinin 30. âyetinin tefsirinde İkrime'nin "Nekâbet (meşakkat veya hastalık) az veya çok kula erişirse, bu ancak büyük bir günah sebebiyledir ki, Allahu Teâlâ bununla o günahı siler. Eğer günahı sebebiyle değilse, onunla o kimsenin derecesi artar." sözünü nakletmiştir.⁵⁵⁶ Benzer îzâhta Ebussuûd Efendi de bulunmuş, bu âyetin hitâbının mücrimlere mahsus olduğunu, diğer sebeplerden başımıza gelen musîbetlere sabredildiği takdîrde sevâba erişileceğini bildirmiştir.⁵⁵⁷ Şunu da belirtmek gerekir ki, bazen insan başına gelenlerin müsebbibinin kendisi; yapıp ettikleri olduğunu idrâk ettirecek mühâsibede bulunamaz veya musîbet gibi telakkî ettiği hâdisede kendisi için nice hayırların gizlendiğini kavrayamaz. Bundan dolayı Rabbine isyânda bulunabilir.

4.4. Dahhâk b. Müzâhim

Hâşimzâde İnşirâh sûresinin 2.-4. âyetlerini açıklarken ilk önce وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ / "Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?" ibâresini "Ağır yük ümmetin halleriydi. Şefâatini kabul etmekle bir yükünü hafiflettik veya başlangıçta kavminin küfrüne karşılık, sonra deste halinde îmâna gelmeleriyle bu yükü hafiflettik." demekle îzâh etmiş, devamındaysa, وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ / "Senin şânını yükseltmedik mi?" ifâdesini açıklamıştır. Müellif mezkûr ifâdeyi "Zikrini kelimeyi-i şehâdet, ezân, kâmet ve başka Benim zikrime yakın ve yücelttik. Bir kimse ki, Allah'a ibâdet edip her şeyde onu tasdîk ederse, illâ bu kişi kelimeyi-i şehâdeti وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ kısımlarını- demese onun hiçbir ibâdeti ona fayda vermez. Belki de kâfir olur." demektedir. Daha sonra Dahhâk'ın (ö. 105/723) "Onun (s.a.s.) zikri olmadan namaz ve hutbe câiz değildir." görüşüne yer vermektedir.⁵⁵⁸ İlgili görüşü Beğavî Dahhâk'tan nakletmiştir.⁵⁵⁹

4.5. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî

Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 152. âyet-i kerîmesinde geçen وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ / "Andolsun ki idü taksunehüm bâdine hattı idâ fasilülmü ve tatar'etüm fi'l-âmri ve'asvâ'etüm min be'di mâ arı'küm mâ tucbûn" / "Allah size verdiği sözü yerine getirdi. Hatırlayın ki O'nun izniyle kâfirleri öldürüyordunuz, ama Allah size istediğiniz zaferi gösterdikten sonra gevşediniz, emre itaat hususunda birbirinizle tartıştınız ve emre aykırı hareket ettiniz." ibâresini tefsir

⁵⁵⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 134.

⁵⁵⁷ Ebussuûd, *age*, VIII, 33.

⁵⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 440.

⁵⁵⁹ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 464.

ederken, Muhammed b. Kâ'b'ın (ö. 108/726 [?]) “Uhud mağlubiyetinden sonra Ashâb neden müsibete uğradıklarını sorgularken, savaş sırasında sabretmedikleri, bu sebeple yenildikleri haberi geldi.” sözüne yer vermiştir. Akabinde müellif, Uhud gazvesindeki Abdullah b. Cübeyir komutanlığındaki okçular tepesi olayını nakletmiştir.⁵⁶⁰ Sa‘lebî,⁵⁶¹ tefsirinde İbn Ka‘b’ın bu sözüne yer vermiştir.

Nahl sûresinin 15-16.âyetlerinde وَالْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَّعَلَّكُمْ / “O, sizi sarsmaması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, ırmaklar ve yollar açtı ki gideceğiniz yere ulaşabilesiniz. Daha nice işâretler koydu. Yıldızlarla da insanlar yollarını bulurlar.” buyrulmuştur. Hâşimzâde konuyla ilgili Muhammed b. Kâ'b'ın “Alâmetle murâd olunan dağlardır ki, onlardan nehirler akar, nücûm ise, gecelerin alâmetleridir, onunla aydınlanır.” tefsirine yer vermiştir. Daha sonraysa, Katâde’nin “Nücûm üç şey için yaratılmıştır. O ilk olarak gecelerin zinetidir. Yolları ve cihetleri bulmak içindir ve şeytânları vurmaktır içindir.” açıklamasını zikretmiştir.⁵⁶² İlgili açıklamalara Beğavî yer vermiştir.⁵⁶³

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ / “Ey îmân edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?” âyet-i kerîmesinin⁵⁶⁴ nüzûl sebebi hakkında şöyle demektedir: “Mü’minler dediler ki, Allahu Teâlâ’ya dost olan amelleri bilseydik, onu işlerdik. Mallarımızı, nefislerimizi O’na ihsân ederdik. اِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا. âyeti⁵⁶⁵ nâzil olunca –Uhud gazvesinde- arkalarına dönüp kaçtılar.” Müellif tefsirini Muhammed b. Kâ'b'ın “Öyle ki, Allahu Teâlâ Rasûlüne Bedir gazvesindeki şehitlerin sevâbını haber verdi. Sahâbîler dediler ki, “Gazaya ulaşırsak, biz de şehit olurduk. Uhud Gazvesine yetişinceyse, sözlerine vefâ etmediler ve bu âyetle, ta‘bîr olundular.” sözleriyle desteklemiştir. Akabinde Dahhâk’ın “bu âyet savaş emrinde nâzil olmuştur.” sözünü ve İbn Zeyd’in “Münâfıklar hakkında nâzil olmuştur ki, mü’minlere nusretle

⁵⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 167.

⁵⁶¹ Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri, *el-Keşf ve’l-Beyân*, thk: Alî b. Âşûr b. Ebû Muhammed, III, 183, Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabiyyi, 2002.

⁵⁶² Hâşimzâde, *age*, II, 378.

⁵⁶³ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzîl*, V, 13-14.

⁵⁶⁴ Saff, 61/2.

⁵⁶⁵ “Bilin ki Allah kendi yolunda sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş saflar halinde çarpışanları sever.” Saff, 61/4.

vadelerinden sonra ona vefâ etmediler.” sözüne yer vermiştir.⁵⁶⁶ Hâşimzâde görüşleri naklettiği kaynak olarak *Tibyân*’ı zikr etmiştir.⁵⁶⁷

Mutaffifin sûresinin 35.-36. âyetlerinde عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ هَلْ تُؤِثُّونَ الْكُفَّارَ مَا كَانُوا / *Koltuklarına kurulup, ‘Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı?’ diye etrafa bakacaklar.*” buyrulmuştur. Müellif konuyla ilgili Ebû Salih’in “Cehennemde kâfirler üzerine kapılar açılıp, “Çıkın!” denilecektir. Kapıları açık gördüklerinde, çıkmak için koşarlar. Kapıya yakınlaştıklarında kapılar kapanır. Cennetten mü’minler onları seyrederek. Zebânîlerin onlar için yaptıkları bu cezâyı gülüşürler. Nasıl ki, dünyada onlar istihzâ ediyorlardı.” açıklamasına yer verdikten sonra, Ka’b’ın “Cennetten Cehenneme bakmak için pencereler vardır. Ne zaman bir mü’min Cehennemdeki hısmını görmek istese, o pencerelerin birinden bakar. Orada onun nasıl azâba uğradığına bakıp, güler ve sevinir.” tefsirine yer vermiştir.⁵⁶⁸ İlgili rivâyete Beğavî tefsirinde zikretmiştir.⁵⁶⁹ Benzer rivâyeti Taberî İbn Abbâs’dan rivâyetle nakletmiş, Ka’b’dan gelen nakle ise, muhtasar olarak değinmiştir.⁵⁷⁰

4.6. Hasan el-Basrî

Bakara sûresinin 154. âyet-i kerîmesinde وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ / *Allah yolunda öldürülenler için “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz.*” buyrulurken şehitlik makâmının yüce mertebesinden haber verilmektedir. Hâşimzâde mezkûr ibâreyi Hasan Basrî’nin (r.a.) “Şehitler Allah katındadır. Rızıklarıysa, ruhlarına veriliyor. Onunla ruha mutluluk verilir tıpkı Firavun evladının ve kavminin sabah-akşam ateşle rızıklandıkları gibi.” tefsirine yer vererek açıklamıştır.⁵⁷¹ Hasan Basrî’nin bu sözünü Beğavî ilgili âyetin tefsirinde zikretmiştir.⁵⁷²

وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا / *Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi*

⁵⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 305.

⁵⁶⁷ Ayntâbî, *age*, 245; Benzer açıklamalara ‘denildi’ formuyla Hâzin’de tefsirinde yer vermiştir. Hâzin, *age*, IV, 286.

⁵⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 411.

⁵⁶⁹ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 369.

⁵⁷⁰ Taberî, *age*, XXIV, 227-228.

⁵⁷¹ Hâşimzâde, *age*, I, 55.

⁵⁷² Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, I, 168.

arasında mâkul bir dengeye göre olur.” âyet-i kerîmesinin⁵⁷³ tefsirinde şöyle demektedir: “Ulemâ isrâf ve iktâr hakkında ihtilâf ettiler. Bazılarına göre isrâf, harâma sarf edilendir. Çok az sarf edilse dahî iktâr hakkullahı men etmektir. Bunun için bu âyetin tefsirinde Hasan (r.a.) der ki, “Mallarını günah yoluna harcamazlar, farzlarda da cimrilik etmezler.” Bazılarına göreyse, isrâf malını harcamada haddi aşır, tebzîre varmadır. İktârsa, tedayyuk/darlıktır. Eğer bir kimsenin Uhud dağı kadar malı olup, Allah yolunda harcarsa, bu isrâf olmaz. Fakat ondan az bir şey günaha harcarsa, bu isrâf olur.” Müellif devamında Zeyd b. Ebî Habîb’in (ö. 128/745) bu âyetle ilgili “Sahâbe-i Kirâm yemek yerlerken bunu lezzet için yemezlerdi. Elbiselerini cemal için giymezlerdi. Yemekten maksat açlıklarını gidermekti ki, Allahu Teâlâ’nın ibâdetine güç yetirebilsinler. Elbiseden maksatları da avretlerini örtmek, soğuktan ve sıcaktan korunmaktı. Zîrâ Hz. Ömer (r.a.) Kişinin her istediğini alıp yemesi isrâf için yeterlidir. demiştir.” şeklindeki sözlerini aktarmıştır.⁵⁷⁴ Aynı îzâhların Sa‘lebî tefsirinde de yer aldığı görülmektedir.⁵⁷⁵

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بإِذْنِ اللَّهِ

/ “Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mîrâşçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah’ın izniyle hayır işlerinde yarışır.” ibâresinin⁵⁷⁶ îzâhında Hz. Peygamber’den (s.a.s.) ve Hz. Ömer’den (r.a.) nakillerde bulunmuştur. Görüşüne yer verdiği bir diğer isimse, Hasan Basrî’dir. Müellif konuyla ilgili Hasan Basrî’nin “Sâbık sevâbı günahı üzere çok olandır. Muktasıd sevâbıyla günahı beraber olandır. Zâlim ise günahı sevabından çok olandır” tefsirini zikretmiştir.⁵⁷⁷ İbnu’l-Cevzî ilgili görüşü رُوِيَ kalıbıyla Hasan Basrî’den rivâyet etmiştir.⁵⁷⁸

4.7. Vehb b. Münebbih

Yûsuf sûresinin 20. âyet-i kerîmesinde وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ / “Onu yok pahasına, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona pek değer vermemişlerdi.” buyrulmuştur. Hâşimzâde konuyla ilgili İbn Abbâs’dan naklölunan şu

⁵⁷³ Furkân, 25/67.

⁵⁷⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 217.

⁵⁷⁵ Sa‘lebî, *age*, VII, 147.

⁵⁷⁶ Fâtır, 35/32.

⁵⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 437.

⁵⁷⁸ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 1162-1163.

rivâyete yer vermiştir: “Mâlik Mısır’a girince, Kıtîr ondan Yûsuf’u yirmi altın, bir çift ayakkabı ve iki beyaz kıyafet vererek aldı.” devamındaysa, Vehb B. Münebbih’in (ö. 114/732) “Ne zaman ki, Mâlik Yûsuf’u pazarda satmak için gitti, halk onu açık artırmağa çıkardı. Fiyatı o kadar yükseldi ki, sonunda hiç kimse onu almağa güç yetiremedi. Mısır’ın Azizi Kıtîr onu satın aldı. (400 batmân miktarınca) O zaman Yûsuf 13 yaşındaydı.” sözlerini aktarmıştır.⁵⁷⁹ İlgili rivâyet âyetin anlatımına mutâbık gelmemektedir.

Aynı sûrenin 54.-55. âyetleri hakkındaysa, “Melik’in yanına gelince ilk önce Arapça selâm verdi. Melik “Bu hangi dildir” diye sordu. Yûsuf (a.s.): “Bu amcam İsmâîl’in dilidir.” dedi. Daha sonra İbrânice duâ etti. Melik sorunca, “Bu da atalarımın dilidir” dedi. Vehb der: Melik yetmiş dil biliyordu. Hangi dilde konuşur konuşsun Hz. Yûsuf o dilde cevap veriyordu. Melik Arapça ve İbrânice’yi bilmiyordu. Hz. Yûsuf’un bu iki dildeki fesâhatini görünce, genç yaşta bu bilgeliğine şaşıtı. Onu hazînedâr tayin etti. Züleyhâ’yı onunla nikâhladı. Efrâyim ve Mîsâ isimli iki çocukları oldu.” açıklamasını yaptıktan sonra, İbn Abbâs’dan (r.a.) naklolunan “Peygamberimiz (s.a.s.) buyurdu ki, “*Allahu Teâlâ kardeşim Yûsuf’a rahmet etsin. Eğer o hükümdara beni Yeryüzünün hazînedârı tayin et demeseydi, hükümdâr o an onu o işe tahkîm edecekti. Fakat Yûsuf o işi istemekler bir yıl te’hîr etti.*” rivâyetine⁵⁸⁰ yer verirmiştir. Müellif daha sonra İbn Abbâs’ın “Yûsuf (a.s.) o işi talep ettikten bir yıl sonra hükümdar onun başına taç koydu, beline kılıç taktı ve onu kendisi için çeşit-çeşit cevâhirden hazırlanmış tahta oturttu ki, uzunluğu otuz zirâ‘ ve eni on zirâ‘ idi. Hz. Yûsuf bunları görüp ağladı. Emir ve erbâb hepsi ona baş eğdi. Hükümdâr Reyân b. el-Velîd tahttan çekilip, işleri Hz. Yûsuf’un yönetim ve idâresine verdi.” sözüne yer vermiştir.⁵⁸¹

Meryem sûresinin 59. âyet-i kerîmesinde فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ عَذَابًا / “Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsânî arzulara uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezâsını bulacaklardır.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde “O peygamberlerden sonra kötü kavimler geldiler ki, onlar Yahûdîler ve Allah’ı tanımayanlardır. Veya bu ümmetten öyle bir toplulukturlar ki, farz namazları terketmişler veya zamanından önce kasretmişler.” îzâhını yaptıktan sonra

⁵⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 285.

⁵⁸⁰ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 704.

⁵⁸¹ Hâşimzâde, *age*, II, 298-9.

“Vehb b. Münebbih der: النَّعْيُ Cehennemde bir nehirdir ki, başka nehirler onun sıcaklığından Allah’a sığınrlar. İbn Abbâs da: o Cehennemde bir deredir ki, başka dereler onun sıcaklığından Allah’a sığınrlar. Zinâ edenler, içki içenler, ribâ yiyenler, anne-babasına âsî olanlar, koç ile şehâdet edenler ve şehâdet edip, tövbe etmeden ölenlerdir.⁵⁸² Beğavî ise Vehb b. Münebbih’in “النَّعْيُ Cehennemde bir nehirdir ki, dibi derin, taâmı ise, çok kötüdür.” sözüne yer vermiştir. Yine İbn Abbâs’ın da benzer îzâhını zikretmiştir.⁵⁸³ Ebussuûd bu görüşleri ‘denildi’ kalıbıyla zikretmiştir. Esas aldığı görüşse, ‘ğayy’ kelimesinin ‘şer’ anlamına geldiğidir. Çünkü Araplar indinde şerrin her türlü ‘ğayy’, hayrın her türlüşüyse, ‘reşâd/doğru yol’dur. Müfessir bu görüşünü فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا يَحْمَدِ النَّاسُ أَمْرَهُ وَمَنْ يَلْقَ لَا يَحْمَدُ عَلَى النَّعْيِ لَا يَمَّا⁵⁸⁴ şiirle istişhâdda bulunmuştur.

Hâşimzâde Enbiyâ sûresinin 81. âyetinde geçen وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِ إِلَى / الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا⁵⁸⁵ *“Süleyman’ın emrine de onun isteğine göre, içinde bereketler yarattığımız yere doğru esmek üzere güçlü rüzgârı verdik.”* ibâresi üzerinde durmuş, ‘bereketli topraklar’ı ‘Şâm toprağı’ olarak açıklamıştır. Daha sonra ‘denildi’ kalıbıyla “Rüzgâr Süleymân (a.s.)’ı tahtıyla beraber bir günde bir aylık yolu götürüyordu.” rivâyetini nakletmiş, devamındaysa, Vehb b. Münebbih’in “Süleymân (a.s.)’ın idâresine başkaldıran olursa, kuşlar onun üzerine rüzgârı gönderirdi. Cin ve ins onun önünde duruyorlardı. Süleymân (a.s.)’ın emirleri vardı. Nerede zâlim ve azgın bir hükümdâr varsa, onu huzûra getirip, zelîl edip kahrediyorlardı. Sefere çıkmak istediğinde kuru ağaçtan askerî bineklerini rüzgâr hiçbir zarar görmeksizin oraya ulaştırıyordu.” Hâşimzâde daha sonra Mukâtil’in “Şeyâtin Süleymân (a.s.) için uzunluğu ve eni bir fersâh olan, üzerinde altın iple örülmüş minderleri vardı. Onun merkezinde Süleyman (a.s.) için minber konulmuştu. Etrafında altından ve gümüşten üç bin yatak ve masa vardı. Altın yataklarda peygamberler, gümüş kürsülerde âlimler, onların etrafında sırasıyla halk, cin ve şeyâtin durmaktaydı. Kuşlarsa, kanat açıp, onları güneşten koruyorlardı. Bu halde rüzgâr onları sabahtan öğleye kadar bir aylık yol, öğleden akşama kadar da bir aylık yol götürüyordu.” sözünü zikretmiştir.⁵⁸⁵ Her iki rivâyeti Ebû Hayyân *Mühît*’inde zikretmiştir.⁵⁸⁶

⁵⁸² Hâşimzâde, *age*, III, 52.

⁵⁸³ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, V, 241.

⁵⁸⁴ Ebussuûd, *age*, V, 272.

⁵⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 106.

⁵⁸⁶ Ebû Hayyân *age*, VII, 457-458.

قَالَ نَكْرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرُ أَتَهْتَدِي أَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لَا يَهْتَدُونَ / “Onun tahtını tanıyamayacağı bir hale getirin; bakalım gerçeği anlayacak mı yoksa anlamayanlardan mı olacak?” dedi.” âyet-i kerîmesini⁵⁸⁷ tefsir ederken, Vehb b. Münebbih’den nakille “Şeyâtin Süleymân (a.s.)’ın Belkıs ile nikâhlanmasından, Belkıs’ın cinlerin sırlarını ifşâ etmesinden ve ondan bir oğul dünyaya getirmekle ebedî tasgîrden korktular. Onun için Süleymân (a.s.)’ı ondan uzaklaştırmaya çalıştılar. “Belkıs delidir, ayağı merkep ayağına benziyor” gibi iddialarda bulundular.” rivâyetini nakletmiştir.⁵⁸⁸ Bu rivâyeti Beğavî de zikretmiştir. Fakat muhakkik bu rivâyetlerin Peygamberler hakkında uydurulmuş, isrâîliyyât haberlerinden olduğu bildirilmiştir.⁵⁸⁹

4.8. Katâde b. Diâme

Bakara sûresinin 165. âyetinde وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ / “İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah’tan başka bazı varlıkları Allah’a denk tanrılar sayar da bunları Allah’ı sever gibi severler.” buyrularak, mü’minlerin Yüce Allah’a olan sevgisinin, kâfirlerin sözde ilâhlarına olan sevgisinden daha fazla olduğu beyân edilmiştir. Hâşimzâde bu husûs üzerinde durmuş ve Katâde’nin “Kâfirler belâ ve musîbet zamanında ilâhlarından yüz çevirip, Allah’a yönelirlerdi. Çünkü mü’minlerin muhabbeti Allah’a sâbittir.”⁵⁹⁰ görüşünü zikretmiştir.⁵⁹¹ Tek bir Yaratıcıya yönekmek fitrî bir eylemdir. Bu sebeptendir ki, inanca sahip olmadığını iddia eden biri zorluk anında tek bir ilâha sığınır. Bu her devirde tecrübe edilmiştir.

Bakara sûresinin 200. âyetinde Hacca dair ibâdetlerin ardından Allah’ı (c.c.) can-ı dilden; babalarının anmasından daha samimi ve içten anmak tavsiye edilmekte, devamındaysa رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا / “Ama insanlardan öyleleri vardır ki, “Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver” diye duâ ederler.” buyrulmaktadır. Fakat bu kimselerin âhirette nasiplerinin bulunmayacağı âyetin devamında gelmiştir. Hâşimzâde dünyası için duâ eden bu kimseleri Katâde’nin “Bu o kuldur ki, minneti dünyadır.” demekle açıklamıştır.⁵⁹² Bir sonraki âyet-i kerîmede رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ / “İnsanlardan öyleleri de vardır ki, “Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da

⁵⁸⁷ Neml, 27/41.

⁵⁸⁸ Hâşimzâde, age, III, 274.

⁵⁸⁹ Beğavî, Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl, VI, 166.

⁵⁹⁰ Sa’lebî, age, II, 34.

⁵⁹¹ Hâşimzâde, age, I, 59.

⁵⁹² Hâşimzâde, age, I, 75.

iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi Cehennem azâbından koru” derler.” buyrularak Müslümânın yapması gereken duâ beyân edilmiştir. ‘Rabbenâ Atinâ’ duâsının fazîleti hakkında çeşitli hadîs-i şerîfler nakl olunmuştur.⁵⁹³ Hatta İmâm Müslim *Sahîh*’inde ‘Duâ ve Zikr’ bölümünün dokuzuncu babını bu konuya ayırmıştır.⁵⁹⁴

Yûsuf sûresinin 101. âyet-i kerîmesi Yûsuf (a.s.) lisânıyla, kendisine verilen nimetlerin izhârıdır. Âyet-i kerîme Hz. Yûsuf’un تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَالْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ / “Müslümân olarak canımı al ve beni iyi kulların arasına kat!” şeklindeki duâsıyla bitmektedir. Hâşimzâde âyetin tefsirinde Katâde’nin “Yûsuf (a.s.)’dan başka enbiyâdan hiç kimse ölümü suâl etmedi.” sözünü zikretmiştir. Müellif daha sonra Yûsuf (a.s.) vefatı hususunda Hasan Basrî’nin “Bundan sonra uzun yıllar ömür sürdü.” ve “Bundan sonra bir hafta yaşadı.”, “Mısır topraklarına bereket getirsin diye, Nil nehrinin yatağına defnettiler.”, “atalarının kabrinin yanına defnedildi.” görüşlerine yer vermiştir.⁵⁹⁵ Peygamberlerin hayatları, onların fiilleri ve duâları bizler için örnek teşkil etmelidir. Nitekim kalbine îmân yerleşmiş her kul, müslümân olarak ölmeği –çünkü kul nasıl yaşarsa, o şekilde ölür ve nasıl ölürse, o şekilde dirilir. - ve Âhirette sâlih kimselerle beraber olmağı –bu da yine dünya hayatında sâlih kimselerden olmağı ve bu kimselerle beraber olmağı gerektirir. - temennî eder.

عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمُ وَإِنْ عُذْتُمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا / “Umulur ki Rabbiniz size acır. Ama eğer yine fesatçılığa dönerseniz biz de cezâyı tekrarlarız. Biz Cehennemi kâfirler için ebedî bir cezâ yeri yaptık.” âyetinin⁵⁹⁶ tefsirinde Katâde’nin “Yahûdîler üçüncü kez de günaha döndüler. Hz. Muhammed (s.a.s.)’ı tekzîb ettiler ve öldürülmesine kastettiler. Allahu Teâlâ’da onlara azâb etti. Muhammed (s.a.s.)’ı onların üzerine tafdîl etti. Hatta Kureyza’yı öldürüp, Benî Nadr’ı sürgün etti. Geri kalanları da vergi vermeğe mecbur etti. Bu onların bu dünyadaki azâbıydı.” açıklamasına yer vermiştir. Müellif daha sonra Huzeyfe b. Yemân’ın (r.a.) Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyetle, Benî İsrâîl’in haddi aşp, peygamberlerini öldürdüklerini, azâb olarak Allahu Teâlâ onların üzerine Fârs hükümdârı Buhtunnasr’ı gönderdiğini bildirmiştir. Buhtunnasr Beytulmakdis’i ele geçirdikten sonra yetmiş bin kişiyi öldürmüş ve geriye

⁵⁹³ Buhârî, “Tefsir” 36 (hadîs: 4522); “Da’vât”, 55 (hadîs nu: 6389).

⁵⁹⁴ Müslim, “Zikr”, 23 (hadîs nu: 2688).

⁵⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 317. Benzer görüşler için bkz: Ebû Hayyân, *age*, VI, 329.

⁵⁹⁶ İsrâ, 17/8.

kalanı da esir etmiştir ki, bu Hz. Yahyâ'nın kanına karşılık idi. Bundan sonra yüz yıl boyunca Yahûdîler Mecûsîlere kul oldular. Sonra rûmlara köle oldular. Müellif Benî İsrâîl'e olan nimetleri tarihi rivâyetlerle aktardıktan sonra, Yahûdîlerin Tevrât'ın hükmünü unuttuğunu ifâde etmiştir.⁵⁹⁷

4.9. Ebû Muhammed İsmâîl Süddî

Hâşimzâde Enfâl sûresinin 53. âyet-i kerîmesinde geçen ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ / “Bu böyle olmuştur; çünkü Allah, bir topluluğa lutfettiği nimetini, onlar kendilerini değiştirmedikçe değiştirmez” ibâreyi tefsir ederken, Süddî'nin “Allahu Teâlâ Kureyş ve Mekke ehillerine Muhammed (s.a.s.)'i inâm ederken, ona küfürle yaklaşımları sebebiyle, onu Ensâr'a yönlendirdi.” açıklamasına yer vermiştir.⁵⁹⁸

Yûnus sûresinin 88. âyet-i kerîmesinde Mûsâ (a.s.) Firavun ve kavmine verilen nimetlerin hikmetini sorgulamış, daha sonra bu nimetlere karşılık azgınlıklarının cezâsını görmeleri için يٰرَبَّنَا اطْمِسْ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّىٰ يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ / “Ey Rabbimiz! Artık onların servetlerini silip yok et, kalplerine sıkıntı ver; elem veren cezâyı görmedikçe îmân etmesinler de görsünler!” deyip, yakarmıştır. Hâşimzâde “Hz. Mûsâ'nın bedduâsından sonra onlar ve zinetlendikleri her şey taşla döndü.” dedikten sonra, Süddî'nin “Allahu Teâlâ onların tarlalarını, meyvelerini, taâmlarının hepsini taşla çevirdi.” sözüyle desteklemiştir.⁵⁹⁹

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَن رَّا بُرْهَانَ رَبِّهِ / “Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; -eğer Rabbinin işâret ve ikâzını görmeseydi- o da kadını arzulardı.” ibâresiyle⁶⁰⁰ ilgili: “Süddî ve İbn İshâk der: “Ne zaman ki, Züleyhâ Yûsuf'tan murâd almak istedi, onun güzelliğine dair övgülerde bulundu. Yûsuf (a.s.) ise, bu güzelliklerin bâkî olmadığını söyleyip, onu reddetti.” demektedir. Daha sonra âyette geçen لَوْ لَا أَن رَّا بُرْهَانَ رَبِّهِ / “eğer Rabbinin işâret ve ikâzını görmeseydi” ibâresi üzerinde durmuş, “Bu burhân hakkında tefsir sahipleri ihtilâf ettiler. Denildi ki, o Yakûb (a.s.)'ı gördü. Babası ona “ey Yûsuf sen peygamberler soyundan değil misin ki, böyle kötü fiillere yöneliyorsun?” dedi. Başka bir rivâyete göreyse, eliyle

⁵⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 411-412. Aynı görüşler *Tibyân*'da geçmektedir. Ayntâbî, *age*, II, 401-407.

⁵⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 155. Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, III, 369.

⁵⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 238. Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, IV, 147.

⁶⁰⁰ Yûsuf, 12/24.

uyardı da, şehvet uykusundan uyandırdı. Rivâyet olundu ki, Züleyhâ o halette yerinden kalkıp, odasında bulunan putu örttü. Yûsuf (a.s.) bunu niçin yaptığını sordu. Züleyhâ “Beni günah işlerken görmesinden utanıyorum değince, Yûsuf (a.s.) “İşitmeyen, görmeyen, bilmeyen şeyden utanıyorsun. Fakat Allahu Teâlâ’dan hiçbir şey gizli değildir. Ben O’ndan nasıl utanıp, çekinmeyeyim söyleyip, koşmağa başladı.” rivâyetleri zikretmiştir.⁶⁰¹

4.10. Muhammed b. Sâib el-Kelbî

Hâşimzâde Bakara sûresinin 133. âyetinde anlatılan Hz. Yakûb’un ölüm döşeğindeyken evlatlarına yönelttiği مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي / “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” sorusu üzerinde durmuştur. Bu soruyu sormasının sebebini açıklarken Kelbî’nin (ö. 146/763) “Yakûb (a.s.) Mısır’a gidince insanların puta ve ateşe ibâdet ettiklerini görüp korktu ve oğullarına bu nasihatte bulundu.” görüşünü zikretmiştir.⁶⁰²

A‘râf sûresinin 203. âyet-i kerîmesinde geçen لَوْلَا اجْتَنَّبْتَهُمَا / “Sen onlara bir mûcize getirmediğin vakit, ‘Onu da derleyip toptasaydın ya!’ derler.” ibâresini Kelbî’nin “Mekke ehli düşmanlıklarından dolayı Peygamber (s.a.s.)’den âyet getirmesini istiyorlardı. Eğer gecikseydi, onu kendin yapamaz mıydın diye ithâm ederlerdi.” sözünü naklederek açıklamıştır.⁶⁰³ Gerçekte müşriklerin bu tutumu Hz. Peygamber’e (s.a.s.) karşı alaycı davranışlarının bir tezâhürüydü. Nitekim istedikleri mucizeler verilseydi bile, inanmayacakları لَوْلَا اجْتَنَّبْتَهُمَا -daha öncekiler gibi derleyip toptasaydın ya- cevaplarından görülmektedir.

Tevbe sûresinin 30. âyet-i kerîmesinde Yahûdî ve Nasârânın Allahu Teâlâ hakkında uydurdukları iftira وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ / “Yahûdîler ‘Üzeyir Allah’ın oğludur.’ dediler, Hristiyanlar da ‘Mesîh (Îsâ) Allah’ın oğludur.’ dediler.” buyrularak beyân edilmiştir. Müfessir Hz. Üzeyir’in hâşâ Allah’ın oğlu şeklinde isimlendirilmesi hakkında iki rivâyet zikretmiştir. İlkine göre Allahu Teâlâ Yahûdîlerden tabutu aldı ve kalplerinden Tevrât’ı sildi. Daha sonra Hz. Üzeyir’e Tevrât’ı hıfzettirdi. O, Yahûdîlere Tevrât’ı öğretti. Akabinde tâbût Yahûdîlere geri verildi. Tâbûtun içindeki Tevrât’la, Hz. Üzeyir’in öğrettikleri aynı olunca, bu

⁶⁰¹ Hâşimzâde, *age*, II, 287. Ayıntâbî, *age*, II, 280.

⁶⁰² Hâşimzâde, *age*, I, 48. Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzil*, I, 154.

⁶⁰³ Hâşimzâde, *age*, II, 134. Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Mecîd*, II, 439.

nitelendirmede bulundular. Müellif aynı rivâyeti birkaç farklılıklarla Kelbî'den nakletmiştir. Bu farklılıklar, Buhtunnasr Yahûdî âlimleri öldürdüğü için Tevrât'ın unutulmuş olması ve Tevrât'ın yeniden Yahûdîlere verilmesinin tâbûtle değil, bir kimsenin onun yerini göstermesiyle olmasıdır.

Müellif Hz. Îsâ'ya atılan şu iftirânın sebebini ise, şöyle açıklar. Hz. Îsâ'dan seksen bir yıl sonraya kadar ona tâbî olanlar İslâm dinine inanıyor, kıblesine namaz kılıyor ve Ramazân orucunu tutuyorlardı. Bundan haz etmeyen Yahûdîler onlara savaş açtı. Yûlis isimli komutanları onlara zulüm edip, öldürüyordu. Bir vakit sonra Nasrânîlik'i kabul edip, bir yıl kiliseden çıkmadı. Çıkınca da “Îsâ ne insandır, ne de cisimdir. Böyle ki, o Tanrı'nın oğludur.” dedi. Bunu Yakûb isimli birine öğretti. Melekâ (?) isimli biri de -hâşâ- “Îsâ Allah'tır. O Tanrılıktan zâil olmaz.” dedi ve daha sonra ikisi şarap içti.⁶⁰⁴ Taberî konuyla ilgili iki görüş zikretmiştir ki, Bunlardan birincisine göre, وقالت اليهود / “Yahûdîler dediler” ile kasdolunan tek bir kişi Finhâs'tır. Diğer görüşe göreyse, bir grup Yahûdî böyle bir iddiada bulunmuştur. Daha sonra عَزِيزُ ابْنُ اللَّهِ / “Üzeyir ibnullah'tır” iftirâsı hakkında İbn Abbâs'tan rivâyetle, Hâşimzâde'nin naklettiği ilk rivâyete yer vermiştir.⁶⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, Hz. Üzeyir hakkında benzer rivâyete yer vermiş, Hz. Îsâ hakkındaki iftirânın sebebine dair iki görüş zikretmiştir. Bunlardan ilki, Hz. Îsâ'nın mucizevî doğumu, ikincisiyse, ölüleri diriltme, körleri, alaca hastalarını iyileştirmesi gibi mucizeleridir.⁶⁰⁶

Sâd sûresinin 31. âyet-i kerîmesinde إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِبَادُ / “Bir gün akşama doğru alımlı, soylu koşu atları önüne getirildiğinde” buyrulmaktadır. Hâşimzâde الصَّافِنَاتُ kelimesi hakkında “Öyle atlara denir ki, üç ayağı üzerinde muhkem durup, dördüncü ayağının tırnağını yere dikmektedir.” demektedir. Müellif bu atlar hakkında Kelbî, İkrime ve Mukâtil'in görüşlerine yer vermiştir. Hâşimzâde: “Kelbî der ki, “Süleymân (a.s.) Dimaşk veya Nüsaybin üzerine gazve edip, oradan bin at ganimet almıştı.” İkrime: “Hasan'dan rivâyettir ki, o deryadan çıkmış, kanatlı atlardı.” Mukatîl:

⁶⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 175-7.

⁶⁰⁵ Taberî, *age*, XI, 308-309.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 577-578.

“Dâvûd (a.s.)’dan bin at mîrâs kalmıştı.” kavillerini zikretmiştir.⁶⁰⁷ Üç görüşü de Beğavî zikretmiştir.⁶⁰⁸

Necm sûresinin 21. âyetinde وَلَهُ الذَّكْرُ وَلَهُ الْأُنثَى / “Erkek çocuklar size de kızlar O’na öyle mi?” buyrulmuştur. Hâşimzâde ilgili hususun tefsirinde Kelbî’nin “Müşrikler dediler ki, putlar ve melekler hepsi Allahu Teâlâ’nın kızlarıdır. Bizim onlara olan ibâdetimiz, onlar bizim için Allah’a şefâatçi olmaları sebebiyledir.” görüşünü zikretmiştir.⁶⁰⁹ Beyzâvî de geçen görüşler bu şekildedir.⁶¹⁰

4.11. Mukâtil b. Süleymân

Bakara sûresinin 258. âyetinde İbrâhîm (a.s.) ile Nemrûd arasında geçen diyalogu haber vermektedir. Hâşimzâde âyette geçen إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ / “İbrâhîm ‘Rabbim hayat veren ve öldüren’ deyince o, ‘Hayat veren ve öldüren benim’ dedi.” ibâresi hakkında “Nemrûd idâm emri verilen birini azat etti, günahsız birini de öldürdü ve: “Ölüyü dirilttim, diriye öldürdüm” dedi.” dedikten sonra bu âyetin tefsirinde ehl-i tefsirin ihtilâf ettiğini bildirmiştir. Müfessir ilk görüşü Mukâtil’in “Ol vakit ki, İbrâhîm (a.s.) putları kırdı, Nemrûd onu zindana attı. Ateşe atmak hükmünü verince, âyetteki soruyu sordu.” açıklamasını zikrederek açıklamıştır. İkinci görüşe göreyse, bu tartışma ateşe atıldıktan sonra olmuştur. Bu görüşün deliliyse, “Kıtlık zamanı Nemrûd buğday dağıtır. “İlâhın kimdir?” diye sorar. “Sensin” diyene verirdi. Bu tartışma da İbrâhîm (a.s.) buğday için geldiğinde gerçekleşti.” rivâyetidir. Müfessir akabinde “Hz. İbrâhîm’in çuvalına kum doldurarak götürdü. Ev ehli onu açıncaysa, un oldu. Ekmek yapıp Hz. İbrâhîm’e sunduklarında nereden oldu diye sordu. Hz. İbrâhîm (a.s.) Allah’ın lütfunu anlayınca şükretti.” demektedir.⁶¹¹ Her iki rivâyete Beğavî yer vermiştir.⁶¹²

İnsanın yaptıklarından dolayı işlediği tüm amelleri karşısında göreceği ve büyük bir azâbla uyarıldığı o müthiş günden bahseden Nebe sûresinin 40. âyet-i kerîmesinde وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ ثَرِيًّا buyrulmaktadır. Müellif ilgili âyeti tefsir ederken, Mukâtil’in

⁶⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 55.

⁶⁰⁸ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VII, 88.

⁶⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 238.

⁶¹⁰ Beyzâvî, *age*, II, 440.

⁶¹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 105.

⁶¹² Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, I, 315-316.

“Kıyâmet gününde Allahu Teâlâ vuhûşu ve tüm can sahiplerini cem edip, birbirlerine olan düşmanlıklarını ayırarak boynuzludan boynuzsuzun hakkını alıp verir. Sonra “hepiniz toprak olun” diye emreder. Kâfirler onları görüp, keşke dünyada domuz suretinde olup, şimdi de toprak olaydım” der. Kâfirlerden maksat iblîstir ki, Âdem (a.s.) topraktan yaratıldığında onu küçümsemiş, kendisinin ateşten yaratılmasıyla övünmüştü. Kıyâmet günü Hz. Âdem’e ve mü’minlere verilen kerâmet ve rahmeti gören İblîs, kendine ve evlatlarına yetişen zorluk ve mihnet sebebiyle, “Ben de onlar gibi topraktan yaratılmış olsaydım” diye temennî eder.” görüşüne yer vermiştir.⁶¹³ Beğavî ilgili görüşü Mukâtil’e izâfe ederek nakletmiştir.⁶¹⁴

Burûc sûresinin 4. âyet-i kerîmesinde قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ / “O çukurları, hazırlayanlar mahvolmuşlardır!” buyrularak Ashâb-ı Uhdûd’a dikkat çekilmiştir. Hâşimzâde âyetin tefsirinde “Hükümdâr, Necrân’dan Himyer hükümdârlarından Yûsuf Zü’n-Nüvâs’tır veya başkasıdır.” demekte ve devamında Ashâb-ı Uhdûd kıssasını anlatmaktadır. Daha sonra Mukâtil’in “Ateş hendeği üç yerde; birincisi Necrân’da, ikincisi Şâm’da, üçüncüsü Fârs’da vâkî olmuştur. Şâm’dakini Batlamyus, Fârs’dakini Buhtu’n-Nasr yakmıştır. Bu ikisi hakkında Kur’ân’da bir şey nâzil olmamıştır. Kur’ân’da sadece Ashab-ı Uhdûd hakkında kıssa nâzil olmuştur. Rabî‘ b. Enes’in “Ateş, ateşe atılan mü’minleri yakmadan Allahu Teâlâ ruhlarını kabzetti. O ateş ise, hendeklerin etrafına sıçrayıp, kâfirleri yaktı.” görüşüne yer vermiştir.⁶¹⁵ Müellifin Ashâb-ı Uhdûd hakkında zikrettiği rivâyetler tefsirlerin çoğunda geçmektedir.⁶¹⁶ Hâşimzâde’nin Mukâtil’den naklettiği görüşü Hâzin ‘denildi’ diyerek zikretmiştir.⁶¹⁷ İbn Âşûr ise, Mukâtil’den rivâyetle nakletmiştir.⁶¹⁸

4.12. İbn Cüreyc

Hâşimzâde Mâide sûresinin 48. âyet-i kerîmesinde geçen وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ / “(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitâpları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitâbı hak ile indirdik.” ibâresi hakkında İbn Cüreyc’den (ö. 150/767) rivâyet edilen “Kur’ân kendinden önceki kitaplar üzerinde

⁶¹³ Hâşimzâde, *age*, IV, 395.

⁶¹⁴ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 318-319.

⁶¹⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 415.

⁶¹⁶ Taberî, *age*, XXIV, 272-278; Zemahşerî, *age*, 1191-1192; Beyzâvî, II, 584-585.

⁶¹⁷ Hâzin, *age*, V, 413.

⁶¹⁸ İbn Âşûr, *age*, XXX, 241-242.

emindir. O şey ki, Ehl-i Kitâb kitaplarında haber verdiler. Eğer o haberler Kur’ân’da varsa, onu tasdik edin, yoksa yalan sayınız.” rivâyetini zikretmiştir. Müellif daha sonra âyet-i kerîmenin devamında *وَأَجِدْهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً* / “Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik. Allah dileyseydi sizi tek bir ümmet yapardı.” buyrulmuş, “Bu hitâb Mûsâ (a.s.), Îsâ (a.s.) ve Muhammed (s.a.s.)’in ümmetlerine hitâbtır. Tevrât, İncil ve Kur’ân’ın her biri için farklı şeriatler vardır. Din ise, birdir. O da tevhîddir.” açıklamasını yapmıştır.⁶¹⁹ İlgili rivâyeti Sa‘lebî zikretmiştir.⁶²⁰

Şuâra sûresinin 52. âyetinde *وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكَ مُتَّبَعُونَ* / “Mûsâ’ya, “Kullarımı geceleyin yola çıkar, çünkü takip edileceksiniz.” diye vahyettik.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili âyetin tefsirinde “İbn Cüreyc der ki, Allahu Teâlâ Mûsâ’ya (a.s.) emretti ki, Benî İsrâîl’den her dört ev ahâlisini bir eve cem etsin. Kuzuları kesip, evlere serpsinler. Ekmeklerini pişirip, gece seninle beraber yola çıksınlar. Denize varana dek durmadan gitsinler. Allahu Teâlâ’nın emriyle melekler Firavun kavminin büyüklerini öldürdü. Sabah kalkınca bunlardan haberdâr olan Firavun Mûsâ (a.s.) takibe koyuldu.” aktarımında bulunmuştur. Müellif buna benzer başka bir rivâyette nakletmiş, ilâve olarak Benî İsrâîl’in Hz. Yûsuf’un vasiyeti üzere onun nâşını kendileriyle beraber götürdüklerini, Hz. Yûsuf’un gizli kabrini Cennette Mûsâ (a.s.) ile evlenmek şartıyla yaşlı bir kadın haber verdiğini bildirmiştir.⁶²¹ Hâşimzâde’nin İbn Cüreyc’den naklettiği ilgili rivâyet kaynaklarda geçmektedir.⁶²²

4.13. Ebû’l-Âliye er-Riyâhî

Muhammed sûresinin 33. âyet-i kerîmesinde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ* / “Ey îmân edenler! Allah’a itaat edin, resûle itaat edin ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın.” buyrulmuştur. Ebu’l- Âliye’nin (ö. 90/709) “Peygamber’in (s.a.s.) sahâbilerinin itikâtları onun üzerindeydi ki, ihlâsla günah zarar etmez. Fakat şirkle amel menfâat vermez. Bu âyet nâzil olduğunda büyük amellerin batıl/habt olduğunu bildiler.” sözüne yer vermiştir.⁶²³ İlgili görüşe Beğavî tefsirinde yer vermiştir. Muhakkik bu

⁶¹⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 283.

⁶²⁰ Sa‘lebî, *age*, IV, 73-74.

⁶²¹ Hâşimzâde, *age*, III, 233.

⁶²² Taberî, *age*, XVII, 575; Beğavî, *age*, VI, 113.

⁶²³ Hâşimzâde, *age*, IV, 190.

rivâyet hakkında “Muhammed b. Nasr el-Mervezî” ‘*Namazın şanının yüceltilmesi*’ babında isnâdı ‘zayıf’ olarak tahrîc etmiştir.” beyânında bulunmuştur.⁶²⁴

4.14. Hâlid b. Ma’dân

Müellif *نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ* / “*Biz bu Kur’ân’ı sana vahyetmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz.*” buyrulduğu Yûsuf sûresinin 3. âyet-i kerîmesi hakkında “Bu kıssanın güzelliği ondandır ki, - içerisinde- ibret, hüküm/hikmet, fâide vardır ki, onunla din ve dünya ıslâh olunur.” demiştir. Daha sonra Hâlid b. Ma’dân’ın (ö. 103/721) “Sûrey-i Yûsuf ve Sûrey-i Meryem’i Cennet ehli Cennette hayran kalarak dinlerler.” ve İbn Atâ’nın (ö. 309/922) “Sûrey-i Yûsuf’u hüznü bir dinlerse, onunla istirahat eder, dinlenir.” ifâdelerine yer vermiştir.⁶²⁵ Zikrolunan her iki ifâdeyi Beğavî nakletmiştir.⁶²⁶

4.15. Yezîd b. Ebî Habîb

Enfâl sûresinin 15. âyet-i kerîmesinde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفَا فَلَا* / “*Ey Mü’minler! İnkâr edenlerle savaşta karşı karşıya gelince onlara arkanızı dönüp kaçmayın.*” buyrulmaktadır. Müellif ilgili âyeti tefsir ederken bu âyetin hükmünde ulemânın ihtilâf ettiğini belirtmiştir. Ebû Saîd’in “Bu hüküm ancak Bedr ehli hakkındadır ki, onlara inhizâm, yani dağılmak câiz değildi. Çünkü Peygamber (s.a.s.) onlarla beraber idi.” görüşüne yer verdikten sonra Yezîd b. Ebî Habîb’in (ö. 128/745) “Allah Cehennemî Bedr gününde kaçanlar için vâcib etmiştir. Nitekim Uhud günü kaçanlar için *إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ*”⁶²⁷ denilmiştir. Yine Hüneyn günü kaçanlar için *ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ*”⁶²⁸ denmiştir.” ve Atâ b. Ebî Rebâh’ın (ö. 114/732) “Bu âyet *الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ*”⁶²⁹ âyetiyle mensûhtur.” görüşlerini zikretmiştir. Müellif daha sonra “Düşmanın iki katından fazlasına karşı geri çekilmek câiz olur.” demektedir.⁶³⁰ Hâşimzâde’nin zikrettiği görüşlere Taberî de tefsirinde zikretmiştir.⁶³¹

⁶²⁴ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VII, 290.

⁶²⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 280.

⁶²⁶ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, IV, 212.

⁶²⁷ “Sizden bozguna uğrayanlar var ya, sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytân onların ayaklarını kaydırmıştı.” Âl-i İmrân, 3/155.

⁶²⁸ “Nihâyet geriye çekilmeye başlamıştınız.” Tevbe, 9/25.

⁶²⁹ “-Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de- şu andan itibâren yükünüzü hafifletti.” Enfâl, 8/66.

⁶³⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 141.

⁶³¹ Taberî, *age*, XI, 79-82.

4.16. Cafer es-Sadık

Hâşimzâde لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَيْكُمْ / “Kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve O’nun size verdikleriyle şıarmayasınız diye (böyle yapmıştır).” buyrulduğu Hadîd sûresinin 23. âyet-i kerîmesinin tefsirinde Câfer es-Sadık’ın “Mefkûde niçin gidiyorsun o sana hepsini geri vermez/iade etmez. Ve hazırdakini niçin seviyorsun ölüm onu terk etmez.” sözüne yer vermiştir.⁶³²

⁶³² Hâşimzâde, *age*, IV, 277. Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 40; Kurtubî, *age*, XX, 265.

İKİNCİ BÖLÜM
TEFSÎRU'L-KUR'ÂNI'L-AZÎM'DE
DİRÂYET TEFSİRİ

1. HÂŞİMZÂDE’NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

1.1. Ulûhiyyet

Kelâm ilminin⁶³³ mihenk taşlarından birini ‘Ulûhiyyet’ konusu oluşturmaktadır. Üsûlu selâsenin ilkinin oluşturan ilgili bölüm Yüce Allah’ın varlığı ve birliğinin delillendirilmesi,⁶³⁴ sıfat⁶³⁵ ve isimlerini,⁶³⁶ ru’yetullâh⁶³⁷ gibi meseleleri ihtivâ etmektedir. Kelâm ilminin tedvîniyle birlikte İslâm âlimleri zamanın ihtiyacına binâen, Ulûhiyyet konusunu kapsamlı şekilde ele almış, sistemlerine uygun deliller ekseninde görüş beyân etmiştir. Başta Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile olmak üzere farklı görüşler bildirmişlerdir. Hâşimzâde ulûhiyyet konusunda Ehl-i Sünnet çizgisini korumuş, âyetlere bu perspektiften yaklaşmıştır.

1.1.1. Allah’ın Varlığı ve Birliği

Hâşimzâde’nin Allah tasavvuru Kur’ân’ın ve onu beyân eden Sünnet’in Allah tasavvuruyla aynıdır. Allahu Teâlâ tektir, bir ortağı/şerîki yoktur,⁶³⁸ şirkten ve her türlü eksiklikten münezzehtir.⁶³⁹ Ne evlat sahibi olmuş, ne padişâhlığında bir yardımcısı veya muâvini vardır, ne de kendine velî veya vekîl tayîn etmiştir. Onun azamet ve celâline

⁶³³ Kelimenin çoğulu olan kelâm sözlükte ‘yaralamak, etkilemek’ anlamındaki kelm kökünden türemiş bir isim olup “bir fikri tam olarak anlatan söz” demektir. Kelâm ilmi konusu, amacı ve ekolleri dikkate alınarak farklı şekillerde tanımlanabilir. Konusuna göre yapılan tanımların bir kısmı Allah’tan başka nübüvveti, bir kısmı da Âhireti tarifi kapsamında almakla yetinmiş, bir kısmı imanın üç temel esasına da yer vermiştir. Buna göre kelâm “Allah’ın zâtından ve sıfatlarından, nübüvvet konularından, başlangıç ve sonuç itibarıyla kâinatın hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.” Yavuz, “Kelâm”, *DİA*, XXV, 196-203, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

⁶³⁴ Mâturidî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, thk: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Ârûcî, 77, İstanbul: Mektebetü’l-İrşâd/İrşâd Kitap Yayın Dağıtım ve Beyrût: Dâru Sâdır, 2001; Neseffî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu‘temid, *et-Temhîd fî Usûli’d-Dîn ev et-Temhîd li-Kavâidi’t-Tevhîd*, thk: Muhammed Abdurrahmân eş-Şâğûl eş-Şâfi’i el-Eş’ârî, 23, Kâhire: Mektebü’r-Ravzati’s-Şerîfe li’l-Bahsili’l-İlmiyyi, 2006; İbn Teymiyye, *Risâletü’t-Tedmuriyye*, 60, Mektebetü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, ty.

⁶³⁵ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Usûlü’d-Dîn*, 90-108, İstanbul: Matbaatu’d-Devle, 1928; Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbü’rî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’r-Edilleti fî Usûli’l-İ’tikâd*, tak: Muhammed Yûsuf Mûsa ve Alî Abdulmun’im Abdulhamit, Nşr: Mektebetü’l-Hancî, 61-141, Mısır: Matbaatu’s-Saâde, 1950.

⁶³⁶ Bağdâdî, *age*, 114-130; Cüveynî, *age*, 141-155.

⁶³⁷ Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî, *el-Kifâyetu fî’l-Hidâyeti*, thk: Muhammed Ârûcî, 148-165, Beyrût: Dâru İbn Hazm/İstanbul, İSAM, 2014.

⁶³⁸ Zümer, 39/4, Hâşimzâde, *age*, IV, 66; Zümer, 39/29, Hâşimzâde, *age*, IV, 74;

⁶³⁹ Bakara, 2/116, Hâşimzâde, *age*, I, 42; Nisâ, 4/171, Hâşimzâde, *age*, I, 258; A‘râf, 7/190, Hâşimzâde, *age*, II, 130; Enbiyâ, 21/22, Hâşimzâde, *age*, III, 91.

ta'zîm etmekle bu üç husustan tenzîh edilmelidir.⁶⁴⁰ Zâtında ve sıfatında mecîd, büyüklük, kerem, şeref sâhibi, her işinde gâlip, kudret sahibidir.⁶⁴¹ O ma'bûd bi'l-Hakk'tır.⁶⁴² Yüce Allah'ın fiillerinde hiç kimsenin iştirâkı yoktur. Eşyada dilediği şeyi emreder, emrini tenfîz eder. Emrine karşı gelebilecek de yoktur. Rübûbiyyet ve ferdâniyeti ta'zîm edilecek, âlemlerin Allah'ı ve sahibidir.⁶⁴³ Âyetlerde zikrolunan evrene ait tüm olgular Yüce Allah'ın birliğine, cömertliğine, hikmetine ve kemâl kudretine işâredir.⁶⁴⁴

1.1.2. Allah'ın Sıfat ve İsimleri

'Sıfat' kelimesi sözlükte mastar olarak 'bir varlığın nitelik hâl ve özelliklerini belirtmek', isim olarak ise, 'tanınmasını sağlayan hâl ve nitelik' anlamına gelmektedir. İstilahî anlamdaysa, 'Allah'ın insanlar tarafından bilinmesini sağlayan, zâtına nisbet edilen mânâ ve mefhûm şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁴⁵ el-Esmâ'ü'l-Hüsna terkîbi naslarda Allah'a nisbet edilen isimleri ifâde eder. Sadece Kur'ân'da geçen ilâhî isimler yüzden fazladır; muhtelif hadîslerde Allah'a nisbet edilen başka isimler de mevcuttur. Mezkûr ter kibin geniş anlamıyla bunların hepsini kapsamakla birlikte terim olarak daha çok doksan dokuz ismi içerdiği kabul edilir.⁶⁴⁶ İsim ve sıfat terimlerinin kullanımı ilk defa Ebû Hanîfe'de görülmüşse de bu iki terim arasındaki ince fark Mâturîdî tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. V. (XI.) Yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan esmâ ve sıfatlara dair kaleme alınan eserlerde form itibâriyle sıfat olanlar isim, diğerleriye sıfat olarak tasnîf edilmiştir. Aslında sıfat için yapılabilecek en özlü tarîf "Allah'ın zâtına nisbet edilen mânâ" şeklindedir. Bu mânâ ve muhtevânın kelime çeşidi bakımından isim, fiil, sıfat veya zarf olması konunun özünü etkilemez.⁶⁴⁷ Selef âlimleri, Eş'âriyye ve Mâturidiyye'ye göre, Yüce Allah'ın zâtı gibi ezeli sıfatları vardır ki, bunları zâtıyla aynileştirmek inkâra götürdüğü için kabul edilemez. Zîrâ Yüce Allah ilmiyle Alîm,

⁶⁴⁰ İsrâ, 17/111, Hâşimzâde, *age*, II, 440.

⁶⁴¹ Burûc, 85/14-15, Hâşimzâde, *age*, IV, 417.

⁶⁴² Âl-i İmrân, 3/2, Hâşimzâde, *age*, I, 120.

⁶⁴³ A'râf, 7/54, Hâşimzâde, *age*, II, 77.

⁶⁴⁴ Bakara, 2/22, Hâşimzâde, *age*, I, 8; Yûsuf, 12/105, Hâşimzâde, *age*, II, 318.

⁶⁴⁵ İsfahânî, *age*, 525; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 272-273, Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1985; Fîrûzâbâdî, *age*, 1758; Çelebi, İlyâs, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 100-106, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

⁶⁴⁶ Topaloğlu, "Esmâ-i hüsnâ" *DİA*, XI, 404-418, İstanbul: TDV Yayınları, 1995; Geniş bilgi için bkz: Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Kitâbü'l-Esmâi ve's-Sıfât*, thk: Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, I, 19-34, Cidde: Mektebetu's-Sevâdî li't-Tevzî' 1993.

⁶⁴⁷ Çelebi, a.y.

kelâmıyla Mütakellim'dir.⁶⁴⁸ Mu'tezile'ye göreyse, sıfatlar taaddüdü'l-kudemâ'ya sebebiyet vereceğinden kabul edilemez. Nitekim Allah ezeli zâtıyla bilir, görür, işitir, vd.⁶⁴⁹ Sıfatlarla ilgili izâhlarda Ehl-i Sünnet akîdesinin sınıflandırması esas alınmıştır.

a) Zâtî Sıfatlar

Yüce Allah'ın zâtına münhasır olup, diğer varlıkların bu sıfatlarla vasıflanması mümkün değildir. Bu sıfatlar Vücûd, Kıdem, Bekâ Vahdâniyyet, Muhâlefetün li'l-Havâdis, Kıyâm bi nefsihî olmakla altı sınıfta değerlendirilmiştir. Bununla beraber Allah'ın zâtına lâayık olmayan niteliklerden ve yarattıklarına benzemekten, kemâlin zıddını teşkil edip Allah'ı her türlü âcizlik, eksiklik ve yaratılmışlık özelliklerinden tenzîh ettiği için 'selbî sıfatlar' olarak da isimlendirilmiştir.⁶⁵⁰ Hâşimzâde'ye göre, Allahu Teâlâ Vâcibu'l-Vucûd'dur. Kadîmdir, asıldır, tüm varlıklar yok olduktan sonra da O bâkî kalacaktır. Evveldir -ki, esbâb O'ndan başlamaktadır.- ve Âhir'dir -Nihâyeti yoktur-. Pek çok delil ile vücûdu/mevcûdiyeti zâhirdir. Ve hakîkî zâtı bâtındır. O'nun sonuna/kühüne akıl erişemez.⁶⁵¹ Tektir,⁶⁵² Misli gibi şey yoktur ki, O'na beraber ve münâsib olsun.⁶⁵³ Sıfat sâhiplerine benzemez, (cismânî) sıfatlardan pâk ve münezzehtir.⁶⁵⁴ Zâtında eczâdan münferiddir. Çünkü o cisim değildir.⁶⁵⁵

b) Sübûtî Sıfatlar

Sübûtî sıfatlar Hayât, İlim, Semi', Basar, İrâde, Kudret, Kelâm -Mâturîdîyye ekolü 'tekvîn/yaratma' sıfatını da sübûtî sıfatlara ilâve etmiştir.- dir.⁶⁵⁶ Hâşimzâde'ye göre de, Allahu Teâlâ hayat sahibidir, bâkî ve dâimîdir.⁶⁵⁷ Her şeyi kâmil şekilde; gizlisini, açığını, işin hakikatini, yeryüzünde ve göklerde olan tüm gaybî haberleri, ne olup ne olacağını bilen ezeli ilim sahibidir.⁶⁵⁸ Büyük küçük her türlü şeyi gören, her

⁶⁴⁸ Mâturidî, *age*, 108-151; Nesefî, *age*, 40-64.

⁶⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, III. Baskı, thk: Abdülkerîm Osmân, 173-174, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.

⁶⁵⁰ Çelebi, a.y.

⁶⁵¹ Râhmân, 55/26-28, Hâşimzâde, *age*, IV, 255; Hadîd 57/3, Hâşimzâde, *age*, IV, 270.

⁶⁵² Bakara, 2/135, Hâşimzâde, *age*, I, 48.

⁶⁵³ Şûrâ, 42/11, Hâşimzâde, *age*, IV, 127.

⁶⁵⁴ Furkân, 25/58, Hâşimzâde, *age*, III, 215.

⁶⁵⁵ İhlâs, 114/1-4, Hâşimzâde, *age*, IV, 463-464.

⁶⁵⁶ Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer b. Burhâneddîn Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, II, 72-110, Columbia University Libraries, 1961.

⁶⁵⁷ Bakara, 2/255, Hâşimzâde, *age*, I, 103.

⁶⁵⁸ Bakara, 2/29, Hâşimzâde, *age*, I, 11; Bakara, 2/33, Hâşimzâde, *age*, I, 13; Bakara, 2/115, Hâşimzâde, *age*, I, 42; Fâtır, 35/11, Hâşimzâde, *age*, III, 431; Fussilet, 41/47, Hâşimzâde, *age*, IV, 122.

şeyi işitendir.⁶⁵⁹ Allahu Teâlâ dilediğini yapar, buna itirâz edecek veya def edecek yoktur⁶⁶⁰ Her şeye kâdirdir.⁶⁶¹ Nihâyeti bulunmayan kelâm sahibidir.⁶⁶² Müellif ‘kelâm’ sıfatını açıklarken, Yüce Allah’ın beşerle konuşmasını Şûrâ sûresinin 51. âyetinde buyrulduğu şekilde gerçekleştiğini bildirmiş, kelâm sıfatının mahlûkâtın sıfatından âlî ve münezzeh olduğunu, dünyada görülmez ve konuşması kendi hikmeti çerçevesinde olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶³ Örneğin Mûsâ (a.s.) ile konuşmasını perde arkasında/vasıtasız vahiy ile konuşma olarak değerlendirmiştir.⁶⁶⁴

c) Haberî Sıfatlar

Haberî sıfatlar “Allahu Teâlâ’nın Zât, Sıfatları ve Fiilleri ile ilgili müteşâbihât” başlığı altında ele alındığı için burada, müfessirin ilgili hususları Ehl-i Sünnet akîdesi çerçevesinde ele aldığını ve te’vîl ettiğini söylemekle yetineceğiz.

d) Allah’ın İsimleri

Hâşimzâde A’râf sûresinin 180. âyetinde geçen وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا / “En güzel isimler Allah’ındır; bu güzel isimlerle O’na duâ edin.” ibâresinin açıklamasında “Rivâyet olundu ki, bir kişi namazda Allah ve Rahmân ismiyle duâ etti. Mekke müşrikleri dediler ki, Muhammed ve onun ashâbı bir Allah’a ibâdet ediyorlar. Fakat sebep nedir ki, iki isim zikrediyorlar. Bu sebeple bu âyet nâzil oldu.” demektedir. Müellif akabinde Peygamber Efendimizin إِنَّ اللَّهَ تِسْعَةٌ وَتِسْعِينَ اسْمًا مِنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ / “Allahu Teâlâ’nın doksan dokuz ismi var. Bir kimse ki, O’nu mânâlarıyla bilirse, o, Cennete girer.” hadîsini⁶⁶⁵ örnek vererek “Çünkü her bir isme göre amel eder. Misâl, er-Rezzâk dedikte, Allahu Teâlâ’nın rızık veren olduğunu bilir. Buna inanıp, başkasından tamahını çeker/istemez. ‘ed-Dârû ve-n Nâfi’ dedikte hayır ve şerrin cümlesinin Allah’ın kudretinde/ihtiyârında olduğunu bilir. Menfaate şükreder, zarara sabreder. Diğer isimler de böyledir.” îzâhını yapmıştır. Daha sonra müellif “İmâm

⁶⁵⁹ Nisâ, 4/58, Hâşimzâde, *age*, I, 1212; Nisâ, 4/134, Hâşimzâde, *age*, I, 245; Kehf, 18/26, Hâşimzâde, *age*, III, 13; Lokmân 31/28, Hâşimzâde, *age*, III, 365

⁶⁶⁰ Hûd, 11/107, Hâşimzâde, *age*, II, 275; Hac, 22/14, Hâşimzâde, *age*, III, 119; Burûc, 85/16, Hâşimzâde, *age*, IV, 417.

⁶⁶¹ Bakara, 2/20, Hâşimzâde, *age*, I, 8; En’âm, 6/96, Hâşimzâde, *age*, II, 35; Rûm, 30/54, Hâşimzâde, *age*, III, 355; Mülk, 67/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 331.

⁶⁶² Kehf, 18/109, Hâşimzâde, *age*, III, 37.

⁶⁶³ Hâşimzâde, *age*, IV, 137.

⁶⁶⁴ Bakara, 2/253, Hâşimzâde, *age*, I, 102; Nisâ, 4/164, Hâşimzâde, *age*, I, 255; Şûrâ, 42/51, Hâşimzâde, *age*, IV, 137.

⁶⁶⁵ Buhârî, “Şurût”, 18 (hadîs nu: 2736).

Buhârî der: Bu isimlerin ezber bilinmesi daha güzeldir. Bu sebeple sonuncu rivâyette *من حفظها من احصاها* yerine *gelmiştir.*” ilâvesini yapmıştır. İlgili hadîsi İmâm Buhârî Ebû Hureyre’den rivâyetle, sahîh senedle zikretmiştir.⁶⁶⁶

Müellif âyet-i kerîmenin devamında geçen *وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ* / “O’nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın.” ibâresi hakkındaysa, “Allahu Teâlâ’nın isminde ilhâd edenlerden maksat müşriklerdir. Müşrikler Allah’ın isimlerini çarpıtarak (harfleri eksilterek veya artırarak) putlarını isimlendirdiler. Örneğin el-Lât ismi ‘Allah’ ism-i celîlinden, ‘el-Uzzâ’ ismini ‘el-Azîz’den’, ‘Menât’ ismi ise, ‘el-Mennân’ dandır.” demektedir. Hâşimzâde Yüce Allah’ın isimleri hususundaki ilhâd hakkında başka bir görüşe yer vererek, “Meânî tefsirinde denir ki, Allah’ın isimlerinde ilhâd o şeydir ki, Allah’ı, ne Kitabullah’da, ne de Sünnet-i Resûl’de geçen, kendini isimlendirmedeği bir isimle isimlendirmektir.” ilâvesini yapmıştır.⁶⁶⁷ Ayrıca Haşr sûresinde geçen *هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى* / “O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah’tır. En güzel isimler O’nundur.” ibâresinin⁶⁶⁸ tefsirinde bu isimlerin irâde etmek, ihsân etmek gibi şer’î ve akılda mânâlarının bulunduğunu bildirmiştir.⁶⁶⁹ Genel olarak âyet sonlarında zikrolunan isimleri âyetin öncesiyle ilişkilendirmiş, anlama mutâbık olarak îzâh etmiştir.

1.1.3. Allah’ın Fiilleri

Yüce Allah’ın fiillerinin irâdî veya zorunlu olması hususu müzâkere edilmiştir. Mu‘tezile’ye göre, kullar için aslâhı yaratmak Allahu Teâlâ için zorunludur.⁶⁷⁰ Ehl-i Sünnet’e göreyse, Yüce Allah fiillerinde muhtardır. İslâm âlimlerinin üzerinde ittifâk ettikleri fiillerde Hâşimzâde’nin Allah tasavvuru aynıdır. Nitekim Hâşimzâde’ye göre de Allahu Teâlâ kusursuz yaratan/tahlîk,⁶⁷¹ dilediği şekilde suret veren,

⁶⁶⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 12 (hadîs nu: 7392).

⁶⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 127.

⁶⁶⁸ Haşr, 59/24.

⁶⁶⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 298.

⁶⁷⁰ Türker, Ömer, “İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî’nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2007, 1-24, 4-5.

⁶⁷¹ En‘âm, 6/102, Hâşimzâde, *age*, II, 37; Ra‘d, 13/16, Hâşimzâde, *age*, II, 328.

şekillendiren/tasvîr⁶⁷² hayat veren/ihyâ ve öldüren/imâte,⁶⁷³ rızıklandıran/tezrîk,⁶⁷⁴ nimetlendiren/in‘âm⁶⁷⁵ mağfîret eden,⁶⁷⁶ mükâfat veren⁶⁷⁷ ve cezâlandırandır.⁶⁷⁸ Bu fiillerin keyfiyetine gelinceyse, Ehl-i Sünnet akâidesine göre îzâhlarda bulunmuştur.

a) Kulların Fiillerinin Yaratılması

Kelâm ilminin tedvîniyle beraber tartışılan hususlardan biri Yüce Allah’ın kulların fiillerini yaratması konusudur. Örneğin Kaderiyye’ye göre, fiiller sadece insan irâdesiyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ilâhî kaderi reddetmekte.⁶⁷⁹ Bu görüşün kutbunda Cebriyye’nin görüşü durmaktadır. Cebriyye’ye göre, ihtiyârî fiillerde insanların irâdesi bulunmamakta, ilâhî irâde ve kudretin zorlayıcı tesiriyle gerçekleşmektedir.⁶⁸⁰ Ehl-i Sünnet’e göreyse, kulların fiilleri irâde ve ihtiyârlarıyla ortaya çıkmaktadır. Fakat tüm bu fiilleri Allahu Teâlâ takdîr etmiş ve kulları için yaratmıştır.⁶⁸¹ Hâşimzâde’nin görüşünü tesbît etmek için konuyla ilgili kazâ ve kader, hidâyet ve dalâlet, hüsn ve kubh, konuları kısaca ele alınacaktır.

b) Kazâ ve Kader

Literatürde kader ve kazâ kelimeleri Allah’ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifâde eder. Sözlükte ‘gücü yetmek, planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızıkını daraltmak” gibi mânâlara gelen kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” diye tarîf edilir. ‘Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek’ anlamlarındaki kazâ ise “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin

⁶⁷² Hâşimzâde Âl-i İmrân 3/6 âyetinde geçen ‘tasvîr’i tefsir ederken, “O Allahu Teâlâ anne karnında sizi çeşit çeşit halk etti. Misâl: Erkek ve dişi, beyaz ve siyah, güzel ve çirkin, tam/kusursuz ve yarım/engelli dilediğini yapar.” demektedir. Müllifin yorumu kelâmî bir yaklaşımdan ziyâde, insanların algılarına uygun bir açıklama olarak değerlendirilebilir. Konuyla ilgili diğer örnekler; Teğâbün, 64/3, Hâşimzâde, *age*, IV, 316; İnfitâr, 82/8, Hâşimzâde, *age*, IV, 406; Tîn 95/4, Hâşimzâde, *age*, IV, 442.

⁶⁷³ Bakara, 2/28, Hâşimzâde, *age*, I, 11; Mü’min, 40/68, Hâşimzâde, *age*, IV, 106.

⁶⁷⁴ Hûd, 11/6, Hâşimzâde, *age*, II, 246; İsrâ, 17/30, Hâşimzâde, *age*, II, 417.

⁶⁷⁵ İbrâhîm, 14/34, Hâşimzâde, *age*, II, 350; Nahl, 16/18, Hâşimzâde, *age*, II, 379.

⁶⁷⁶ Bakara, 2/199, Hâşimzâde, *age*, I, 74; Fâtır, 35/7, Hâşimzâde, *age*, III, 429.

⁶⁷⁷ Enfâl, 8/28, Hâşimzâde, *age*, II, 146; Fetih, 48/10, Hâşimzâde, *age*, IV, 194.

⁶⁷⁸ Tevbe, 9/3, Hâşimzâde, *age*, II, 165; İsrâ, 17/57, Hâşimzâde, *age*, II, 424.

⁶⁷⁹ Nesefî, *age*, 93; Üzümlü, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, 64-65, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

⁶⁸⁰ Nesefî, *age*, 94; Fettâh, İrfan Abdülhamîd, “Cebriyye”, *DİA*, VII, 205-208, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

⁶⁸¹ Nesefî, a.y.; es-Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman Ebû Osmân, *Akîdetu’s-Selef ve Ashâbu’l-Hadîs*, thk: Muhammed b. Şemsuddîn, 129, Kâhire: Dâru Kütübî’l-Mısriyye, ty.

ezelî planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanır.⁶⁸² Mu‘tezile küfür ve ma‘siyeti Yüce Allah’ın kazâ ve kaderi olarak görmez. Çünkü onlar bâtil ve fesâddır. Hâlbuki Allah’ın (c.c.) kazâ ve kaderi doğru ve haktır. Ehl-i Sünnet’e göreyse, kulların tüm fiilleri ve her türlü ahvâlleri Yüce Allah’ın kazâ ve kaderi çerçevesinde gerçekleşir.⁶⁸³

Hâşimzâde kazâ ve kaderi kabul etmiş, *وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ* / “O’nun katında her şey bir ölçüye bağlıdır.”⁶⁸⁴ ve *قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا* / “Allah her şey için bir ölçü koymuştur.”⁶⁸⁵ ibârelerini açıklarken, her şeyin Allahu Teâlâ yanında takdîr edilmiş olduğunu, bu takdîrden sonra ne bir fazla ne bir eksik değişiklik olamayacağını üstünde durmuştur.⁶⁸⁶ *وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا* / “Yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah’tır.”⁶⁸⁷ ifâdesini ise, Yüce Allah’ın zamanın ve rızkın miktarını takdîr ve tayîn etmesi olarak karşılamıştır.⁶⁸⁸ *وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدْرًا مَقْذُورًا* / “Allah’ın hükmü değişmez kaderdir.” beyânını ise, “Allahu Teâlâ bir emri takdîr ederse, hükm-ü kat’î olur.” demektedir.⁶⁸⁹ Hâşimzâde insana seçimin verildiği, irâde sahibi olduğunu beyân eden âyetleri bağlamına uygun olarak ele almış ve açıklamıştır.⁶⁹⁰

c) Hidâyet ve Dalâlet

Sözlükte ‘doğru yola girmek, doğru yolu göstermek, doğru yol, kılavuz’ gibi mânâlara gelen hidâyet kelimesi terim olarak ‘amaca ulaştıracak yolu gösterme, bu yol için kılavuzluk etme’ diye de tanımlanabilir.⁶⁹¹ Hidâyetin zıddı dalâlettir. ‘Kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak, bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmak’ anlamlarına gelen dalâlet mecâzî olarak “akla, duyulara ve gerçeğe aykırı ilkeleri benimsemek, maksada ulaştıran yolu bulamamak, istenen sonuca

⁶⁸² İsfahânî, *age*, 394-398; İbn Manzûr, *age*, 3545-3546; Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye*, şrh: Babertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî, , zbt ve tlk: Abdusselâm b. Abdulhâdî Şennâr, 48-51, Dimaşk: Mektebetu Dâri’d-Dekkâk, 2010; Yavuz, “Kader”, *DİA*, XXIV, 58-63, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

⁶⁸³ Sâbûnî, *age*, 318.

⁶⁸⁴ Ra‘d, 13/8.

⁶⁸⁵ Talâk, 65/3.

⁶⁸⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 323; Hâşimzâde, *age*, IV, 321.

⁶⁸⁷ Furkân, 25/2.

⁶⁸⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 195.

⁶⁸⁹ Ahzâb, 33/38, Hâşimzâde, *age*, III, 393.

⁶⁹⁰ Kehf, 18/29, Hâşimzâde, *age*, III, 15; Secde, 32/19, Hâşimzâde, *age*, III, 373; Yâsîn, 36/54, Hâşimzâde, *age*, IV, 15; Fussilet, 41/40, Hâşimzâde, *age*, IV, 120.

⁶⁹¹ İsfahânî, *age*, 538-541; Cürçânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, 277; Yavuz, “Hidâyet”, *DİA*, XVII, 473-477, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

götürmeyen bir yola girmek, istenen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak, dinî yoldan sapmak' anlamında kullanılır.⁶⁹² Nazarî ilimlerde dalâlet, itikadî konularda gerçeğe aykırı inançları benimsemek demektir. Amelî ilimlerde dalâlet ise ibâdet, hukûk ve ahlâk alanına giren konularda İslâm dinine aykırı fikirlere sahip olmayı ifâde eder.⁶⁹³

Hidâyet ve dalâlet konusu Kelâm ilmi muhtevâsında erken dönemlerden itibaren kulların fiilleri meselesine bağlı olarak tartışılmıştır. Mu'tezile âlimlerinin görüşüne göre, mükellefin sorumlu tutulabilmesi için onun Allah tarafından bildirilmiş doğru yolu kendi irâdesiyle benimsemesi veya reddetmesi gerekmektedir. Bu sebeple kişinin hidâyete ermesi ilâhî bir müdâhile olmaksızın gerçekleşir.⁶⁹⁴ Bu görüşe karşıt olan görüşü Cebriyye savunmuştur. Bu görüşlerin ortasını bulan, ifrât ve tefrîttan kaçınarak mu'tedil görüş benimseyen Ehl-i Sünnet'e göre, hidâyet ve dalâleti yaradan Allahu Teâlâ, kesb edense, kuldur. Allahu Teâlâ hidâyetini dilediğine, onu isteyene verir. Günahta isrâr edeni de dalâlete sevk eder. Tüm bu fiiller adâlet sıfatı çerçevesinde gerçekleşir.⁶⁹⁵ Örneğin İmâm Mâtürîdî'ye göre, Yüce Allah'ın kimin hidâyeti, kimin dalâleti seçeceğine dair ezeli bilgisi hasebiyle, bir kısmını hidâyete, bir kısmını dalâlete sevketmeyi dilemiş ve herkesi buna uyum sağlayacak şekilde yaratmıştır. Ona göre bu husus âyetlerde açıklanmıştır. Nitekim Allah'ın hidâyete erdirmeyi dilediği kimsenin kalbini İslâm'a açacağını açıklaması⁶⁹⁶ bunu göstermektedir. Zîrâ Müslümân olduktan sonra kişinin kalbini İslâm'a açmanın bir faydası yoktur.⁶⁹⁷

Hidâyet ve dalâlet hususunda müellif, Bakara sûresinin 26. âyetinde geçen يُضِلُّ / بِهٖ كَثِيْرًا وَيَهْدِيْ بِهٖ كَثِيْرًا وَمَا يُضِلُّ بِهٖ اِلَّا الْفٰسِقِيْنَ "Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır." ibâresini tefsir ederken, "Allahu Teâlâ kâfirlerin bu misâli yalan hesâb etmeleri sebebiyle, çoğunu rezîl rûsvây etti. Yine bu misâl sebebiyle, mü'minler tasdik ettikleri için hidâyetlerini artırdılar. (İster hidâyet isterse dalâlet her ikisi

⁶⁹² İsfahânî, *age*, 297-299; Fîrûzâbâdî, *age*, 980; Harman, Ömer Faruk, "Dalâlet", *DİA*, VIII, 427-428, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

⁶⁹³ Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, VIII, 429-430, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

⁶⁹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 774-775; Bağdâdî, *age*, 141;

⁶⁹⁵ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Fıkhu'l-Ekber*, şrh: Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Hanefî el-Mağnîsâvî, 7-9 İstanbul: Dâru'n-Nîl 2007; Tahâvî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 51-53; Bağdâdî, *age*, 140-141; Sâbûnî, *Akîdetu's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs*, 130-133; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 159-160.

⁶⁹⁶ En'âm 6/125

⁶⁹⁷ Yavuz, a.y.

Allah'tandır.) Allahu Teâlâ bu misâl ile çok büyük günah işleyen fâsıkları dalâlete düçâr etti.” demektedir.⁶⁹⁸ Kehf sûresinde geçen *مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا* / “Allah kime hidâyet ederse işte o doğruyu bulmuştur; kimi de hidâyetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir rehber bulamazsın.”⁶⁹⁹ ifâdesini aynı anlamda açıklamış, Yüce Allah'ın tevfiğ ve hidâyet etmesiyle, hidâyet ehli olunacağını, bunun da Allah'ın (c.c.) beyân ettiği alâmetlerle menfaatlenen fikir sahibi, ibretle görenlerin hidâyete ereceğini bildirmiştir.⁷⁰⁰ Yine Zümer sûresinin 22. âyetinde geçen *أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ* / “Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?” ifâdesini İslâm'ı kabul etmek, apaçık dalâlette bulunan kimseleri ise, Allah'ın zikrine kulak kapamalarından dolayı bu durumda olduklarını vurgulamıştır.⁷⁰¹ Hâşimzâde hidâyet ve dalâlet verenin Allahu Teâlâ olduğunu ifâde etse de, çizdiği insan profili pasif değil, bilâkis irâde sahibi, seçimde bulunan kimsedir. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Hâşimzâde'nin benzer âyetlere yaklaşımı da yine bu çizgide olmakla beraber ilâhî kudreti öne çıkarma, kulların irâdesinin kabartılmaması, fiillerin gerçek müsebbibinin izhâr edilmesi şeklindedir.

d) Hüsñ ve Kubuh

‘Hüsñ’ kelimesi ‘güzel olmak, güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey’ anlamında olup,⁷⁰² karşıtı olan ‘kubh’ ise, ‘çirkin olmak, çirkinlik, nefret edilen şey’ mânâsına gelmektedir.⁷⁰³ Hüsñ ve kubh ‘fazîlet-rezîlet, güzel-çirkin, hak-bâtıl, doğru-yanlış’ şeklindeki anlamlarıyla ahlâk, felsefe ve mantık disiplinlerini ilgilendirmekte, genellikle fâilini övülmeye veya yerilmeye lâıyk kılan inanç, düşünce ve davranışlar için kullanıldığı konumlarda ise Kelâm ve Usûl-i Fıkhî alâkadar eder.⁷⁰⁴ Başta Cehmiyye ve Mu‘tezile olmak üzere Şîa, Kerrâmîyye, bazı Mâtürîdiyye-Hanefiyye âlimleriyle İslâm filozoflarına göre hüsñ ve kubh aklîdir. Bu değerler akıl yürütmekle bilinebilir ve böylece iyilikle kötülüğün bir şeyin mahiyetine dâhil olup zatî bir vasfını teşkil ettiği

⁶⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 10.

⁶⁹⁹ Kehf, 18/17.

⁷⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 9.

⁷⁰¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 72.

⁷⁰² İsfahânî, *age*, 118-119; Fîrûzâbâdî, *age*, 363-364.

⁷⁰³ İsfahânî, *age*, 390; Fîrûzâbâdî, *age*, 1280.

⁷⁰⁴ Çelebi, “Hüsñ ve Kubuh”, *DİA*, XIX, 59-63, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

anlaşılır.⁷⁰⁵ Mâtürîdîler'in çoğunluğu ile Selefiyye'ye mensup bazı âlimlere göre hüsn ve kubh kısmen aklî kısmen de şer'îdir. Esas itibâriyle hüsn ve kubh fiillerin zatî bir vasfı olup aklen idrâk edilmekle birlikte bu husus hem insanlar hem de fiiller açısından bazı özel şartlarla sınırlıdır. Buna göre akıl bütün fiillerin iyiliğini veya kötülüğünü kavrayamaz, ayrıca iyilik ve kötülüğün bazı şartlarda kişilere göre değiştiği de bilinmektedir.⁷⁰⁶

Hüsn ve kubh/iyi ve kötünün bilinmesine gelince, Hâşimzâde *كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ* / “Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kılındı. Hakınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilmezsiniz.” âyetini⁷⁰⁷ açıklarken, gerçek anlamda iyi ve kötü olanın sadece Yüce Allah'ın bildiğini ve bildirmesiyle bilineceğini, çünkü kulların maslahatına olanını Yüce Allah'ın bildiğini ve kulların bilmediğini ifâde etmiştir.⁷⁰⁸ *“Kötü işleri hoşuna gidip de onları güzel bulan kimse (ile böyle olmayan bir) mi? Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir.”* ibâresi⁷⁰⁹ hakkındaysa, insan aklına dünya hevâ ve hevesinin galip geldiği anlarda reyî tağayyür edip, hakîkati bâtıl, çirkinî güzel gördüğü beyânında bulunmuştur.⁷¹⁰ Ayrıca *مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ* / “Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir.” ibâresinin⁷¹¹ tefsirinde insana ulaşan hayırdan, güzellikten her ne varsa, hepsinin Allah'ın kerem ve merhametinin tecellisi olduğunu, hatta Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dahî bu rahmete mazhar olmazsa, Cennete girmeyeceğini hadîsten delîl getirerek bildiren müellif,⁷¹² kötülükten şerden her ne erişirse, bunun insanın yapıp ettiğinin

⁷⁰⁵ Çelebi, a.y; Geniş bilgi için bkz: Bardakoğlu, Ali, “Hüsn ve Kubh Konusunda Aklın Rolü: İmam Mâtürîdî”, *EÜİFD*, S: 4, 59-75, Kayseri: 1987.

⁷⁰⁶ Çelebi, a.y.

⁷⁰⁷ Bakara, 2/216.

⁷⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 81.

⁷⁰⁹ Fâtır, 35/8.

⁷¹⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 429.

⁷¹¹ Nisâ, 4/79.

⁷¹² Hâşimzâde'nin zikrettiği hadîs: Hz. Peygamber (s.a.s) buyurdu ki, Allahu Teâlâ'nın merhamet ve keremi olmadan hiç kimse Cennete giremeyecektir. Bunun üzerine Ashâb sordu ki, “Yâ Rasûlallah, sen de mi?” Allah Rasûlü buyurdu ki, “Evet, ben de.”. İlgili rivâyet benzer lafızlarla *Sahiheyn*'de geçmektedir. Buharî, “Rikak”, 18 (hadîs nu: 6463; 6467); Müslim, “Sıfatu'l-Kıyâme ve'l-Cenne ve'n-Nâr”, 71-78 (hadîs nu: 2816-2818).

sonucu olduğunu ifâde etmiştir.⁷¹³ Hâşimzâde iyiliği takip eden, hidâyet yolunu tutanların da akıl sahipleri olduğunu bildirmekle aklın rolünü vurgulamıştır.⁷¹⁴ Özetle, Hâşimzâde hüsn ve kubh konusunda Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemiştir.

1.1.4. Ru'yetullah

İslâm'ın kelâmî sistemlerini bir birinden ayırıştıran temel meselelerden biri de ru'yetullah/Yüce Allah'ın görülmesi meselesidir. Kur'ân'da ru'yetullah terkîbi geçmemekle birlikte inkârcıların dünyada Allah'ı görme ve peygamberlerden Allah'ı kendilerine gösterme taleplerinden söz edilmiştir. Hadîslerde ru'yetullah yerine 'ru'yetu Rab' tabîri⁷¹⁵ geçmiştir.⁷¹⁶ Ru'yet kelimesinin muhtemel mânâları, dünya ve âhirette Yüce Allah'ın görülme imkânı müzâkere edilmiştir. Örneğin Mu'tezile Tevhîd inancını ihlâl edeceği düşüncesiyle bu görüşü reddetmiştir.⁷¹⁷ Ehl-i Sünnet ise, Kur'ân ve hadîslerden delîlleri serdederek, Âllah-ü Teâlâ'nın Âhirette görüleceğini savunmuştur.⁷¹⁸ Eş'arî ru'yet kelimesini nazar/bakmak, Ğâşiye 88/17 âyetinde nazaru'l-ittibâr/inceleleyici bakış, Yâsîn, 36/49 âyetinde nazaru'l-intizâr/bekleyici bakış, Âl-i İmrân 3/77 âyetinde nazaru'l-taattuf/duygusâl bakış, Kıyâme 75/22-23 âyetinde ise görmek anlamlarına geldiğini bildirmiştir.⁷¹⁹

Hâşimzâde'nin tefsiri boyunca kelâmî tartışmaya açıkça girdiği ilk konu ru'yetullah meselesidir denilebilir. Müellif *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* / “Gözler O’nu idrâk edemez, hâlbuki O gözleri idrâk eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdârdır.” âyetini⁷²⁰ tefsîr ederken, “Allahu Teâlâ’yı gözler ihâta etmemiştir. Ancak Allahu Teâlâ’nın ilmi bütün gözleri ihâta ediyor.” demektedir, gözlerin dünyada Yüce Allah’ı idrâk edemeyeceğini, fakat âhirette göreceğini aktarmaktadır. Daha sonra müellif Mu'tezilenin bu âyetin zâhirini hüccet olarak değerlendirdiğini mutlâk Yüce Allah'ın sıfatını görmeyi reddettiklerini, Ehl-i Sünnet'in Kur'ân ve Sünnetle ru'yetullah'ı isbât ettiğini aktarmıştır. Hâşimzâde konuyla ilgili *وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا*

⁷¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 220.

⁷¹⁴ En'âm, 6/18, Hâşimzâde, *age*, II, 70.

⁷¹⁵ Buhârî, “Mevâkıtu's-Selât”, 16, (hadîs nu: 554); Müslim, “Zühd”, 16, (hadîs nu: 2968).

⁷¹⁶ Yeşilyurt, Temel, “Rü'yetullah”, *DİA*, XXXV, 311-314, İstanbul, TDV Yayınları, 2008.

⁷¹⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *age*, 232-261.

⁷¹⁸ Mâturidî, *age*, 141-511; Neseî, *age*, 64-67.

⁷¹⁹ Eş'arî, *age*, 35.

⁷²⁰ En'âm, 6/103.

نَاطِرَةً / “Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak muthulukla parıldayacak.”⁷²¹ ve كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ ط / “Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette Rablerinden mahrûm kalacaklardır.”⁷²² âyetlerini delil getirmiştir. İdrâk ve ru’yet kelimeleri üzerinde durmuş, farklı anlamlar içerdiğini, idrâkın her şeyin künhünü; inceliğine ve dakîkliğine varıncaya dek bilmek ru’yetinse, müâyene/gözle görmek anlamına geldiğini bildirmiştir. Müellif bazen ru’yetin idrâk anlamına geldiğini Şuarâ sûresinde buyrulan فَلَمَّا تَرَاءَ الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمَذْكُورٌ / “İki topluluk birbirini görünce, Mûsâ’nın adamları, ‘İşte yakalandık!’ dediler.” âyetini⁷²³ örnek vermiştir. Devamında “Burada görmeyi isbât ile, idrâkı ise, reddetti. Câizdir ki, Allahu Teâlâ ihâtasız görülsün, nasıl ki, dünyada ihâtasız biliyor. وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ ⁷²⁴ delâletiyle” demektedir. Yüce Allah’ın Latîf ve Habîr oluşunu ise, “Gözlerin derkedemeyeceği/kavrayamayacağı bir şeyi derkediyor veya Latîf ve Habîr olduğu için gözler onu idrâk etmiyor.” diyerek açıklamıştır.⁷²⁵

Kıyâme sûresinin 22-23. âyetlerinin tefsîrinde de ru’yetullahı kabul etmekte, “Allahu Teâlâ’yı perdesiz aşikâr görürler.” demektedir.⁷²⁶ Mutaaffîfin sûresinin 85. âyeti hakkındaysa, “Yani kâfirler perdelenmişlerdir, O’nu görmezler. Veya O’nun rahmetinden veya O’na yakınlaşmaktan menolunmuşlardır. Mü’minlerin aksine” demektedir. Daha sonra müellif Hasan Basrî’nin “Eğer zâhidlere ve âbidlere siz Allahu Teâlâ’nı göremezsiniz denilse, korkunun şiddetinden ve gamlarından dolayı, dünyadayken can verirler.” sözünü zikretmiş, “Mâlik bu âyetten suâl olundukta dedi ki, Allahu Teâlâ düşmanlarından perdelenmiştir. Onlar O’nu göremezler. Dostlarına görünecek, hatta onlar da O’nu görürler. İmâm Şâfiî dedi “Bu âyet delîldir ki Allahu Teâlâ âhirette dostlarına/evliyâlarına görünecektir.” ilâvesini yapmıştır.⁷²⁷

Müellif, Mu‘tezile’nin Yüce Allah’ın görülmeyeceğine dair görüşlerini delillendirdikleri A‘râf sûresinin 143. âyetini Allah’ın (c.c.) dünyada görülemeyeceği anlamında ele almıştır. وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي وَلَكِن لَّنْ تَرَانِي وَلَكِن أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِن أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ

⁷²¹ Kiyâme, 75/22-23.

⁷²² Mutaaffîfin, 83/15.

⁷²³ Şuarâ, 26/61.

⁷²⁴ “O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz.” Bakara, 2/255.

⁷²⁵ En‘âm, 6/103, Hâşimzâde, age, II, 37-38.

⁷²⁶ Hâşimzâde, age, IV, 379.

⁷²⁷ Hâşimzâde, age, IV, 309.

سُبْحَانَكَ ثُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ / “Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de Rabbi onunla konuştuğunda o, ‘Rabbim! Bana görün; sana bakayım’ dedi. Rabbi, ‘Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin.’ buyurdu. Rabbi o dağa tecellî edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: ‘Seni noksân sıfatlardan tenzîh ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.’” buyrulduğu âyet-i kerîmenin tefsîrinde oradaki atmosferi ‘denilir’ formuyla aktardığı şu rivâyetle yansıtmaya çalışmıştır. “O gün Allahu Teâlâ yedi fersâh yere zulumât/karanlık indirdi. Şeytânı oradan kovdu. Hevvâm-ı Arz’ı/haşereleri oradan çıkardı. Kâtip ve meleklerini oradan uzaklaştırdı. Onun için gökleri keş/keşf (açmak) etti. Arş ona zâhir oldu. Allahu Teâlâ vasıtasız, her cihetten onunla konuştu. Mûsâ (a.s.) O’nun konuşmalarını duydu. Cibrîl (a.s.) Mûsâ (a.s.) yanındaydı, fakat o duymadı. Sadece kalemin yazma sesini duydu. Bundan sonra Mûsâ (a.s.) Allahu Teâlâ’yı görmeye muştâk olunca, bu isteği kabul görmedi. Müellif devamında “Çünkü hiçbir gözün Allahu Teâlâ’ya dünyada bakmaya tâkatı yoktur. Kim ki, Dünyada Allahu Teâlâ’ya baksa, fi’l-hâl ölüm ona hâzırdır.” demektedir. Akabinde Mûsâ (a.s.) ölüme razı olduğunu, Allahu Teâlâ nurundan cû’zî bir kısmını –Sehl b. Sa’d’ın sözüne göre yetmiş bin perde nurundan zerre miktarınca- izhâr edince, dağ parça parça oldu. Mûsâ (a.s.) görme talebinden tövbe etti ve “Sen dünyada görülmezsin, ben mü’minlerin ilkiyim” dedi.⁷²⁸

Müfessir Hz. Peygamber’in (s.a.s.) dünyadayken Yüce Allah’ı görmesine dair rivâyetlere Necm sûresinin 11. âyetinin açıklamasında yer vermiş, ‘denilir’ formuyla Hz. Cebrâîl’e râci olan zamîrlerin hepsinin Yüce Allah’a râci olduğunu, bu sebeple شَدِيدُ ile mânâ هو الرزاق ذو القوة المتين الْقَوِيُّ ile mefhûmun misli olduğunu bildirmiştir. “Bu husus Ehl-i Mânâ’ya malûmdur ki, ona da müfessirler rüyetinde yani sıfatında ihtilâf etmişler.” îzâhında bulunan müellif İbn Abbâs’ın (r.a.) “Muhammed (s.a.s.) Allahu Teâlâ’yı fuâdıyla/kalbiyle iki defa görmüştür.” sözünü aktarmıştır. Hâşimzâde “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) dünyadayken Allahu Teâlâ’yı gözleriyle iki defa görmüştür.” görüşünü zikrettikten sonra “Denilir ki, Allahu Teâlâ İbrâhîm (a.s.)’ı dostluğuyla, Mûsâ (a.s.)’ı konuşmasıyla, Muhammed (s.a.s.)’i ise, görmesiyle ihtâr etmiştir. Şeyh Ebu’l-Hasan Sevrî’den bu âyet hakkında sormuşlar. Cevabında “Bir yerde ki, Cebrâîl (a.s.) çıkmaya, Sevrî bu hakta konuşmaya kâdir ola?” diye güzel demiştir.” sözlerine yer

⁷²⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 107-108.

vermiştir. Son olarak müellif, rüyetin mânâsında Kâdî ve diğer tefsir sahiplerinin İbn Abbâs'ın (r.a.) dediği gibi kalbiyle görmesini iki defa tasdik ettiği görüşünü esas aldıklarını, Enes, Hasan, İkrime'nin ise, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Yüce Allah'ı gözleriyle iki defa gördüğüne dair görüşü tercîh ettiğini bildirmiştir.⁷²⁹

1.2. Nübüvvet

Usûl-ü selâsenin ikinci başlığı nübüvvet konusudur. İlk zamanlar istisnâ olmakla, daha sonraki dönemlerde İslâm âlimleri tarafından nübüvvet konusu kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Nübüvvet ile ilgili kavramlar irdelenmiş, imkânı, gerekliliği, isbâtı gibi hususlar delilleri serdedilerek açıklanmıştır. Zikrolunmuş konular kısaca ele alınarak, İslâm âlimlerinin görüşleri ekseninde Hâşimzâde'nin nübüvvet konusuna yaklaşımı değerlendirilecektir.

1.2.1. Nübüvvetle İlgili Kavramlar

Nübüvvetle alâkalı kavramları nebî, resûl, nübüvvet, risâlet, vahiy, ilhâm ve mucîze gibi konuyla doğrudan ilgili olan, velî, velâyet ve kerâmet gibi dolaylı yoldan bağlı olan kavramlar olarak tasnîf edilebilir. İslâm âlimleri bu kavramlar farklı şekilde ele alınmış, ekollerinin görüşü ekseninde açıklamıştır.

a) Nebî ve Resûl Kavramı

Mu'tezile nebî ve resûl kavramları arasında bir fark kabul etmemektedir. Kâdî Abdülcebbar her iki kelimenin aynı anlâm taşıdığını, zîrâ nâr ve hurmanın ayrı isimlerle nitelendirilmesinin her ikisinin meyve oluşuna mânî olmadığını belirtmiştir.⁷³⁰ Buna karşılık genel görüş, bu iki kelimenin farklı anlamlar ifâde ettiği yönündedir. Nitekim Kur'ân'da iki farklı kelime olarak belirtilmesi, kavramsal farka işâret etmektedir. Bu sebeple nebî kelimesi 'kendisinden önce gönderilmiş şerîatı tabî olup, onu tebliğ eden' kimsedir. Resûl ise, 'kendisine yeni şerîatle vahiy meleği gelen ve bunu insanlara ulaştırma misyonuna sahip' kimsedir. Her rasûl nebîyken, her nebî rasûl değildir.⁷³¹ Hâşimzâde وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي / “Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o

⁷²⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 236.

⁷³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk: Mahmûd Muhammed Kâsım, XV, 7–16.

⁷³¹ Bağdâdî, *age*, 154.

bir temennide bulunduğunda şeytân ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytânın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.” âyetinin⁷³² tefsirinde resûl ve nebî kavramları arasında farka dikkat çekmiş, ‘resûl’ü, kendisine Hz. Cebrâîl’in vahiyile açık aşikâr biçimde gelen kimseler, ‘nebî’yi ise, ilhâm veya uykusunda bildirilen kimse olarak ayırtmıştır.⁷³³ Hâşimzâde’nin zikrettiği bu görüş *Mefâtihul-Ğayb*’da geçmektedir.⁷³⁴

b) Nübüvvet ve Risâlet

Nübüvvet ve risâlet eş anlamlı kabul edilmekle birlikte, dînî literâtürde nübüvvet kullanılmaktadır.⁷³⁵ Tercîhin bu yönde olması muhtemelen nübüvvet kelimesinin daha kapsamlı olmasıyla ilgilidir. Hâşimzâde peygamberliği hak olarak kabul etmiştir.⁷³⁶ Nisâ sûresinin 164. âyet-i kerîmesinde *وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ* / “Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık.” ibâresini tefsir ederken “Ebû Zer (r.a.) der ki, Peygamber (s.a.s.)’e sordum ki, enbiyâ ve mürselînin sayısı ne kadardır? buyurdu ki, “Enbiyânın sayısı yüz yirmi dört bindir, mürselîn ise üç yüz on üçtür.” demektedir.⁷³⁷ Peygamberimizin (s.a.s.) son peygamber olduğunu, onun risâletiyle peygamberlik kapısının mühürlendiğini bildirmiştir. Hâtemu’l-Enbiyâ makamının yüksekliğine ve dolayısıyla Hz. Peygamber’in (s.a.s.) derecesinin üstünlüğüne dikkat çekmiştir.⁷³⁸

Hâşimzâde *النُّبُوَّة* kelimesinin geçtiği âyetlerde –Hadîd 57/26 istisna olmakla-⁷³⁹ nübüvvet kavramıyla risâlet kavramı arasında bir farka değinmemiştir. *وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ* / “Andolsun Nûh’u ve İbrâhîm’i elçi olarak gönderdik, onların soyundan gelenlere de peygamberlik ve kitap verdik. Onlardan doğru yolu bulanlar olduğu gibi birçoğu da yoldan çıkmış kimselerdir.” âyetinin⁷⁴⁰ tefsirinde, nübüvvet kelimesini yukarıda zikrolunduğu üzere

⁷³² Hacc 22/52.

⁷³³ Hâşimzâde, *age*, III, 131.

⁷³⁴ Râzî, *age*, XXIII, 50.

⁷³⁵ Yavuz, “Nübüvvet”, *DİA*, XXXIII, 279-285, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

⁷³⁶ A‘râf 7/94, Hâşimzâde, *age*, II, 93; Zuhurf 43/6-8, Hâşimzâde, *age*, IV, 140.

⁷³⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 255.

⁷³⁸ Ahzâb 33/40, Hâşimzâde, *age*, II, 93.

⁷³⁹ Âl-i İmrân 3/79; En‘âm 6/89; Ankebût 29/27; Câsiye 45/16.

⁷⁴⁰ Hadîd 57/26.

nebî kelimesinin anlamını gözeterek açıklamıştır. Müfessir Hz. Nûh ve Hz. İbrâhîm'in kendi kavimlerine peygamber gönderildiğini ve o ikisinin zürriyetlerine/evlatlarına peygamberlik ve kitâblar emânet bırakıldığını beyân ettikten sonra nübüvveti, evlatlarına veya kavimlerine kitâblarını vahiyle, ilim yoluyla veya ilhâmıla öğretme olarak açıklamıştır.⁷⁴¹

Kur'ânî îzâhlar inanmayanların dahî nübüvvet makamının yüceliğini ikrâr ettiğini göstermiştir. Örneğin, müşriklerin melekleri insandan üstün görerek, nübüvvet makamına onları layık gördükleri –veya inkârlarına bahâne arayarak böyle bir istekte bulunmaları- İsrâ sûresinin 94-95. âyetleriyle beyân edilmiştir. Hâşimzâde nübüvvetin realiteye uygunluğuna işâret ederek, yeryüzünde Benî Âdem'in sâkin olması sebebiyle, kendilerine gönderilen elçinin de yine onlarla aynı özelliklere sahip olmasının gerekliliğini bildirmiştir.⁷⁴² Ayrıca *وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْفَرِيقَيْنِ عَظِيمٍ* / “*Bu Kur'ân, şu iki şehirden büyük bir kişiye indirilseydi ya!*” diye de eklediler.” âyetini⁷⁴³ Kur'ân'ın zenginlikleri sebebiyle Mekke'nin büyüğü Velîd b. Muğîre'nin veya Tâîf'in büyüğü Urve b. Mes'ûd es-Sekafî'ye nâzil olmasının gerekliliğini savunan müşriklerin peygamberlik makamının zenginlere verilmesi vacip, yüksek bir mertebe olduğunu zannettiklerini, hâlbuki bu makamın rûhânî bir mertebe olması hasebiyle, yüksek kemâlâtıyla nefis-i azîm olan bir şahsın istid'a edeceğini vurgulamıştır.⁷⁴⁴

c) Vahiy ve İlham

Vahiy kelimesi 'Garîbu'l-Kur'ân' başlığı altında değerlendirildiği için burada Hâşimzâde'nin ilgili kelimeyi Kur'ân'ın bağlamına uygun olarak, 'vahiy', 'ilhâm' 'rüyada bildirme' şeklinde karşıladığını söylemekle yetineceğiz. Kur'ân'da ilhâm kelimesinin geçtiği tek yer olan *فَالْهَمَّهَا فَجُورُهَا وَتَقْوَاهَا* / “*Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene ki*” buyrulduğu Şems sûresinin 8. âyetini tefsir ederken mezkûr kelimeyi ‘nefse hayır ve şeri beyân etmek, taat ve günahı ta’lîm etmek veya ona fisk ve fücûru ve takvâyı lâzım bilmek veya mü'minde takvâyı, kâfırda ise fisk ve fücûr halk etmek’ şeklinde izâh etmiştir.”⁷⁴⁵

⁷⁴¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 278.

⁷⁴² Hâşimzâde, *age*, II, 435.

⁷⁴³ Zührûf, 43/31.

⁷⁴⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 145.

⁷⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 433.

Vahyin niteliğine gelinceyse, o, metafizik âlem ile fiziki âlemi birbirine bağlayan vasıta görevini görmektedir. Yüce Allah'ın seçkin kullarından başka diğer insanların bu duruma güç yetirmeleri mümkün değildir. Çünkü insanın aklı ve duyguları sınırlıdır. Bu irtibat esnâsında yaşanan zorluklardan ziyâde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emrolunduğu hükümlerin manevî büyüklüğü yaşadığı zorluğu artırmaktadır. Hâşimzâde vahyin zorluğunu konu edinen Müzzemmil sûresinin 6. âyetini tefsir ederken, "Hz. Âişe (r.a.) şöyle der: Peygamber'e (s.a.s.) vahiy indiği vakit mübârek elinden ter damlardı. Hatta çok soğuk günlerde bile." rivâyetini nakletmiştir.⁷⁴⁶ İlgili rivâyet *Sahihayn*'da geçmektedir.⁷⁴⁷

Hâşimzâde Alak sûresinin 1. âyet-i kerîmesi tefsirinde "Allah'ın ismiyle veya yardımıyla oku. Tefsir sahiplerine göre كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا 748 kavline kadar ilk inen âyetlerdir. Hz. Âişe der ki, Peygamber (s.a.s.) dedi. "O vahiy olunan sâlih rüyaydı. Rüyasında her ne görseydi sabahın beyazlığı gibi gerçek olurdu. Sonra halvete rağbet edip Hirâ mağarasında gece ve gündüz ibâdet etti. O zamana dek ki, bir melek gelip ona خَلَقَ بِأَسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ oku!" dedi. Müellif burada vahyin iniş şeklini Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Hatîce'ye gelip yaşadıklarını anlatmasını ve Varaka b. Nefvel'in yanına gitmeleri olaylarını anlatmıştır. Müellif vahiy kesilince Hz. Peygamber (s.a.s.) dağlara çıkmış hatta kendini atmak istemiş, fakat Cibrîl'in engel olduğunu aktarmıştır.⁷⁴⁹ Müellifin Hz. Âişe'den naklettiği bu rivâyet tefsirlerde geçmektedir.⁷⁵⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) canına kıymak için teşebbüste bulunmasına dair rivâyeti, Taberî Müddessir sûresinin 1. âyetinin tefsirinde zikretmiştir.⁷⁵¹ Sahîh Buhârî'de geçen ilgili hadîsi⁷⁵² muhaddisler metin ve sened yönüyle değerlendirmiştir. Bu rivâyetten yola çıkarak, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) intihar etmeye teşebbüs ettiğini iddia etmek Kur'ân'ın resmettiği son peygamber profiline uymamaktadır. Zîrâ Hz. Muhammed'in (s.a.s.) vahiyden önce ve vahiyden sonra tüm günahlardan korunduğu, nice dayanılması güç zorluklara göğüs gerdiği, güçlü îmân ve irâdeye sahip olduğu bilinmektedir.

⁷⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 367.

⁷⁴⁷ Buhârî, "Bed'u'l-Vahiy, 2 (hadis nu: 1); Müslim, "Fezâil", 86 (hadis nu: 2333).

⁷⁴⁸ "Hayır! Gerçek şu ki insan, -kendini kendine yeterli gördüğü için- çizgiyi aşar." Alak, 96/6.

⁷⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 442-443.

⁷⁵⁰ Taberî, *age*, XXIII, 403; Kurtubî, *age*, XXII, 376.

⁷⁵¹ Taberî, a.y.

⁷⁵² Buhârî, "Bed'u'l-Vahiy, 1 (hadis nu: 3).

d) Mu‘cize

Mu‘cize, معجز kökünden muştâk معجز /mu‘ciz kelimesinin isim hâlidir. Aciz bırakmak anlamına gelmektedir.⁷⁵³ Kur‘ân-ı Kerîm’de mu‘cize kelimesi geçmemekle beraber, عجز kökünden türemiş isim ve sıfatlar, yine bu anlamda âyet,⁷⁵⁴ beyyine,⁷⁵⁵ burhân,⁷⁵⁶ sultân,⁷⁵⁷ furkân,⁷⁵⁸ hak⁷⁵⁹ gibi kelimeler geçmektedir.⁷⁶⁰ Terim olarak ise, ‘Allah tarafından yaratılan, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu isbât eden, nitelik bakımından benzerinin getirilmesi mümkün olmayan, öğrenme ile yapılması mümkün olmayan beşerüstü bir olay’ şeklinde tanımlanabilir.⁷⁶¹ Ahmed b. Hanbel’e göre, doğruluğunun araştırılması şartıyla, mu‘cize nübüvvetin isbâtında en büyük delîldir.⁷⁶²

Hâşimzâde mu‘cizeyi peygamberliğin alâmetlerinden biri olarak kabul etmiştir.⁷⁶³ Yine peygamberliğin doğruluğuna delâlet eden delîllerden olduğunu izhâr etmiştir.⁷⁶⁴ Mucize’nin Yüce Allah’ın izni ve kudretiyle gerçekleştiğini,⁷⁶⁵ kudret-i İlâhî olduğunu bildiren müellif Allah istemez ve izin vermezse, peygamberin mu‘cizeyi gerçekleştirme gücünde olmadığını vurgulamıştır.⁷⁶⁶ Ayrıca sihir konusunda bilgin olan kimselerin, mu‘cizeyi kolaylıkla ayırabildiğini ifâde etmiştir.⁷⁶⁷ Kur‘ân-ı Kerîm’de beyân edilen Peygamber mu‘cizeleri hakkında rivâyetler nakletmiş, îzâhlara yer vermiştir.

e) Velî, Velâyet ve Kerâmet

Velî/evliyâ kelimesi ‘yakın olan, seven, dost, yardım eden veya edilen, koruyan veya korunan, efendi, köle, arkadaş, ihsânda bulunan ve bulunulan’ gibi anlamlara

⁷⁵³ İbn Manzûr, *age*, 2816-2819; İsfahânî, *age*, 322-323; Fîrûzâbâdî, *age*, 1054-1055.

⁷⁵⁴ Bakara, 2/79, 87, 92, 99; Mâide, 5/110, 114; Yûnus, 10/97; Neml, 27/12; Nâziât, 79/20, vd.

⁷⁵⁵ Bakara, 2/92, 159; A‘râf 7/73; Mü‘min, 40/50; Teğâbun, 64/6.

⁷⁵⁶ Kasas 28/32.

⁷⁵⁷ Nisâ 4/153; Hûd 11/96.

⁷⁵⁸ Bakara 2/53.

⁷⁵⁹ Yûnus 10/76.

⁷⁶⁰ Bulut, Halil İbrahim, “Mucize”, *DİA*, XXXIII, 350-352, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

⁷⁶¹ Mâturîdî, *age*, 257-258; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 200-203; Bağdâdî, *age*, 170-171;

⁷⁶² İbn Hanbel, *el-Akîde*, 126.

⁷⁶³ Âl-i İmrân, 3/48-49, Hâşimzâde, *age*, I, 136; Hûd, 11/64, Hâşimzâde, *age*, II, 263.

⁷⁶⁴ Tâhâ 20/22, Hâşimzâde, *age*, III, 64.

⁷⁶⁵ Mâide, 5/110, Hâşimzâde, *age*, I, 307.

⁷⁶⁶ İbrâhîm, 14/11, Hâşimzâde, *age*, II, 343.

⁷⁶⁷ Tâhâ, 20/69, Hâşimzâde, *age*, III, 72.

gelmektedir.⁷⁶⁸ Sûfî literatüründeki hâkim görüş göre, velî nefsin her türlü arzusuna sırt çevirmiş, her yönüyle Allah’a teveccüh etmiş kimsedir.⁷⁶⁹ Velâyet ise, sözlükte ‘sevmek, yönelmek, bir işin sorumluluğunu üzerine almak’ anlamına gelmekle beraber, terminolojik anlamda mezhebler arasında farklı görüşler mevcuttur. Şîa imâmet teorisi ekseninde velâyeti sadece Hz. Alî (r.a.) ve Hz. Fâtıma’nın (r.a.) soyundan gelenlerle münhasır kılmışken,⁷⁷⁰ Ehl-i Sünnet –konuyla ilgili mutasavvıf ve kelâmcıların görüşlerinde farklar olsa da- tüm Müslümânlara açık olduğunu beyân etmiştir. Hatta velâyetin şümûlunun genişliğine dikkat çekilmiştir. Örneğin İbn Arabî Allah’ın (c.c.) nebî ve resûl isminin bulunmamasına rağmen velî ismiyle kendini nitelendirmesi velâyetin ilâhî bir sıfat olduğunun en büyük delîli olarak kabul etmiştir.⁷⁷¹ Kerâmet ise, velînin eliyle ortaya çıkan doğaüstü bir olaydır. Mu‘tezilenin aksine Ehl-i Sünnet’e göre kerâmet hakktır.⁷⁷²

Hâşimzâde ^{اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} Hâşimzâde ^{اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} *“Allah îmân edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velîleri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar.”* ibâresinin geçtiği Bakara sûresinin 257. âyetinin tefsirinde Yüce Allah’a râcî olarak geçen ‘velî’ kelimesini ‘nusret veren, yardımcı, dost, işlerin kendisinden başkasına havâle edilmediği ve hidâyet veren’ olarak karşılamıştır.⁷⁷³ Müellif Yûnus sûresinin 62. âyetinde geçen ^{أُولَئِكَ هُمُ الْوَلِيُّ} ifâdesini açıklarken, velî kulun niteliği üzerinde durmuş, “Evliyâ o kullardır ki, onlar Allahu Teâlâ’ya îmân getirmiş, ve O’na muhâlif olmaktan çekinirler.” dedikten sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Allah’ın öyle kulları vardır ki, onlar ne peygamberdir ne de şehitlerdir. Enbiyâ ve şühedâ kıyâmet gününde onların yakınına ve menzillerinin (köşklerinin) yüksekliğine gıpta ederler. Sordular ki, “Yâ Rasûlallah, onlar nasıl

⁷⁶⁸ İbn Manzûr, *age*, 3920-3926; İsfahânî, *age*, 533-535; Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 275; Uludağ, Süleyman, “Velî”, *DİA*, XXXIII, 25-28, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

⁷⁶⁹ Çift, Salih, “Tasavvufta Velâyet Kavramı: Hakîm Tirmizî Örneği”, *Bursa’da Düünden Bu güne Tasavvuf Kültürü-2*, 119, Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa Kitaplığı: 12, 2003; Geniş bilgi için bkz: Tirmizî, *Kitâbu Hatmi’l-Evliyâ*, thk: Osmân İsmâîl Yahyâ, 117-127, Beyrût: Matbaatu’l-Kasûlîkiyye, 1965.

⁷⁷⁰ Velâyet Şîa’nın beş temel akidesinden birisidir. Velâyet ehline/on iki imâma velâyet etmek farzdır. Nitekim velâyet imamın hakkıdır, ebedidir, velâyetsiz imâmet olmaz. Corbin, Henry, “Şiilikte Velâyet Kavramı”, *AÜİFD*, çev: Sabri Hizmetli, XXVI, 717-726.

⁷⁷¹ İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *el-Futûhâtü’l-Mekkiyye*, zbt: ve shh: Ahmed Şemsuddîn, III, 371-373, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999.

⁷⁷² N. Sâbûnî, *age*, 208-209.

⁷⁷³ Hâşimzâde, *age*, I, 104.

kimselerdir? Buyurdu ki, “Onlar dağınık beldelerde kış ve soğuk kabîlelerde ibâdullahtan bir tâîfedir. Birbirilerine muhabbet ederler. Nitekim aralarında irhâm (akrabalık) yoktur ki, bu sebeple tevâsül edeler. Allah onların yüzlerini nurlandırır. Onlar Allah’ın yanında lu’lu’dan (inciden) minberler üzerinde oturan kimselerdir.” kavlini⁷⁷⁴ aktarmıştır.⁷⁷⁵ İbn Ömer⁷⁷⁶ ve Ebû Hureyre⁷⁷⁷ yoluyla nakledilen hadîsin isnâdı sahihtir. İlgili rivâyeti bazı farklılıklarla beraber İbn Kesîr, İbn Mes’ûd’dan (r.a.) rivâyette tefsirinde nakletmiştir.⁷⁷⁸

Özetle, Hâşimzâde tasavvufî anlamda velî ve velâyet makâmını kabul etmekle beraber, bu anlamlandırmayla âyetleri tefsir etmemiş, Yüce Allah’ya dost olacak kimseleri sadece özel mânâda velîlerle sınırlandırmamıştır. Kerâmete gelinceyse, Hâşimzâde ıstılâhî anlamda bu konuya da açıklık getirmemiştir. Fakat kerâmete örnek olarak verilen âyetlerin tefsirinden kerâmeti kabul ettiği açıkça görülmektedir. Örneğin Hz. Mûsâ ve Hz. Hızır kıssasında Şâzeliyye tarîkâtının imâmlarının Hz. Hızır hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁷⁷⁹

1.2.2. Nübüvvetin İmkân ve İsbâtı

Selefiyye nübüvvet mes’elesini naslar çerçevesinde ele almış, nasların zâhirî hükümlerine muhâlif bir tavır takınmamışlardır. Eş’arî kelâmcıları nübüvvetin imkânını Allah’ın zât ve sıfatlarını esas alarak Ulûhiyyet kapsamında incelemiştir. Mu‘tezile, İslâm Filozofları ve bazı Mâturîdî âlimler ise, konuyu insan ekseninde açıklamışlardır.⁷⁸⁰ Ehl-i Sünnet’e göre Allahu Teâlâ fâil-i Muhtâr’dır. Hiçbir fiili

⁷⁷⁴ Müellifin zikrettiği bu rivâyet Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den (r.a.) rivâyet edilmiştir. el-Eş’arî: “Bir gün Peygamber (s.a.s)’in yanındayken Mâide sûresinin 101. âyet-i kerîmesi nâzil oldu. Bu zaman Peygamberimiz (s.a.s) يوم القيامة والشهداء يغبطهم النبيون والشهداء بقريهم ومقعدهم من الله يوم القيامة buyurduğunda, o kimselerin kim olduğunu sorduk, Resulullahın yüzünde sevinç vardı ve هم عباد من عباد الله من بلدان شتى , وقبائل شتى من شعوب القبائل لم تكن بينهم أرحام يتواصلون بها , ولاندنيا يتأبدلون بها , يتحابون بروح الله , يجعل الله وجوههم نورا ويجعل لهم منابر من لؤلؤ قدام الناس , ولا ينزعون , ويخاف الناس ولا يخافون buyurdu.” demektedir. Bu rivâyeti Beğavî Şerhi’l-Sünne eserinde rivâyet etmiştir. Beğavî, *Şerhu’s-Sünne*, XIII, 50-51.

⁷⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 231.

⁷⁷⁶ Nisâbü’rî, *el-Mustadrâk ale’s-Sahihayn*, thk: Mustafa Abdulkâdir Atâ, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, II. Baskı, IV, 188, Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002.

⁷⁷⁷ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahih İbn Hibbân: el-Müsnevu’s-Sahih ale’t-Tekâsîmi ve’l-Envâ’i*, thk: Muhammed Alî Sunmiz ve Hâlis Aydemir, I. Baskı, I, 471-472, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, II, 218.

⁷⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 29-30.

⁷⁸⁰ Geniş bilgi için bkz: Akçay, Mustafa, “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”, *SAÜİFD*, Adapazarı 2001, S: 3, 217-246.

kendisi için zorunlu ve vacip değildir. Bu sebeple tüm fiilleri mümkünâttan olduğu için nübüvvet de bu kabildendir, mümkündür. Yüce Allah'ın peygamber göndermesi kullarına olan fazl ve rahmetinin bir sonucudur.⁷⁸¹

Hâşimzâde nübüvvetin imkânı hususunda tartışmalara değinmemiştir. Tefsiri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, müfessirin görüşü peygamberlerin gönderilmesinin ne Allah için zor bir fiil olduğu, ne buna mecbur olduğu ne de akıl için muhâl bir fiil olduğu yönündedir. Allahu Teâlâ için vâcip olduğunu söyleyenlerin delillerinden olan Nisâ sûresinin 165. âyetinde geçen *رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ* / “Müjdeleyen ve uyarıcı peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın!” ibâresini açıklarken, peygamber göndermenin zorunlu olmadığına işâret etmiş, Yüce Allah'ın irâdesinde gâlib ve tedbîrinde hakîm olmasıyla açıklamıştır.⁷⁸² *قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبُ وَلَا أَقُولُ* / “De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben meleşim de demiyorum.” ibâresinin⁷⁸³ izâhındaysa, bu hususa değinerek, Peygamber (s.a.s.) 'in İlâhlık iddiasında olmadığını, peygamberlik davasını yürüttüğünü bunun da beşerin kemâlâtından olduğunu bildirmiştir.⁷⁸⁴

1.2.3. Nübüvvetin Gerekliliği

Nübüvvetin gerekliği özelde ferd, genelde toplum açısından değerlendirilmiştir. İlâve olarak ilâhî inâyet ve insanın menfaati çerçevesinde görüşler beyân edilmiştir. İlgili konuyu Mu‘tezile salâh-aslâh teorisi ekseninde, İslâm filozofları âlemin düzeni konteksinde ele almıştır. Ehl-i Sünnet ise, Yüce Allah'ın fazl ve rahmetinin gereği olarak gerçekleştiğini savunmuştur.⁷⁸⁵

Hâşimzâde de Ehl-i Sünnet çizgisini aşmayarak, peygamber göndermeyi Yüce Allah'ın fazl ve rahmetiyle esaslandırmıştır. *وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ* / “Doğru yol Allah'a aittir.” âyetini⁷⁸⁶ “Allahu Teâlâ'nın fazl ve rahmetine aittir ki, doğru yolu görüyor ve

⁷⁸¹ Cüveynî, *age*, 303-307; Gazâlî, *Kavâidü'l-Akâid*, thk. Musa Muhammed Ali, II. Baskı, 212–213, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.

⁷⁸² Hâşimzâde, *age*, I, 256.

⁷⁸³ En'âm 6/50.

⁷⁸⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 16.

⁷⁸⁵ Bağdâdî, *age*, 154-156; Sancar, Faruk, “Kelam ve Tasavvuf Açısından Nübüvvet: Fahreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği”, DEÜ SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 179-188, İzmir: 2010.

⁷⁸⁶ Nahl, 16/9.

aşikâr ediyor.” demekle açıklamış, ilgili âyetle kasdolunan mânânın harâm ve helâlî bildirmek olduğunu da ilâve etmiştir.⁷⁸⁷ وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ / “Rabbinin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, rahmet sahibidir.” ibâresiyle başlayan En‘âm sûresinin 133. âyetinin tefsirinde Yüce Allah’ın kullarının ibâdetine hiçbir şekilde ihtiyacı olmadığını, itâatini teklîf etmesinin sadece kulların kemâlâtı için yapıldığını bildirmiştir.⁷⁸⁸ أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا / “Yoksa onlar, Allah’ın lütfundan verdiği şeylerden dolayı insanlara haset mi ediyorlar? Oysa İbrâhîm soyuna da kitabı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümrânlık bahsettik.” âyetini⁷⁸⁹ peygamberliğin tüm insanlığın kurtuluşu olduğuna dikkat çekerek, peygambere hased eden kimselerin –Yahûdîler- aslında tüm insanların kemâl rüşdüne (hidâyet ve rahmet) haset ettiklerini bildirmiştir. Müfessir Âl-i İbrâhîm’den maksadın kendilerine Kitâb verilmiş Mûsâ (a.s.), Dâvûd (a.s.) ve Îsâ (a.s.), kitâbları Tevrât, Zebûr ve İncîl, padişâhlığıysa, Yûsuf, Dâvûd ve Süleymân (a.s.) verilen saltanât ve helâl ile harâmı ayırmak, haset sahiplerini Yahûdî veya Araplar, fazîleti ise, nübüvvet, kitâb ve nüsret olarak karşılamıştır. Hâşimzâde *Tefsîr-i Teysîr*’den aktararak, Âl-i İbrâhîm’den maksadın Hz. Muhammed (s.a.s.), kitâbdan maksadın Kur’ân, hikmetten maksadın şerîat, Mülk-i Azîm’den maksadınsa, Kıyâmete dek sürecek olan şerîat olarak tefsir edildiğini bildirmiştir.⁷⁹⁰

1.2.4. Nübüvvetin Kesbî ve Vehbî Oluşu

Genel olarak kabul gören görüşe göre, nübüvvet vehbîdir. Kesb yoluyla ulaşılması mümkün değildir. Aksi takdîrde üstün ahlâkî niteliklere sahip olan her kesin bu makâma yükselmesi gerekirdi. Bununla beraber peygamber olarak seçilmiş kimsenin, nübüvvetten önce de ahlâkî çerçevede yaşam sürdüğü, büyük günahlardan uzak olduğu bilinmektedir.⁷⁹¹

Hâşimzâde رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ / “O’nun dereceleri yüksektir, arşın sahibidir; buluşma günü hakkında uyarıda

⁷⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 377.

⁷⁸⁸ En‘âm, 6/133, Hâşimzâde, *age*, II, 48.

⁷⁸⁹ Nisâ, 4/54.

⁷⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 211.

⁷⁹¹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nisâbü’rî, *Makâlâtü’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî İmâm-ı Ehl-i’s-Sünne*, thk: Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyih, 181-182, Kâhire: Mektebetü’s-Sakâfeti’d-Dîniyye, 2005.

*bulunması için kullarından dilediğine iradesiyle vahyi indirir.*⁷⁹² ve *وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ* / *بَعْضِ دَرَجَاتٍ* / “Bir kısmı diğerini istihdâm etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık.”⁷⁹³ ibârelerinin tefsirinde Mâlikü’l-Mülk ve Arşın sahibi olan Yüce Allah’ın kullarından dilediğine Hz. Cebrâîl’i inzâl ettiğini,⁷⁹⁴ *أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ* / “Allah’ın, kullarından dilediğine peygamberlik ihsân etmesini” ibâresini ise, Allah’ın (c.c.) fazlıyla kullarından dilediği şahsa peygamberlik ihsân ettiğini bildirmiştir.⁷⁹⁵ Müellif Hz. Yûsuf (a.s.) hakkında *وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ* / “Yûsuf olgunluk çağına erişince, ona hikmet ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böyle mükâfatlandırırız.” buyruğu⁷⁹⁶ hakkındaysa, “Burada tenbîh vardır: Kim genç yaşlarında Allahu Teâlâ’dan korkar (takvâ sahibi olur) ve ihsân üzere yaşarsa, Allahu Teâlâ ona yaşlılığında hüküm ve ilim verir.” demektedir.⁷⁹⁷ Müfessirin hüküm ve ilimle nübüvveti kastedip etmediğini bilmemekteyiz. Fakat nübüvvetin kesbiliğine delîl olarak getirilen bu âyetin tefsirinde Râzî bu görüşü kabul etmez. Bu zaman bu vasıflara sahip her kesin nübüvvet makâmına ulaşacağını, hâlbuki âlimlerin nübüvvetin kesbî değil vehbî olduğuna dair ittîfâkı olduğunu zikreder.⁷⁹⁸ Bu îzâhı, “Peygamberlerin nübüvveti vehbîyken, bununla beraber onlar da bu makâma lâıyk kimselerdi.” şekilde anlamak mümkündür. Nitekim Hâşimzâde *وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ* / “Onlara bir âyet geldiğinde (okunduğunda), “Allah’ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız” dediler. Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.” ibâresini⁷⁹⁹ Yüce Allah’ın peygamberlik makâmına günahkârları değil, sâlih kimseleri seçtiğini vurgulamıştır.⁸⁰⁰

1.2.5. Peygamberlerin Sıfatları

İslâm âlimleri peygamberde bulunması gereken sıfatları beş başlıkta özetlemiştir. Bunlar, ‘sıdk’, emânet’, ‘fetânet’, ‘teblîğ’ ve ‘ismet’tir. Bu sıfatlar

⁷⁹² Mü’min 40/15.

⁷⁹³ Zuhurf, 43/32.

⁷⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 91; Hâşimzâde, *age*, IV, 145.

⁷⁹⁵ Bakara, 2/90, Hâşimzâde, *age*, I, 33.

⁷⁹⁶ Yûsuf, 12/22.

⁷⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 286.

⁷⁹⁸ Râzî, *age*, XVIII, 114-115.

⁷⁹⁹ En’âm, 6/124.

⁸⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 44.

peygamberlerin nitelikleriyle beraber, görev ve sorumluluklarını da ifâde etmektedir.⁸⁰¹ Kelâm ve akîde'ye dair eserler incelendiğinde, âlimlerin daha çok peygamberlerin ismet sıfâtı üzerinde durduğu görülmektedir. Bu sıfatlar kısaca ele alınacaktır.

a) Sıdk/Emânet

Sıdk/Emânet sıfâtı peygamberin haber verdiği hususların doğruluğunu ifâde eder. Sıdk/doğruluk kizb/yalanın, emânet ise ihânetin zıddıdır.⁸⁰² Hâşimzâde de peygamberlerde bulunan bu iki sıfâtı kabul eder, Âl-i İmrân sûresinin 161. âyetini tefsirinde “Allahu Teâlâ habîbinin ve başka peygamberlerin hiyânetten/ihânetten uzak olmaları hakkında وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُلَّ⁸⁰³ buyurdu.” demektedir.⁸⁰⁴ Zîrâ bir sonraki âyet-i kerîme de ihânetin cezâsının Cehennem olduğunu beyân etmektedir. Şuarâ sûresinde geçen ve peygamberlerin diliyle onların emîn kimseler olduğunu beyân eden âyetleri⁸⁰⁵ açıklarken, ilk âyette onların emânet sahibi kimseler olduğunu bildirmiş, diğerlerindeyse, vahiyle geldiklerini veya sadece peygamber olarak gönderildiklerini ifâde etmiştir. Hâşimzâde'nin peygamberliği doğruluğun kendisi olarak gördüğü söylenebilir. Tüm peygamberlerin peygamberlik makâmından önce de doğruluk sıfatına sahip olduklarında görüş birliği vardır. Örneğin Hz. Peygamber gençliğinde es-Sâdiku'l-Emîn olarak meşhûrdu.

b) Fetânet

Fetânet ‘yüksek zeka, kolayca anlamak ve kavrama yeteneğine sahip olmak’ anlamına gelmektedir.⁸⁰⁶ Bu sıfat peygamberlerin akıllı, zekî, kendisiyle münâzarada bulunan kimseyi delillerle susturan bir meziyete sahip olduğunu ifâde etmektedir. Hâşimzâde وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ / “Senden önce de şehir halkı içinden seçip kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber göndermedik.” ibâresiyle başlayan Yûsuf sûresinin 109. âyetinin tefsirinde “Gönderilmiş peygamberler şehir ve karye ehillerinden olan kişilerdi. Allahu Teâlâ ancak emsâr ehlinden akıllı,

⁸⁰¹ Akdemir, Furat, “Kur’ân Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları”, *Düzce ÜSBED*, 8/1, 57, Düzce: 2018.

⁸⁰² İsfahânî, *age*, 25-26; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 38,

⁸⁰³ “Hiçbir peygamberin emânete hıyânet etmesi düşünülemez.”

⁸⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 171.

⁸⁰⁵ Şuarâ, 26/107, Hâşimzâde, *age*, III, 242; Şuarâ, 26/125, Hâşimzâde, *age*, III, 245; Şuarâ, 26/143, Hâşimzâde, *age*, III, 247; Şuarâ, 26/162, Hâşimzâde, *age*, III, 250; Şuarâ, 26/178, Hâşimzâde, *age*, III, 252;

⁸⁰⁶ İbn Manzûr, *age*, 3436-3437; Fîrûzâbâdî, *age*, 1254-1255.

hürmet sahibi, bilici ve sâkin/helîm kimseleri Peygamber olarak seçmiştir. Çölde yaşayan kimseleri ve cin kadınlarından hiç kimseyi peygamber olarak göndermemiştir.” demektedir.⁸⁰⁷ Muhtemelen müellif ne cinlerden, ne de kadınlardan peygamber gönderilmediğini kastetmiştir. İlgili îzâha aynıyle Beğavî yer vermiştir.⁸⁰⁸ Müellifin oradan aktarma ihtimâlinin yüksekliğine dayanarak, yazım hatasının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Şunu da belirtmek gerekir ki, tefsiri boyunca kendilerine vahyedildiği söylenen Hz. Mûsâ’nın annesi ve Hz. Meryem hakkında peygamberlikten bahsetmemiş, peygamberlere verilen özel anlamda vahiy olmadığını veya ilhâm olduğunu bildirmiştir. Nitekim, Tâhâ sûresinin 38. âyetinde *إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ* / “*Hani annene şunu vahyetmiştik.*” buyrularak, Hz. Mûsâ’nın annesine vahyedildiği bildirilmiştir. Hâşimzâde âyette geçen ‘vahy’ kelimesini “ilhâmla, rüyasıyla, zamanın peygamberinin diliyle veya bir melek vasıtasıyla vahyettik. Bu vahiy, bildirme amaçlıdır, peygamberlik vahyi değildir.” demiştir.⁸⁰⁹ Bu tutumundan dolayı Mâturîdiyye ekolünün görüşünü benimsediğini söyleyebiliriz.

Peygamberlerde bulunan fetânet sıfatına verilebilecek örneklerden belki de ilki Hz. İbrâhîm’in durumudur. Sâffât sûresinin 83.-113. âyetlerinden oluşan pasaj, Hz. İbrâhîm’in (a.s.) kıssasını konu edinmektedir. Diğer kıssalar gibi eşsiz ve belîğ üslûbu sebebiyle sanki olayların içindeymişiz izlemine veren ve capcanlı tablolarla tahayyülümüzde canlanan bu kıssa, Hz. İbrâhîm’in başta babası olmakla, kavmine karşı gerçekleştirdiği tevhîd mücadelesinin tasvîri ile başlamaktadır. Kıssanın beyânından kavmine gerçekleri göstermeyi hedefleyen Hz. İbrâhîm’in bunun için bir plan kurduğu anlaşılmaktadır. Hâşimzâde sûrenin 87. âyetin tefsirinde bu hususa değinerek, İbn Abbas’tan rivâyetle kavmin putlarına hiyle murâd ettiğini bununla maksadının onlara Yüce Allah’ı bırakıp da gerçekte nasıl şeylere ibâdet ettiklerini, onların ilâhlığa lâayk olmadığını göstereceğini ve onların ilâhlığı hususunda delîl istemek olduğunu bildirmiştir. Bu planın bir evresi olarak, 88. âyetinde İbrâhîm (a.s.) hakkında *فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ* / “*Sonra yıldızlara şöyle bir baktı.*” buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu hususu “Bayrama davet edilince yıldızların muhkemliğine veya ilim kitabına baktı ve ben hastayım dedi.” demekte bundan kast olunan mânânın, o zaman insanlar hasta veya sağlıklı olduklarını

⁸⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 319.

⁸⁰⁸ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, IV, 285.

⁸⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 65.

yıldızlara göre söylemeleri ve Hz. İbrâhîm'in bayramın yapıldığı mekâna gitmekten sakınarak, küfürden salîm kalp olmasıyla îzâh etmiştir.⁸¹⁰

c) Tebliğ

Tebliğ kelimesi 'duyurmak, iletmek, götürmek, ulaştırmak' gibi anlamlara gelmekle beraber, ıstılâh olarak, peygamberlerin kendilerine vahyolunan her türlü bilgiyi eksiksiz, ilâvesiz, olduğu gibi insanlara ulaştırma görevidir.⁸¹¹ Hâşimzâde يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ / “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez.” âyetinin⁸¹² tefsirinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emrolunduğu gibi kendine indirilmiş olan dînin hepsini tebliğ etmezse, peygamberlikten bir şey yerine yetiremeyeceği, tebliğin bir kısmını yerine getirmemek, diğerlerini zâyî edeceğini bildirmiş, bu durumu da namazın rükünlerinden bazısını terk edilirse, namazın tamamının sahîh sayılmayacağı örneğiyle açıklamıştır.⁸¹³ Yine Nûr sûresinde geçen عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ / “Resûle düşen yalnızca apaçık bildirip anlatmaktır.” ibâresi⁸¹⁴ hakkındaysa, “Peygamber'e vâcib olan emr ve teklîf olunduğu peygamberlik görevini tebliğ etmektir.” demektedir.⁸¹⁵ Müellif tebliğin niteliğini de قُلْ مَا إِلَيَّ دَعْوَتِي إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَأَيْتُ النَّاسَ يَمْلِكُ عَلَىَّ وَلَوْ كُنْتُ رَبًّا / “Onlara şöyle de: “Onu kendiliğimden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum.” ibâresini açıklarken özetlemiştir. Kur'ânî nassa uygun olarak peygamberin vahyi değiştirme gücü ve iktidârında bulunmadığını, sadece kendine vahyolunan emr ve hükme tâbî olduğu bildirmiştir.⁸¹⁶

d) İsmet

İsmet 'önlemek, engel/mâni olmak, himâye etmek, sığınmak, gûnahtan korunmuş, iffetli olmak' gibi anlamlara gelen kökünden müştak mastardır.⁸¹⁷ Kelâmî

⁸¹⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 32.

⁸¹¹ İsfahânî, *age*, 60-61; Firûzâbâdî, *age*, 157-158.

⁸¹² Mâide, 5/67.

⁸¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 291.

⁸¹⁴ Nûr, 24/54.

⁸¹⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 187.

⁸¹⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 218.

⁸¹⁷ İbn Manzûr, *age*, 2976-2979.

anlamda peygamberin kendisinde bulunması gerekli sıfatlardan biri olan ‘ismet’ sıfatı Allah tarafından peygamberlerin günah işlemekten alıkonulmasıdır. Mu‘tezile’ye göre peygamberler büyük günah işlemezken, nefret uyandırmayacak tarzda küçük günahlar işlemeleri nübüvvet maâmına bir hâlel getirmez. Ehl-i Sünnet’e göre ismet risâletle başlar. Peygamberin bi’setin öncesinde ismet sıfatı zorunlu değilken, peygamberliğiyle beraber kasten büyük ve küçük günah işlemeleri söz konusu değildir.⁸¹⁸ Ebû Hanîfe peygamberlerin büyük ve küçük günahlardan korundukları halde, zelle⁸¹⁹ ve hatalar işleyebileceğini belirtmiştir.⁸²⁰ Hâşimzâde peygamberlerin Yüce Allah’a şirk koşmaları durumunda, makâmlarının yüceliğine bakılmaksızın bağışlanmayacaklarını ve tüm sevaplarının boşa çıkaracaklarını ifade etmiştir.⁸²¹ Bu açıklamadan peygamberlerin büyük günah sahibi olmayacakları anlaşılabılır. Peygamberlerin ismeti konusunda değerlendirilen birkaç âyeti örneklendirerek Hâşimzâde’nin yaklaşımı ele alınacaktır.

Müellif Bakara sûresinde anlatılan Hz. Âdem kıssasını açıklarken, sûrenin 39. âyetinde enbiyânın ismeti; Hz. Âdem’in Yüce Allah’ın emrine uymaması sonucunda Cennetten çıkarılması hakkında *Kâdî Beyzâvî*’den⁸²² naklederek şöyle demektedir. “Âdem (a.s.)’ın kıssasıyla enbiyânın işlerine birkaç vechle izhâr olunur. Birincisi Âdem (a.s.) nebî idi. nehy-i anh etti yani Allah’a âsî oldu. İkincisi Hz. Âdem’i o işe sevk edeni zâlimlerden etti. *وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ* ⁸²³ *أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ* ⁸²⁴ Üçüncüsü, O’na isyân etti. Dördüncü Hz. Âdem’e tövbe telkîn etti (tövbe, gûnahtan dönmek ve pişman olmak demektir.). beşinci Hz. Âdem kendinin hâsir/noksânlı olmasını itirâf etti. Altıncı eğer günah etmeseydi, o müsîbete düşmezdi. Bu sorulara şöyle cevap verilmiştir. I) Âdem (a.s.) o zaman nebî değildi. II) O nehiy olunan şey pâklık/tenzîh içindi. III) Unutarak işlemişti.⁸²⁵ Hz. Âdem kıssasının geçtiği diğer yerlerdeki tutumu ele alındığında, müellifin Hz. Âdem’in hata yaptığını, yanlış düşmesinde de İblîs’in Allahu Teâlâ adına ant içmesi olarak değerlendirmiştir.⁸²⁶ Yine Tâhâ sûresinin 115.

⁸¹⁸ Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, II, 193-194.

⁸¹⁹ *زَّهْلَة* /zelle sözlükte ‘kaymak, hata veya yanlış yapmak, dil sürüçmesi anlamlarına gelmektedir. Istılâh olarak ise, meşru bir iş esnasında sorumlu kişinin gayr-ı meşru duruma düşmesi, istemeyerek yanlış meyletmesi veya kayıtsız yapılan küçük günahlardır. İbn Manzûr, *age*, 1755-1757.

⁸²⁰ Ebû Hanîfe, *age*, 38-39.

⁸²¹ Hâşimzâde, *age*, II, 31.

⁸²² Beyzâvî, *age*, I, 56.

⁸²³ “Bilin ki, Allah’ın lâneti zalimlerin üzerine olacaktır!” Hûd, 11/18.

⁸²⁴ “Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmıştı.” Tâhâ, 20/121.

⁸²⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 15-16.

⁸²⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 65.

âyetinde görüşünü açıkça dile getirmiş, Hz. Âdem'in maksadının günah işlemek olmadığını, unutarak veya sabredememesinin bir sonucu olarak bu fiili işlediğini bildirmiştir.⁸²⁷

En'âm sûresinin 76-78. âyet-i kerîmelerinde Hz. İbrâhîm'in (a.s.) Rabbini araması, yıldıza, aya ve güneşe bakarak istidlâlde bulunması olayı anlatılmaktadır. Hâşimzâde bu husus hakkında şöyle demektedir: “هَذَا رَبِّي” kavli üzerinde ulemâ ihtilâf etmiştir. Bazıları bu sözün zâhir üzere denildiğini söylemişler. O zaman İbrâhîm (a.s.) çocukluk çağındaydı ve üzerine hüccet kâim olmamıştı. Bu sebeple bu şekilde söylemesi küfür değildir. Bazıları ise, “Allahu Teâlâ'nın pâk ve temiz ettiği biri için böyle bir sözün söylenmesi mânâca tehlikelidir” demektedir. Bunun için tefsir sahipleri dört görüş öne sürmüşlerdir. Birinci görüşe göre, İbrâhîm (a.s.) onların ta'zîm ettiği şeye ta'zîm ederek onların câhillik ve hatalarını göstermek istedi. Çünkü onlar yıldızlara tapıyor ve her şeyi onlardan biliyorlardı. İkinci görüşe göre, onu istifhâm yoluyla “Rabbim bu mudur?” demiştir. Üçüncü görüşe göre, onun demesi hüccet kâidesi üzere “Allah budur.” demektir. Dördüncü görüşe göre ise, murâd olunan “Onlar bana Allah'ın budur, diye haber verdiler.” görüşüdür.⁸²⁸ Müellif görüşleri zikretmekle yetinmiş, kendi görüşünü açıkça dile getirmemiştir.

Hâşimzâde Enbiyâ sûresinde geçen Hz. Dâvûd (a.s.) ile Hz. Süleymân'ın (a.s.) hükmü⁸²⁹ hakkında ulemânın ihtilâf ettiklerini, Hz. Dâvûd'un hükmünün içtihadı veya Kur'an'a/Kitâba dayandığı konusunun tartışıldığını bildirmiş, birkaç görüşe yer vermiştir. İlk görüşe göre, peygamberlere içtihad câiz görülmüştür. Hz. Süleymân'ın hükmü de böyleydi. Hatta bazıları “ikisinin de hükmü içtihad üzereydi, tâ ki, içtihad sevâbına nâil olsunlar. Nitekim Hz. Dâvûd hata yaptı. Hz. Süleymân ise isâbet etti.” demişlerdir. Müellif bu görüşü zikrettikten sonra “Enbiyâdan hata sâdır olur. Fakat onun üzerine karar etmezler. Fakat ulemâyâ hadîste içtihad câiz olur. Çünkü Kitâb ve Sünnetten delîl bulamazlarsa onun için hata etseler günah olmaz. Peygamberimiz (s.a.s.)

⁸²⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 82.

⁸²⁸ Müfessir daha sonra İbn Abbas'ın (r.a.) şu sözüne yer verir: “Allahu Teâlâ yeryüzü ile göklerin yaratılmasını ona gösterdi. Birkaç zinâkârı görünce, İbrâhîm (a) onlar için beddua etti ve onlar helak oldular. Allahu Teâlâ buyurdu ki, Ey İbrâhîm, duaların benim katımda kabuldür. Kullarıma beddua etme. Asi kul üç halden birinden beri olmaz. Ya tövbe eder, başışlarım. Ya soyundan bana itaat eden birini çıkarırım veya günahıyla ölür ki, bu zaman da ya affederim ya da azap ederim. Hâşimzâde, *age*, I, 26-27.

⁸²⁹ Enbiyâ, 21/78-79.

dedi ki: “Ne zaman bir hâkim içtihad ile verdiği hükümde isâbet eder, onun için iki ecir vardır. Eğer onda hatâ ederse, onun için bir ecir vardır.”⁸³⁰ demektedir. Hâşimzâde’nin zikrettiği diğer görüşe göreyse, Dâvûd (a.s.) ve Süleymân (a.s.) her ikisinin hükmü vahiyleydi. Hz. Süleymân’ın hükmü Hz. Dâvûd’un hükmünü nesih etti. Müellif “İmdi, bu kavi, enbiyâya içtihadı câiz görmüyorlar. Çünkü vahyin olması içtihâddan efdâldir ve enbiyâya hatayı dahî câiz görmezler. Her müctehid müsibdir. Bir hâdisede müctehidin içtihadı farklı olursa, hakk böyle tayîn olur. Şöyle ki, âyetin zâhiriyle delîl getirdiler ve zikredilen hadîs ile hüküm müctehid için hatası üzere sevâb vaat olundu ki, bu da İmâm A‘zam’ın kavlidir.” demektedir. Mufessir akabinde konuyla ilgili “Her müctehid müsib (isâbetli) değildir. Doğrudur, Peygamber (a.s.) demiştir ki, müctehid hata ederse, onun için bir ecir vardır. Bu müctehidin hatası üzere ecir değildir. Şöyle ki, hakkı talebinde içtihat üzere hata ederse, bir ecir verilir.” ilâvesini yapmıştır⁸³¹

وَدَا الثُّونَ إِذْ دَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ / “Zünnûn’u da (Yûnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti. Sonunda karanlıklar içinde, ‘Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!’ diyerek yalvardı.” buyrulduğu Enbiyâ sûresinin 87. âyeti ile Yûnus (a.s.) kıssasından bahsedilmiştir. Müellif Hz. Yûnus’un kavmini terkedip gitmesini İbn Abbâs’tan (r.a.) rivâyet ettiği şu kaville açıklamıştır. “İbn Abbâs der: Yûnus (a.s.) ve kavmi Filistin’de yaşıyorlardı. Bir hükümdâr onlarla savaşıp, on iki esbâtan dokkuzunu esir etti. O sırada peygamber olan Şûyâ (a.s.)’a vahiy geldi ki, güçlü bir peygamber o kavmin kalbine korku salacaktır. Hükümdâr, Şûyâ (a.s.)’a kimi göndereceğini sordu. Çünkü o esnâda memlekette beş peygamber vardı. Şûyâ (a.s.) Yûnus (a.s.)’ı seçti. Yûnus (a.s.) kendisini seçenin Allahu Teâlâ olmadığını öğrenince gitmekten vaz geçti.” Daha sonra müellif konuyla ilgili birkaç rivâyete de yer vermiştir. Bunlardan biri Yûnus (a.s.) küserek ayrılması, kavmine olunan azâb vaadi sebebiyledir. Allahu Teâlâ onu mürsel peygamberlerden ve Ulu’l-Azm/Ashâb-ı Azâim’in sırasından çıkardı. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) de Ulu’l-Azm’in sabrettiği gibi sabret ve Balık sahibi Yûnus b. Meta gibi olma

⁸³⁰ Buhârî, “el-İ‘tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne”, 21 (hadîs nu: 7352); Müslim, “Akdiyye”, 15 (hadîs nu: 1716)

⁸³¹ Hâşimzâde, *age*, III, 105.

denildi.⁸³² Bu hususta Hz. Yûnus hakkında bir günahı bahsetmemekle beraber, Hz. Âdem örneğinde olduğu gibi sabırla ilişkilendirdiği söylenebilir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ismeti konusuna gelince, örneğimiz İsrâ sûresinin 74-75. âyetleridir. Âyet-i kerîmelerde Peygamber'in (s.a.s.) müşrikler karşısında duruşunun sapasağlamlaştırılması, herhangi bir meyletmenin en küçüğünden dahî korunması ve şayet onlara azıcık bir meyletme söz konusu olsaydı bu dünyanın ve Âhiretin en büyük azâbına uğratılacağı beyân edilmiştir. Müellif ilgili âyetin "Eğer ismetimizle hak üzere sâbit etmeseydik, gerçekte onların maksatlarından az bir şeye meylederdin. Eğer meyletseydin sana dünya ve Âhiret azâbını kat-kat verirdik." şeklinde meâl-tefsîrini yaptıktan sonra, sebeb-i nüzûlü hakkında bir rivâyete yer vermiştir. Ana hatlarıyla Sakîf elçisinin şartları; bir yıl kendi dinlerinde kalma, bir yıl İslâm'ı kabul etme, bu dîne girilse dahî, ibâdetlerin bazısını yerine getirmeme, Tâif'i Mekke gibi hürmetli bir belde kılma ve Mekke müşriklerinin "Haceru'l-Esved'e isti'lâmda bulun, parmağınla işâret etmekse de putlarımıza dokun." gibi teklîflerine delîl olarak bu âyet nâzil olmuştur.⁸³³ Hâşimzâde'nin zikrettiği benzer rivâyetler tefsirlerde naklolunmaktadır.⁸³⁴ İbn Abbâs'tan rivâyetle Atâ ilgili rivâyetin Sakîf elçileri hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Bu rivâyet zayıf olarak değerlendirilmiştir.⁸³⁵ Sonuç olarak müellif Hz. Peygamberin (s.a.s.) azıcık dahî meylinin sözkonusu olmadığını beyân etmiştir.

لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا /
"Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah'ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi için -... sana apaçık bir fetih ihsân ettik.-"
âyetini⁸³⁶ "Tâ ki, Allahu Teâlâ Câhiliyet devrinden önce bu âyet-i kerîme nâzil oluncaya dek te'hîr eden eksikliği (tefrît) bağışlıyor. Bu bağışlanmayı Mekke'nin alınması için sebep koydu. Ona göre ki, onu küffâr cihâdına ve en alâ dîn için çalışmak ve peygamberlik teblîğatını ve yüksek kânûn ve âdetleri korumaya doğru yol ile hidâyet ediyoruz."⁸³⁷ demekle, ذَنْب /günah kelimesini eksiklikle karşılamıştır. Bundan başka

⁸³² Hâşimzâde, *age*, III, 109.

⁸³³ Hâşimzâde, *age*, II, 430.

⁸³⁴ Şevkânî, *age*, 835.

⁸³⁵ Akk, *age*, 208.

⁸³⁶ Fetih, 48/2.

⁸³⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 192.

Abese sûresinin de ismini aldığı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) davranışını beşer olmasından kaynaklanan bir hareket olarak değerlendirmiştir.⁸³⁸

1.3. Âhiret/Sem'ıyyât

1.3.1. İmân ve Küfür

İmânın mahiyyeti ilk asırlardan itibâren tartışılmıştır. Bu hususta üç görüş vardır. İlkine göre imân ma'rifet/bilgi veya sözden, ikincisine göre, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan,⁸³⁹ üçüncü görüşe göreyse, kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve –erkânına uygun olarak yapılan-amelden ibârettir.⁸⁴⁰ Hâşimzâde Bakara sûresinin 4.-5. âyetini tefsir ederken, 'takvâ' kelimesi üzerinde durmuş, "Hadîste takvânın cemisi ان الله يأمر بالعدل والاحسان kavlinin tefsîrinde ifâde olunmuştur." demiştir. Müellif *Cevâhir* tefsirinden aktararak, bundan sonra gelen on dört âyet-i kerîmenin müşrik, münâfık ve kâfirler hakkında olduğunu aktardıktan sonra ایمان/îmân mefhûmunu açıklamıştır. Bu hususda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) haber verdiği Kıyâmet gününde insanların dirilmesi, Cennet, Cehennem ve başkalarını tasdik etmiş kimseleri ehl-i imândan saymış, İslâm dînini kalp ile tasdik edenler olarak ifâde etmiştir. Hâşimzâde "Her imânda İslâm vardır. Ancak her İslâm'da imân yoktur." görüşünü قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ görüşünü "Bedevîler, 'İmân ettik' dediler. Şunu söyle: 'Henüz imân gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.'" âyetini⁸⁴¹ delil göstererek desteklemiştir. Bu açıklaması Ehl-i Sünnet'in, özellikle Ashâbu'l-Hadîs'in görüşüne uygun, imânı 'kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve amel olarak kabul ettiği söylenebilir. Nitekim müellif devâmında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) الإيمان بضع وسبعون أو بضع وستون شعبة، فأفضلها قول لا إله إلا الله hadîsini⁸⁴² aktarmıştır. Müellif hadîsi "İmân yetmişten fazla şubeye ayrılmaktadır. En fazîletlisi "Lâ İlâhe İllallâh'tır". En ednâsı (derece bakımından en azı) yoldan azanlardır/yolunu kaybedenler, sapanlar.

⁸³⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 400.

⁸³⁹ Bu görüşleri genel olarak Mürci'iyeye ait gruplar benimsemiştir. Geniş bilgi için bkz: Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk: Muhammed Mahyiddîn Abdulhamîd, I, 213-225, Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 1990.

⁸⁴⁰ Mâturîdî, *age*, 478-479; Sâbûnî, *age*, 351-357; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 247-252; Yaşar, Naif, İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)'nin Konumu, AÜİF, Basılmamış Doktora Tezi, 184, Ankara: 2015.

⁸⁴¹ Hücûrat, 49/14.

⁸⁴² Hadîs Ebû Hureyre'den rivâyet olunmuş, muttefekun bih'tir. Buhârî, "İmân", 3 (hadîs nu: 9).

Hayâ da îmânın bir şubesidir.” şeklinde çevirmiştir.⁸⁴³ *إِطَاةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ* ifâdesinin anlamı yoldan eziyet edici şeyleri kaldırmaktır. Müellifin söz edilen çevirisinde yazım hatası söz konusu olabilir.

Hâşimzâde *“İnkâr edenleri / إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla îmân etmezler.” âyetinin⁸⁴⁴ tefsirinde küfrü dört şıkta açıklamıştır. Birinci küfür ‘inkâr’dır ki, bu evredeki kul Allahu Teâlâ’yı tanımamaktadır. İkinci küfür ‘cehûd’dur ki, bu durumda kul Allahu Teâlâ’yı kalbiyle bilir, fakat diliyle ikrâr etmez. Üçüncü küfür, ‘inâd’dır. Kul hem kalple, hem dille Allahu Teâlâ’yı bilir, ancak müteredit kalır. Ebû Tâlib’in küfrü gibi, zîrâ o Hz. Muhammed’in dînin diğer tüm dinlerden hayırlı olduğunu biliyordu, sadece halkının mezemmetinden korktu. Dördüncüsü ise, ‘küfr-u nifâk’dır ki, dil ile ikrâr etseler de, kalp ile inkâr ederler.⁸⁴⁵

a) Îmânın Artması ve Eksilmesi

Îmân hususunda tartışılan konulardan biri de îmânın artması ve eksilmesi konusudur. Bu husustaki görüşleri; 1) îmân ne artar ne eksilir, 2) îmân artar eksilmez, 3) îmân hem artar, hem eksilir şeklinde özetlenebilir.⁸⁴⁶ Hâşimzâde *وَإِذَا ثَلَيْتَ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا* / “Kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda bu onların îmânlarını arttırır.” ibâresinin⁸⁴⁷ açıklamasında şu sözlere yer vermiştir. “Ne zaman ki, onlara O’nun âyetleri okunsa, îmânları ziyâde olur. Amr b. Habîb der: Ne vakit kul Allahu Teâlâ’ya zıkr ve hamd yani şükür etse, îmânı artar. ondan yanlış ve gaflet etse, îmânına noksân yetişir.” Müellif devamında îmânın farz, şart ve sünnetleri olduğunu, kim bu şartları kâmil bir şekilde yerine yetirirse, îmânının da kâmil olacağını bildirmiştir.⁸⁴⁸

Hâşimzâde Tevbe sûresinin 124.-125. âyetlerini açıklarken “Bu îmân artıp eksilmesine delîldir.” der. Müellif akabinde Hz. Ömer’in (r.a.) sahâbîlerin bazılarının ellerinden tutarak, “Haydi gelin sizinle “îmânımızı artıralım.” dediğini, yine Hz. Alî’nin “Îmân kalpte bir nokta-i beyzâ misli gibi zâhir olur. Ne zaman ki, îmân artar, o zaman o

⁸⁴³ Hâşimzâde, *age*, I, 3-4.

⁸⁴⁴ Bakara, 2/6.

⁸⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 4.

⁸⁴⁶ Nesefî, *age*, 149; Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, II, 261.

⁸⁴⁷ Enfâl, 8/2.

⁸⁴⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 136.

beyaz nokta kalpte büyür ve bütün kalbi beyazlaştırır. Küfür de kalpte bulunan siyah bir noktadır. Ne zaman ki, küfür artar, o siyah nokta da büyür, kalbi simsiyah eder.” buyruğunu aktarmıştır.⁸⁴⁹ Hanefî mezhebine göre îmânda artma ve azalma sözkonusu değildir.⁸⁵⁰ Hâşimzâde bu konuda Hanefî mezhebine uymamıştır. Başta Enes b. Mâlik, imâm Şafî, Ahmed b. Hanbel, Evzâî olmakla bu görüşü benimseyen pek çok âlimin görüşünü kabul etmiştir.⁸⁵¹

1.3.2. Melek İnancı

Îmân esaslarından biri olan meleklerle îmân konusu kelâmî çerçevede varlığını kabul edilmesi, mahiyetleri ve vazîfeleri hususunda müzâkere edilmiştir.⁸⁵² Hâşimzâde meleklerle îmânî esas saymış, Bakara sûresinin 35. âyetini açıklarken, *Tefsîru Kâdî*’den naklederek Hz. Âdem’in, meleklerin ve İblîs’in varlıklarının cevheri (asliyeti) hakkında bilgi vermiştir. Beyzâvî *قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ* / “İblîs, ‘Ben ondan daha üstünüm.’ dedi.” âyetini⁸⁵³ delîl göstererek, İblîs’in kendisini üstün görme sebebinin cevheri olduğunu ifâde etmiş, devamında *إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ* / “İblîs’ten başka -hepsi secde ettiler.- O cinlerdendi.” âyetiyle⁸⁵⁴ ise cinleri de meleklerden saymıştır. Hâşimzade İbn Abbâs’ın “Meleklerin bir nev’ine de cin denir. Cinler de meleklerle birlikte Âdem’e secde emrine memûr idiler.” sözünü naklederek tefsîrinde yer verdiği Beyzâvî’nin görüşünü desteklemiştir. Âyet-i kerîmeyi Beyzâvî⁸⁵⁵ gibi yorumlayan müfessirlerle beraber, cinlerin meleklerden farklı bir nev’ olduğu görüşünü savunanlar da vardır.⁸⁵⁶

Hâşimzâde meleklerin cevherinin nur olduğunu kabul etmekle beraber, görünümleri hakkında da naklolunan rivâyetlere yer vermiştir. Mü’min sûresinin 7. âyet-i kerîmesinde *الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ* / “Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar Rablerini hamd ile tesbîh ederler.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde *الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ* / Arşı yüklenenler ibâresinin açıklamasında “Hamele meleklerle

⁸⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 212.

⁸⁵⁰ N. Sâbûnî, *age*, 365-366.

⁸⁵¹ Geniş bilgi için bkz: el-Lâlekâî, Ebû’l-Kâsım (Ebû’l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî er-Râzî, *Şerhu Uşûli İ’tikâdi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a*, thk ve thc: Ebû Yakûb Neş’et b. Kemâl el-Mısırî, I, 757-820, İskenderiyye: Mektebetu Dâri’l-Basîrati ve San’â: Dâru’l-Âsâr, 2001.

⁸⁵² Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, II, 54-56; Erbaş, Ali; Özervarlı, M. Sait, “Melek”, *DİA*, XXIX, 37-39, 40-42, Ankara: 2004.

⁸⁵³ Sâd, 38/76.

⁸⁵⁴ Kehf, 18/50.

⁸⁵⁵ Beyzâvî, *age*, I, 53.

⁸⁵⁶ Râzî, *age*, XXI, 137-138.

‘Kerrubiyyûn’ denir. Bunlar melâikenin seyyitleridir. Peygamber (s.a.s.) buyurmuştur: *“Hamele-i Arş’ın her birinin kulağının memesinden/yumşağından omuzlarına kadar 700 yıllık yoldur.”* îzâhını yapmıştır. Müellif devamında ‘denildi’ formuyla, “Hem hamele-i Arş’ın, hem de Arş’ın etrafındaki meleklerin dört yüzü vardır ki, bir yüzü öküz, ikincisi kaplan, üçüncüsü kuş, dördüncüsü insan görünümündedir. Her birinin dört kanadı vardır. İkisini yüzlerine tutarlar ki, Arş’a baktıklarında gözleri kamaşmasın. Diğer ikisiyle ise uçarlar.” rivâyetini nakletmiştir. Müellif akabinde İbn Abbâs’ın *“Hamele-i Arş’tan, yani arşı kaldıran meleklerden birinin topuğundan tabanına kadar boyu 500 yıllık yoldur.”* görüşünü zikretmiştir.

Müellif ilgili âyette meleklerin vazîfelerine de değinmiş ve Vehb b. Münebbih’in “Arş’ın etrafında yetmiş bin melek vardır ki, Arş’ı tavaf ediyorlar. Bir saf öne geçse, sonuncu saf idbâr eder (idbâr- arkasınca gitmek ve dönmek). Onlardan bazıları ‘tahlîl’ (“Lâ ilâhe illallâh”), bazıları tekbîr eder. Onların arkasında 70 bin saf daha vardır ki, onlar kâimlerdir. Onların tahlîl ve tekbîrlerini duyunca yüksek sesle derler “سُبْحَانَكَ” ve onların arkasında yüz bin saf vardır ki, sağdakileri soldakiler üzere koymuşlar. Her biri farklı şekilde zikrediyor. Allah Arş’ın etrafındaki meleklerden birkaç perdeyle örtülmüştür. Ateş, zifîri karanlık, nur, beyaz dürr, kırmızı yakût, yeşil zebirça, kardan sudan ve diğer şeylerden ki, onu Allah’tan gayrı hiç kimse bilemez. Her birinden yetmiş perdeyle perdelenmiştir.” şeklindeki îzâhını nakletmiştir.⁸⁵⁷ İlgili rivâyeti Vehb b. Münebbih’den naklederek Beğavî geniş olarak zikrederken,⁸⁵⁸ İbnu’l-Cevzî muhtasar rivâyet etmiştir.⁸⁵⁹

Müslümânların müşrikler üzerinde ilk büyük zaferi olan ve müşriklerin elebaşlarının öldürüldüğü Bedir Gazvesinde Allahu Teâlâ’nın nusretini konu edinen Enfâl sûresinin 9. âyetinde اِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَبَ لَكُمْ اَنَّا مُمِدُّكُم بِالْفِ مِنْ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ / *“Rabbinizden yardım dilediğiniz zamanı hatırlayın. Hemen size, “Meleklerden peşi peşine gelen binlik kuvvetlerle ben size yardım edeceğim” diye cevap verdi.”* buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili âyet-i kerîmeyi tefsir ederken, “Hz. Ömer der: Öyle ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) müşriklere baktı ve onların bin kişi olduklarını gördü. Müslümânlara baktı. Onların sayıysa, üç yüz ondan fazlaydı. Kibleye dönerek şöyle duâ

⁸⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 89.

⁸⁵⁸ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VII, 140-141.

⁸⁵⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 1240.

etmeğe başladı. “İlahî, bana yaptığın vaadini yerine getir, eğer bu asabayı helâk edersen, Yeryüzünde sana ibâdet edecek kimse kalmaz. Bu esnâda abası omuzundan düştü. Bu zaman Ebû Bekir Sıddık (r.a.): Allahu Teâlâ’ya ne büyük duâ ettin. O sana vaadini yerine getirir. Allahu Teâlâ Peygamber (s.a.s.)’in duâsını kabul buyurup, bin meleklerle onu destekledi.” rivâyetini⁸⁶⁰ zikretmiş, devamındaysa, Cebrâîl (a.s.) ve Mikâîl (a.s.) her biri 500 meleklerle insan suretinde savaşa katıldıkları ve beyaz atlar üzerinde, beyaz elbiseler giymiş, başlarına da beyaz sarıklar sarmışlardıklarını nakleden başka bir rivâyete yer vermiştir. Müellif bu hususta İbn Abbâs’ın “Melâikenin sîmâsı Bedir gününde beyaz emmamelere/sarıklardır. Hayber gününde yeşil emmamelere.” sözünü de nakletmiştir.⁸⁶¹ Bu rivâyet hem Hâşimzâde’nin meleklerin insan suretinde görünebildiklerini kabul ettiğini göstermekte, hem de meleklerin vazîfelerinden birini beyân etmektedir.⁸⁶²

1.3.3. Cinler ve Şeytânlar

Sarîh olarak îmân esasları arasında zikrolunmasalar da, cinlerin⁸⁶³ ve şeytânların⁸⁶⁴ varlığın, niteliğinden ve faaliyetlerinden Kur’ân-ı Kerim pek çok âyetlerinde bahsetmektedir. Bunun yanı sıra cinler hakkında müstakil sûre bulunmaktadır. Hicr sûresinin 27. âyet-i kerîmesinde وَالْجَانَّ خَلْقَتَاهُ مِنْ قَبْلِ مِنْ نَارِ السَّمُومِ /

⁸⁶⁰ Müslim, “Cihâd ve’Sîre”, 58 (hadîs nu: 1763); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 9 (hadîs nu: 3081); Ahmed b Hanbel, *age* (hadîs nu: 208), s. 55-56.

⁸⁶¹ Hâşimzâde, *age*, II, 139.

⁸⁶² Enfâl sûresinin 12. âyet-i kerîmesinde de Bedir gazvesi esnâsında meleklerin yardımından bahsetmiştir. İbn Abbâs’dan nakille bir Müslümân’ın darbe vurmaksızın öldürdüğünü Hz. Peygamber’e (s.a.s) haber verince, dedi: o, üçüncü gökten yardıma gelen melektir. Ebû Dâvûd el-Müznî der ki, Bedir’de bir müşriki kovalıyordum. Benim kılıncım ona yetişmeden kafası yere düştü. İbn Abbâs der: Bedir gününde Abbâs b. Abdulmuttalib’i esir eden kişi zayıf birisiydi. Abbas’sa güçlü ve cüsseli biriydi. Peygamberimiz (s.a.s) Ebu’l- Yesra’ya sordu. Abbâs’ı nasıl esir aldın? Dedi ki, “Yâ Rasûlallah bir kişi bana yardım etti. Onu ne daha önce, ne de daha sonra gördüm. Peygamber (s.a.s) buyurdu ki, sana yardım eden melekti. Hâşimzâde, *age*, II, 140-141.

⁸⁶³ Sözlükte “örtmek, örtünmek, gizli kalmak” anlamındaki cenn kökünden türeyen bir isim olup tekili olan cinnî “örtülü ve gizli şey” mânâsına gelir. Terim olarak “duyularla idrâk edilemeyen, insanlar gibi şuûr ve irâdeye sahip bulunan, ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mü’min ile kâfir gruplarından oluşan varlık türü” anlamına gelir. Kelâm âlimlerine göre cinlerin varlığı sadece vahiy yoluyla bilinip ispat edilebilir, akıl da bunu imkânsız görmez. Mevcudiyetleri tartışma götürmeyecek şekilde Kur’ân’la sâbit olduğundan cinleri inkâr edenlerin küfrüne hükmeden kelâm âlimleri cinlerin mahiyeti konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Şahin, M. Süreyya; Kılavuz, Ahmet Saim, “Cin”, *DİA*, VIII, 5-8, 8-10, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

⁸⁶⁴ Sözlükte “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek” anlamındaki şatn (şütûn) veya “öfkesinden yanıp tutuşmak” mânâsındaki şeyt kökünden türediği ileri sürülen şeytân kelimesi (çoğulu şeyâtîn) “hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mâruz kalmış varlık” demektir. Çelebi; Gürkan, Saime Leyla, “Şeytân”, *DİA*, XXXIX, 99-101, 101-103, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

“Cin türüne gelince daha önce onu da kavurucu ateşten yaratmıştık.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu âyetin tefsirinde yerlerin atası Cân ve kavminin dumansız ateşten; sıcak rüzgârdan yaratıldığını bildirmiş, “Denilir ki, semûm öyle bir ateştir ki, dumanı yoktur.” ilâvesini yapmıştır. Müellif daha sonra İbn Abbâs’Tan (r.a.) rivâyetle İblîs’in melâikeden cin denilen bir yılandan olduğu ve semûm ateşinden halkolunduğunu beyân ettikten sonra yine İbn Abbâs’ın (r.a.) “Âdem (a.s.) Ebu’l-Beşer olduğu gibi, cânların babası Ebu’l-Cân’dır. İblîs ise, Ebu’ş-Şeytândır. Cinlerin de insanlar gibi, Müslümânları ve kâfirleri vardır. Şeyâtininse, îmân etmiş yoktur. İblîs ölünce onlardan olacaktır.” görüşünü zikreder.⁸⁶⁵ Râzî cin tâifesi hakkında müfessirler ihtilâf ettiğini, meleklerden veya şeytânlardan mı olacağı hususunda müzâkerelerde bulunduklarını bildirmiştir. En doğru görüşün ise, cinlerin meleklerden sayılamayacağı, şeytânların cinlerin bir nev’i; ‘şeytân’ onlardan kâfir olan her cine verilen isim olacağı bildirmiştir.⁸⁶⁶ Kur’ân Yolu tefsirinde ‘cin’i “İnsana benzeyen nitelikleri olmakla beraber, beden ve bedensel özelliklere sahip olmayan” olarak açıklanmıştır.⁸⁶⁷ Görünmemelerinden dolayı bu ismi almış cinlerin yeme-içme, üreme gibi fonksiyonlarının olduğu bilinmektedir. Bundan yola çıkarak, bedene sahip oldukları da muhtemeldir.

Cinlerin vazîfelerine gelince, bunlardan biri onların da şeytânlar gibi insanları hak yoldan çevirmektir. Nitekim mahşer gününde mahlûkâtın ahvâlini anlatan En‘âm sûresinin 128. ve 129. âyetlerinde bu durum haber verilmiştir. O günde Allahu Teâlâ cin topluluğuna seslenmiş, insanlarla uğraştıklarını izhâr etmiştir. Bunun üzerine cinlerin arkadaşları olan insanlardan bazıları رَّبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ / “Ey Rabbimiz! Biz birbirimizden yararlandık.” diyerek, cinlerin bir kısmını savunmuştur. Hâşimzâde bu husus üzerinde durmuş, insanların cinlerden yararlanmasını şöyle açıklamıştır: “Bu, o kâide iledir ki, ne zaman bir kişi sefere çıkıp bir çöle girse, cinden zarar gelir korkusuyla, oradaki cinlerin küçüklerinden seyitlerine sığındım deyip, etraflarından geçmesidir.⁸⁶⁸ Cinlerin insanlardan menfaati ise, bu kâideyledir ki, nefislerinde

⁸⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 361-362.

⁸⁶⁶ Râzî, *age*, XIX, 184.

⁸⁶⁷ Kur’ân Yolu Tefsiri, III, 247.

⁸⁶⁸ Hâşimzâde’nin zikrettiği bir kişinin zarar gelir korkusuyla cinlere sığınması toplumumuzda bilgisiz kişilerin uygulamalarıdır ki, buna benzer pek çok fiil örnek verilebilir. Mü’min kullar üzerinde cin ve benzer varlıkların hükümrânlığının olmayacağı Kur’ân-ı Kerîm’de açıkça belirtilmiş, vesveselerinden korunma yolları gösterilmiştir. Bir cinin zararından mertebeye daha zararlı bir cine sığınmak akla uygun bir davranış olmamakla beraber, failini şirke götürmektedir. Nitekim yardımı umulacak ve tüm musibetlerden kendisine sığınılacak olan tek güç sahibi Yüce Allah’tır.

hilelerinin çok olmasıdır. Denildi ki, insanın cinle menfaati cinin onlara yapışması/bulaşması, erâcif (yalan haber), sihir hevâ ve heveslerine uygun emirlerini yerine getirmekle yollarını kolaylaştırmaktır. Cinlerin insanla menfaatıysa, onların tâbîliğidir. Bu sebeple onlara tâbî olan insanlar da onlar gibi dalalet ve günahlarla zinetlenmektedir.”⁸⁶⁹ Âyet-i kerîmenin devâmında *قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ* / “Allah buyurur ki: “Allah’ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir.” buyrulmaktadır. Yüce Allah’ın diledikleri istisnâ diğerlerinin Cehennemde ebediyyen kalacaklarını vurgulayan bu ibâre hakkında farklı görüşler mevcuttur. Müellif ilgili kısmı İbn Abbâs’ın (r.a.) “Onlar Allah’ın ilminde İslâm’a gelip, Muhammed’i (s.a.s.) tasdik etmiş kavimdirlerdir. İşte bu kimseler Cehennemden çıkacaklar.” sözünü naklederek açıklamıştır.⁸⁷⁰

Bir sonraki âyet-i kerîmede *وَكَذَلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* / “İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zâlimlerin bir kısmını diğer bir kısmına dost yaparız.” buyrulmaktadır. Müellif bu hususda cinin ve insin birbirleriyle faydalanıp günahlara düştükleri sebebiyle rezil edildikleri gibi zâlimlerin şirk ve günahından kesbettikleri sebebiyle bazısını bazısına havale edildiklerini, hatta zâlime cezâsını zâlimin eliyle verildiğini ifâde etmiştir. Daha sonraysa, konuyla ilgili birkaç görüş beyân etmiştir: “Haberde gelmiştir: “Bir kimse ki, bir zâlime yardım etse, Allahu Teâlâ onun üzerine zâlimi musallat eder.” Veya zâlimleri birbiriyle arkadaş ediverir. Veya onlar birbirinin arkasınca Cehenneme sokuverir.” devamındaysa, “İbn Abbâs’ın (r.a.) Allahu Teâlâ ne zaman bir kavme hayır irâde ederse, onların işlerine hayır gelir. Bir kavme şer irâde ederse, onların işleri her zaman şer olur ki, bu da kesbettikleri sebebiyledir.” sözünü zikretmiştir.⁸⁷¹

İkinci âyet-i kerîmede geçen ‘zâlim’ kelimesine gelince, karşısındakine zulüm eden zorba bir kimseyi ifâde etmekle beraber, Kur’ân literatüründe Yüce Allah’a şirk koşmakla, gerçek anlamda kendisine zulüm eden kimseler için kullanılan bir terimdir. Zîrâ Lokmân (a.s.) oğluna nasihatle bulunarak *يَا بُنَيَّ لَا تَشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ* / “Sevgili oğlum! Allah’a ortak koşma; çünkü O’na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir

⁸⁶⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 46.

⁸⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 46.

⁸⁷¹ Hâşimzâde, *age*, II, 46-47.

haksızlıktır.” demiştir.⁸⁷² Bu pasajda da ins ve cinsin birbirleriyle faydalanıp, şirke veya büyük günahlara düştükleri, bundan dolayı zâlim oldukları da anlaşılabilir.

1.3.4. Kıyâmet

Âhiret hayatı gerçek anlamda Kıyâmetin⁸⁷³ kopmasıyla başlanmaktadır. Hâşimzâde İbrâhîm sûresi 48. âyetinde geçen *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ* / “Bir gün gelecek, yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek.” ibâreyi açıklarken, kıyâmetin tasvîrini; yeryüzünün başka bir yer ile değiştirilmesi hakkında Peygamberin (s.a.s.) “*Allahu Teâlâ Kıyâmet günü Yeryüzünü bir ekmek gibi dürip, onu kudret eliyle gâlip edecek ki, Cennet ehli ona nüzûl ede. Sizden birinin seferde ekmeğinizi dürdüğü gibi*” kavlini⁸⁷⁴ aktarmıştır. Daha sonra müellif “denildi” formuyla “Yeryüzünün değişmesi onun önceki halinden son haline çevrilmesidir. Yani dağların, derelerin, ağaçların evlerin dağılıp yerle bir olmasıdır.” görüşünü zikretmiştir. Göklerin gayr-i göklere dönüşmesini ise “Güneş, ay ve yıldızların dökülüp göklerin yağ gibi eriyip dökülmesidir.” Demektedir. Akabinde Peygamber (s.a.s.) “*Göklerin değişilmesi zamanında insanlar Sırât köprüsünde olacaklar. Yani zifiri karanlıkta olacaklar.*” hadîsini⁸⁷⁵ nakletmiştir. Müellif parantez içinde “hepsi değil” ilâvesini yapmıştır.⁸⁷⁶

Nahl sûresinin 111. âyet-i kerîmesinde âhiret ahvâlî resmedilmiştir. *يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ* / *نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوْفَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ* / “O gün herkes gelip kendisini

⁸⁷² Lokmân, 31/13.

⁸⁷³ Kıyâmet kelimesi “kalkmak, dikilip ayakta durmak” mânâsındaki kıyâm kökünden isim veya masdar olup “dirilip mezarından kalkma, Allah’ın huzûrunda durma” yahut “bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vukû bulması” anlamına gelir. İslâm akaîdinin nakle bağlı konularının (sem’iyyât) başında yer alan Kıyâmet halleri alanında İslâm mezhepleri arasında kaydadeğer görüş farklılıkları yoktur. Geniş bilgi için bkz: Topaloğlu, “Kıyâmet”, *DİA*, XXV, 516-522, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

⁸⁷⁴ Hâşimzâde’nin naklettiği hadîsin metni *تَكُونُ الْأَرْضُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ خُبْرَةً وَاحِدَةً، يَكْفُوها الْجَبَّارُ بَيْدَهُ، كَمَا يَكْفُو أَحَدُكُمْ* şeklinde geçmektedir. Hadîs-i şerîf Saîd el-Hudrî’den sahîh senedle rivâyet edilmiştir. Buhârî, “Rikâk”, 43, (hadîs nu: 6520); Müslim, “Sıfatı’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr”, 30, (hadîs nu: 2792). Hadîsin devamında bir Yahûdînin gelmesi ve Hz. Peygamber’in haber verdiği hususu “Ey Ebâ’l-Kâsım, sana falanca şeyi haber vereyim mi?” demiş, bunun üzerine Peygamberimizin (s.a.s) azı dişleri görününceye dek tebessüm ettiği nakledilmiştir.

⁸⁷⁵ Müellifin zikrettiği mezkûr hadîse gelince, muhtemelen iki hadîsi cem etmiştir. Nitekim hadîsin ilk kısmı Hz. Âişe’nin (r.a.) *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ* âyeti hakkında “o gün insanlar nerede olacaklar?” sorusu üzerine Peygamberimizin (s.a.s) *عَلَى الصِّرَاطِ* şeklindeki cevabıdır. Diğer kısmı ise, bir Yahûdînin aynı sorusu üzeri Rasûlullah’ın *هُمْ فِي الظُّلْمَةِ دُونَ الْجِسْرِ* cevabıdır. Her iki hadîsi İmam Müslim “Sahîh”inde nakletmiştir. Müslim, “Sıfatı’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr”, 29 (hadîs nu: 2791). Peygamber Efendimizin cevapları muhatabının durumuna göre değişkenlik göstermiş olabilir. Belki de mü’min Sırât köprüsünü geçip, Cennete ulaşırlarken, kâfirler zifiri karanlıktadırlar. Zira müellif de parantez içinde “hepsi değil” demekle bir ayrıma dikkat çekmiştir.

⁸⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 355.

savunacak, herkese yaptığıının karşılığı eksiksiz ödenecek, onlara haksızlık edilmeyecektir.” buyrularak, insanların telaş ve heyecan içerisinde, kiminin günahlarının korkusundan amellerine beraat kazandırmağa çalıştıkları beyân edilmektedir. Hâşimzâde ilgili âyeti İbn Abbâs’ın kavline yer vererek açıklamıştır. İbn Abbâs bu âyetin tefsirinde şöyle demektedir: “Kıyâmet gününde halk arasında düşmanlık zâil olmaz, o vakte dek ki, rûh cesede düşmanlık edip, der. “Yâ Rabbî, benim elim yoktur ki, onunla tutayım, ayağım yoktur ki, onunla gideyim, gözüm yoktur ki, onunla bakayım.” Ceset buna karşılık der ki, “Yâ Rabbî, beni kuru ağaç gibi yarattın. Azâlarımdan hiçbiri hareket etmeğe ve amel işlemeğe muktedir değildir. Tâ ki, bu rûh güneşin ışığı gibi geldi de, dilim konuştu, gözlerim gördü, ellerim tuttu, ayaklarım yürüdü. Allahu Teâlâ rûh ve cesede der ki, “Sizin misâliniz körle yürüme engellinin misâli gibidir. İki bir bostana girdiklerinde kör meyveyi görmez. Yürüme engelliyse, meyvelere ulaşamaz. Kör yürüme engelini beline alır da o da dilediği kadar toplar. Sonra onu ikiye bölerler. Şimdi onun gibi rûhla cesedin amelde iştirâkı zâhir olup, azâb da ikisi üzerine vacip olur.”⁸⁷⁷

1.3.5. Kabir Azâbı

Başta Mu‘tezile olmakla beraber bir takım ekoller Kur‘ân’da sarîh bir ifâdeyle geçmemesini delîl getirerek ve akli esas alarak kabir azâbını kabul etmemiştir.⁸⁷⁸ Ehl-i Sünnet ise, Sünneti esas alarak kabir azâbını kabul etmiştir.⁸⁷⁹ Hâşimzâde kabir azâbını, bu konuyla ilgili olarak Münker ve Nekîr’in gerçekliğini kabul etmiş, bu hususlara değinerek ilgili âyetleri tefsîr etmiştir.

Müellif İbrâhîm sûresinin 27. âyetinde geçen *يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ* / “Allah sağlam söze îmân edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar” ibâresini tefsirinde “Allahu Teâlâ mü’minleri dünyada ve kabirde sâbit kavil üzere sâbitlendirir. Bu da “لا اله الا الله” kavlidir.” demektedir. Akabinde mü’minlerin dünya hayatındaki muhkemliğini bir belâyâ uğradığında sabretmeleri, Âhirette sâbit olmalarını ise, kabirde Münker ve Nekîr’in sorularını doğru cevaplamaları

⁸⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 403-404.

⁸⁷⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, 730-734; Ebû Amr Yûsuf b. Abdulberr en-Nemrî, *Fethu’l-Berri fî Tertîbi’l-Fikhî li Temhîd Abdu’l-Berr ve me’ahu Fethu’l-Mecîd fî İhtisâri Tahrîci Ehâdîsi Temhîd*, tah: Muhammed b. Abdurrahmân el-Mefrâvî, II, 157, Riyâd: Mecdû‘atu’t-Tuhafî’n-Nefâisi’d-Devliyyeti, 1996.

⁸⁷⁹ Eş‘arî, *İbâne*, 256-257, 604-610; Neseî, *age*, 132-133.

olarak açıklamıştır. Mü'min kimsenin kabirde sâbitliğini Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Ne zaman ki, kulu kabre koyup ehl-i iyâli ve cemâati onun yanından ayrılırlar, henüz ayaklarının sesi kesilmemiş, iki melek gelip onu sorgularlar. “Muhammed kimdir?” diye sorarlar. Mü'minse, “Şehâdet ederim ki, O, Allah'ın kulu ve peygamberidir” der. Melekler ona derler: “Cehennemdeki yerine bir bak, Allahu Teâlâ onun yerine Cennette sana bir bahçe vermiştir.” Allah (c.c.) kabrini yetmiş zirâ' genişletir. Eğer meyyit münâfık veya kâfirse, aynı soruya “Ben onu tanımıyorum, halk ne derse ben de onu derim” der. Bu zaman melekler ona çekiç ile vururlar ve orada öyle bir bağırır ki, tüm ins ve cin onu duyar.” kavî-i şerîfini⁸⁸⁰ aktararak desteklemiştir.⁸⁸¹ Neseî “Cumhûra göre mü'minlerin Âhiretteki sâbitliği ile murâd olunan kabirdeki sorgu esnasında sâbitlikdir” demiş, devamında Berâ b. Âzib'den sahîh isnâdla rivâyet edilen قَبَضَ رُوحَ الْمُؤْمِنِ قَالَ فَتَرْجِعُ رُوحُهُ فِي جَسَدِهِ وَيُبْعَثُ إِلَيْهِ مَلَكَانِ شَدِيدَا الْإِنْتِهَارِ فَيُجْلِسَانِهِ وَيَنْتَهَرَانِهِ وَيَقُولَانِ مَنْ رَبُّكَ يَقُولُ اللَّهُ وَمَا دِينُكَ يَقُولُ الْإِسْلَامُ فَيَقُولَانِ لَهُ مَا هَذَا الرَّجُلُ أَوِ النَّبِيُّ الَّذِي بُعِثَ فِيكُمْ فَيَقُولُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ فَيَقُولَانِ لَهُ وَمَا يُدْرِيكَ قَالَ فَيَقُولُ قَرَأْتُ كِتَابَ اللَّهِ فَأَمْنْتُ بِهِ وَصَدَّقْتُ فَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى { يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الْآخِرَةِ } hadîs-i şerîfine yer vermiştir.⁸⁸² İlgili hadîsi kabir hayatının Kur'ânî delîlleri olmadığını savunan Mu'tezile'nin en önemli mümessillerinden Zemahşerî de öteki görüş olarak nakletmiştir.⁸⁸³ İbn Kesîr tefsirinde ilgili hadîsin daha uzun varyantlarına yer ayırmıştır.⁸⁸⁴ Hâşimzâde diğer kelâmî konularda olduğu gibi Ehl-i Sünnet'in görüşünü esas almaktadır.

Fecr sûresinin 28. âyet-i kerîmesinde يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ / “Ey îmânın huzuruna kavuşmuş insan!” buyrulur, nefs-i mütmainne'ye hitapta bulunulmuştur. Devamında gelen âyetlerde bu kimsenin Rabbinin rızası üzere olduğu ve Yüce Allah'ın has kulları arasına; Cennete girmeye çağrıldığı beyân edilmiştir. Hâşimzâde bu âyeti tefsir ederken İbn Ömer'in “Ne zaman ki, mü'min bir kul vefat ederse, Allah onu Cennetten bir armağan ile iki melek gönderir ve ona denilir ki: “Ey nefs-i mütmainne, çık! Allah senden razıdır. Onun için rûh miskten temiz kokulu olduğu halde bedenden çıkar. Göklerin üzerinde olan melekler bir birine der ki, Yeryüzünden pâk bir rûh geliyor.

⁸⁸⁰ Mezkûr hadîs Enes b. Mâlik'den, lafız farkıyla Ebû Hureyre'den ‘hasen garip’ isnâdla rivâyet edilmiştir. Buhârî, “Cenâiz”, 86, (hadîs nu: 1374); Tirmizî, “Cenâiz”, 71, (hadîs nu: 1071); Nesâî, “Cenâiz”, 110, (hadîs nu: 2051).

⁸⁸¹ Hâşimzâde, *age*, II, 348.

⁸⁸² Neseî, *age*, II, 172.

⁸⁸³ Zemahşerî, *age*, 551.

⁸⁸⁴ İbn Kesîr, *Muhtasarü Tefsîr İbn Kesîr*, II, 322-325.

Kapıya ulaşınca, kapı açılır. Melek ona selâm ve salât eder. Hatta rûh Allah'ın dergâhına ulaşır ve Allah'a secde eder. Bundan sonra Hz. Mikâîl'a denir ki, bunu mü'minlerin ruhunun yanına götür. Sonra onun kabri yetmiş zirâ' genişletilir. Eğer Kur'ân'dan bilip amel ettiği şeyi varsa, Kur'ân'ın nûru ona kifâyet eder ve onda gelin gibi rahat olur ki, onu arkadaşları ehli-iyâhı uyandırmasın.” sözüne⁸⁸⁵ yer vererek îzâh etmiştir.⁸⁸⁶

1.3.6. Cennet ve Cehennem

Cennet ‘bahçe, bitki ve sık ağaçlarla örtülmüş yer anlamına gelmektedir. Istilâh olarak ise, -Ehl-i Sünnet’e göre- günahsız, günahı affedilmiş veya günahının cezâsını çekmiş olan mü'minlerin ebedî/sonsuz olarak kalacakları Âhret yurduna denir.⁸⁸⁷ ‘Derin kuyu, hayırsız ve uğursuz anlamına gelen Cehennem ise, terim olarak kâfirlerin devamlı kalacakları, günahkâr mü'minlerin de günahları nisbetince içinde kalcakları cezâlandırma yeridir.⁸⁸⁸ Hâşimzâde Cennet ve Cehennem hususunda Kur'ân âyetleriyle beraber pek çok hadîs rivâyetine yer vererek açıklamalarda bulunmuş, Cennet ve Cehennemin niteliği, tasvîri, oradaki yaşam, oraya kimlerin gireceği, ebedîliği gibi konulara yer vermiştir. Burada bir kaç zikrolunmakla yetinilecektir.

Teğâbun sûresinin 9. âyetinde *يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ* / “*Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır.*” buyrulmakta, devamındaysa, îmân eden ve sâlih ameller işleyenlerin seyyielerinin bağışlanacağı ve altından ırmakların aktığı Cennetlere girecekleri müjdelanmaktadır. Kıyâmet günü, sûreye de ismini veren *التَّغَابُنِ* kelimesiyle nitelendirilmiştir. Bu kelimenin anlamlandırılmasında müfessirler pek çok görüş zikretmiştir. ‘Alış verişte birbirini aldatmak’ anlamına gelen kelimeyi Ragıb el-İsfahânî “Allah’ın rızâsını ve Cenneti kazanmak için kendilerini bu yola adayanlarla, bunun aksine davrananların nihâî gerçeği görmeleri, inananlarla inanmayanların dünyadaki

⁸⁸⁵ Bu rivâyete Beğavî de tefsirinde İbn Amr’dan rivâyetle zikretmiştir. Muhakkik ilgili rivâyetin İbn Ömer’den de naklolunduğunu fakat doğrusunun İbn Amr olduğu bildirmiştir. Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 424; Kurtubî de ilgili rivâyeti Amr b. As’dan rivayet etmiştir. Kurtubî, *age*, II, 286.

⁸⁸⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 429-430.

⁸⁸⁷ Algül, Abdurrezzak, *Büyük İslam Akaidi (Delilleriyle Ehl-i Sünnet İnanç Esasları)*, 545, Konya, Optimum Basım(İstanbul), 2021; Şahin; Topaloğlu, “Cennet”, *DİA*, VII, 374-376/376-386, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

⁸⁸⁸ Algül, *age*, 557; Harman; Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, VII, 225-226/227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

iddiaları bakımından inkârcıların aldanmış durumuna düşecekleri gün” şeklinde açıklamıştır.⁸⁸⁹

Zemahşerî kelimeyi “Saîdlerin, saîd olmaları halinde şakîlerin Cennetteki tutacakları yerlerini sahiplenmeleri durumunun istiâresi olarak beyân etmiş, bu durumun aldatmadan ziyâde bir alay etme olduğunu vurgulamıştır.⁸⁹⁰ Hâşimzâde ilgili kelimeyi “Kâfîrden îmânı giden, mü’minin ihsânda taksîr ile pişmân olduğu gündür.” olarak karşılamıştır. Daha sonra bu îzâhına uygun olarak Peygamber’in (s.a.s.) “Her kul ki, Cennete girer, illâ Cehennemdeki yeri ona gösterilir ki, kötü amel işleseydin, bura girecektin. Tâ ki onunla şükrünü artırır. O kul ki, Cehenneme girer, önce ona Cennetteki yeri gösterilir ki, güzel amel işleseydin buraya girecekti. Tâ ki, onunla pişmanlığı çokça olsun.” kavî-i şerifini⁸⁹¹ zikretmiştir.⁸⁹²

Yine فَسُنِّيْسِرُهُ لِلْعُسْرِىَّ buyrulduğu Leyl sûresinin 11. âyet-i kerîmesini tefsir ederken, benzer rivâyete yer vermiş, Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “Benî Âdem’den her kesin Cennette ve Cehennemde yeri vardır.” Birisi dedi: “Öyleyse işimizi kadere havale edip ameli terk edelim mi?” Peygamber (s.a.s.) cevap verdi: “Ameli terk etmeyin veya edin, her kes kendine kolay olan ameli yaratılmıştır. Bedbahtlara bedbahtlık amelleri, saîdlere saîdlik amelleri kolaydır.” Sonra فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى فَسُنِّيْسِرُهُ إِلَى الْيُسْرَى وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسُنِّيْسِرُهُ إِلَى الْعُسْرَى âyetlerini⁸⁹³ okudu.⁸⁹⁴ Özetle, Hâşimzâde Cennet ve Cehennemin varlığını kabul etmiştir.

Hâşimzâde Cennet ve Cehennem hususunda insanların konumunu Hicr sûresinde geçen نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ / “Kullarıma benim gerçekten çok bağışlayıcı, çok esirgeyici olduğumu bildir. Ama azâbım da çok elem verici bir azâptır!” âyetlerini⁸⁹⁵ tefsir ederken belirtmiştir. İlk önce âyetin sebab-i nüzûl rivâyetini nakletmiş, devamında Peygamber’in (s.a.s.) “Allahu Teâlâ yüz rahmet yaratmıştır. Onun doksan dokuzu kendi katındadır. Birini tüm mahlûkâta göndermiştir.

⁸⁸⁹ Topaloğlu, “Tegâbûn Sûresi”, *DİA*, 40. 311-312, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

⁸⁹⁰ Zemahşerî, *age*, 1113.

⁸⁹¹ Buhârî, “Rikâk”, 51 (hadis nu: 6569).

⁸⁹² Hâşimzâde, *age*, IV, 317.

⁸⁹³ “Artık kim cömert davranır, günah işlemekten sakınırsa; Bunların güzel karşılığına da inanırsa; Biz ona iyilik yollarını kolaylaştırırız. Ama kim cimrilik eder, kendisiyle yetinirse; Güzel karşılığı da yalan sayarsa; Biz onu zora sokarız.” Leyl, 92/5-10.

⁸⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 435.

⁸⁹⁵ Hicr, 15/49-50.

Eğer kâfir Allah katındaki rahmeti bilseydi, Cennetten ümitsiz olmazdı. Ve eğer mü'min Allah'ın yanındaki azâbın hepsinden haberdar olsaydı, Cehennemden emin olmazdı" kavî-i şerîfîni⁸⁹⁶ örnek vererek açıklamıştır. ⁸⁹⁷ Allahu Teâlâ rahmet ve azâb sahibidir. Mü'min kimse bu bilince sahip olup, korku ve ümit içerisinde yaşamalıdır. Yüce Allah'ın rahmetin her şeyi kapsadığını, azâbından katbekat fazla olduğunu bilmekteyiz. Azâbı ise, adâletinin bir tecellisidir ki, sadece hak eden bu azâba uğratılır. Yine bu hadîsten Yüce Allah'ın rahmetinin tecellisiyle, bu uğrunda elinden geleni yapanın Cennete gireceği anlaşılabilir.

Vâkıa sûresinin 11. âyetinden itibâren Cennet tasvîrleri beyân edilmektedir. 27.-41. âyet aralığındaki pasaj Ashabû'l-Yemîn'i tasvîr etmektedir. Cennette insanların durumu hakkında Hâşimzâde sûrenin 39. âyet-i kerîmesini açıklarken kontekste uygun olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) iki hadîsine yer vermiştir. Müellifin zikrettiği birinci hadis *"Cennet ehilleri Cennete girdiklerinde taze genç olup, yüzlerinde tüy olmayacaktır, saçları kıvrım, gözleri sürmeli, otuz üç yaşında Âdem'in (a.s.) yaratılışında, boyları altmış zirâ' olacaktır."* rivâyetidir. İkincisi ise, *"Cennet ehillerinin alt kademesinin seksen bin hizmetkârı olacaktır. Yetmiş iki câriyesiyle Sen'a kadar zümrüd, zeberced, yakût onun için bir kaba konur. Eşine bakınca yüzünde ayna gibi kendini görür. Kabındaki inci, Doğu ve Batı'yı ışıklandırır. Üzerinde yetmiş elbise olup, görmesi tarîf olunamaz. Cennet ehillerinden ister büyük ister küçük olsun hepsi otuz üç yaşında olur. Cehennem ehilleri de bu yaştadırlar."* rivâyetidir.⁸⁹⁸

Kıyâmet sahnelerinin canlandırıldığı âyet-i kerîmelerden biri, Hûd sûresinin 107. âyetidir. O günün dehşetini haber veren ilgili âyetler iki grup insandan bahseder. Bunlardan biri saâdler/gerçek; ebedi mutluluğa eren mü'minlerdir. Diğeriyse, şakîler/bedbahtlardır. İlgili âyet-i kerîmde geçen خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ / *"Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır."* ibâresi, ikinci gruptan Yüce Allah'ın dilemesiyle bazı kimselerin Cennete gireceğini bildirmektedir. Bu hususta müfessirler iki görüş nakletmişler ki, bunlardan birincisi şakîlerin, inkârcılardan bir takım kimseler olduğudur. İkinci görüşe

⁸⁹⁶ Buhârî, "Rikâk", 19, (hadîs nu: 6469); İbn. Hanbel, *age*, XIV, 139 (hadîs nu: 8415)

⁸⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 366.

⁸⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 263-264.

göreyse, Allah'ın rahmetiyle Cennete girecek olan bu kimseler inanmış fakat günahkâr kimselerdir.⁸⁹⁹

Hâşimzâde ikinci görüşü esas almış ve bu kimselerin günahkâr mü'minler olduğunu bildirmiştir. Konuyla ilgili Hz. Peygamber'in (s.a.s.) يخرج قوم من النار بشفاعته / "Mü'minlerden bir kavmi Hz. Muhammed'in (s.a.s.) şefâatiyle Cehennemden çıkararak Cennet'e getirirler ki, onlara 'Cehennemiyûn' diye isim verilir." hadis-i şerîfini⁹⁰⁰ zikretmiştir.⁹⁰¹ Müellif aynı âyette geçen مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ / "Gökler ve yer durdukça" ibâresini "Âhiretin yerleri ve gökleri durdukça" şeklinde karşılamıştır. Bu konu hususunda da iki görüş serdedilmiştir. Bunlardan birincisine göre, ilgili ifâdenin "sonsuzluğu" bildiren mecâzî anlamda kullanılmış bir deyimdir. Diğer görüş ise, müfessirin zikrettiği görüştür.⁹⁰²

1.3.7. Büyük Günah

Maddî ve manevî; her türlü büyüklüğü ifâde eden 'kebîre' kelâmî bir kavram olarak büyük günahları ihtivâ etmektedir. Zıddı 'sağîre'dir. İlk yıllardan itibaren hangi fiillerin kebîre/büyük günah sayılacağı ve mürtekib-i kebîrenin/bu fiilleri işleyen kimselerin durumları tartışılmıştır.⁹⁰³ Hâşimzâde إِنَّ تَجْتَنَّبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ / "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız" ibâresini⁹⁰⁴ tefsir ederken, kebâir/büyük günahları Peygamber'in (s.a.s.) "Yedi korkulu, büyük gûnahtan korkun. Ashâb sordu:

⁸⁹⁹ Karagöz, İsmail, "Cehennemin Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri", *DÜİFD*, C: II, S: I, s. 1-19. 2018.

⁹⁰⁰ İmrân b. Husayn'ın rivayet ettiği hadis-i şerîfi İmâm Buhârî "sahîh" isnâdla nakletmiştir. Buhârî, "Rikâk", 51 (hadîs nu: 6566).

⁹⁰¹ Hâşimzâde, *age*, II, 274-5.

⁹⁰² Nesefî, *age*, II, 85.

⁹⁰³ Büyük günahlar hakkında üç temel görüş vardır ki, bunları 1) -Haricîlere göre- tüm günahlar büyüktür. 2)-Mütekaddimûn Eş'ariyye âlimlerine göre- günahın büyüğü küçüğü olmamakla beraber, ilâhî emre muhâlif her türlü fiil büyük gûnahtır, fakat bu şekilde sınıflandırılabilir. 3) -Mutezile, Mâturîdîyye ve Mûteahhirûn Eş'ariyye âlimlerine göre günahlar cezalarına mutâbık büyük ve küçük günahlar şeklinde kategorize edilmiştir. Bu fiillerin akibeti hususunda da fikir ayrılıkları vardır. Büyük günah sahipleri 1) -Haricîlere göre- tövbe etmediği takdirde kâfirdir. 2) -Mürcieye göre- nasıl ki, kâfire iyilikleri fayda etmez, bu fiiller de, mü'mine zarar vermez. 3) -Mutezile'ye göre- Büyük günah sahibi beyne'l-menziyeteyndir. Tevbe etmediği takdirde kâfir olur. 4) -Ehl-i Sünnet'e göre- bu fiillerin sahibi -hafife ve alaya almadan, günah olarak kabul edip, beşerî bir yanılığa düşerek işlerse,- kâfir olmaz, tevbe etmeden ölürse, bu fiillerin cezasını alır. Cezâ süresisi tamamlanınca veya Yüce Allah'ın mağfiretiyle Cehennemden çıkar, Cennete girer. Eş'arî, *age*, 593-597; Mâturîdî, *age*, 415-469; Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 632-635, 711-738; Mustafa Türkgülü, *Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkında Kelami Tartışmalar*, *Diyanet İlmî Dergi*, 36/4, 63-88, Ekim, Kasım Aralık, 2000; Bebek, Adil, "Kebîre", *DİA*, XXV, 163-164, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

⁹⁰⁴ Nisâ, 4/31.

“Yâ Rasûlallah, o yedi korkulu büyük günahlar nelerdir? O günahları bize söyle, biz de bilelim. Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu: “Bunlardan birincisi Allah’a şirk koşturmak, sihir, adam öldürmektir ki, Allah onun öldürülmesini harâm etmiştir. Şerîatta onun öldürülmesini vâcib etmemiştir. İkincisi ribâ yemektir. Üçüncüsü yetim malını haksız yemektir. Dördüncüsü Yevm-ü Zahf’de bir Müslümânın iki kâfirden hiyleyle kaçmasıdır. Beşincisi zinâdan uzaklaşmaktır.” kavliyle⁹⁰⁵ açıklamıştır.⁹⁰⁶

Müellif devâmında İmâm Gazzâlî’nin *İhyâu Ulûmi’-d-Din* eserinden aktararak, Sahâbe ve Tabiûn büyük günahların miktarını belirlemek hususunda ihtilâf ettiklerini, bu sayının İbn Mes’ûd’a (r.a.) göre dört, İbn Ömer (r.a.) göre yedi, İbn Amr’a (r.a.) göre dokuz olduğunu ifâde etmiştir. Akabinde İbn Abbâs’a (r.a.) göre ise, bu sayının yedi ile yetmiş arasında olduğunu, Yüce Allah’ın kullarını nehy ettiği her ne amel varsa, fiile geçirildiği takdîrde büyük günah sayılacağı görüşünü de zikretmiştir. Müellif Ebû Tâlib el-Mekki’nin “Büyük günahlar on yedidir. Dört tanesi kalpte, dört tanesi arkada, üçü karında, ikisi dışarıda, ikisi elde, biri ayaktadır.” sözüne yer vermiştir.⁹⁰⁷

Her insan doğası gereği günah işlemeğe eğilimlidir. Günahkâr bir kimse samimi olarak tövbe eder ve bundan sonra kendini düzeltirse, Allahu Teâlâ onu affetmeği Kitâbında çeşitli âyetlerle vadetmiştir. Bu âyetlerden biri de Furkân sûresinin 70. âyet-i kerîmesidir. Âyette *إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا* / “Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapanın durumu başkadır; Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde *فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ* / “Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir.” ibâresini tefsir ederken şöyle demektedir: “Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “Kıyâmet günü Allah’ın huzûruna bir kişi getirilip meleklerle denilecek ki, Ona küçük günahlarını gösterin. Büyük günahlarını ise, gizleyin. Bundan sonra o kimseye sorulacak: “Şu günde şu günahları işlemedin mi?” O kimse inkâr

⁹⁰⁵ İlk şıkta şirk ve kasıtlı öldürme ilâve edildiği için beş tane sayılmıştır. Hadîsin İmâm Buhârî’nin naklettiği orijinal metninde “birinci”, “ikinci” vd. şeklinde sözler geçmemektedir. Müellif en son şıkta zikrettiği “zinadan uzaklaşmak” muhtemelen yanlış olmuştur. İnsanlık halinden kaynaklanan böyle hatalar kaleme alınan her eser için neredeyse kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim Hâşimzâde giriş kısmında yazdığı açıklamalarda böyle hatalar söz konusu olduğunda mazûr görülmeği ve yanlışın düzeltilmesini ricâ etmiştir. Hadîsin orijinal metninde geçen *وَقَدْفُ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ* ifâdesidir ki, mü’mine, temiz kadınlara zinâ iftirasında bulunmadır. Hadîs-i şerîf sened itibâriyle “sahih” olarak rivâyet edilmiştir. Buhârî, “Vesâyâ”, 23 (hadîs nu: 2766); Müslim, “İmân”, 145 (hadîs nu: 89); Nesâî, “Vesâyâ”, 12 (hadîs nu: 3671).

⁹⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 202.

⁹⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 202.

oturmaktır.” îzâhında bulunmuştur.⁹¹⁵ Şefâat konusundaki bu tutumuyla, müellif Ehl-i Sünnet’in görüşünü kabul etmektedir.⁹¹⁶

Hâşimzâde Mutaaffîfin sûresinin 4. âyetini açıklarken “Denilir ki, hiç kimseye konuşmak için mecâl verilmeyecektir. Halk ayakta üç yüz yıl bekleyecektir. Mü’minler için bu vakit sabahtan gün zevâline kadardır. Hz. Rasûlallah (s.a.s.) şefâat için getirilecek ki, bu en büyük şefâattir.” îzâhında bulunmuştur. Akabinde kâfirler içinse çok zor bir gün olacağını, “Beni Cehenneme göndermelerine razıyım –yeter ki, bu gün bitsin-” diyeceklerini bildirmiş, devâmındaysa, Mikdâd’ın (r.a.) “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu işittim. *“Kıyâmet günü güneş insanlara bir mil veya iki mil kadar yakın olur ve insanlar onun sıcaklığından terlerler. Kimilerinin teri önüne, kimilerinin daha yukarısına ulaşır. Hatta bazılarının ağzına kadar gelir. Ve ağzına gem vurur.”* rivâyetini⁹¹⁷ aktarmıştır.⁹¹⁸

İnşirâh sûresinin 2. âyetinde *وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ* / “-Belini büken- yükünü üzerinden kaldırmadık mı?” buyrulmaktadır. Hâşimzâde: “Ağır yük ümmetin halleriydi. Şefaati kabul etmekle bir yükünü hafiflettik veya başlangıçta kavminin küfrüne karşılık, sonra deste halinde îmâna gelmeleriyle bu yükü hafiflettik. Zikrini kelimeyi-i şehâdet, ezân, kâmet ve başka Benim zikrime yakın ve yücelttik. Bir kimse ki, Allah’a ibâdet edip her şeyde onu tasdik ederse illâ bu kişi kelimeyi-i şehâdeti söylemezse onun hiçbir ibâdeti ona fayda vermez. Belki de kâfir olur.” demektedir. Daha sonra Dahhâk’ın “Onun zikri olmadan namaz ve hutbe câiz değildir.” görüşüne yer vermektedir.⁹¹⁹

Hâşimzâde Peygamberimizin (s.a.s.), evliyâların şefâatiyle beraber meleklerin de şefâatini kabul etmiştir. Bu hususta “Rivâyet olundu ki, balık onu denizin dibine götürünce, Yûnus (a.s.) denizdekilerin tesbîhâtını duydu. O da Allahu Teâlâ’yı zikretmeğe başladı. Sesi meleklerle ulaşınca, “Gizli bir yerden tanıdık bir ses geliyor” dediler. Yûnus (a.s.) olduğunu öğrenince onun için şefâatte bulundular. Yûnus (a.s.) balığın karnından kurtuldu.” demektedir.⁹²⁰ Bu makâm sahibi kimselerle beraber,

⁹¹⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 431.

⁹¹⁶ Geniş bilgi için bkz: Alıcı, Mustafa; Yavuz, “Şefaat”, *DİA*, XXXVIII, 411-412, 412-415, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

⁹¹⁷ Müslim, “Cennet”, 62 (hadîs nu: 2864).

⁹¹⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 407.

⁹¹⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 440.

⁹²⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 109.

Kur'an'ın; sûrelerin şefâatini de kabul etmiştir. Nitekim müfessir Mülk sûresinin fazîleti hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Kur'an'da bir sûre vardır ki, o otuz âyettir. O Tebâreke sûresidir. Onun şefâatiyle bir kişi Cehennemden kurtulup Cennete girer." hadîsini nakletmiştir. İlgili rivâyeti Beğavî tefsirinde⁹²¹ ve Tirmizî' *Sünen*'inde⁹²² 'hasen' olarak zikretmiştir.

2. HÂŞİMZÂDE'NİN FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

İbâdât, muâmelât ve ukûbâtla ilgili amelî hükümleri ihtivâ eden âyetler ahkâmı oluşturmaktadır. Ahkâm âyetlerinin sayısı ve tasnîfi konusunda âlimler farklı görüşler serdetmiştir. Bu sayılardaki farklılıklar sarîh olarak hüküm bildiren âyetlerle beraber, doğrudan hüküm bildirmeyerek, istinbât yoluyla hüküm çıkarılan âyetleri de ihtivâ etmesinden kaynaklanmaktadır.⁹²³ Bilindiği üzere sadece hüküm bildiren bu âyetleri içeren tefsirler olduğu gibi, tüm tefsirlerde bu âyetler ele alınmış, tefsirin muhtevasına uygun; tafsilatlı veya mufassal olarak açıklanmıştır. Hâşimzâde de tefsirinde ahkâmî âyetleri açıklamış, genel olarak tefsirlerde geçen dört mezhep imâmlarının görüşlerine yer vermiştir. Müellif hükümlerle ilgili kısaca görüşleri nakletmekle yetinmiş, tefsirin geneline esasen konuyu derinlemesine ele almamıştır.

2.1. İbâdetler

2.1.1. Tahâret

a) Abdest, Gusül ve Teyemmüm

Hâşimzâde abdestin hüküm ve şartlarını⁹²⁴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا / وَجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ^ط "Ey îmân edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı

⁹²¹ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 181.

⁹²² Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'an", 9 (hadîs nu: 2891).

⁹²³ Çetiner, Bedreddin, "Ahkâmü'l-Kur'an", *DİA*, I, 151, İstanbul: TDV Yayınları 1988.

⁹²⁴ Geniş bilgi için bkz: Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, cmd: İmâm Beyhakî, thk: Abdulgânî Abdilhâlik, tlk: Muhammed Şerîf Sukker, 54-56, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990; Şirâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *Mühezzebe*, thk: Muhammed Züheylî, I, 71-86; Dimaşk: Dâru'l-Kalem/Beyrût: es-Sâmiyye, 1996; Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, I, 5-10; 44-90, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1989; İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 46-80, thk: ve tlk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).” ibâresinin⁹²⁵ tefsirinde ele almış, Yüce Allah’a ve Hz. Peygamber’e (s.a.s.) îmân etmiş kimselerin namaz kılacakları vakit abdest almasının vâcip olduğunu bildirmiştir. Bu görüşü Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةَ أَحَدِكُمْ إِذَا أَحْدَثَ حَتَّى يَتَوَضَّأَ* / “Sizden birinizin namazı abdest almayınca dek kabul olunmaz” hadîs-i şerîfiyle⁹²⁶ delillendirmiştir. Parantez içerisinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Mekke’nin fethinde beş vakit namazı tek bir abdest ile kılındığına dair rivâyeti zikretmiştir.

Müellif abdestin rükünlerini açıklarken “*Yüzlerinizi yıkayınız.*” emri hususunda “Yüzün hudûdu saç bitiminden çenenin altına kadardır. Yanlardan ise, iki kulak arkasıdır. Abdest alırken bu kısımların yıkanması vâciptir.” demektedir. Ellerin dirseklere kadar yıkanmasının vâcipliğini bildirdikten sonra ulemânın başı mesh etmenin miktarı hususunda ihtilâf ettiğini söylemiş, akabinde üç mezhep imâmının görüşünü zikretmiştir. İmâm Mâlik’e göre teyemmümde tüm yüzün meshi vacip olması gibi başın hepsini mesh etmek, İmâm A‘zam’a göre başın ¼ hissesine mesh etmek, İmâm Şâfiî’ye göreyse, baştan mesh denilecek kadar yere mesh edilmesi vâciptir. و خفيه / “Hz. Peygamber abdest aldı ve perçemine ve mestlerine mesh etti.” hadîsini delîl getirerek, “O halde başın hepsini mesh etmek vâcip değildir.” demektedir. Nasb kırâatini tercîh ederek, Ehl-i Sünnet’in görüşünü kabul etmiş,⁹²⁷ ayakların topuklara kadar yıkanmasının vâcip olduğunu bildirmiştir. Müellif abdestin farzılarını yüzü, elleri yıkamak, başı mesh etmek ve ayakları yıkamak olarak özetlemiş, sünnetlerine değinmemiştir.⁹²⁸

Hâşimzâde niyet konusunu da ele almış, ulemânın bu hususta ihtilâf ettiklerini bildirmiş, “Çoğunluk niyetin vâcip olduğu görüşündedir. Çünkü abdest almak ibâdettir. Başka ibâdetler gibi onun da niyetsiz olması doğru olmaz. Bazılarına göreyse, vâcip değildir. İmâm Sevrî (ö. 161/778) ve İmâm A‘zam’ın görüşü bu yöndedir. İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî ‘vâciptir’ görüşünü savunmuşlar. İmâm Ahmed ve İmâm İshâk da vâcip olduğunu söylemiştir.” demekle aktarmıştır. Niyet konusundaki “Çünkü abdest almak ibâdettir. Başka ibâdetler gibi onun da niyetsiz olması doğru olmaz.” şeklindeki

⁹²⁵ Mâide, 5/6.

⁹²⁶ Buhârî, “Vudû”, 2 (hadîs nu: 135); “Hiyel”, 2 (hadîs nu: 6954); Müslim, “Taharet”, 1 (hadîs nu: 225); Hanbel, *age*, XIII, 442-443 (hadîs nu: 8078).

⁹²⁷ Şirâzî, *age*, I, 81-82; İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 71-74.

⁹²⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 364-365.

açıklaması kendi görüşüyse, Hanefî mezhebinin görüşünü esas almayarak, diğer imâmların görüşünü kabul ettiği söylenebilir. Eğer niyetin vâcipliğini savunanların delilleridirse, bu zaman müellif bir tercihte bulunmamıştır.⁹²⁹

Hâşimzâde gusûl ve teyemmümün hüküm ve şartlarını⁹³⁰ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ “Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin.” ibâresinin tefsirinde “Eğer cünüp olsanız gusledin. Eğer hasta veya seferde olursanız veya biriniz tehâretten gelirse veya kadınla cimâ’ etseniz veya kendiliğinden meni gelirse, sonra temizlenmek vâcip olur ki, durumun hangisi olursa olsun vefâ edin. Eğer su bulamazsanız toprakla teyemmüm edin. Teyemmümde de önce yüzünüzü, ellerinizi dirseklere kadar mesh edin.” demek suretiyle açıklamıştır. Hâşimzâde suyun bulunmadığı takdirde teyemmümün geçerli olduğunu, su bulunduğunda abdest alınmasının gerekliliği ifâde ettikten sonra, Yüce Allah’ın bu emirlerle kolaylık istediğini, abdestsizlik ve cünüplüğün giderilmesin günahıtan arınmağa delâlet ettiğini, bedenin temizlenmesiyle günahların silineceğini bildirmiştir.⁹³¹

Müellif abdesti bozan durumlar muhtevâsında serdedilen kadın ve erkeğin temasta bulunması/mülâmese hususuna Nisâ sûresinin 43. âyetini tefsirinde temas etmiştir. Hâşimzâde لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ ibâresi hakkında özetle şunları söylemektedir: “‘Lâmese’ ve ‘mülâseme’ yani ‘ellemek’/‘şehvetle el temasında bulunmak’ kelimesinin mânâlandırılmasında ulemâ ihtilâf etti.⁹³² Bazıları dedi ki, bundan maksat cimâ’dır. Çünkü cimâ’ bu şekilde gerçekleşir. Bazıları da, “İster cimâ’ olsun, ister olmasın erkekle kadının yakınlaşması durumunda gusul gerekirse, bu zaman her ikisinin abdesti

⁹²⁹ Hâşimzâde, a.y.; Şirâzî, age, I, 69-71; İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 54-55.

⁹³⁰ Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 58-60; Serahsî, age, I, 44-90, 106-125; Mevsilî, Ebû’l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-Ihtiyâr li Ta’lîli’l-Muhtâr*, tlk: Mahmûd Ebû Dakîka, I, 12-13, 19-23, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts; Kasânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i’ fi Tertibi’s-Şerâ’i’*, thk: ve tlk: Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, II. Baskı, I, 268-284, 304-361, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

⁹³¹ Hâşimzâde, a.y.

⁹³² Bu ihtilâf, لَمَسَ/‘lemase’ kelimesinin hakîkî/dokunmak ve mecâzî/cinsel ilişkide bulunmak anlamından kaynaklanmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 57; Şirâzî, age, I, 98; Mevsilî, I, 10.

bozulur” dediler. Bu, imâm Şâfiî’nin kavlidir.⁹³³ İmâm Mâlik, Leys b. Sa’d ve diğerleri (r.anhum) ise, eğer şehvetle temâs olursa, abdestin bozulacağını, şehvetsiz dokunuşla ise, bozulmayacağını söylemiştir. İmâm A‘zam ise, şehvetli veya şehvetsiz her türlü dokunuşun abdesti bozmadığı görüşündedir.⁹³⁴ açıklamasını yapmıştır.⁹³⁵ Yukarıda zikri geçtiği üzere, Hâşimzâde لَمْ يَمَسَّ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ ibâresini ‘cinsel ilişki’ olarak karşılamıştır. Bu sebeple, Hanefî mezhebinin görüşünü kabul ettiği söylenebilir.

b) Kur’ân-ı Kerîm’e Abdestsiz Dokunma

Hâşimzâde, Kur’ân-ı Kerîm kasdolunarak buyrulduğu لَا يَمَسُّ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ / “Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir.” ibâresini⁹³⁶ kaynaklarda⁹³⁷ esas alınan iki görüşü serdederek îzâh etmiştir. Bu görüşlerden ilkinde göre, Kur’ân’a Levh-i Mahfûz’da Benî Âdem muttalî olamazken, sadece tertemiz kullar olan melekler dokunabilir. İkinci görüşe göreyse, ‘temizlerden’ maksat cünüp ve hayız halinde olan kadınlar hâric, abdestli kimselerdir. Bu hususta mevcut olan görüş ayrılığını zikreden müellif, İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî’nin cünüp ve hayız görmüş kadınların Kur’ân’a el sürmelerinin câiz olmadığına dair görüşüyle beraber, İmâm Ebû Hanîfe’nin cilt şartı koşarak, şayet cildi varsa, dokunulmasının câiz olduğu görüşünü zikretmiştir.⁹³⁸

c) Kadının Hayız Hali

Müellif Bakara sûresinin 222. âyetini tefsir ederken, âyette geçen قُلْ هُوَ أَذَى / “O sıkıntılı bir haldir.” ibâresinin ‘nefret olunan kerihe bir şey’ olarak karşılamıştır. Hayızlı kadınla ilişkide bulunma hususundaysa, mezhep imâmlarının görüşlerine yer vermeden,⁹³⁹ hayzın bitiminden sonra, birlikteliğin gerçekleşmesi için guslû vâcip

⁹³³ İmâm Şâfiî’ye göre, gusûl gerektirmese de, ister ölü olsun, ister diri olsun, eşine ve kendisine haram olan kimseyle, saç dışında herhangi bir uzuv arada elbise gibi bir mani olmadan temas ederse, her iki şahsın abdesti bozulur. Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 57.

⁹³⁴ Hanefilere göre, dokunan ve dokunulananın kimliği, yaşı, dokunulan uzuv fark etmeksizin her türlü dokunmak ve öpmek abdesti bozmamaktadır. Kudûrî, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrid: Mevsû’atu’l-Kavâ’idi’l-Fıkhiyyeti’l-Mukâraneti*, thk: Muhammed Ahmed Sirâc ve Alî Cum’a Muhammed, nşr: Abdulkâdir Mahmûd el-Bikâr, I, 171-179, Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2004.

⁹³⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 208-209.

⁹³⁶ Vâkıa, 56/79.

⁹³⁷ Kurtubî, *age*, XX, 220-224.

⁹³⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 268; İlgili görüş geçmektedir. Kudûrî, *age*, I, 148; Kasânî, *age*, 264-265.

⁹³⁹ Geniş bilgi için bkz: Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk: Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî, II, 20-42, Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, 1992; Mevsilî, *age*, I, 26-31.

görmüştür ki, bu İmâm Şafî'nin görüşüdür.⁹⁴⁰ Bununla beraber hayız döneminde mülâsemeyi harâm olarak zikretmiştir. Hâşimzâde kadın hayızlıyken Yahûdilerin ona yaklaşmadığını ve konuşmadığını, Nasârâ'nın ise, bunun aksine davranışta bulunduğunu bildirip, Müslümânların ifrât ve tefritten korunduklarını beyân etmiştir.⁹⁴¹

d) Azil

Müfessir مِسَاوُكُمْ حَرْثُ لَكُمْ / “Kadınlarınız sizin tarlanızdır/ekeneğinizdir.” ifâdesinin⁹⁴² mecâzî anlamına işâret ederek, bu benzetmenin tıpkı toprağa tohum atarak bitki yetiştirmek gibi, evlat sahibi olmanın bu duruma benzetildiğini bildirmiştir. Birliktelik esnâsında Yüce Allah'ın çokça zikrolunmasını ve sâlih evlatlar istenmesini vurgulamıştır. Bazılarının bu âyetin hükmü konusunda عزل / ‘ayrılmak’ yani ‘isterseniz ayrılın, isterseniz tutun’ hükmünü beyân ettiğini savunduklarına yer verdikten sonra İbn Abbâs'ın “O, sizin ekininizdir. İsterseniz sulayın, isterseniz sulamayın.” sözünü zikretmiştir. Müellif bu âyetin hükmüne dair sadece İmâm Ahmed'in “Azilde özgür kadından izin talep olunduğu halde, câriye için bu gerekli değildir.” görüşünü zikretmiştir.⁹⁴³

2.1.2. Namaz

a) Besmele

Hâşimzâde Fâtiha sûresinin tefsirinde besmele hakkında şu sözlere yer vermiştir: “Bazıları Kur’ân’dan âyet olmadığını iddia ediyorlar ki, besmele ‘Elhamdu’dan bir âyet olmayıp, onun yerine أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyeti gelmiştir. Bu İmâm A’zâm ve İmâm Mâlik’in kavlidir. Fakat İmâm Şâfî ve İmâm Ahmed dediler ki, أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyeti gelmemiştir.” Akabinde كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِبِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ ابْتَرُ hadîsini⁹⁴⁴ zikretmiştir. Muhtemelen Hâşimzâde'nin burada kastettiği Fâtiha sûresinin yedi âyet olduğuna dair icmânın bulunması ve dolayısıyla besmelenin âyetten sayılacağı takdîrde sonuncu âyetin daha uzun olacağıdır ki, bu görüşü kabul edenlere göre صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyeti altıncı, غَيْرِ

⁹⁴⁰ Şafî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 64-66.

⁹⁴¹ Hâşimzâde, *age*, I, 85.

⁹⁴² Bakara, 2/224.

⁹⁴³ Hâşimzâde, *age*, I, 85-86.

⁹⁴⁴ İlgili hadîsi aynı anlamda benzer kelimelerle; كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِالْحَمْدِ لِلَّهِ فَهُوَ أَجْزَمُ metniyle, Ebû Hureyre'den rivâyetle imâm Ahmed (hadîs nu: 8712), Ebû Dâvûd -“Edeb”, 21, (hadîs nu: 4840)-, Nesâî -Kübrâ'da- (hadîs nu: 10255), İbn Mâce (hadîs nu: 1894) nakletmiş, isnâdı zayıftır. Ebû Dâvûd, a.y.

الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ âyetiye, yedinci âyettir ki, bu da sûrenin îcâzına mutabık olan doğru görüştür. Zîrâ müfessir bu iki ibâreyi ayrı ayrı tefsir etmiştir. Âyetleri numaralandırmaması hasebiyle, muhtemelen bu görüşü kabul ettiği söylenebilir.

Hâşimzâde İmâm A'zâm'ın namazda Fâtiha sûresini besmelesiz okuduğunu aktarmıştır. Müellif devamında, بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ 'Elhamdu'dan bir âyettir. Kim onu terk ederse, namazı terk etmiş gibidir." kavlini⁹⁴⁵ ve Ebû Hureyre'den (r.a.) rivâyette "Sûret-u Fâtiha yedi âyettir. İlki بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ 'dir." hadîsini⁹⁴⁶ nakletmiştir.⁹⁴⁷ Âmin kelimesi üzerinde de duran müellif, sünnet olduğunu ve dört mezhebin kırâat ettiğini söylemekle yetinmiş, teferruatına girmemiştir.⁹⁴⁸ İlgili görüşler kaynak eserlerde geçmektedir.⁹⁴⁹

b) Farz Namazlar

Hâşimzâde İsrâ sûresinin 78. âyetini beş vakit namazın delîllerinden saymış, فُجْرَانَ'den maksat fecr/sabah namazı, ذُلُوكِ الشَّمْسِ'den zuhr/öğle ve asr/ikinci namazları, غَسَقِ اللَّيْلِ'den mağrib/akşam ve işâ/yatsı namazları, وَفُجْرَانَ ise, her namazda okunmakla "namâz" mânâsında buyrulduğunu bildirmiştir.⁹⁵⁰ Hûd sûresinin 114. âyetini de bu çerçevede ele alan müellif, طَرَفِي النَّهَارِ yani gündüzün iki tarafındaki namazları sabah ve akşam namazı, وَزُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ / gece saatlerindenden gündüze yakın olanı teheccüd namazı ve طَرَفِي النَّهَارِ'dan maksat sabah, öğle ve ikinci namazları زُلْفَا مِنَ اللَّيْلِ'den ise, akşam ve yatsı namazlarıdır ki, bu zaman dilimlerini evkât-ı hamse olarak nitelendirmiştir. Müfessir beş vakit namazını büyük günahlar hâriç geriye kalan günahları sildiğini de bildirmiştir.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ İlgili rivâyete hadîs kaynaklarında rastlamadım. Muhtemelen burada kasdolunan Fâtiha sûresidir ki, namazda terk edilmesi hususunda namazın -kâmil- sayılmayacağına dair birçok rivâyet bulunmaktadır. Müslim, "Salât, 34, 38 (hadîs nu: 394, 395).

⁹⁴⁶ Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, II, 45, Haydarâbâd: Matbuatu Meclisi Dâiratu'l-Meârifî'l-Usmâniyyeti/Tasvir Dâru'l-Fikr, h. 1356.

⁹⁴⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 2.

⁹⁴⁸ Hâşimzâde, aynı yer.

⁹⁴⁹ Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 74-75; Tahâvî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-Ulemâ*, iht: Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, thk: Abdullah Nezâr Ahmed, I, 201-202, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyi, 1995; Vehbe Zuheyli, *el-Fıkhu'l-İslâmiyyu ve Edilletuhu*, I, 646-647, Kuveyt: Dâru'l-Fikr, 2001.

⁹⁵⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 431.

⁹⁵¹ Hâşimzâde, *age*, II, 277.

فَسُبِّحْنَ اللَّهَ حِينَ تُسَوْنَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ / “Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah’ı tesbîh edin.” âyetini⁹⁵² “Mağrib, îşâ ve sabah namazlarınızı kıldığınız vakitlerde Allahu Teâlâ’nı paklandırın ve O’nu tesbîh edin.”⁹⁵³ bir sonraki âyette geçen وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ / “Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de - O’nu tesbih edin.” ibâresini ise, ‘ikinci ve akşam namazları’ olarak karşılamıştır. Akabinde “Bu âyet Allahu Teâlâ’ya paklık, O’na duâ ve tarifte emir mânâsında haber cümlesidir. Zikrolunmuş namaz vakitleri O’nun aşikâr kudret ve nimetine delâlet etmektedir. İbn Abbâs’a (r.a.) “Beş vakit namazın zikrini Kur’ân’da bulabilir misin?” diye sorduklarında, “Evet” diyerek bu iki âyeti okudu.” demektedir. Namazın farz kılınması üzerinde duran müellif, ulemânın Mekke devrinde mi yoksa Medîne devrinde mi farz kılındığı konusunda farklı görüşler serdettiğini, çoğunluğun ilk görüşü kabul ettiğini belirtmiş ve Hz. Âişe’den (r.a.) naklolan “Namaz iki rekât olarak Mekke’de farz kılındı. Medîne’ye hicret edince, sefer namazı iki rekât, hâzırda/mukim iken ikindi ve îşâ namazları dört rekât olarak tayîn edildi.” rivâyete yer vermiştir.⁹⁵⁴

c) Cuma Namazı

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ / “Ey îmân edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.” âyetini⁹⁵⁵ tefsirinde Cuma namazı hakkında îzâhlara yer vermiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Medîne’ye girince Cuma vaktine kadar Kuba’da beklediğini, daha sonra Medîne’ye giderek, Benî Sâlim b. Avf’ın evinde cemâatle Cuma namazını kıldığını aktarmıştır. Müellif فَاسْعَوْا ibâresinin üzerinde durmuştur. Hâşimzâde mezkûr ibârenin acele ederek yürümek anlamına gelmediğini, bundan maksadın kalp, niyet, huşû, tevâdu‘, sükûnet ve vakar ile se‘y olduğunu bildirmiştir. Cuma gününde alış verişin harâmlığını ise, ikinci ezânın okunmasından, bir görüşe göre imâmın çıkmasından sonra, bir görüşe göreyse, güneş batana dek olarak açıklamıştır. Cuma namazının akli başında, bülûğa ermiş, hür ve güç yetiren her bir erkeğe farz-ı ayine olduğunu, bu şartları bulunduran kimsenin bu farzı yerine yetirmediği takdîrde, Cehenneme lâayk

⁹⁵² Rûm, 30/17.

⁹⁵³ Hâşimzâde, *age*, III, 343.

⁹⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 344. Geniş bilgi için bkz: Kudûrî, *age*, 377-398.

⁹⁵⁵ Cuma, 62/9.

olacağını aktarmıştır. Cuma namazının farz olmadığı kimseleri ise, aklî kusurları bulunan kimseler, ilminde noksânları bulunan kadınlar ve çocuklar, bu kimselerle beraber âlimlerin ekseriyetine göre misâfir olarak ifâde etmiştir. İmâm Neha'î ve imâm Zührî'ye göreyse, kul ve misâfir ezân sesini duyarlarsa, onlara Cuma namazı farz olduğunu, ilâveten Cuma namazı kendisine farz olmadığı halde cumaya giderek imâma uyararak kılan kimseye öğle namasının farzı sâkit olacağını/ farzı üzerinden kalkacağını da serdetmiştir.⁹⁵⁶

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ
الرَّازِقِينَ / *“Ama onlar bir ticâret veya eğlence görünce ona yönelip seni ayakta bırakıverdiler. De ki: “Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticâretten de üstündür. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır.”* âyetinin⁹⁵⁷ tefsirinde ilk önce sebab-i nüzûl rivâyetine yer vermiş, Cuma namazının geçerlilik şartlarını zikretmiştir. Bu şartların sayısı beştir. İlki hutbede bulunmaktır. Müellif hutbede bulunulmasının, az mertebe Yüce Allah’a hamd-u senâ edilmesinin, Hz. Peygamber’e salât ve selâm getirilmesinin ve takvâ (îmân ile) vasiyet olunmasının, ilâveten ilk hutbede Kur’ân’dan bir âyet okunulmasının farz olduğunu bildirmiştir. İkinci hutbedeyse, mü’minlere duâ edildiğini aktaran müellif, İmâm Şâfiî’nin “Bu beş şartan biri yerine yetirilmezse, Cuma namazı sahîh olmaz.” ve imâm Ebû Hanîfe’nin “Eğer bir tehmîd, tesbîh ve tekbîr ederse, hutbe yerine geçer.” görüşlerini nakletmiştir.⁹⁵⁸

d) Gece Namazı

Hâşimzâde وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ / *“Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibâdet olarak da namaz kıl ki”* ibâresinin⁹⁵⁹ îzâhında gece namazının İslâm’ın ilk yıllarında hem Hz. Peygamber’e (s.a.s.), hem de ümmetine vâcip olduğunu, farz namazların hükmü nâzil olunca, ümmeti üzerinden bu vücûbiyyetin kalktığını, fakat Hz. Peygamber (s.a.s.) hakkında bâkî kaldığını aktarmıştır. Devâmında Hz. Âişe’den (r.a.) rivâyetle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) وَاللَّيْلِ [وَالسَّوَالِكُ] وَقِيَامُ اللَّيْلِ / *“Üç şey size sünnet, bana ise, farzdır. Bunlardan ilki vitr namazıdır. İkincisi misvâk*

⁹⁵⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 310-311.

⁹⁵⁷ Cuma, 62/11.

⁹⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 311; Cuma namazıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Şirâzî, *age*, 357-371; İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, 245-255.

⁹⁵⁹ İsrâ, 17/79.

kullanmaktır, üçüncüsüyse, -ibâdet için- gece yarısından sonra kalkmaktır.” kavli-i şerîfini⁹⁶⁰ nakletmiştir.⁹⁶¹

Müellif Müzzemmil sûresinin birinci âyetinin tefsirinde ilk önce يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ / “Ey örtüsüne bürünen!” ibâresi üzerinde durmuş, bunun örtüsüne bürünen veya peygamberlik yükünü yüklenen anlamına geldiğini bildirmiştir. Akabinde bu pasajın inmesinin sebebi olarak kaynaklarda geçen rivâyete yer vermiştir.⁹⁶² İlk zamanlarda ‘gecenin az bir dilimi’ gibi bir istisnâ bulunmadan gece namazı farz olduğunu bildiren müellif aynı sûrenin 4. âyetinde İslâm’ın ilk zamanlarında gece namazının farz olduğunu daha sonra tercîhe bırakıldığını bildirmiştir.⁹⁶³ Muhtemelen burada kastettiği ümmettir. Zîrâ Hz. Peygamber (s.a.s.) için en az gecenin üçte birinde farz olduğunu bildirdiği yukarıda zikrolunmuştur.

f) Yolculuk Namazı

Müfessir وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا / “Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur.” ibâresini⁹⁶⁴ tefsir ederken, seferde namazı kasretmenin dörd mezhebe göre câiz olduğunu, fakat hangi namazlarda bu hükmün uygulanacağı konusunda âlimlerin ihtilâfı bulunduğunu bildirmiştir. Âlimlerin çoğuna göre namazı kasretmek vâciptir ki, bu Hz. Ömer, Hz. Alî, İbn Amr, Câbir ve İbn Abbâs’ın (r.anhum) kavlidir. Hasan Basrî ve Ömer b. Abdulazîz de bu görüşte olduğunu aktaran müellif, bu görüşü İmâm A‘zam ve İmâm Mâlik’in esas aldığını ilâve etmiştir. İmâm Şâfiî’nin ise, Hz. Osmân (r.a.), Sa’d b. Ebî Vakkâs (r.a.) ve diğerlerinden rivâyetle seferde namazı kasretmenin tercîhe bağlı olduğu, isteyen kısıltı bileceği gibi, isteyen tam kılabileceğini, efdâl olanın ise, kasretmek olduğu, nitekim Hz. Âişe’den (r.a.) gelen “Hz. Peygamber (s.a.s.) seferdeyken namazını

⁹⁶⁰ İlgili hadîsi Taberânî “Evsât’ında tahrîc etmiş ve râvîleri arasında bulunan Mûsâ b. Abdurrahmân es-Sen‘ânî’yi kezzâb olarak addetmiştir. Heysemî, Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân “Mecmau’z-Zevâid Menbau’l-Fevâid, VIII, 264, Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988; ثلاث هن على نيسابور el-Müstedrak’ında -I, 300, tak: Emîr el-Hasan en-Nu‘mânî ve Yûsuf Abdurrahmân el-Meraşîlî, Beyrût: Dâru’l-Marife, H. 1335- zayıf isnâdla nakletmiştir.

⁹⁶¹ Hâşimzâde, age, II, 431

⁹⁶² Hz. Âişe’nin yün kıyafetine büründüğünü zikretmiştir. Müzzemmil sûresinin nüzul zamanı dikkate alınca, Hz. Peygamber’in Hz. Hatîce validemizle evli olduğu bilinmektedir. Muhtemelen yanlışlık olmuştur.

⁹⁶³ Hâşimzâde, age, IV, 366; İbn Arabî, Ahkâmu’l-Kur’ân, IV, 323-327.

⁹⁶⁴ Nisâ, 4/101.

kasrederek kılardı” rivâyetine ve Kur’ân’ın zâhirinin delâlet ettiği hükme dayanarak, bu görüşü esas aldığını aktarmıştır. Bir kimsenin seferî sayılması için gereken müddete gelince, müfessir, İmâm Şâfiî’ye göre, iki gün, İmâm A‘zam’a göre, üç gün, İmâm Mâlik’e ve İmâm Ahmed’e göre, on altı fersâh –bir fersâh on iki min adım- olarak beyân etmiştir.⁹⁶⁵

g) Korku Namazı

“*Sen de içlerinde bulunduğunuz namaz kıldığınız zaman onlardan bir bölük sizinle beraber namaza dursun, silâhlarını da yanlarına alsınlar.*” ibâresiyle başlayan Nisâ sûresinin 102. âyet-i kerîmesinde korku namazından bahsedilmiştir. Müfessir ilgili âyetin tefsirinde, ilk önce sebab-i nüzûl rivâyetine yer vermiştir.⁹⁶⁶ Akabinde salâtu’l-havf/korku namazı hakkında özetle şu açıklamada bulunmuştur. Abdullah b. Ömer’den rivâyettir ki, Hz. Peygamber namazı âyette buyrulan şekilde kılmıştır. İmâm A‘zam da bu görüştedir. Fakat İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî, İmâm Ahmed ve İmâm İshâk’a göreyse, ilk rekâtı imâma uyararak kılan grup, ikinci namazı münferit kılarak mevkilerine dönerler. İkinci grup, imâmın ikinci rekâtına uyararak namazını kılar, imâm onların namazlarını tamamlamaları için selâm vermeden tahiyyatta bekler sonra beraber selâm verip namazı edâ ederler. Hâşimzâde bu görüşün delili olarak, Sehl b. Ebî Hayseme’nin (r.a.) “Peygamberimiz (s.a.s.) Zâtü’r-Rikâ’da salâtu’l-havfı bu şekilde kıldı” dediğine yer vermiştir. Daha sonra “İmâm Ahmed’e göre, korku namazının hem hâzırda, hem de seferde kılınması câizdir ve kazâsı vâcib değildir. Namaz esnâsında silâhları kuşanmak da, eğer özrü yoksa sünnettir. Bazıları *وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أذىٌ مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ*”⁹⁶⁷ ibâresini esas alarak, silâhı kuşanmanın vâcipliğine hükmetmiştir.” ilâvesini yapmıştır.⁹⁶⁸

⁹⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 233-234. Geniş bilgi için bkz: Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 101-103; Şirâzî, *age*, I, 334-345; Serahsî, *age*, I, 235-253; Mevsilî, *age*, 79-80.

⁹⁶⁶ İslâm askerleri öğle namazını kılarken, bunu gözlemleyen kâfirler bu esnâda hücum etmedikleri ve fırsatı kaçırdıkları için pişman oldular. Müslümânlar ikindi namazını kılarken üzerine baskın etmeği planladılar. Bu sebebe ikindi namazından önce salâtu’l-havf âyeti nâzil oldu. Hâşimzâde, *age*, I, 233.

⁹⁶⁷ “Eğer yağmur yüzünden bir zarar görürseniz veya hasta olursanız silâhlarınızı bırakmanızda size bir günah yoktur. Yine de ihtiyat tedbirinizi alın!”

⁹⁶⁸ Hâşimzâde, a.y.; Geniş bilgi için bkz: Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 107; Şirâzî, *age*, I, 345-352; Mevsilî, *age*, 88-89.

2.1.3. Oruç

a) Orucun Farz Kılınması

Hâşimzâde orucun farz kılındığını beyân eden Bakara sûresinin 183. âyetinin açıklamasında Saîd b. Cübeyr'den rivâyetle önceki ümmetlere akşamdan bir sonraki geceye kadar farz kılındığını aktarmış, İslâm'ın ilk yıllarında her ay üç gün orucun tutulduğu ilâveten Muharrem ayının onuncu gününde (Âşûrâ) tutulan orucun vâcip olduğunu, bu vacibiyyetin ise, Ramazân orucuyla kaldırıldığını bildirmiştir.⁹⁶⁹

b) Orucun Kazâsı

Müfessir Bakara sûresinin 184. âyetinde geçen *فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ* / “İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir.” ibâresinin açıklamasında, ferdin hadd-i teklîf olduğu takdîrde, özürsüz orucunu yemesine icâze verilmediğini vurgulamıştır. Güç yetirdikleri halde tekebbüre kapılarak ve büyüklük taslayarak oruç ibâdetini yerine getirmeyenlere yedikleri her gün için yarım sâ‘ (beş yüz yirmi dirhem buğday/yarım kilogram buğday) miktarınca bir miskinin doyurulması gerektiğini ifâde etmiştir. Müellif oruç tutmama hususunda ruhsat sahiplerine de yer vermiş, bu kimseleri üç grupta zikretmiştir. Birincisi hamile kadın ve emziren annedir. Bu, İmâm Şâfi‘î’nin kavlidir. Bununla beraber fidye vermesi gerekir. İmâm A‘zam’a göre ise, fidye vermesi de gerekmez. İkincisi, hasta, seferde bulunan kimselerdir ki, hayız gören kadını buraya ilâve etmek mümkündür. Üçüncü kimseler yaşlılardır. Onlar için fidye verilmesi vâciptir.⁹⁷⁰ Hasta ve yolcunun durumunu ise, sûrenin 185. âyetinde geçen ibâresini açıklarken ele almıştır. Mukîm ve sağlıklı olup, Ramazân ayına ulaşan kimseler oruç tutması gerektiğini, hasta ve seferde bulunan kimseler orucunu yemesi gerektiğini aktaran müellif, *لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصَّوْمُ* / “Seferde oruç tutmak birr (Allah'ı memnun edecek dindârlık) değildir.” hadîsinin⁹⁷¹ delâletiyle seferde oruç tutmayacağını, sıhhat bulunca ve seferden dönünce

⁹⁶⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 66.

⁹⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 66.

⁹⁷¹ İmâm Buhârî hadîsi *الْحَرُّ وَاشْتَدَّ الْحَرُّ* لمن ظلل عليه وابتدأ عليه *ibâresiyle* nakletmiştir. Buhârî, *age*, “Savm”, 36, (hadîs nu: 1946); Ayrıca bkz: Müslim, “Siyâm” 92, (hadîs nu: 1115); İbn Hanbel, *age*, XXII, 317 (hadîs nu: 14426).

yediği miktar kadar oruç tutması vâcip olduğunu bildirmiştir. Ramazân ayında oruç tutmamak için sefere çıkanların durumunun dürüst olmadığını, ulemâdan bazılarına göre, bir kimse Ramazân ayında sefere çıkarsa, ona ihtâr vâcip olduğuna da değinmiştir.⁹⁷²

c) İtikâf

Müellif Bakara sûresinin 187. âyetini açıklarken, وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا / “Mescidlerde ibâdete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın.” ibâresiyle beyân edilen itikâf üzerinde durmuş, bu hakta şu sözlere yer vermiştir. “Mescitlerde itikâf sünnettir (itikâf mescidin içinden dışarı çıkmayıp bu günlerde ibâdet etmektir. Bu hususta önceden kaç gün kalınacaksa ona niyet edilmelidir). Hz. Peygamber (s.a.s.) Ramazânın son on günlüğünde mu‘tekif olurdu. Ashâb da mu‘tekif olurdu. Gerekirse gidip kadınlarıyla cimâ‘ eder, gusûl alıp tekrar geri gelirlerdi. Daha sonra bu nehiy olundu. Çünkü itikâf zamanı cimâ‘ harâmdır ve itikâf bozulur. Ancak öpmek ve ellemek (mess) icâzelidir. Bununla ulemânın çoğunun söylediklerine göre itikâf bozulmaz. İmâm Şâfiî’nin de son kavli böyledir. İmâm Mâlik’e göre itikâf bozulur. Çünkü öpmek ve dokunmak şehvetin akmasına neden olur. Eğer şehvet gelmezse, itikâf bozulmaz.” demektedir.⁹⁷³

2.1.4. Zekât

Hâşimzâde İslâm’ın şartlarından biri olan zekâtın vâcipliğini kabul etmiştir. Tevbe sûresinin 60. âyetinin tefsirinde zekâtın verileceği sekiz sınıfı; I) fakîrlere, II) miskînler, III) zekât ve sadaka toplamaya çalışan ameleler, IV) yeni Müslümân olmuş, fakat henüz kalbi kuvvetlenmeyen kimseler, V) efendisinden satın alınıp, bahâsını vermek için olan esirler, VI) iki kişinin arasını islâh etmek için mal sarfedip, pişmân/perişân ve müflis olanlar, VII) Allah yoluna ğâripleri nafaka, silâh, kıyâfet ile

⁹⁷² Hâşimzâde, *age*, I, 66-67; Geniş bilgi için bkz: Cessâs, *age*, 214-301; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaŧfakkuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî ed-Dimaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî, *el-Muğnî*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî, III. Baskı, IV, 323-454, Riyâd: Dâru’l-Âlemi’l-Kütüb, 1997; Abdurrahmân el-Cezîrî, *Kitâbu’l-Fikh ale’l-Mezâhibi’l-Erbe’a*, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, I, 492-528, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

⁹⁷³ Hâşimzâde, *age*, I, 68; Geniş bilgi için bkz: Cessâs, *age*, 301-311; İbn Kudâme, *age*, IV, 455-496; Cezîrî, *age*, I, 429-535.

teçhîz edenler, VIII) helâl sefere çıkmakla malından uzak olmuş yolcular olarak zikrettikten sonra “Bu kimseler için sadaka ve zekât farz kılınmıştır.” demiştir.

Müfessir fukarâ ve miskîn ayırımına dikkat çekerek, “Fukarâ haceti sebebiyle kazanç için giden, fakat bir gelir elde edemeyen kimsedir. Miskîn ise, belirli bir kazanca sahip olmasına rağmen bu geliri kendisine kifâyet etmeyen kimsedir. *أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ* âyet-i kerîmesi⁹⁷⁴ buna delâlet etmektedir.” ilâvesini yapmıştır. Bu konuda ulemâ ihtilâf ettiğini bildiren müfessir, “Çoğunluğun görüşüne göre zekât ve sadaka bir yıl boyunca kendisinin ve âilesinin geçimini sağlayan kimse için vâciptir. Bu, İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî’nin görüşüdür. İmâm A‘zam’ın görüşüne göreyse, ğınânın yani menfaatin yeterli miktarı iki yüz dirhemdir. Bazılarına göreyse, bir kimsenin elli dirhemi varsa, ona sadaka helâl olmaz. Müellefe iki kısımdır. Bir kısmı Müslümân, bir kısmı ise, kâfirdir. Müslümânlar da iki kısımdır ki, bunların bir kısmı îmân etmiş, bir kısmı ise, bunu düşünen kimselerdir.” demekle îzâhta bulunmuştur.⁹⁷⁵

2.1.5. Hac ve Umre

a) Haccın Farz Kılınması

Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 96. ve 97. âyetlerinin tefsirinde ilk önce Ka‘be’nin fazîleti üzerinde durmuş, devamında ise, haccın farz kılınması konusuna açıklık getirmiştir. Müellif *لِلْعَالَمِينَ* وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ / “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.” âyetini⁹⁷⁶ açıklarken “Rivâyet olunmuştur ki, Ka‘be o eve derler ki, gökler halk olunduğunda Allahu Teâlâ onu su üzerine zâhir etti ve yeryüzünden iki bin yıl önce halk etti. O su üzerinde ‘zübdetu beyzâ’ idi. Yeryüzü onun altında karar kılmıştı. Gökteki melekler için Beytu’l-Ma‘mûr halk olunduğu gibi, yeryüzünde de Ka‘be yani Mescîd-i Harâm evvel, sonra ise, Mescîd-i Aksâ olmuştur ki, aralarındaki mesâfe kırk yıldır.” rivâyetini nakletmiştir.⁹⁷⁷ Müellif bir sonraki âyet-i kerîmede geçen *فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا* / “Orada apaçık deliller, İbrâhîm’in makâmı

⁹⁷⁴ “Yahut yerde sürünen bir yoksulu” Beled, 90/16.

⁹⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 187. Zekât için bkz: Şirâzî, *age*, I, 457-583, Herrâsî, Ebü’l-Hasen Şemsülsîlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III-IV, 205-213, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983; İbn Kudâme, *age*, IV, 5-322; Cezîrî, *age*, I, 536-570.

⁹⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/96.

⁹⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 150.

vardır. Oraya giren emniyette olur.” ibâre hakkındaysa, “O evde birçok alâmetler vardır ki: Onlardan biri İbrâhîm (a.s.)’ın makâmıdır. Kim oraya girse, emîn olur.” demekte, parantez içerisinde İbrâhîm makamının niteliği hakkında bilgi vermektedir. Devamında bu alâmetleri II) Haceru’l-Esved, III) Ka’be’nin üzerinde kuşların uçmaması, IV) Peygamberlerin, evliyâların ve cümle îmân ehlinin kıblesi olması ile vuzûha kavuşturmuştur.⁹⁷⁸

Müellif gücü yeten için haccın farz kılındığını aktarmış ve ulemânın haccın farz olması için gerekli beş şartı; 1) Müslümân olmak, 2) Akıl sahibi olmak, 3) Hadd-i bulûğa ermek, 4) Azat/hür olmak, 5) Hacca güç yetirmiş olmak esas aldıklarını zikretmiştir. Bu şartları taşımayanlara ise, hac vâcip değildir. Hac ibâdetine itikâd etmeyen veya güç yetirdiği halde yerine getirmeyen kimseyi Yüce Allah’ın bildiğini ve bu ibâdetin kul için gerekli olduğunu, Yüce Allah’ın (c.c.) onların ibâdetlerine ihtiyacı olmadığını bildirmiştir.⁹⁷⁹

b) Hac ve Umrenin Yapılışı

Hâşimzâde *وَاتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ* / “*Hacçı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin.*” ibâresiyle başlayan Bakara sûresinin 196. âyetini tefsir ederken mezkûr konuya değinmiştir. Hac ve umrenin tamamlanmasında ulemânın ihtilâf ettiğini ve o ikisiyle kasdolunanın menâsık-ı Hac ve sünnetleri olduğunu bildirmiştir. Haccın rükünleri beştir: İhrâm, Arafe’de durmak, Ka’be’yi tavâf etmek, Safâ ve Merve arasında yürümek ve başı traş etmektir.⁹⁸⁰ Müellif engellenmeden dolayı Ka’be’yi tavâf edemeyen kimselerin üzerine tasdik vermek/kurban kesmek vâcip olduğunu beyân ettikten sonra, “İhrâmda olanın tasdikinin kesildiği yer kendisinin bulunduğu yerdir” diyerek, “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Hudeybiye yılında kurbanını orada kesti.” açıklamasında bulunmuştur.⁹⁸¹ Mufessir daha sonra özetle şu izâhlara ver vermiştir. Sizden biriniz ihrâmda olarken, hasta veya başında bir yara olur da tıraş yaparsa, ona fidye vâcip olur. Bu da ya üç gün oruç tutmak, ya da yarım sâ’/bir buçuk kilogram

⁹⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 151.

⁹⁷⁹ Hâşimzâde, a.y.

⁹⁸⁰ İmâm Şâfiî’ye göre yukarıda zikrolundğu üzere haccın şartları beştir. İmâm Ebû Hanîfe’ye göre üçtür; ihrâm, Arafat vakfesi ve ziyâret tavafı, imâm Mâlik’e göreyse, dördtür; ihrâm, Arafat vakfesi ve ziyâret tavafına ilâve olarak sa’y etmek de farzdır. Müellif Şâfiî mezhebinin görüşünü esas almıştır.

⁹⁸¹ Bu imâm Şâfiî’nin görüşüdür. İmâm Ebû Hanîfe’ye göreyse, kurban sadece harâm bölgesinde kesilir.

taâmı altı miskin arasında paylaştırmaktır. Kurban olarak gücü nisbetinde deve, sığır veya koyun kesilmelidir. Tüm bunları yapamadığı takdirde vatanına dönünce hac ayında olmak şartıyla kurbanını kesmelidir. Hac esnâsında üç gün oruç tutulmalıdır. Şayet güç yetiremezse, vatanına dönünce üç günün yerine yedi veya on gün oruç tutmak gerekir. Bu oruç vâciptir, sünnet değildir. Bu hüküm Mekke’de yaşamayanlar için geçerlidir.⁹⁸²

Kurbandan kolay geleni ve güç yetirilenin kesilmesini bildiren müellif, hacda tutulması vâcib olan üç orucun Zilhicce’nin yedinci, sekizinci ve dokuzuncu günlerinde tutulması gerektiğini ifâde etmiştir. Yedi günlük orucu da vatana dönünce tutulması ve ona tamamlanması gerekliliğini, bunun da kurban ibâdetinin karşılığı olduğunu aktarmıştır.⁹⁸³ Hâşimzâde hacc aylarını ise, Şevvâl, Zilkâde ve Zilhicce’nin dokkuz günü olarak beyân etmiştir. Müellifin kabul ettiği bu görüşü İmâm Şâfiî’ye aittir. Zîrâ İmâm Ebû Hanîfe’ye göre Şevvâl, Zilkâde ayıyla beraber, Zilhicce’nin on günü, İmâm Mâlik’e göreyse, tamamı hac ayıdır.⁹⁸⁴ Hâşimzâde hac ibâdetini hakkıyla; harâmlarından uzak durarak yerine getirenlerin annelerinden doğmuş gibi günahsız evlerine döneceklerine de yer vermiştir.⁹⁸⁵

Müfessir Bakara sûresinin 203. âyetinde geçen *أَيَّامٌ مَّعْدُودَاتٍ* / “Sayılı günler” ifâdesi hakkındaysa, “‘Eyyâm-u teşrîk’ yani parçalanmış günlerdir ki, onlar üç gün Minâ’da kalmak, taş atmak ve gayrı günlerdir. Minâ’dayken Allah’ı zikredin.” demekte ve bu zikrin Kurban Bayramı’nın arefe gününün sabahından üçüncü günün ikindi vaktine dek yirmi üç vakit farz namaz sonrasında okunduğunu bildirmiştir. “Kim ki, acele davranarak Zilhiccenin on bir ve on ikinci gününde Minâ’dan gitse, kim ki de üç gece Minâ’da kalırsa, ona bir günah yoktur. Bu zikrolunan hüküm, haccı edâ ettikten sonra ömrünün sonuna dek nehiy olunan şeylerden uzak durmalıdır.” îzâhında bulunan müellif Abdullah b. Amr’dan naklolunan “Eyyâmu’t-teşrîkte Minâ’da farz namazların arkasından mecliste döşek üzerinde, fustâtta (çadırda) ve yolda tekbîr söylerlerdi. Halk da onlarla beraber söylerdi.” rivâyetine yer vermiştir. Akabindeyse, “Ulemâ tekbîrlerin zamanı hususunda ihtilâf ettiler. İmâm A‘zam’a göre arefe gününün sabah namazından sonra başlar, kurban kesilecek günün ikindisine dek devam eder. İmâm Şâfiî’ye göreyse,

⁹⁸² Hâşimzâde, *age*, I, 72.

⁹⁸³ Hâşimzâde, *age*, I, 72-73.

⁹⁸⁴ Sâbûnî, *Ravâi ‘u’l-Beyân Tefsîru’l-Âyâtî’l-Ahkâmi mine’l-Kur’ân*, I, 204, Cakarta: ed-Dâru’l-Âlemiyye, 2015.

⁹⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 73.

kurban kesilme gününün öğle namazından sonra başlar, eyyamu't- teşrîkin sabah namazından sonra biter.” ilâvesinde bulunmuştur.⁹⁸⁶

c) Sa'y Yapmak

Hâşimzâde Bakara sûresinin 158. âyetinin tefsirinde ilk önce Safâ ve Merve dağları hakkında; Câhiliyye devrinde üzerlerinde bulunan Âsâf ve Nâile isimli putlar hakkında kısaca bilgi vermiştir. Akabinde Safâ ve Merve arasında sa'y etme hususunda imâmîların görüşlerini serdetmiştir. İlk yer verdiği görüş, İmâm Ahmed'in görüşüdür ki, *وَأَنْكَحُوا الْأَيْمَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ* / *“İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, her şeyi bilmektedir.”* âyetinin⁹⁸⁸ tefsirinde evlenmeğe güç yetirmeyen kimselerin oruç tutarak şehvetlerini dizginleyebileceğini, nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.s.) *يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ، مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ، وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ* / *“Ey gençler, sizden kimin nikâha gücü yetiyorsa, nikâhlansınlar ki, gözleri namehreme bakmasın ve ferçlerini harâmdan korusun.”* O kimselerin ki, nikâha gücü yetmiyorsa, onlar oruç tutsunlar. Çünkü oruç tutmanın şehvetin uyanmasına karşı tesiri vardır.”⁹⁸⁹ ve *تَنَاجَوْا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَمَ حَتَّى بِالسَّقَطِ*

2.2. Aile Hukûku

2.2.1. Nikâh

a) Evliliğe Teşvîk ve Günahtan Sakındırma

Müfessir *وَأَنْكَحُوا الْأَيْمَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ* / *“İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, her şeyi bilmektedir.”* âyetinin⁹⁸⁸ tefsirinde evlenmeğe güç yetirmeyen kimselerin oruç tutarak şehvetlerini dizginleyebileceğini, nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.s.) *يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ، مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ، وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ* / *“Ey gençler, sizden kimin nikâha gücü yetiyorsa, nikâhlansınlar ki, gözleri namehreme bakmasın ve ferçlerini harâmdan korusun.”* O kimselerin ki, nikâha gücü yetmiyorsa, onlar oruç tutsunlar. Çünkü oruç tutmanın şehvetin uyanmasına karşı tesiri vardır.”⁹⁸⁹ ve *تَنَاجَوْا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَمَ حَتَّى بِالسَّقَطِ*

⁹⁸⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 75-76.

⁹⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 56; Hac ve Menâsık ile ilgili geniş bilgi için bkz: Cessâs, *age*, I, 328-396; İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer Avnuddîn Yahyâ b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî ed-Dûrî, *İhtilâfu'l-Eimmeti'l-Ulemâ*, thk: Seyyid Yûsuf Ahmed, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, I, 269-329, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002; Ömer Faruk Harman, Abdülkerim Özaydın, Salim Ögüt ve diğerleri, “Hac”, *DİA*, XIV, 382-416, İstanbul: 1996.

⁹⁸⁸ Nûr, 24/32.

⁹⁸⁹ Buhârî, “Nikâh”, 3 (hadîs nu: 5066); Müslim, “Nikâh”, 3 (hadîs nu: 1400).

⁹⁹⁰ buyurduğunu beyân etmiştir. Müellif İmâm Şâfiî'ye göre onun ibâdeti yani ibâdetle meşgûliyeti nikâh etmekten daha efdâl olduğunu, ancak imâm A'zam'a göre nikâhın efdâliyetini vurgulamıştır. Devâmında “İmâm Şâfiî aşağıdaki âyete istinâd etmiştir ki, onunla Allahu Teâlâ kirâmî kullarını الصَّالِحِينَ / “Efendi, iffetli ve sâlih kullardan bir peygamber olarak -Yahyâ'yı Allah sana müjdeliyor.-” diye⁹⁹¹ zikretmiştir. Müfessir حَصُور kelimesini ‘kadına karşı duyguları canlı olduğu halde, onu bastıran kimse’ye veya ‘oğlu kızı olmayan ve kadınlarla cimâ’ etmeyen kişiler’ olarak karşılamıştır. Bu âyette câriye kadınları nikâhlama işinin dostlara⁹⁹² verilmesinin delîli bulunduğunu çünkü Yüce Allah’ın nikâhı onlara emrettiğini aktaran müellif, bu görüşün, İmâm Şâfiî’ye ve İmâm Ahmed’e ait olduğunu, İmâm A'zam'a göreyse, kadının kendisinin nikâhını doğru kabul ettiğini bildirmiştir. Zîrâ Hz. Peygamber (s.a.s.)⁹⁹³ لَا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيِّ⁹⁹⁴ buyurmuştur.

Hâşimzâde وَلَيْسَتْغَفِبِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ / “Evlenme imkânı bulamayanlar, Allah lutfundan ihtiyaçlarını giderinceye kadar iffetlerini korusunlar.” ibâresiyle başlayan bir sonraki âyet-i kerîmede mükâtebe/kölenin veya câriyenin kulluk veya mal karşılığında azat olmasını beyân eden anlaşma üzerinde durmuş, ulemânın çoğunluğunun mükâtebeyi vâcip kabul etmediğini, sünnet saydığını zikretmiştir. Müellif Enes b. Mâlik’ten mükâtebe isteyip, redd cevâbı alınca, kendisini Hz. Ömer’e şikâyet eden kölesi Sirîn’in olayını, Abdullah b. Ubey’in iki câriyesini zinâyâ zorladığı ve bu âyetin hükmü nâzil olunca durumlarını Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bildirmeleri üzerine, لَتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا- / “Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için” delâletiyle- onları bu işten men etmesi hâdisesine yer vermiştir. Son olarak,

⁹⁹⁰ İlgili rivâyetin isnâdı zayıftır. Fakat manâ olarak yanlış değildir. Zîrâ bu anlâmda pek çok hadîs-i şerîfler rivâyet olunmuştur. Örnek olarak تَنَاسَلُوا أَبَاهِي بِكُمْ الْأَمَمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ kavli sahîh isnâdla nakl olunmuştur. İclevânî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfu'l-Hafâi ve Müzîlû'l-İlbâs 'amme'stehere mine'l-Ehâdîş 'alâ Elsineti'n-Nâs*, III. Baskı, I, 318, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

⁹⁹¹ Âl-i İmrân, 3/39.

⁹⁹² Hâşimzâde velî kelimesini lügat anlamlarından biri olan arkadaş kelimesiyle karşılamıştır. Fakat burada fikhî terim olarak kişinin velîsi kasd olunmaktadır.

⁹⁹³ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 19 (hadîs nu: 2085); Tirmizî, “Nikâh”, 14 (hadîs nu: 1101), İbn Mâce, “Nikâh”, 15 (hadîs nu: 1881).

⁹⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 175-176; Evlilîyin hüküm ve şartları için bkz: İbn Hübeyre, *age*, II, 120-166; Kudûrî, *age*, IX, 4238-4604; el-Cezîrî, *age*, IV, 7-237; el-Hinn, Mustafa Saîd, *Eseru'l-İhtilâf fi'l-Kavâ'id-i'l-Usûliyyeti fi İhtilâfi'l-Fukahâi*, III. Baskı, 567-615, Beyrût: Müessesetü'r-Risâleti, 1982.

Müslümânların mükâtebe konusunda yardımcı olmalarının gerekliliğini de ifâde etmiştir.⁹⁹⁵

b) Evliliğin Sınırı

Hâşimzâde evliliğin sınırı konusunu *وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِّنَ* / *“Yetimlerin hakkına riâyet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”* âyetinde⁹⁹⁶ ele almıştır.⁹⁹⁷ Bu âyetin yetimlerin hakkını gözetme ve çok evliliği azaltma hususunda nâzil olduğunu, icmânın tek bir eşle nikâhlanmaya taraftar olduğunu ve dörtten fazla kadınla evlenmenin câiz olmadığını belirtmiştir. Ruhsât bulunsa da, Hz. Ömer’in “Kul için iki kadınla evlilik câizdir” sözünü delîl getirerek, âlimlerin iki kadından fazlasıyla evliliğe izin vermediğini söylemiştir. Sonda dört evlilik ruhsatının köle için de geçerli olduğunu beyân eden Rabî’â’nın “köle de hür erkek gibi dört kadınla evlenebilir” görüşüne yer vermiştir.⁹⁹⁸ Hz. Peygamber’in evliliklerine gelinceyse, dokuzla sınırlı olduğu, hatta eşlerinden biri vefât ederse, yeniden evlenmesinin helâl olmadığı, bu sayının ümmeti için geçerli olan dört eş ruhsatıyla aynı anlam ifâde ettiğini aktaran müellif, bu âyetin nikâhtan önce, evlenmek istediği kişiye bakılabileceğinin delîli saymıştır.⁹⁹⁹

c) Mehir

Müfessir *وَأَمْرًا مِّنَ الْمُؤْمِنَةِ إِنَّ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا* / *“Ayrıca mü’min bir kadın kendini peygambere mehirsiz olarak bağışlar, peygamber de onunla evlenmek isterse, diğer mü’minlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere, onu da sana helâl kıldık.”* ibâresi¹⁰⁰⁰ hakkında Hz. Peygamber’in kendisiyle beraber hicret etmeyen bir

⁹⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 177; Âyet-i kerîmede beyân edilen mükâtebe hakkında bkz: Tahâvî, *Ahkâmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk: Saadeddin Ünal, nşr: TDV İSAM, I. Baskı, II, 456-482, İstanbul: 1998.

⁹⁹⁶ Nisâ, 4/3.

⁹⁹⁷ Hâşimzâde ilgili âyetin meâl-tefsîrinin yaparken *أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ* ibâresi hakkında “Mülkünüzde olan câriyeleriniz veya yakın komşularınızla gizlice cimâ’ edin, çünkü onların kızları hafif meşrep olur” demektedir. Fakat müellif tefsiri boyunca zinânın harâmlığını belirtmiş, iffetin emrolunduğunu vurgulamıştır.

⁹⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 186-187.

⁹⁹⁹ Ahzâb, 33/52, Hâşimzâde, III, 398.

¹⁰⁰⁰ Ahzâb, 33/50.

kadınla evlenmesi câiz olmadığını, mehirsiz, kendini Hz. Peygamber’e (s.a.s.) hibe etmek isteyenlerin olduğuna dair rivâyete yer veren müellif, bu konuda ihtilâf bulunduğunu, böyle bir durumun yaşanmadığı kabul edenlerin olduğunu aktarmıştır. Akabinde “Onların nikâhını murâd etseydi, nefsin bağışlanmak helâllliğini vâcip etmezdi. Madam ki onun nikâhını irâde etmemiş, çünkü Hz. Peygamberin irâdesi kabul arzından âhîrdir. Bu durum sadece Hz. Peygamber’e (s.a.s.) mahsustur. Müslümânlar için câiz değildir.” îzâhında bulunmuştur.¹⁰⁰¹

Bakara sûresinin 236. ve 237. âyet-i kerîmeleri nikâhtan sonra, birliktelik gerçekleşmeden sonlandırılan evlilikteki belirlenmemiş ve belirlenmiş mehir konusunu beyân etmektedir. Hâşimzâde ilk âyette geçen -birleşme gerçekleşmemiş ve mehir de belirlenmemiş takdîrde yapılması gerekli olan hususu beyân eden- وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرُهُ / وَعَلَى الْمَقْتَرِ قَدَرُهُ مَتَّعًا بِالْمَعْرُوفِ “Zengin gücü yettiği kadar, eli darda olan da gücü yettiği kadar olmak üzere, onlara mâkul, gönül alıcı bir şeyler verin.” ibâresini açıklarken, her iki hüküm hakkında görüş bildirmiştir. Müellif mehir belirlenmediği takdîrde dört mezhebe göre, mut’a verilmesinin, belirlenmişse, mehrin yarısının verilmesinin vâcip olduğunu, bu durumda mut’anın verilmeyeceğini belirtmiştir. Mut’anın miktarını ise, دِرْعُ/bir elbise, خِمَارُ/başörtüsü veya إِزَارُ/baştan ayağa örten kiyâfet olarak zikretmiştir. Yine, bu âyette erkeğin durumunun gözetilmesine, kolaylık ve zorluğun dikkate alınmasına delîl olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁰²

Bir sonraki âyet-i kerîmede أَوْ يَعْفُوا أَلَّذِي بَيْنَهُ عَقْدَةُ النِّكَاحِ / “Veya nikâh bağı elinde olanın hoşgörülü davranması müstesnadır.” ibâresi üzerinde duran müellif, tefsir sahiplerinin talâk veren kişinin kadının kocası olması hasebiyle, velisine hamletmediklerini, mehrin bağışlanmasını eş tarafından tümünün verilmesi olarak açıkladıklarını aktarmıştır. Akabinde “Eğer o kadına el sürmemiş yani cimâ‘ etmemiş talâk vermişse, mehrin yarısını vermek vacip olur. Fakat iddet beklemez. Bu hüküm İmâm Şâfiî’nin kavlidir. Bazıları diyorlar ki, o kadına mehrin tamamı vaciptir, fakat iddet de vâciptir.” ilâvesinde bulunmuştur.¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ Hâşimzâde, *age*, III, 397.

¹⁰⁰² Hâşimzâde, *age*, I, 93.

¹⁰⁰³ Hâşimzâde, *age*, I, 94; Mehir hakkında bilgi için bkz: Serahsî, *age*, V, 62-94; el-Cezîrî, *age*, IV, 89-156.

d) Mahrem Kadınlar

Kendisiyle evlenilmesi harâm olan kadınlar Nisâ sûresinin 23. âyetinde beyân edilmiştir. Hâşimzâde mezkûr âyeti fikhî îzâhlar esâsında ele almıştır. Bu kadınları şu şekilde özetlemiş ve konuyla ilgili görüşlere yer vermiştir.

- 1) اُمَّهَاتُكُمْ /anneleriniz: buraya nineler, yukarı doğru giden anne ve babanın tüm anneleri
- 2) بَنَاتُكُمْ /kızlarınız: buraya da kız ve erkek çocuğun kız evlatları ve bu kabilden aşağıya doğru her kes,
- 3) اَخَوَاتُكُمْ /kız kardeşleriniz: ister anne baba bir, ister anne baba farklı olsun,
- 4) عَمَّاتُكُمْ /halalarınız: babalarınızın, dedelerinizin kız kardeşlerinin hepsi,
- 5) خَالَاتُكُمْ /teyzeleriniz: annelerinizin kız kardeşleri, üç taraftan annelerinizin, ninelerinizin kardeşleri,
- 6) بَنَاتُ الْاَخِ وَبَنَاتُ الْاُخْتِ /erkek ve kız kardeşlerinizin kız evlatları: her üç taraftan olanlar,
- 7) اُمَّهَاتُكُمْ الَّتِي اَرْضَعْنَكُمْ وَاَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ /sütanneleriniz ve dahası sizinle beraber anneden süt içen kızların da nikâhı harâmdır.

Özetle nesepten harâm olanlar ridâ‘dan/süt verenlerin de nikâhı harâmdır. Müellif parantez içerisinde süt vermenin müddeti hakkında konuya değinmiş, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) يَحْرُمُ مِنَ الرِّضَاعَةِ مَا يَحْرُمُ مِنَ الْوِلَادَةِ / “*Velâyetle nikâhı harâm olanlar, radâ‘ ile de nikâhı haram olur.*” kavli-i şerîfine¹⁰⁰⁴ yer vermiştir. Süt vermenin iki şartla; birincisi şudur ki, çocuk iki yıl boyunca süt içmelidir. İkincisi ise, süt verenin ister az, ister çok olmasıdır ki, bu nikâhı harâm eder. Hâşimzâde zikrettiği bu görüşün İmâm A‘zam’ın kavli olduğunu bildirmiştir.

- 8) اُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ /Eşlerinizin annelerini de nikâhlamak harâmdır. Bir erkek bir kadını nikâh altına alırsa ister onunla ilişkiye girsin, ister girmesin, eşinin annesi, ninesi ona harâmdır.

¹⁰⁰⁴ Müslim, “Radâ‘”, 1, (hadîs nu: 1444); İbn Hanbel, *age*, XLII, 283-284, (hadîs nu: 25453).

- 9) رَبَّائِبُكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ /Cimâ‘ ettiğiniz kadının önceki evliliğinden dünyaya gelen, sizin himâye ve terbiyeniz altında kız evlatlarınız.

Bu hükümle terbiyeniz altındaki kız evlatlıklarınızın kızları da size harâmdır. Ne zaman ki, evlatlığınızı birisi nikâhı altına alıp, ona dokunmadan boşarsa veya eşi kız ile görünmeden vefat ederse, o kızı siz nikâhlaya bilirsiniz. Onda size günah yoktur. Eğer siz o kadınla cimâ‘ etmeden ondan ayrılırsanız (boşanırsanız) veya onlar vefat ederse, size onların kızlarını nikâhınız altına almakta bir korku yoktur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) bir kadını nikâhlayıp, onunla ilişkiye girmeden talâk veren kişi hakkında إِنَّهُ لَا بَأْسَ أَنْ يَنْزَوَّجَ ابْنَتَهَا وَلَا يَحِلُّ لَهُ أَنْ يَنْزَوَّجَ أُمِّهَا buyurarak kadının kızını nikâhlamasında bir beis olmadığını, fakat annesini nikâhlayamayacağını beyân etmiştir.

- 10) حَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ /Erkek evlatlarınızın eşleri:

Kişiye erkek torunlarının ve daha sonrakilerin eşleri de harâmdır. Bunlar ister nesepten, isterse de ridâ‘dan kaynaklanan akrabalar olsun. Evlatlık alan kimselerin eşinin nikâhı harâm değildir. Müellif bu hususta zinâ eden erkek ve kadının durumu hakkındaki hükümlere yer vermiş, âlimlerin ihtilâf ettiklerini bildirmiştir. Bu konuda iki görüşe yer vermiştir. I) Zinâ eden erkek zinâ ettiği kadının annesini ve kızını nikâhlaya bilir, harâm değildir. O zinâ eden kadınsa, zinâ ettiği erkeğin babasına ve oğluna harâm olmaz. Bu Hz. Alî ve İbn Abbâs’ın kavlidir. Yani İmâm Şâfiî ve İmâm Mâlik’in kavlidir. II) Diğer bir grup ulemâ ise, harâm olduğu kanaatindedir. İmâm A‘zam bu görüştedir ki, bir erkek bir kadını şehvetle öperse veya el temasında bulunursa, onunla cimâ‘ etmiş gibidir. Harâmlık sâbit olur. Fakat İmâm Şâfiî’ye göre, şehvetle öpmek ve dokunmakla harâmlık sâbit değildir.

- 11) أَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ /İki kız kardeşi aynı zamanda nikâhlamak:

Biri vefat ettikten sonra ikincini nikâhlaya bilir. Veya birinci kardeşi talâk-i bâin ile boşarsa, iddeti bittikten sonra diğer kardeşi nikâhlaya bilir. Eğer bir kişi bir kadınla nikâhlandıktan sonra eşinin teyzesini veya halasını aynı zamanda nikâhlarsa, ikisi bir yerde cem olursa, o nikâh doğru değildir. Çünkü bu uygulama câhiliyye zamanında vardı. Bu olay Yakûb (a.s.) zamanında da vardı. O, Yahûdâ’nın annesi Leyâ ile Yûsuf’un (a.s.) annesi Rahel’i aynı zamanda nikâhlamıştı. Onlar iki kardeşti. Allah

kullarının câhiliyye devrindeki kötü amellerini bağışlamış ve İslâm dininde Allah, emrine itâat edenlere merhamet edicidir.¹⁰⁰⁵

f) Müşriklerle ve Câriyelerle Evlilik

Hâşimzâde *وَلَا تَتَّخِذُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا* / “*İmân etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin.*” ibâresiyle başlayan Bakara sûresinin 221. âyetini açıklarken, müşriklerden maksadın puta tapan kâfirler olduğunu, Ehl-i Kitâb kasedilmediğini, nitekim *وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ* / “*Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar*” âyetinin¹⁰⁰⁶ delâletiyle mü’minlerin onları nikâhlamasının helâl olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁰⁷

Müfessir câriyelerle evlilik konusunu ise, Nisâ sûresinin 25. âyetinde geçen *وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ فِتْيَانٍ مِّنَ الْمُؤْمِنَاتِ* / “*İçinizden mü’min ve hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan mü’min câriye kızlarınızdan alabilir.*” ibâresini îzâh ederken, ele almıştır. Azat erkeğin câriyeye nikâh kıyması câiz olmadığını, bu şartla ki, birincisi, azat kişiden mehir almağa kâdir değildir. İkincisi, nefsinin zinâdan müdâafa etmektir. Bu İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî’nin kavlidir. İmâm A‘zam’a göreyse, câriyeyi nikâhlamak câizdir. Eğer azat kişinin nikâhı altında azat kadın varsa, bu zaman azat kadın üzerine câriyenin nikâhı câiz olmaz. Köle câriyeyi nikâhlaya bilir.¹⁰⁰⁸

2.2.2. Talâk

a) Talâkın Meşrû‘iyyeti

Hâşimzâde *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ* / “*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin.*” ibâresiyle başlayan Talâk sûresinin 1. âyet-i kerîmesini açıklarken, burada ‘tahsîs’ olduğunu, hitâbın Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yapılmasının ümmetin imâmı olmasından kaynaklandığını, murâd olunan ümmeti olduğunu belirtmiştir. Talâkın çeşitleri hakkında bilgi veren müellif, kadının temizlik zamanında ve cinsel ilişkide bulunmadan verilen talâkın talâk-ı sünnî (yüce sünnete uygun), hayız zamanında verilen

¹⁰⁰⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 197-198; İlgili âyetin tefsiri için bkz: Cessâs, *age*, III, 49-80.

¹⁰⁰⁶ Mâide, 5/5.

¹⁰⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 84-85.

¹⁰⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 199-200; Gayr-ı Müslimeyle evlilik için bkz: Cezîrî, *age*, IV, 187-196.

talâkın ise, talâk-ı bid'î olduğunu aktarmıştır. Konuyla ilgili Abdullah b. Ömer'in eşini hayızlıyken boşadığında, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu talâkı doğru bulmaması veya temizlik halinde yeniden boşamasını, ya da eşini tutmasını buyurması örneğini vermiştir. Bu hususta ulemânın farklı görüşlere sahip olduğunun altını çizen müfessir, İmâm Şâfiî ve İmâm Ahmed'e göre, temizlik halinde üç düğünlü talâk vermişse, bu talâk-ı bid'î olmaz, İmâm Mâlik ve İmâm A'zam'a göre, o talâk bidattır. Hâşimzâde kadının iddet süresince ayrılığın vukû bulduğu evinden çıkarılmaması, bu süreçte nafakasının temin edilmesi gerektiğini zikretmiş, sadece zinâ suçundan evinden çıkarılabileceğini, aksi durumda bunu yapan erkek için fahşalık olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁰⁹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَنْعُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا / “Ey îmân edenler! Mümin kadınlarla evlenme akdi yapıp da sonra, birleşmeden onları boşadığınızda onlar üzerinde, hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur. Onları bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzellikle boşayınız.” buyrulduğu Ahzâb sûresinin 49. âyetinin tefsirinde de talâk konusuna “Bu delîldir ki, nikâhtan önce talâk yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ talâkı nikâh üzerine tertip etmiştir.” demektedir, devamında kadının talâk hükmünde konumuna yer vermiştir. Kadın eşini kasederek “O, benden talâktır.” derse, o talâkın gerçekleşmiş sayılmadığını, bu görüşün Hz. Âişe, Hz. Alî, İbn Abbâs, Câbir, Muâz'ın (r.anhum ecmaîn) kavli olduğunu, İmâm Şâfiî ve ekser ulemânın da onların kavillerine tâbî olduğunu aktarmıştır. Hâşimzâde evlilikten önce talâkın gerçekleşeceğine dair şu açıklamaya yer vermiştir. “İbn Mes'ûd (r.a.) rivâyettir ki, talâk vâkî olur. Bu görüş İbrâhîm en-Nehâî (ö. 96/714) ve Hanefî imâmların görüşüdür. Rebîa (ö. 136/753 [?]), İmâm Mâlik ve Evzâî (ö. 157/774) der: “Eğer bir kâdını tayin ederse, vâkî olur. Ta'mîm ederse, vâkî olmaz. İkrime, İbn Abbâs'dan rivâyettir ki, bu kavil İbn Mes'ûd üzerine iftiradır derse, âlimden hatadır. Çünkü Allahu Teâlâ mü'minât nikâhlandıktan sonra talâk verirsiniz buyurdu. Tatlık edip, sonra nikâhlayın demedi. Câbir (r.a.) dedi: Peygamber (s.a.s.) لَا طَلَّاقَ قَبْلَ النِّكَاحِ / “Nikâhtan önce talâk yoktur.”¹⁰¹⁰ buyurmuştur.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 320-321.

¹⁰¹⁰ İlgili hadîs 'hasen' isnâdla nakledilmiştir. Albânî, *İrvâu'l-Ğalîl*, VI, 173, Beyrût: Mektebetu'l-İslâmiyyi, 1985.

b) Ric‘î ve Bâin Talâk

Müfessir Bakara sûresinin 229. âyetinde geçen الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِخْسَانٍ / “Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir.” ibâresinin îzâhında üç talâk ruhsatının bulunduğunu, ilk ikisinin talâk-ı ric‘î, sonuncusunun ise, talâk-ı bâin şeklinde isimlendirildiğini belirtmiş, ilk ikisinden evliliğe dönüşün mümkün olmasına rağmen, üçüncü talâktan sonra sadece kadının başka biriyle evlenip boşanması durumunda tecdîd-i nikâhın gerçekleşeceğini ifâde etmiştir. Talâkta önemli rolü erkeğin oynadığını vurgulayan Hâşimzâde imâm A‘zam’a göre erkek eşini iki-üç kez talâk verdikten sonra evliliğe dönebilir. Fakat bu bidattır. Akabinde talâkın hükmünü şu şekilde özetlemiştir: “Ne zaman hür erkek eşini bir veya iki talâkla boşadıktan sonra iddetinin sonlanmasına razılık vermezse, evliliğe dönebilir. Eğer evliliğe dönmeden iddeti sonlanırsa, evine getirmeden yine boşarsa, artık eşi ona helâl olmaz. Eşinin ve vekilinin izniyle nikâh kıyar.”

Müellif kölenin eşi câriyeyse, iki talâktan sonra başkasıyla nikâhlanıncaya dek helâl olmayacağını bildirmiş, eşlerden birinin rakîk/köle, câriye olması durumunda hükmün farklılığını ifâde etmiştir. Azat erkek câriye eşine üç kez, köle erkek azat eşine iki kez talâk verebilir. Bu İmâm Şâfiî’nin, İmâm Mâlik’in ve İmâm Ahmed’in kavli olduğunu zikretmiştir.¹⁰¹² Ayrıca, müfessir Bakara sûresinin 232. âyetinde iddet süresinde kadının kendi isteğiyle eşinin rücû teklifini kabul edebileceği hususunda kadının kendi nikâhını kıymak için velî sayılamayacağına, fakat onun velîsi de buna mâni olamayacağına dair delîl bulunduğunu ifâde etmiştir.¹⁰¹³

c) İddet

Hâşimzâde Bakara sûresinin 228. âyetinde geçen وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ / “Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler.” ibâresini; iddet zamanını üç kez hayız görmek/üç ay on gün olarak açıklasa da, قُرُوءٌ kelimesi hakkında vârid olan farklı görüşlere de yer vermiştir. İlk görüş hayızdır. Zîrâ

¹⁰¹¹ Hâşimzâde, *age*, III, 395-396; Talâk için bkz: Şâfiî, *el-Umm*, VI, 457-479; Tahâvî, *Ahkâmî'l-Kur’ânî'l-Kerîm*, II, 316-354; İbn Hübeyre, *age*, 167-217; Kudûrî, *age*, X, 3813-3984; el-Cezîrî, *age*, IV, 248-528.

¹⁰¹² Hâşimzâde, *age*, I, 88-89; İlgili âyetin tefsiri için bkz. İbnu’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 257-267.

¹⁰¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 90.

H. Peygamber (s.a.s.) دَعِيَ الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَفْرَائِكِ / “Hayız zamanı namazı terk et.”¹⁰¹⁴ buyurmuştur. Bu İbn Abbâs’ın kavlidir ki, İmâm A‘zam’da onu tasdîk etmiştir. Diğer görüşe göreyse, hayzın zıddı tuhr/temizliktir. İmâm Mâlik ve İmâm Şâfi‘ye ait bu görüşün delîliyse, yukarıda zikri geçen İbn Ömer (r.anhumâ) olayıdır. Bu zaman kadın üç kez hayız gördükten sonra, dördüncünü de görürse, boşanma gerçekleşir. Fakat قُرُوءِ hayızdırsa, üç kez hayız gördüğünde iddeti tamamlanmış sayılır.

Koca eşini evine götürmemişse, o kadın için iddet gerekmez, aksi durumda onun da iddet beklemesi gereklidir. İster boşanmış olsun, ister eşi vefat etmiş olsun, hamile kadınlarda iddet süresi, وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ / “Gebe olanların bekleme süreleri ise doğum yapmalarıyla sona erer.” âyetinin¹⁰¹⁵ delâletiyle doğum gerçekleşene kadardır. –Hâşimzâde Talâk sûresinin 4. âyetinin tefsirinde eşi vefat eden hamile kadının iddetini, H. Alî ve İbn Abbâs’ın görüşüne esasen, iki iddetin bulunduğunu, bunlardan hangisinin daha uzaksa, onu sayılması; vefat iddeti dolmadan çocuk doğarsa, vefat iddeti bitene kadar, vefat iddeti bitip, doğum gerçekleşmemişse, doğuma kadar beklemesi gerektiğini aktarmıştır.¹⁰¹⁶ Müellif eşi vefat eden ve hamile olmayan kadının iddetini ise, hayız görüp görmemesine bakılmaksızın dört ay on gün olarak belirtmiştir. Câriyenin iddetine gelinceyse, eğer hamiledirse, iddeti azat kadınla aynıdır. Eğer hamile değilse, vefat iddeti iki ay beş gün, talâk verildiği takdirde hayız görürse, iki ay, görmezse, bir aydır.¹⁰¹⁷

c) İlâ

Bakara sûresinin 226. âyet-i kerîmesinde الَّذِينَ يُؤْلَوْنَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُ / “Kadınlardan uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.” buyrulur. ‘ilâ’ hakkında hüküm beyân edilmiştir. Hâşimzâde ‘ilâ’ hakkında fikhî bir îzâha yer vermeden, eşine yaklaşmama hususunda yemin edenlerin dört ay bekleme

¹⁰¹⁴ İsnâdî ‘sahîh liğayrihi’dir. Ebû Dâvûd, “Tehâret”, 111 (hadîs nu: 297); Tirmizî, “Tehâret”, 94 (hadîs nu: 126); İbn Mâce, “Tehâret”, 115 (hadîs nu: 625).

¹⁰¹⁵ Talâk, 65/4.

¹⁰¹⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 322.

¹⁰¹⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 87-88; İddet için bkz: İbn Hübeyre, *age*, II, 198-203; Kudûrî, *age*, X, 5277-5374; Cezîrî, *age*, IV, 451-484.

süresinden bahsetmiş, bu süre zarfında eşine dönen kimseleri Yüce Allah'ın bağışlayacağını beyân etmiştir.¹⁰¹⁸

d) Zihâr

Müfessir Mücâdele sûresinin 1-4. âyetlerinde geçen zihâr konusu hakkında geniş îzâha yer vermiştir. İlk önce pasajın nüzûl sebebine zikretmiş, devâmında bu sözün yalan ve boş bir söz olduğunu, anneliğin doğurmakla gerçekleşeceğini beyân etmiştir. Zihârı “Eşin uzvunu annenin uzvuna benzetmekle, onunla birlikte olmağı reddetme olarak” açıklamış, fakat zihâr sayılması için annenin sırtı, karnına ve mahrem yerlerine benzetilmesi gerektiğini aksi halde zihârın sayılmayacağını bildiren müellif, kız kardeş, hala, teyze gibi evlenmesi haram olan kimselere de benzetilmesini zihârdan addetmiştir. “İmâm Şâfiî'nin kavline göre, zihâr olunan kadını nikâhta tutmak, o kadar zaman gereklidir ki, o kadının ayrılması mümkün olsun. İmâm A'zam'ın kavline göre, eğer kadın mutâ'ını helâl etse, ister şehvet katri (?) ile de olsa da. İmâm Mâlik cimâ' kastetmekle ve Hasan Basrî'nin kavline göre cimâ' ile vs. Demek zihârın hükmü o kadının vat'i yanî ellemesi kocasına harâmdır.” bu kısım tarafımızca tam anlaşılmamıştır.

Harâmlığın zihâr keffâresi ödeninceye kadar devâm ettiğini bildiren müellif, keffâre hakkında farklı görüşlere dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki köle azat etmektir. Hâşimzâde kölenin mü'min veya kâfir olması konusuna değinmemiştir. Bu konuda imâm Ebû Hanîfe'nin görüşünü kabul ettiği söylenebilir. İkicisi köle azat etmeğe güç yetirmeyen kimseni altmış gün aralıksız oruç tutmasıdır. Müellif bu konuda İmâm Mâlik ve İmâm Evzâ'î'nin görüşüne yer vermiştir. Onlara göre zihârdaki bulunan kimse, köle azat etme pahasının sekizde birine sahipse, o zaman köle azat etmesi vâcip olur. Üçüncüsü, oruca güç yetiremeyen bir duruma sahipse, altmış fakir ve miskini doyurmalıdır ki, bu vâcip hükümdür. Taâmlar hakkında da farklı görüşlerin mevcûdiyetini zikreden müellif, İmâm A'zam'a göre, buğday unundan beş yüz yirmi dirhemlik, arpa, hurma vs'den bin kırk dirhemlik miktarı bir fakire vermektir. Hâşimzâde oruç tutarak keffâretini ödeyen kimsenin özürsüz orucunu yediği takdîrde, orucunda isti'nâf vâcip olduğunu aktarmış, bir mazerete binâen yerse, bu konuda ihtilâf

¹⁰¹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 87; İlâ için bkz: Şâfiî, *el-Umm*, VI, 668-693; İbn Hübeyre, *age*, II, 182-186; Kudûrî, *age*, X, 5011-5064; el-Cezîrî, *age*, IV, 408-430.

bulunduğunu; İmâm Şâfiî'ye göre tetâbu' gerekmediğini, İmâm A'zam ve İmâm Mâlik'e göreyse, yeniden başlanması gerektiğini bildirmiştir. Hâşimzâde bu hükümde zorluğun sebebini bu fiilin kötülüğü ve yapılmasını güç kılma şeklinde vuzûha kavuşturmuştur.¹⁰¹⁹

e) Eşler Arasında Liân

Hâşimzâde Nûr sûresinin 6.-9. âyetlerinin tefsirinde, eşlerine zinâ isnâdında bulunan erkeklerin dört tane şahit bulamadıkları takdîrde, dört defa “Vallahi, bu erkek eşinden başka kocası olmayan kadınlar ile zinâ etmemiştir ve doğrudur” , beşincideyse, “Allahu Teâlâ'nın la'neti benim üzerime olsun ki, eğer ben eşime had vurmakta yalancılardan isem” diye şehâdet etmeleri gerektiğini, her defasında eşine işâret etmesi kaydıyla bu beyânın iktidâ ettiğini ve had cezasının sâkıt olduğunu bildirmiştir. Kadından had cezâsını def eden beyânıysa, “Vallahi, kocam bana vurmamıştır. Eşim bana had vurulmasında yalancılardandır.”, beşincide de “Allahu Teâlâ'nın gazabı benim üzerime olsun. Eğer eşim bana had vurmakta doğrulardan ise.” şeklinde dört defa şehâdet etmesi şeklinde zikretmiştir.

Tefsirlerde liân âyetlerinin Hz. Ömer (r.a.) ve eşi Havle veya Hilâl b. Umeyye ve eşi hakkında nâzil olduğuna dair rivâyetlerin bulunduğunu aktaran müellif, her kim olursa olsun, burada dikkatlerin üzerine çekilmesi gereken hususun şahitleri bulunmadığı halde, kendilerine şehâdet ederek Hz. Peygamber'in huzurunda böyle bir olayı anlatmaları olduğunun altını çizmiştir. Devâmında erkeğin eşine liânda bulunması durumunda kadına hadd-i zinâ; yüz veya seksen celde cezânın vâcib olduğu, eğer bu hükmün iskâtını dilerse, hâkimin gösterdiği şekilde reddetmesi gerektiğini ifâde etmiştir. Nitekim bu reddetme sonra tek bir hüküm vardır ki, o da cezânın düşmesidir. Eğer erkek eşinin zinâsı üzerine ayrılırsa, eşini reddetmesiyle had cezâsı sâkıt olur. Ebû Hanîfe'ye göre eşini kazfedene/vurana had gerekmez. Onu reddetmek gereklidir. Reddettiği andan itibâren bekâr addedilir. Diğer âlimlerin görüşünce, eşini reddetmesi, onun doğruluğuna delâlet etmektedir.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 280-282; Zihâr için bkz: Şâfiî, *el-Umm*, VI, 695-718; İbn Hübeyre, *age*, II, 186-190; Kudûrî, *age*, X, 5067-5152; Cezîrî, *age*, IV, 431-450.

¹⁰²⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 164-165; Liân için bkz: Şâfiî, *el-Umm*, VI, 719-751; İbn Hübeyre, *age*, II, 190-197; Kudûrî, *age*, X, 5155-5277.

f) Eşler Arasında Sulh

Eşler arasında bulunan ihtilâfı kaldırma, aralarını düzeltme, islâh *وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا* / “Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur.” buyrulduğu Nisâ sûresinin 35. âyetinde beyân edilmiştir. Hâşimzâde ayrılığa sebebiyet verebilecek durumları ve çözüm yollarını konu edinen bir önceki âyette bazı¹⁰²¹ erkeklerin bazı kadınlar üzerinde üstünlüğünü akl-ı kâmil olması, cihâda gitmesi, namazda imâm olması, kadınların mallarını yönetmesi durumlarıyla ve kadınların nüşûzunu itaatsizlik ve asi olmak şeklinde ele almıştır. Müellif, kadınların hiçbir uzvuna engelli konuma düşürecek şekilde vurulmamasını gerektiğini vurgulamış, bu konuda âyetin de nüzûlüne sebep olan olaya¹⁰²² yer vermiştir. Bir sonraki âyette eşler arasında sülha değinen müellif, hem erkek hem kadın tarafından ahvâllerine müttali olan adâletli iki kişinin ara bulucu olarak seçilmesi gerektiğini, bu kişilerinse, sadece eşler arasında sulhu temin için çalışmasını, ayırmaya kastetmemesinin altını çizmiştir.¹⁰²³

2.3. Muâmelât ve Sosyal İlişkiler

2.3.1. Fâiz

Hâşimzâde ribânın/fâizin hükmünün beyân edildiği Bakara sûresinin 275. âyetini açıklarken, alış verişin helâl, fâizin ise harâm kılındığını bildirmiş, genellikle konuyla ilgili kaynaklarda geçen Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpanı arpayla, hurmanı hurmayla, tuzu tuz ile satmayın. İlla beraber verin. Fakat gümüşü altınla, buğdayı arpayla, arpanı buğdayla, hurmanı tuzla tuzu hurma ile değiştirin. Sonda fazla veya eksik nasıl yaparsanız yapın doğrudur. Eğer ikisi aynı cinstense, fazlası ribâ sayılır.*” hadîsini zikrettikten sonra “Peygamberimiz (s.a.s.) ribânı altı şey üzere haber vermiştir.” ilâvesini yapmıştır. Daha sonra müellif ribâ hakkında şu sözlere yer vermiştir. “Âlimlerden bazıları dediler ki, dirhem, yani gümüş para dinâr altın paradır (bir dinar on dirhemdir). Dinâr bir miskâl altındır. Bir dinâr

¹⁰²¹ ‘Bazı’ kelimesi Hâşimzâde’nin tercihidir.

¹⁰²² Eşi Sa’d b. Rabî’ el-Ensârî’nin attığı tokadı Hz. Peygamber’e haber verecek şikâyetinde bulunan Habîbe b. Zeyd b. Ebî Zuhri’ye kısâsı hükmetti. Bunun üzerine bu âyet nâzil olduğunda Hz. Peygamber (s.a.s.) “Biz kısâs emrettik, fakat Allahu Teâlâ hayırlısını emretti.” buyurdu.

¹⁰²³ Hâşimzâde, *age*, I, 204; İbnu’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 537-544.

şimdiki parayla altı manattır. Bir dirhem kırk kuruştur. Dirhem ve dinarda olan nakdiyye ve vedayettir (onun nişânesidir.) Bu İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'nin kavlidir. İmâm A'zam'a göreyse, onda ribânın tüm ölçüsüdür. Yani miktarıyladır. Tüm ölçülerde (vezn) ribânı sübût ediyorlar. İster taâmlansın ister taâmlanmasın (yenilsin veya yenilmemiş olsun). Bazıları dedi ki, ribânın sübûtu taâmdır. İmdi tüm mat'ûm ki, (taâmların) ölçü ve miktar ile ribâ isbât olunur. Ölçü ve miktar olmayınca ribâ isbât olunmaz. Bu İmâm Şâfiî'in kavlidir (kavli kadimi/önceki görüşüdür). Kavli cedîdinde ribânın sübûtu tat bilmenin taâmın tasrifiyedir. Yani taâmın misli, bey'in taâmıyla beraber olmalıdır.”¹⁰²⁴ Müellifin bu açıklaması üzerine ribânı sadece hadîste beyân edilen altı şey üzerine esas almadığı, çoğunluğun görüşüne uyarak para gibi nakdi deyere sahip şeylerle de gerçekleşeceğini kabul ettiğini söyleyebiliriz. Müellif ribâ hakkında sadece bu kadar açıklamayla yetinmiştir.¹⁰²⁵

2.3.2. Borcun Yazılması ve Rehin

Hâşimzâde vadeli borcun yazılmasını emreden Bakara sûresinin 282. âyetini açıklarken, meâl-tefsîrini vermekle yetinmiştir. Kısa bir kaç izâhta bulunmuştur. Bunlardan ilki yazan kişinin niteliğidir ki, akli başında olmalı, sefih, delilik gibi akli kusurları bulunmamalı, ilâveten dilsiz/lâl olmamalıdır. Çünkü yazmada ikrâr gereklidir. Bu şartları taşımayanlar için vasî veya vekîl tayin edilmelidir. Bu kâtiplerde doğruluk, insâf ve adâlet sahibi olmalıdır. Diğer konuya, kadınlardan iki kişinin bir erkek yerine sayılmasıdır. Bu şekilde buyrulmasının sebebinin çoğu zaman kadının akılsız olmasından kaynaklandığını bildirmiştir. Bir sonraki âyeti de kısaca ele alan müellif, rehin alınmasının ve karşılığında alındığına dair belge verilmesinin seferde kâtib bulunmaması şartına bağlamıştır. Bir birlerine güvenleri bulunduğu takdirde yazılmayabileceğini bildirmiştir.¹⁰²⁶

2.3.3. Mîrâs

Hâşimzâde Ahzâb sûresinin 6. âyetinde geçen وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ / “Aralarında kan bağı bulunanlar

¹⁰²⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 114.

¹⁰²⁵ Ticâret ve Ribâ hakkında bilgi için bkz: Serahsî, *age*, XII, 108-201; Coşkun, Mustafa, “Faiz-Banka ve İslam”, *İslam Medeniyeti*, 3/35-36, 48-54, İstanbul: İrfan Matbaası 1973; Özsoy, İsmail, “Faiz” *DİA*, XII, 110-126, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

¹⁰²⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 117-118; İlgili âyetin tefsiri için bkz: İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 327-347.

Allah'ın kitabında (mîrâsçılık bakımından) birbirlerine, diğer mü'minlerden ve muhâcirlerden daha yakındırlar; dostlarınıza lutfu bulunmanız başkadır.” ibâresi hakkında “Mü'min ve muhâcirlerden arkadaşlarınıza dinde velâyet yönüyle üçte bir veya daha az vasiyet edilebilir. Çünkü başkasına vasiyet helâldir. Fakat vârise vasiyet câiz değildir.” demektedir.¹⁰²⁷ Bu açıklamayla vârislik hakkının sadece akrabalara mahsûsî olduğunu beyân etmiştir.

Müfessir mîrâs hukukunu şekillendiren يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمُ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثُ مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنًا / “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mîrâsçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir.” ibâresi¹⁰²⁸ hakkında yaptığı îzâh şu şekilde özetlenebilir. Vefât eden arkasında erkek ve kız evlâdı bırakırsa, her bir erkeğe iki kız payı vardır. Erkek çocuğu olmadan iki ve ikiden fazla kızı bulunursa, o kızlar için mîrâstan üçte bir pay verilir. Tek bir kız geriye kalmışsa, o zaman mîrâsın yarısını almağa hak kazanır. Eğer vefat edenin oğlu, kızı veya oğlunun oğlu varsa, anne ve babası hayattaysa, mîrâsın altıda birini, yoksa tüm mîrâsın üçte biri annesinin, geri kalanı ise, babasının ve asabesinindir. Vârisler arasında iki veya ikiden fazla -anne baba bir veya baba bir anne ayrı veya anne bir baba ayrı- kardeşleri varsa, bu zaman anneye altıda bir pay verilir. Bu taksimât vefât edenin borçları ödendikten ve vasiyetinin yerine getirilmesinden sonra yapılır. Vârislerin Allahu Teâlâ indinde değerinin bilinmeyeceği için, haksızlık ederek, birine fazla birine eksik verilmesi farz kılınan bu bölgüden şaşmaktır.¹⁰²⁹

Müfessir Nisâ sûresinin 12. âyetinin hükmüyse, şu şekilde açıklamıştır. Vefat edenin çocuğu bulunmazsa, eşine mîrâsın yarısı vardır. Farklı evliliklerden evlâdı olduğu takdirde, geriye kalan malın dörtte birini alır. Kendi sulbünden bulunan erkek

¹⁰²⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 379.

¹⁰²⁸ Nisâ, 4/11.

¹⁰²⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 191.

çocuğu veya torunu bulunursa, mîrâsın sekizde birini alır. Vefât eden kelâle/ çocuğu, anne babası bulunmayan kimse olursa, kardeşi varsa, erkek kız fark etmeden mîrâsın altına birini alır. İki veya daha fazla kardeşi bulunursa, üçte birini alır. Vefat eden akrabasına veya üçten birinden fazlasını vasiyet edemez.¹⁰³⁰

Hâşimzâde / يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ / “Senden fetva istiyorlar. De ki: “Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mîrâsı hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor.” ibâresiyle başlayan Nisâ sûresinin 176. âyetinin açıklamasında kelâle hakkında beyân edilen hükme yer vermiş, “Erkekse, kız kardeşi bulunursa, mîrâsın yarısını alır. Kadın ise, erkek kardeşi bulunursa, mîrâsın tümüne vâris olur. İki veya daha fazla kız kardeşi bulunursa, mîrâsın üçte birini alır. Vefât edenin hem kız kardeşi, hem erkek kardeşi varsa, erkekler iki kız payı alır.” izâhında bulunmuştur. Müellif sonda “Bu âyet Câbir b. Abdullah hakkında ve mîrâs hukukunu belirleyen sonuncu hüküm olarak nâzil olmuştur.” açıklamasında bulunmuştur.¹⁰³¹

2.3.4. Yetimin Malı

Hâşimzâde وَابْتَئُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعِفِّ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ أَمْوَالَهُمْ أُسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعِفِّ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ أَمْوَالَهُمْ / “Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin, büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları isrâf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan (velî) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun.” ibâresinin¹⁰³² açıklamasını âyetin beyânına uygun olarak, yetimler bulûğ çağına erince akıllarının, din üzere yaşantılarının ve mallarını idâre etme hususunda ahvâllerinin imtihân edilmesi gerektiğini, şayet uygun olursa, mallarının onlara tastamam verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Zenginin yetimin malına dokunamayacağını aktaran müellif, fakirinse, sadece hakkı olan ücretini alabileceğini ifâde etmiştir. Akabinde İmâm A‘zam’ın “Yetimin akı kâmil olmayıncaya dek malının ona verilmesi doğru değildir.”

¹⁰³⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 191-192.

¹⁰³¹ Hâşimzâde, *age*, I, 260; Mîrâs hakkında bilgi için bkz: Serahsî, *age*, XXX, 2-167; Cessâs, *age*, III, 2-41; Zuheylî, *age*, VIII, 381-432; Özay, Hilal, “İslâm Miras Hukukunun Özellikleri”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 203-224, 2018; Aktan, Hamza, “Mîrâs”, *DİA*, XXX, 143-145, Ankara: 2020.

¹⁰³² Nisâ, 4/6.

görüşüne yer verdikten sonra, “Eğer bulûğundan yedi yıl geçmesine rağmen akl-ı selîm olmazsa, malı elinden alınır.” ilâvesini yapmıştır. Daha sonra bulûğa ermek hakkında bilgi veren müfessir, bunun erkek ve kadında ikisinin aynı, ikisinin farklı dört şartı olduğunu aktarmıştır. Hür erkek ve kadınlarda aynı şartların ilki, on beş yaşına gelmek –câriyede bu yaş on yedi, köledeyse, on sekizdir-, ihtilâm –erkekten meninin gelmesi, kızda göğüsün kabarması- olarak açıklamıştır. Müellif devamında kölenin dokuz yaşında meni gelir ve câriye de hayız görürse, bulûğa erer demektedir. Yetimin malının geri verildiğinde şahit tutulmasının bir görüşe göre sünnet, bir görüşe göre vâcip olduğunu aktarmıştır.¹⁰³³

2.4. Ukûbât

2.4.1. Adam Öldürme

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسْلَمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَّةٌ مُسْلَمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ

“Yanlışlıkla olması dışında, bir mü’minin bir mü’mini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mü’mini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mü’min olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mü’min bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mü’min bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır.” âyetinin¹⁰³⁴ tefsirinde hatayla öldürülen bir mü’min kişiye karşılık bir köle veya câriye âzat edilmeli ve âilesine diyet/kan bahası verilmesi gerektiğini, kâfir topluluk içinde bulunan bir mü’min öldürülmüşse, köle veya câriye âzat edilmeli fakat âilesine diyet/kan bahası verilmesi gerekmediğini bildirmiştir. Eğer öldürülmüş mü’minin vârisleri ve akrabaları kâfirse, ölen mü’mine vâris olamayacaklarını, antlaşma bulunan kâfir birisi hatayla öldürülürse, o zaman mü’min

¹⁰³³ Hâşimzâde, *age*, I, 188; İlgili âyetin tefsiri için bkz: İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 417-426; Ayrıca bkz: Koçyiğit, Talat, “Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”, *AÜİFD*, XXXIV, 13-23, 1973.

¹⁰³⁴ Nisâ, 4/92.

gibi muamele göreceğini, köle azat etmeğe güç yetiremeyen kişinin ise, altmış gün aralıksız oruç tutmasının gerektiğini zikretmiştir.¹⁰³⁵

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا
/ “Kim de bir mü’mini kasten öldürürse cezâsı, içinde devamlı kalmak üzere Cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.” buyrulduğu bir sonraki âyeti¹⁰³⁶ açıklarken ise, ilk önce nüzûl sebebine yer vermiş ve Mukîs b. Hubâbe hakkında nâzil olduğunu aktarmıştır. Ehl-i Sünnet mezhebine göre, Müslümân birini kasten öldüren kimse tövbe ederse وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَنْ تَابَ / “Şu da bilinmeli ki, ben tövbe edip yürekten inanan ve iyi işler yapan, -sonra da doğru yolda sebat eden kimselere karşı çok bağışlayıcıyım-.”¹⁰³⁷ ve إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ / “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar.”¹⁰³⁸ âyetlerinin delâletiyle tövbesi kabul olduğunu ifâde etmiştir. Akabinde âyet-i kerîmenin mürted Mukîs hakkında nâzil olduğunu bildirmiş ve İbn Abbâs’ın “Mü’mini kasten öldürene tövbe yoktur.” sözünü zikretmiştir.¹⁰³⁹

2.4.2. Kısas

وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ
/ “Ey îmân edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı.” ibâresiyle başlayan Bakara sûresinin 178. âyetinin tefsirinde hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadının kısâs olduğuna, aksinin yani mü’min kimsenin kâfir için, hür kimsenin köle için, babanın oğlu için kısâs olunmayacağını aktarmış, kâfirin mü’min için, kölenin hür için, oğulun baba için kısâs olunabileceğine yer vermiştir. Öldürülenin vârisi öldüreni affedeceği takdirde diyetini verilmesi gerektiğini zikretmiştir. Bir sonraki وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ / “Kısâsta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız.” âyetinde beyân edilen kısâsta hayatın bulunmasını ise, “Birini öldürmeğe

¹⁰³⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 226-227.

¹⁰³⁶ Nisâ, 4/93.

¹⁰³⁷ Tâhâ, 20/82.

¹⁰³⁸ Nisâ, 4/48.

¹⁰³⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 228; Bilgi için bkz: Zuheyli, *age*, VI, 328-331.

kasteden kimsenin bu fiilin sonucunda kendisinin de öldürüleceğini bilir de bundan vazgeçer. Bu zaman iki can kurtulmuş olur.” demektedir.¹⁰⁴⁰

Bakara sûresinin 194. âyetinde geçen *فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ* / “Şu halde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın.” ibâresinin açıklamasındaysa, İmâm Şâfiî’nin “Kısâs aynıyla gerçekleştirilmelidir. Kâtil maktûlü boğarak öldürmüşse, o da boğularak öldürülmeli, yakmışsa, yakılması, suda boğmuşsa, suda boğulmalı, aç bırakarak öldürülmüşse, aç bırakılarak öldürülmelidir.” şeklindeki görüşüne yer vermiş, devamında tatlı suda boğmuşsa, kendisinin de tatlı suda boğulması gerektiğine, tuzlu suda gerçekleştirilemeyeceğine bildirmiştir.¹⁰⁴¹

2.4.3. Yol Kesmek/Eşkiyâlık

Hâşimzâde *إِنَّمَا جَزَاُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ* / “Allah’a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezâsı ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir.” ibâresiyle başlayan Mâide sûresinin 33. âyetini özetle şu şekilde tefsir etmiştir. Yüce Allah’a ve peygamberlerine karşı savaşanlar, Allah’ın (c.c.) emir ve nehyini terk edenler, yol keserek, katl gerçekleştirmekle ve malları gâret etmekle Yeryüzünde fesâd çıkaranların cezâsı, eğer öldürmeği teker teker yapmışlarsa, asılmadan kısâs üzere katlolunurlar. Eğer öldürmekle beraber mallarını da almışlarsa, o zaman öldürülerek asılırlar. Müellif parantez içerisinde İmâm Şâfiî’nin önce öldürülerek sonra asılması gerektiği, İmâm A‘zam’ın ise, diri şekilde asılması, ölünceye kadar bekletilmesi, sonra ise, ok ile vurulmasının gerektiğine dair görüşleri serdetmiştir. Öldürmeden sadece malını almışlarsa, bu zaman sağ eli ile sol ayağı çapraz olarak kesilir. Eğer sadece korkutmuşlarsa, bu zaman onlar hiçbir yerde karâr kılmayacak şekilde sürgün edilmelidir. Hâşimzâde İmâm Ebû Hanîfe’nin bunu hapsedmekle tefsir ettiğini, çünkü mahbûs için karargâhın olmadığını aktarmış, bu cezâların onların sadece

¹⁰⁴⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 64.

¹⁰⁴¹ Hâşimzâde, *age*, I, 71; Kısâs için bkz: Herrâsî, *age*, I-II, 42-56; Kâsânî, *age*, X, 332-467, Zuheyli, *age*, VI, 333-362; Kavukçu, Hüseyin, “İslam Hukukunda Kısas”, *Diyanet İlmî Dergisi*, XVIII/2, 108-116, 1979; Dağcı, Şamil, “Kısas”, *DİA*, XXV, 488-495, Ankara: TDV Yayınları, 2002; Erturhan, Sabri, “Hadd ve Kısas Cezalarının Tarihselliği veya Evrenselliği Sorunu”, *İslam Ceza Hukuku*, (Tebliğler Kitabı) I, 476-513, İstanbul: Lale Yayıncılık 2017.

dünyadaki zulümlerine karşılık olduğunu, Âhiret için keffâret sayılmadığını, Âhirette daha şiddetli azabın onlar için vâkî olacağını da vurgulamıştır.¹⁰⁴²

2.4.4. Hırsızlık

“*Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir cezâ, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin.*” âyet-i kerîmesinin¹⁰⁴³ tefsirinde müellif kadın veya erkek olsun başkasının malını mahalli muharrizinden yani satılan yerden gizlice çalan kimse nisâb miktarını geçmişse, ibret için hırsızın sağ elinin kesileceğini, nisâb/çalınan şeyin miktarı hususunda ulemâ ihtilâf ettiğini aktarmıştır. Akabinde konuyla ilgili “Âlimlerin çoğuna göre dinarın ¼-i kadardır veya o değerde olan bir şeydir. Bu dört halîfenin kavlidir. İmâm Şâfiî de bu görüşü kabul etmiştir. Zîrâ Hz. Peygamber (s.a.s.) *الْقَطْعُ فِي رُبْعِ دِينَارٍ* buyurmuştur.¹⁰⁴⁴ Bir dinârdan az değere sahip olan şey için el kesilmez. Bu İmâm Azam’ın kavlidir. Peygamber dedi ki, *لَعَنَ اللَّهُ السَّارِقَ يَسْرِقُ الْبَيْضَةَ فَتَقَطُّعُ يَدُهُ، وَيَسْرِقُ الْحَبْلَ فَتَقَطُّعُ يَدُهُ* / “Allah hırsıza lanet etsin ki, yumurta da çalıyor eli kesiliyor, deve de çalıyor eli kesiliyor.”¹⁰⁴⁵ îzâhında bulunmuştur. Müellif akabinde parantez içerisinde mezhep imâmlarının kabul ettiği nisâb miktarını; İmâm A‘zam’a göre on dirhem, İmâm Şâfiî’ye göre ¼ dinâr, İmâm Mâlik’e göre ise, üç dirhem olarak zikretmiştir.

Bir sonraki âyette geçen *فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ* / “Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder.” ibâresi hakkındaysa, “Hırsız tövbe eder ve bir daha hırsızlık yapmayacağına dair islâh olursa, Allahu Teâlâ onu affeder. Bu hüküm Allahu Teâlâ ile kul arasındaki hükümdür. Fakat ellerin kesilme hükmüne göre ulemânın çoğu der ki, tövbe ile

¹⁰⁴² Hâşimzâde, *age*, I, 276; Yol kesiciler hakkında bkz: Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 332-335; *el-Umm*, thk: Rıfât Fevzî Abdulmuttalib, VII, 384-389, İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ 2001; Kâsânî, IX, 360-375; İbn Kudâme, *age*, XII, 473-492.

¹⁰⁴³ Mâide, 5/38.

¹⁰⁴⁴ Şâfiî, *Müsned*, ter: Sancar b. Abdullah en-Nâsiriyyi, thk ve thc: Rıfât Fevzî Abdulmuttalib, 1799 (hadîs nu: 1574), Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyeti, 2005; Buhârî, “Hudûd”, 13 (hadîs nu: 6789); Müslim, “Hudûd”, 1 (hadîs nu: 1684).

¹⁰⁴⁵ Buhârî, “Hudûd”, 7 (hadîs nu: 7683); Müslim, “Hudûd” 7 (1687).

kesilmez. Mücâhid der ki, hırsızın tövbesi elinin kesilmesiyledir. Fakat gerçekte el kesmek onun ihânetinin cezâsıdır.” görüşlerine yer vermiştir.¹⁰⁴⁶

2.4.5. Zinâ

وَالَّتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَأَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْهَيْمِ بِرِجَالِهِنَّ وَأُولَئِكَ يَرْجُونَ عَذَابَ اللَّهِ الْعَظِيمِ” / “Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.” âyetinin¹⁰⁴⁷ tefsirinde evli bir kadının zinâ ettiğine dair mü’min olmak kaydıyla dört adâletli şâhidin şehâdeti bulunursa, Yüce Allah’ın belirlediği vakte; yeni hükmün inzâline dek cezâsını kadının ömrü sonlanıncaya kadar evde hapsolunması olarak bildirmiştir. Daha sonra bu hükümün bıkır kızlar için وَاجِدْ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ / “Onlardan her birine yüz sopa vurun.” âyetinin¹⁰⁴⁸ delâletiyeye ‘celde’, uzaklaştırmak veya sürgün etmek, dul kadınlar içinse, celde ve recm hükmüyle nesholunduğunu aktarmıştır. Hz. Peygamber’in خُذُوا عَنِّي: قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِهِنَّ سَبِيلًا الْبِكْرِ بِالْبِكْرِ جَلْدٌ مِائَةٌ وَتَعْرِيبُ عَامٍ، وَالتَّيِّبُ بِالتَّيِّبِ جَلْدٌ مِائَةٌ وَالرَّجْمُ benden alın. Bıkır kızın bıkır erkekle zinâ etmesinin cezâsı yüz ağaç (celde) vurmakla beraber, ülkeden çıkarmak, dul kadının dul erkekle zinâsının cezâsı yüz ağaç vurmakla recmdir.” hadîsine¹⁰⁴⁹ yer vermiştir. Müellif parantez içerisinde “Daha sonra dul kadınlar hakkında yüz ağaç vurmak hükmü kaldırıldı, recm cezâsı ise bâkî kaldı. İmâm A‘zam’a göre bıkır hakkında “tağrîb-i âm” yoktur. Diğer mezheplere göreyse sâbittir.” ilâvesini yapmıştır.¹⁰⁵⁰

/ وَالَّذَانِ يَأْتِيَنِهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا¹⁰⁵¹ فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا
 “İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin” ibâresi¹⁰⁵¹ hakkındaysa, bu iki

¹⁰⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 277-278. Hırsızlığın hüküm, şart ve cezâsı için bkz: Şâfîî, *el- Umm*, VII, 325-334, 381-384; Kâsânî, *age*, IX, 275-359; İbn Kudâme, *age*, XII, 410-472, Hinn, *age*, 396; Bardakoğlu, Ali, “Hırsızlık”, *DİA*, XVII, 384-396, İstanbul: TDV Yayınları, 1998; Koşum, Adnan, “İslâm Hukukunda Hırsızlık Konusunda Yeni Yaklaşımlar”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXVII/3, 85-116, 2001; Kocabaş, Savaş, “Hırsızlık Âyetinde ‘El Kesme’nin ‘Güç Kesme ve Engelleme’ Şeklindeki Modern Yorumunun Analizi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, XXXV, 215-252, 2020.

1047 Nisâ, 4/15.

1048 Nûr, 24/2.

¹⁰⁴⁹ Tirmizî ‘sahîh’ -matbuda ‘hasen sahîh’- olarak hükmetmiştir. Tirmizî, “Hudûd”, 8 (hadîs nu: 1434); Beğavî, *Şerhu’s-Sünne*, thk, tlk ve thc: Şuayb Arnavûti, II. Baskı, X, 273-274, Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmîyyi, 1983.

¹⁰⁵⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 193.

1051 Nisâ, 4/16.

âyetin hükümlerinin nasıl cem edileceği sorusuna iki cevapla karşılık vermiştir. Bunlardan ilkinde göre, birinci âyet kadın, ikinci âyetse, erkek hakkındadır. Diğer görüşe göre, birinci âyet dul kadın, ikinci âyet ise, bıkır kız hakkındadır. Müellif ‘denildi’ kalıbıyla üçüncü bir görüş de zikretmiştir ki, ilk âyet suhâkât/dövmek eziyetinde bulunmak, ikinci âyetse, livâta hakkındadır.¹⁰⁵²

الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ
/ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيْسَ لَهُمَا عَذَابُهُمَا طَافَةً مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ
yüz sopa vurun. Allah’a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dinini uygulama
hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü’minlerden bir topluluk
da onların cezâlandırılmasına şahit olsun.” buyrulduğu Nûr sûresinin 2. âyetinde yüz
celde uygulanması için ister kadın, ister erkek olsun, hür, âkıl bâliğ ve muhsin¹⁰⁵³
olması, celdenin kuvvetle ve beş kişi dâhî olsa, halkın önünde yapılması gerektiğini
bildirmiştir. İmâm A‘zam’a göre, şerâit-i ihsân için altı şartın; yukarıda zikri geçenlere
ilâveten mü’min olmasının gerektiğini, delîlinin ise, من أشرك بالله فليس بمحصن
“Kim Allah’a şirk koşarsa, muhsan değildir.” hadîsi¹⁰⁵⁴ olduğunu nakletmiştir. İmâm
Şâfiî’nin de görüşüne yer vermiştir. İmâm Şâfiî’ye göre, mü’min olması şartı
gerekmemektedir. Zirâ Hz. Peygamber (s.a.s.) zinâ ettikleri için Yahûdî bir erkekle,
yine Yahûdî bir kadını recmetmiştir.¹⁰⁵⁵

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَٰئِكَ
هُمُ الْفَاسِقُونَ / “İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere
seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan
çıkanların ta kendileridir.” âyetini¹⁰⁵⁶ ise, kendisinde beş; Müslüman, hür, âkıl, bâliğ ve
muhsin/iffetli olmak şartı taşıyan kimselere zinâ isnâdında bulunan ve dört şahit
getiremeyen kimselere seksen celde vurulması hükmolunduğunu, İmâm A‘zam’a göre
tövbe edinceye kadar, İmâm Şâfiî’ye göre, iftirasından itibâren şahitliği kabul
olunmayacağına dair görüşlerine yer vermiştir.

¹⁰⁵² Hâşimzâde, age, I, 194.

¹⁰⁵³ Müellif parantez içerisinde kendisini zinâdan koruyan olarak lûgat anlamıyla izâh etmiştir. Muhtemelen kastettiği ferdin bıkır olmasıdır.

¹⁰⁵⁴ Askâlânî, Tahlîsu’l-Habîr, 351.

¹⁰⁵⁵ Hâşimzâde, age, III, 161-162.

¹⁰⁵⁶ Nûr, 24/4.

Nûr sûresinin 5. âyetinde geçen وَأَصْلَحُوا / “Bundan sonra tövbe edip hallerini düzeltenler müstesna” ibâresi hakkındaysa, “İmâm A‘zam’ın kavline göre o dört şâhit kabul olmaz. İmâm Şâfi‘nin kavline göre tevbe ettikten sonra kabul olur.” dedikten sonra ulemânın tövbe ettikten sonra şâhitliğin kabulü konusunda ihtilâf ettiğini, bir gruba göre, had cezâsı uygulandığı takdirde tövbe edip, pişman oluncaya ve halini düzeltinceye kadar şâhitliğin reddolunacağını bildirmiştir. Akabinde “İster tövbesi üzere had cezâsı uygulandıktan sonra, ister uygulanmadan önce şâhitliğin reddolunur ve fâsık olarak değerlendirilir. Tövbe ettikten sonra şâhitliği kabul edilir ve fâsık adı üzerinden götürülür. Bu ibn Abbâs ve Ömer’in kavlidir ki, İmâm Mâlik ve İmâm Şâfi‘nin mezhebi de bu görüştedir. Diğer kavle göreyse, had cezâsı uygulandıktan sonra tövbe etse de, şâhitliği kabul olunmaz ve ebedî fâsıklığına hükmolunur ki, bu da Nehâî ve Şureyh’in (ö. 80/699 [?]) görüşüdür ki, İmâm A‘zam bu görüştedir.” îzâhında bulunmuştur.¹⁰⁵⁷ Zinâ eden kimseyle evlilik konusu Nesih başlığının “Haramlar ve Hadler” alt başlığında işlendiği için burada yer verilmemiştir.

2.4.6. Yemin Keffâreti

Hâşimzâde لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْنَةِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ / “Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar.” âyetinin¹⁰⁵⁸ tefsirinde keffâret gerektirmeyen yeminleri “Ant ve lağv hususunda ulemâ ihtilâf etti. Bazıları dediler ki, kasıtlı söylenmeyen, sık sık dile gelen sözlerdir. Bu, İmâm Şâfi‘nin kavlidir. Bazıları dediler ki, bir şey üzere anttır. Doğru olmak için ona inansınlar, sonra andına hilâf çıksın. Bu İmâm A‘zam’ın kavlidir ki, onda keffâre gerekmez. Hz. Alî der: “ O, sinirliyen yapılan yemindir. Ant sadece Yüce Allah’ın ismiyle olur. Bir kimse ki, Allah’tan başkasına yemin ederse, misâl, Ka‘be’ye, peygamber’e, ana babasına, evliyâya bunlar ant değildir. Bu yeminlerin günahı vardır.” şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 163-164; Zinâ hakkında bilgi için bkz: Şâfi‘, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 322-330, *el-Umm*, VII, 335-362, 389-393; Çalışkan, İbrahim, “İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası”, *AÜİFD*, XXXIII, 61-100, 1992; Esen, Hüseyin; Hasanov, Eldar, “Zinâ”, *DİA*, XLIV, 440-444/444-445, İstanbul, 2013; Bakkal, Ali, “Zina Cezası ile İlgili Nasların Tedricilik Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâm Ceza Hukuku*, I, 382-399, 2017.

¹⁰⁵⁸ Bakara, 2/225.

¹⁰⁵⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 87.

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ
 /مَا تَطْعُمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ
 sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin kefâreti işte budur.” buyrulduğu Mâide sûresinin 89. âyetinin tefsirinde kasten yapılan yeminlere amel edilmediği takdîrde keffâret vacip olduğunu aktaran müellif, bu keffâretler için ehl-i iyâlinin yediğinin orta hallisinden fukarâyı yedirmek, giydirmek veya bir köle azat etmek, buna güç yetiremeyen kimseler içinse, üç gün aralıksız oruç tutmak olarak ifâde etmiştir. Müfessir akabinde keffâretin miktarı konusunda ulemânın ihtilâf ettiğini aktarmıştır. Özetle, şu açıklamaya yer vermiştir. Birinci gruba göre, bir müd (bir batmân veya onun üçte bir hissesidir. Bazılarına göreyse, sâ‘ın dörtte biridir. Irâk hesabıyla iki batmân, ehl-i rûm hesabıyla bir müd yirmi kilodur.) Zeyd b. Sâbit, İbn Abbâs, İbn Ömer, Saîd b. Müseyyeb, Atâ, Hasan Basrî (r. anhum) ve ehl-i Irâk’ın görüşüne göre, her fakire yarım sâ‘ taâmdır. İmâm A‘zam’a göreyse, buğdayla verileceği takdirde yarım sâ‘, diğer mahsullerden verilecekse, bir sâ‘ verilmesi gerekmektedir. -Diğer mezheplere göre- para, ekmek, unun verilmesi doğru değildir. Fakat İmâm A‘zam’a göre, verilebilir. Hepsini tek bir miskîne vermek câiz değildir. İmâm A‘zam’a göre, verilebilir. Miskini giydirme konusunda da âlimlerin ihtilâfının bulunduğunu zikreden müellif, sadece “Her miskine bir dest/takım kıyâfet giydirilmelidir.” şeklindeki İmâm Şâfi‘’nin görüşüne yer vermiştir.¹⁰⁶⁰

2.5. Cihâd

Hâşimzâde’nin cihâd hakkındaki fikhî îzâhlarına geçmeden önce belirtmek gerekir ki, müfessir tefsirinde yer yer cihâda teşvîk etmekte, Müslümânları uyanışa davet etmektedir. Muhtemelen bunun bir sebebi klasik geleneğe uyması, diğeryse, o dönem için Sovyet işgâli altındaki halkı düşmana karşı cihâda çağırış olarak açıklanabilir. Cihâd İslâm’ın bayrağını dört bir yanda dalgalandırmak, inşâ ve ihyâ etmek için savaşımdır. Fesâdı aradan kaldırmak, sülhu berteraf etmektir. Günümüzde,

¹⁰⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 298; Geniş bilgi için bkz: Şâfi‘, *el-Umm*, VII, 152-218; İbn Hübeyre, *age*, II, 363-389; Kudûrî, *age*, XII, 6396-6456.

din adına yapılan Haçlı seferlerini unutarak veya görmezden gelerek Batı'ya kendini kanıtlama niyetinde olan bir takım gruplar İslâm'ın sadece savunma için savaştığını iddia ederek, bu büyük ve ulvi misyonun değerini düşürmektedir. Hâlbuki Peygamber Efendimiz (s.a.s.) henüz hayattayken Bizans hudutlarına kadar gitmiş, kısa bir süre zarfında fetihlerle büyük bir coğrafyanı İslâm'la şereflendirilmiştir. Hâşimzâde'nin de genel hatlarıyla bu düşünceye sahip olduğu söylenebilir.

a) Savaştan Kaçmanın Hükümü

Savaştan kaçmanın hükümü *“Ey Mü'minler! İnkâr edenlerle savaşta karşı karşıya gelince onlara arkanızı dönüp kaçmayın.”* buyrulduğu Enfâl sûresinin 15. âyetiyle beyân edilmiştir. Hâşimzâde savaş esnâsında geri çekilmenin sadece iki şarta binâen câiz olduğunu bildirmiştir. Bunlardan ilki, düşmanın üzerine öldürücü darbeyi vurmak için geri çekilme taktiğinin uygulanmasıdır. Diğeriyse, yardım birliği çağırarak maksadıyla geri çekilmektir. Bunun dışında savaş meydanını bırakıp kaçmak câiz değildir. Bu âyetin hükmünde ulemânın ihtilâf ettiğini aktarmış ve farklı görüşlere yer vermiştir. 1) Ebû Saîd'in (el-Hudrî) görüşüdür ki, bu hüküm sadece Bedr ehline münhasırdı. Zîrâ onlara inhizâm/dağılmak câiz değildi. Çünkü içlerinde Hz. Peygamber (s.a.s.) bulunuyordu. Hz. Peygamber'den (s.a.s.) Müslümânlar birbirleriyle *فَنَّهُ* cümledir. Sonuncu askere yerini tutmak için fare gibi kaçmak câiz olmaz. Yezîd b. Ebî Habîb ise, “Allahu Teâlâ Cehennemî Bedr gününde kaçanlar için vâcip etmiştir. Uhud günü hakkında *إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا* ¹⁰⁶¹ ve *ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ* ¹⁰⁶² Huneyn günü hakkında *وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ* ¹⁰⁶³ buyurmuştur. Müellif Hz. Peygamber'in (s.a.s.) *“Savaş meydanından kaçmak büyük günahlardandır.”* hadîs-i şerîfini zikretmiştir. İlgili hadîs, burada savaştan kaçmanın umûm içeren bir hüküm olduğunu beyân edenlerin zikrettiği delillerdendir. Hâşimzâde Atâ b. Ebî Rebâh'a göre, ilgili âyetin hükmünün *الْآن خَفَّفَ اللَّهُ* ¹⁰⁶⁴ âyetiyle ¹⁰⁶⁵ mensûh olduğunu da nakletmiştir. En sonda müellif iki kat fazla düşmana karşı geri çekilmenin câiz olduğunu aktarmıştır.

¹⁰⁶¹ “Sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan onların ayaklarını kaydırmıştı. Şüphe yok ki Allah onları affetmiştir” Âl-i İmrân, 3/155.

¹⁰⁶² “Nihâyet geriye çekilmeye başlamıştınız.” Tevbe, 9/25.

¹⁰⁶³ “Artık bunun ardından Allah dilediğinin de tövbesini kabul eder.” Tevbe, 9/27.

¹⁰⁶⁴ Enfâl, 8/66.

¹⁰⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 141-142.

b) Esirler

Hâşimzâde esirler hakkında Muhammed sûresinin 4. âyetini açıklarken görüşünü şu şekilde belirtmiştir. Savaş esnâsında kâfirlerin boyunları vurulmalı, şayet öldürülenler çok olursa, geri kalan kısım esir edilmelidir. Esirler ise, ya bir bedel istenmeden ya da bir mal karşılığında serbest bırakılmalıdır.¹⁰⁶⁶ Ebû Hanîfe'ye göre esir ya öldürülmeli veya köle edilmelidir. İmâm Şâfiî'ye göreyse, dört yol vardır. 1) öldürmek, 2) köle yapmak, 3) Müslümân esirlerle değiştirmek, 4) karşılıksız serbest bırakmak. Bu konuda İmâm Şâfiî'nin görüşünü esas aldığı söylenebilir.

c) Harâm Aylarda Savaş

Tevbe sûresinin 36. âyet-i kerîmesinde Yüce Allah'ın indinde ayların sayısının on iki olduğu, bunlardan dört ayın; Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb'in ise, harâm aylar sayıldığı bildirilmiştir. Hâşimzâde "Bu dört ayın harâm olması din-i kayyimidir. Yani İbrâhîm (a.s.) ve İsmâîl (a.s.)'ın dinidir. Araplar bu ikisine vâristir." demektedir. Devamındaysa, Katâde'nin şu kavlini aktarmaktadır. "Harâm aylarda amel-i sâlihîn sevâbı çok büyüktür. Onlarda edilen zulüm de diğer aylarda yapılan zulümden daha büyüktür."¹⁰⁶⁷ Harâm aylarla ilgili hükümler Hz. İbrâhîm (a.s.) tarafından konulmuş, fakat Hac ibadeti de dâhil olmakla zamanla hakîkî anlamından uzaklaştırılmıştır. İslâmiyet ile aslî hüviyetine kavuşmuştur.¹⁰⁶⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu aylara hürmet göstermesi Hâşimzâde'nin îzâhını desteklemektedir.

Müfessir harâm aylarda savaşmanın hükmü konusunda "Tüm kâfirlerle harâm aylarda ve diğer aylarda savaşın. Çünkü onlar tüm aylarda sizinle savaşmak istiyorlar. Harâm aylarda savaşmanın hükmü konusunda ulemâ ihtilâf etmiştir. Bir gruba göre, bu aylarda savaşmak büyük günahdır. Sonra وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً âyetiyle¹⁰⁶⁹ nesih olundu. Nasıl ki, Peygamberimiz (s.a.s.) Huneyn'de Hevâzin üzerine ve Tâif'te Sakîf'ler üzerine gazveler düzenlemiştir ki, o zaman Şevvâl ve Zülkade ayıydı. Bir grup dedi ki, harâm aylarda kîtâlin hürmeti mensûh değildir." şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 185.

¹⁰⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 179.

¹⁰⁶⁸ Algül, Hüseyin, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, 105-106, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

¹⁰⁶⁹ "Müşrikler sizinle topyekün savaşmışları gibi siz de onlarla topyekün savaşın." *Tevbe*, 9/36.

¹⁰⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 179.

قُلْ قَاتِلْ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدُّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرُ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ
قُلْ قَاتِلْ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدُّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرُ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ
De ki: Onda savaşmak büyük günahdır. Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu
inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp
sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de öldürmekten daha ağırdır.”
ibâresinin geçtiği Bakara sûresinin 217. âyetinde ise, beyân edilen hususlara uygun
olarak, harâm aylarda savaşmanın büyük günah olduğunu, fakat Yüce Allah'ın
yolundan alıkoyma, O'na kâfir olma, evini tavaf etmeğe ve namaz kılmaya izin
vermeme ve Mekke'den çıkarmanın harâm aylarda savaştan daha büyük günah
olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁷¹

d) Ganimet

Hâşimzade يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ
Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah'a ve resulüne ait
olduğunu söyle! O halde siz gerçek mü'minler iseniz Allah'a karşı saygısızlıktan
sakının, aranızı düzeltin, Allah ve resulüne itâat edin.” buyrulduğu Enfâl sûrenin 1.
âyetinin tefsirinde ganimetler hususunda hükmün sadece Allahu Teâlâ ve Hz.
Peygamber'e (s.a.s.) ait olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁷² Kimlere nasıl taksîmâtta bulunulacağı
konusunaysa, aynı sûrenin 41. âyetinde ele almıştır. Müellif “Burada Allahu Teâlâ'nın
zikrolunması ta'zîm içindir. Yani onu hepsi Allahu Teâlâ'nındır. Burada zikrolunan
kimselere sarf edilir. Hükmü bundan sonra da bâkîdir.” demektedir, daha sonra Hz.
Peygamber'in (s.a.s.) payı hakkında görüşlere yer vermiştir.

Bir kavle göre, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hakkı imâma, diğer kavle göreyse,
esnâf-ı erba'a'ya verilir. İmâm A'zam'a göreyse, Peygamber'in (s.a.s.) hissesi, onun
vefatıyla düşer ve akrabasına da verilmez. Diğer üç sınıf; fakirler, yetimler ve yolda
kalmışlar arasında taksim edilir. İmâm Mâlik ise, gerekli yerlere sarf edilmesi için
imâmın selâhiyetine bırakıldığı görüşündedir. Müellifin zikrettiği görüşler arasında
Ebu'l-Âliye'nin de görüşü vardır. Ebu'l-Âliye'ye göreyse, ganimet altı hisseye bölünür.
Allah'ın (c.c.) hakkı Ka'be'ye sarf edilir. Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.s.) böyle bir
uygulaması vardır. Beş paydan bir hissesini alıp Ka'be için sarfederdi. Geriye kalan beş
hisseyi ise, beş sınıf arasında bölerdi. Bir kavle göreyse, Allah'ın (c.c.) hakkı Beytü'l-

¹⁰⁷¹ Hâşimzâde, age, I, 82.

¹⁰⁷² Hâşimzâde, age, II, 135-136.

Mal'ındır. Peygamber'in (s.a.s.) hakkıysa, akrabaları olan Benî Hâşim ve Benî Muttalib'indir. İbnü's-sebîlin hakkı yetim ve miskinlerindir. Hâşimzâde sonda "Humsun dört hissesi gazveye katılanlar içindir. Yani Allahu Teâlâ'nın payı Ka'be'ye, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) payı akrabasına, bir hissesi yetim ve miskinlere, geri kalan kısmı ise, gazilere verilir. İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî, İmâm Ahmed ve İmâm İshâk'ın kavli böyledir. Denildi ki, bu bölme beş kısımdır ki, bir kısmı âyet-i kerîmede yazılmıştır. Geri kalan dört hisse gazilerindir. Yani imâmlarıdır." ilâvesini yapmıştır.¹⁰⁷³

e) Müşriklerin Mescid-i Harâm'a Girme Meselesi

Hâşimzâde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا* / "Ey îmân edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar." ibâresinin geçtiği Tevbe sûresinin 28. âyetini açıklarken, ilgili hükmün hicretin 9. yılında nâzil olduğunu bildirmiş ve hükmüyle ilgili Beğavî'nin görüşünü zikretmiştir: "İmâm Beğavî der ki, İslâm ülkesinde kâfirler hakkında üç kısım görüş vardır. I) Harâmdır. Ne olursa, olsun kâfirlerin Mescid-i Harâm'a girmeleri câiz değildir. Eğer kâfir ülkesinden Mekke'ye bir elçi gönderilirse, ona da Mekke'ye girmeye izin verilmez. Harâm bölgeden kenarda görüşülebilir. İmâm A'zam antlaşma imzalayanların Harâm bölgesine girmesini câiz görmüştür. II) İslâm ülkesine (Hicâz) kâfirlerin girmesidir ki, buna izin vardır. Sefer zamanı üç gün kalabilir. III) Kâfirlerin diğer İslâm ülkelerine girmesidir ki, oraya gire ve kalabilir."¹⁰⁷⁴

2.6. Tesettür

Hâşimzâde Nûr sûresinin 30. âyetinde geçen *قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ* / "Mü'min erkeklere söyle, gözlerini harâmdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar." ibâresi hakkında, Kur'ân'da geçen tüm *وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ* ifâdesinin ferclerini

¹⁰⁷³ Hâşimzâde, *age*, II, 150-151; Cihâd, savaştan kaçmanın hükmü, esirler ve ganimet için bkz: Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 356-382; Kâsânî, *age*, IX, 379-512; Özel, Ahmet; Topaloğlu, "Cihâd", *DİA*, VII, 527-531/531-534, İstanbul: TDV Yayınları, 1993; Ayrıca farklı yaklaşımlar için bkz: Öztürk, Mustafa, "Cihâd Âyetleri: Tefsir Birikimine, İslâm Geleneğine ve Günümüze Yansımaları", *İslâm Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*, 99-163, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları 2016; Yücel, Ahmet, "Hz. Peygamber'in Cihâd Anlayışı ve Kültüre Yansımaları, Cihâd Hadisleri ve Değerlendirilmesi" *İslâm Kaynaklarında Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*, 221-248, Beki, Niyazi, "İslâm'da Cihâd Kavramının Kapsamı", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 70, 85-100, 2017.

¹⁰⁷⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 174.

zinâdan korumak iken, sadece bu âyette bakmağı ifâde etmekte, bir kimsenin görmesinden sakınılması anlamına gelmekte olduğunu bildirmiştir. Müellif eşleri ve câriyeleri tarafından görülmesinin câiz, abd memlûklerin/alınmış kölelerinse, bakması câiz olmadığını vurgulamıştır.¹⁰⁷⁵

Hâşimzâde kadının tesettürünü ise, bir sonraki; Nûr sûresinin 31. âyetinde ele almıştır. Örtünmenin saçlar, kulak arkası görülmeyecek ve göğüs bölgesini örtecek şekilde olması gerektiğini, gizlenmesi gereken ve açığa çıkmasında bir mahsuru olmayan zînetleri ise, maddî süslemelerle îzâh etmiştir. Örneğin iş esnâsında ortaya çıkmasında bir mahsuru olmayan zînetleri yüz ve elde bulunan sürme, yüzük, küpe ve kına, aşikâr edilmesi câiz olmayanları ise, bilezik, gerdanlık ve halhal şeklinde bildirmiştir. Kadının bu gibi zînetlerini aşikâr edebileceği kimseleri ise, babası, dedesi, kayınpederi, erkek evlatları, kardeşleri ve kardeş evlatları/yiyecekleri, -mahremse, kaydıyla- amcası ve dayısı, Müslümân kadınlar –müellif zinetlerin câriyesi olan müslümân kadına ve kâfir kadınlara gösterilmesi konusunda ulemânın ihtilâfı olduğuna yer vermiştir.-, kadınlara meyli olmayan erkeklik şehvetini yitirmiş kimseler, kadınlık uzûvlarından habersiz olan bulûğa ermemiş çocuklar olarak zikretmiştir.

Hâşimzâde örtünme konusuna misâl olarak iki rivâyete yer vermiştir. Bunlardan ilki Hz. Peygamber’in amâ olan Ümmü Mektûm gelince, eşleri Ümmü Seleme (r.a.) ve Meymûne’ye (r.a.) örtünmeği emretmesi, diğeryse, Hz. Fâtıma’nın baştan ayağa örtünmek için örtü bulamasından dolayı, Hz. Peygamber’in (s.a.a) kendilerine bağışladığı kölenin yanında örtünmemesi konusunda “*Ey Fâtıma, sana gelen baban ve kölendir. Örtünmeği terk etsen, sana bir günah yoktur.*” buyruğudur.¹⁰⁷⁶ Müfessir son rivâyeti zikrettikten sonra “Bazılarına göre, kadına kölesi başkası gibidir ve âyette geçen *أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ* maksat imâe/câriyedir. İbn Cüreyh’e göre Müslümân kadına câriyesi bile olsa, kâfir kadın yanında çıplak durması câiz olmaz” görüşünü aktarmıştır.

Müfessir *أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ* / “*Cinsel arzusu bulunmayan erkek hizmetçiler*” ibâresinden maksat ya sefih/ahmak, ya da yaşlı kimseler olduğunu bildirmiştir. Bu konuda da Hz. Âişe’den (r.a.) rivâyet olunan bir olaya yer vermiştir. Rivâyete göre Hz. Peygamber’in (s.a.s.) eşlerinin yanına yaşlı bir kimse gelmiş,

¹⁰⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 173.

¹⁰⁷⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, V, 95.

konuşmalarını duyunca Hz. Peygamber (s.a.s.) eşlerine ondan sakınmalarını emretmiştir.¹⁰⁷⁷ İlgili rivâyet kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁷⁸ Hâşimzâde يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزُوجَكُمْ / وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلِيبِئِهِنَّ ذَلِكَ أَذْنَى أَنْ يُحَرِّقَنَّ فَلَا يُؤْذِينَ *“Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve mü’minlerin kadınlarına söyle, dış giysilerini üzerlerine bürünsünler. Bu, tanınıp rahatsız edilmemeleri için en uygun olanıdır.”* ibâresiyle¹⁰⁷⁹ beyân edilen hükmün ise, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) eşlerine, kızlarına ve mü’min kadınlara gereken yüzlerinin örtülmesi ve çarşaf giymeleri olduğunu, İslâm’ın ilk yıllarında asil kadınların çarşaf giymediklerini, erkekler tarafından câriye sanılarak incitildiklerini, statülerini bildirme, kötülüklerden korunma amaçlı bu âyetin hükmünün nâzil olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁸⁰

Tesettür hükmünün beyân edildiği bir diğer âyetse, Nûr sûresinin 60. âyetidir. Müellif ilgili âyetin tefsirinde hayız ve doğurganlıktan kesilen, nikâha ümidi olmayan, cemâlî güzelliklerini yitirmiş, yaşlı/acûz kimselere namazda örtünme hariç, diğer vakitlerde tesettüre uymamakta günah olmadığını, bu şartla ki, kendisini güzelleştirerek, zinetlenip endâmını erkeklere aşikâr etmesin.¹⁰⁸¹ Özetle, Hâşimzâde çarşafı/cilbabı kadını hapis etme olarak telakki edenler ve aynı zamanda zamanın şartları ve toplumun genel kabulüne göre, değişebileceğini iddia edenlerin aksine tesettür hakkındaki klasik görüşleri benimsemiştir. Günümüzdeki değişen örtünme âdâbı aslında hükmün topluma uymasının değil de toplumun hükme tâbî olmasının gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) eşlerinin uygulaması tesettür konusunda örnektir. Bu hükme tam anlamıyla uymak nefsanî isteklere başkaldırmakla ve îmânî yükseklikle mümkündür.

¹⁰⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 174-175.

¹⁰⁷⁸ Beğavî, *Şerhü’s-Sünne*, XII, 122.

¹⁰⁷⁹ Ahzâb 33/59.

¹⁰⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 402.

¹⁰⁸¹ Hâşimzâde, *age*, III, 190; Tesettür için bkz: Sâbûnî, *age*, II, 118-145; Apaydın, H. Yunus; Gürkan, “Tesettür”, *DİA*, XL, 538-543/543-545, İstanbul: TDV Yayınları, 2011; Erdem, Suat, “İslâm hukukunda Tesettür”, *Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, 435-457, Samsun: 2016; Farklı yorumlar için bkz: Ateş, Süleyman, “İslâm’da Tesettür”, *İslâm’ın Işığında Kadın (TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri 1996-97)*, 69-87, Ankara: TDV Yayınları 1998; Öztürk, Mustafa, “Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine”, *İslâmiyyât (Örtünme Özel Sayısı)*, IV/2, 69-88, 2001.

ve bereketle duâ etme) ve âtîs (imâma tâbî olmak) gibi. III) Hz. Peygamber’e salavât ömürde bir defa vâcip olur. Namazda ona salavât şart değildir. Bu İmâm A‘zam’ın görüşüdür. Fakat İmâm Şâfi‘ye göre, şarttır. Özetle salavât Allah’tan rahmet ve meleklerden istiğfâr ve mü’minlerden duâdır.¹⁰⁸⁸ Hâşimzâde tefsiri boyunca saygı ve sevgi göstergesi olarak, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ismi ve nübüvvet makâmını gösteren her kelimenin geçtiği neredeyse, her yerde salât ve selâmda bulunmuştur.

2.7.2. Helâl ve Harâm Olan Bazı Yiyecekler

Hâşimzâde يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ / “Ey îmân edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin ve Allah’a şükredin; eğer O’na kulluk ediyorsanız.” ve إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ أَضْطَرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ / “Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı harâm kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur.” ibârelerini¹⁰⁸⁹ açıklarken özetle şu açıklamada bulunmuştur. “Seferde zor durumda, çaresiz bir halde olmadığı sürece bir kimseye Allahu Teâlâ’nın harâm buyurduğu yiyeceklerden; ölmüş hayvan eti (leş), domuz eti ve Allahu Teâlâ’a adına kesilmemiş, putlar ve diğer şeyler adına kesilmiş hayvan etini yemesi câiz değildir. Eğer yerse, tövbe etmelidir ki, bu İmâm Şâfi‘nin kavlidir.” Müfessir طَرَّ غَيْرَ بَاغٍ ifâdesinden maksat kendisi için helâl kılınmış miktarı artırmamak, ise, doyana kadar yememek, sadece güç toplayacak miktarı tüketmek olarak îzâh ettikten sonra, İmâm A‘zam, İmâm Mâlik’in görüşüne ve İmâm Şâfi‘nin son kavline, doyana kadar yiyebileceğine dair ruhsâtın bulunduğunu aktarmıştır. Müellif akabinde çaresiz durumda olan kimseye, Yüce Allah’ın verdiği bu ruhsattan men eden kimselerin Cehenneme gideceğini bildirmiştir.¹⁰⁹⁰

Müfessir Mâide sûresinin 1. âyetinde geçen أَلْهَتْ لَكُمْ بَهِيمَةً الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنَالَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ / “İhrâmda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki “en‘âm” denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır.” ibâresi hakkında “Behime ister suda, ister kuruda yaşayan dört ayaklı hayvanlardır. En‘âm deve, inek, koyun, keçi vb.dir.” demektedir. akabinde İbn Abbâs’a göre بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ ile murâd olunan anneleri kesilmeden önce karnından çıkarılan yavrular

¹⁰⁸⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 400.

¹⁰⁸⁹ Bakara, 2/172-173.

¹⁰⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 62.

olduğunu, ulemânın çoğunun onun yenilmesinde ittifâk ettiklerini, ilâveten geyik, ceylan, dağ sığırı, dağ keçisi ve koyunun da helâl olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁹¹ وَالْمَنْخَفَةُ / “boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar.” ibâresiyle¹⁰⁹² beyân edildiği üzere kurbanlık adıyla bazı yerleri deşilmiş ve kanını akıta akıta getirilen hayvanların etlerinin yenilmesi helâl olmadığını,¹⁰⁹³ ilâveten ilgili âyetinin hükmüne uygun olarak boğulmuş, yüksek bir yerden düşmüş, boynuzlanmış ve parçalanmış hayvanların da etinin yenmesinin câiz olmadığı, fakat henüz canları çıkmamışken kesilip yenmesi helâlligini bildirmiştir. وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصَبِ وَأَنْ تَشْتَقِسُوا بِالْأَرْزَلِ / “Dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size harâm kılındı.” ibâresinin delâletiyle, nasb/put adına kesilmiş ve elzâm/okla vurulmuş kurbanlık hayvanların harâm olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁹⁴ Helâlligine hükmolunmuş hayvanları ise, Mâide sûresinin 4. âyetinin “Allahu Teâlâ adına kesilmiş, avcı hayvanlar tarafından avlanmış hayvanın eti helâldir.” demekle açıklamıştır.¹⁰⁹⁵

Müellif deniz ürünlerinin helâlligi konusunu Mâide sûrenin 96. âyetinde ele almıştır. أَجَلٌ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ / “Sularda avlanmak ve onu yemek size helâl kılındı.” ibâresi hakkında çokça rivâyetlerin bulunduğunu ve tefsir sahiplerinin bu konuda ihtiyatlı davrandıklarını aktarmıştır. Ayrıca dört mezhebe göre, suda yaşayan her şeyin helâl olduğunu, fakat ulemâdan bazılarının cins ve şekillerine göre ayırmış olup, helâl ve harâmlığını tatkîk ettiklerini ve bunun için fıkıh ilmine müracaat edilmesi gerektiğini ifâde etmiştir. Konuyla ilgili birçok görüş aktaran müellif, Hz.Ömer’in “Denizlerin avı kendisinde avlanmaktır ve eliyle dışarıya atmaktır.”, İbn Abbâs, İbn Ömer ve Ebû Hureyre’nin (r. anhum) “Denizin taâmından maksat, suyun sahile ölü/meyit bırakmasıdır.” Saîd b. Cübeyr, İkrime, Saîd b. Müseyyeb, Katâde, Nâfi’nin (r. anhum) “O, onun tuzlusudur.” Mücâhid’in, “Avlanmaktan maksat onun tazesidir, taâmı ise, tuzlanmışıdır.” şeklindeki görüşlere yer vermiştir. Akabindeyse, “Malumdur ki, su hayvanları balık ve diğerlerine ayrılır. Balıklar her cinsiyle helâldir. Balığın ve yengeçin

¹⁰⁹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 261.

¹⁰⁹² Mâide, 5/3.

¹⁰⁹³ Hâşimzâde, *age*, I, 261.

¹⁰⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 262-263.

¹⁰⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 263.

meyyiti helâldir. Ölümünün sebepli veya sebepsiz olmasında fark yoktur. İmâm Ebû Hanîfe'ye göreyse, sebepli ölmesi durumunda helâl değildir. Balık iki cinslidir; kuruda da yaşayan deniz kurbağası ve deniz yengeci gibi. Bunların yenilmesi helâl değildir. Deniz yılanlarının yenilmesi helâldir. Kuruda yaşayanlarının yenilmesi helâl değildir. Deniz donuzu, atı ve eşeğinin yenilmesi de helâl değildir.¹⁰⁹⁶

At etinin hükmüne de değinen müellif وَالْخَيْلِ وَالْبِغَالِ وَالْحَمِيرِ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةٍ / “Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı.” âyetinin¹⁰⁹⁷ delâletiyle atın ancak binmek için yaratıldığını, etinin harâmlığını, bu da İbn Abbâs'ın kavlidir ki, İmâm Mâlik ve İmâm A'zam da bu görüşte olduğunu bildirmiştir. Müellif bazılarının, at etini helâl gördüklerini, ‘denildi’ formuyla âyetten murâd olunanın helâl ve harâmlık hakkında olmadığını, Yüce Allah'ın kullarına olan nimetlerini ta'rif, kemâl kudret ve hikmetini göstermek, izhâr etmek hakkında beyân edildiğini aktarmış “Bu da, Hasan Basri, Şureyh, Atâ ve Saîd b. Cübeyr'in kavlidir. İmâm Şâfiî, İmâm Ahmed ve İmâm İshâk da ona zâhittir. Bu delille ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) Hayber gününde sadece eşek etinin yenilmesini nehyetti. Câbir (r.a.) rivâyettir ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında at eti yeniliyordu. Nehyolunan eşek ve katır etleriydi. Hâlid b. Velîd (r.a.)'dan rivâyettir ki, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in at, katır ve eşek etini yemekten nehyettiği hadîsin isnâdında ihtilâf vardır. Zayıftır.” izâhında bulunmuştur.¹⁰⁹⁸

2.7.3. İçki ve Kumar

Hâşimzâde içkinin ve kumarın menfaati konusunda içkinin kazanç sağlama, yiyeceklerin kolay sindirimi, kumarın ise, zahmetsiz kazanma gibi menfaatleri olsa da, günahının faydasından büyük olduğunu, kesinkes harâmlığı bildirilmediği için ilk zamanlarda içildiğini bildirmiştir. İçkinin kötülüğü ve harâm kılınması hakkında dört âyetin nâzil olduğunu aktaran müfessir Nahl sûresinde geçen وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ / “Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz.” âyetinde¹⁰⁹⁹ harâmlığıyla ilgili bir hüküm

¹⁰⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 301.

¹⁰⁹⁷ Nahl, 16/8.

¹⁰⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 376-377; Geniş bilgi için bkz: Okur, Kâşif Hamdi, “İslâm Hukuku Açısından Helâl ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, S: 11, 7-40, 2009.

¹⁰⁹⁹ Nahl, 16/67.

götürülene, satana ve semenini yiyene lanet etti.” hadîsini¹¹⁰⁶ nakletmiştir.¹¹⁰⁷ Özetle, ilgili hadîsler içkiye çıkan her türlü yolları kapatmış, her türlü vesileleri yasaklamıştır.

2.7.4. Sihir

Hâşimzâde وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَنَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَنُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا / “Onlar, Süleymân’ın hükümrânlığı hakkında şeytânların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleymân kâfir olmadı, fakat şeytânlar kâfir oldular.” ibâresiyle başlayan Bakara sûresinin 102. âyetinin tefsirinde sihir konusunu ele almıştır. Şeytânların kâhinliğe geçiş yaparak halka yalandan çeşit çeşit sihirler öğrettiğini, bu işin Hz. Süleymân (a.s.) zamanında çokça yayıldığını ve Şeyâtînin bu ilmin Hz. Süleymân’dan olduğunu söylediklerini, güya onun (a.s.) padişâhlığı bu ilimle tamam olmuş, tüm insanları, cinleri ve rüzgârı bu ilimle kendisine tashîr etmişti iftirasında bulunduklarını aktarmıştır. Bu sebeple, Hz. Süleymân (a.s.) onların o sihir kitaplarını toplatarak yatağının altına gömmüş, Hz. Süleymân’ın ölümünden sonra cinler insan şekline bürünerek insanlara gelerek “Eğer Süleymân’ın ilmini istiyorsanız tahtının altını kazın.” demişlerdi. Kazınca küfür ve sihirle dolu çokça kitaplar çıkaran Benî İsrâîl o kitapları almış ve “Hz. Süleymân (a.s.) sâhir imiş.” diyerek iftirada bulunmuşlardı.

Sihir konusunu fikhî açıdan “Ehl-i Sünnet’e göre sihir haktır, fakat onu yapmak küfürdür. İmâm Şâfî (r.a.) der ki, sihir insanı hasta eder ve öldürebilir. “Sâhirin cezası kılıçla vurulmaktır.” şeklinde îzâhta bulunan müfessir وَالْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْفَ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا / “Sağ elindeki at da onların yaptıklarını yalayıp yutsun; onların yaptığı sihirbâz hilesinden ibâret. Sihirbâz ise amacı ne olursa olsun başarıya ulaşamaz.” âyetinin¹¹⁰⁸ tefsirinde “Cündeb b. Abdullah’tan meşhûr hadîstir ki,

¹¹⁰⁶ İlgili hadîs Abdullah b. Ömer (r.a.) tarafından rivâyet edilmiştir. Ebû Dâvûd hadîsin sonunda geçen وَأَكَلَتْ ثَمَرَهَا ibâresini nakletmemiş ve “sâhîh” olarak değerlendirmiştir. Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 2, (hadîs nu: 3674); Hadîsin لُعِنَتِ الْخَمْرُ عَلَى عَشْرَةِ أَوْجِهٍ versiyonunu İbn Mâce “sahih” olarak nakletmiştir. İbn Mâce, “Eşribe”, 6 (hadîs nu: 3380).

¹¹⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 299; İçki için bkz: Şâfî, *el-Umm*, VII, 438-448; Serahsî, *age*, XXIV, 2—38; İbn Kudâme, *age*, XII, 493-523, Bozkurt, Nebi; Demirci, Kürşat; Baktır, Mustafa; Tosun, Mustafa, “İçki”, *DİA*, XXI, 455-456/456-458/458-462/462-464, İstanbul: TDV Yayınları, 2000; Yıldırım, Mustafa, “İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası”, *DEÜİFD*, XIII-XIV, 31-52, İzmir: 2001; Özer, Salim, İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahanın Esas Aldığı Ölçüler”, *Bilimname*, XIII, 55-91, 2010/1; Eşit, Davut, “Had ve Ta’zîr Tartışmaları Bağlamında İslâm Ceza Hukukunda İçki İçme Cezası”, *Bingöl ÜİFD*, S: 14, 194-210, 2019.

¹¹⁰⁸ Tâhâ 20/69.

“Sâhiri nerede bulursanız öldürün.” Çünkü bu aşağıdaki وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ âyetine istinâd etti.” ilâvesini yapmıştır.¹¹⁰⁹

Müfessir akabinde: “Eğer denilse ki, melâikeden sihir talîmi nasıl olabilir? Burada iki işâret vardır: Birincisi, onlar kasten öğretmezdiler. Şöyle ki, sihrin tarîfini ve bâtil olmasını söylerler. Ondandır korkun diye emrederlerdi. Kâfirler onların nasîhatini terk edip kendileri tarîfe başladılar. İkinci, Allahu Teâlâ o zaman o iki meleklerle halkı imtihan etti. Kâfir olan onlardan sihir talîm etti. Saîd olanlar ise, o talîmi terk edip îmânları üzere kaldılar. Tefsir sahipleri bu iki meleğin kıssasında İdrîs (a. s)’ın zamanında Benî Âdem’in kötü amellerini melekler görmüş, Allah’a mürâcaat etmişler ki, “İlâhî şöyle bir mahlûkatı yeryüzüne ihtiyâr ettin. Onlar ki, sana isyân ederler. Allahu Teâlâ dedi ki, eğer ben sizi yere indirirsem siz de onlar gibi olursunuz. Allahu Teâlâ Hârut ve Mârut isimli iki meleğe ihtiyâr verip yere indirdi de günâha düşer oldular.”¹¹¹⁰ açıklamasında da bulunmuştur.¹¹¹¹

3. HÂŞİMZÂDE’NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Hâşimzâde *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*’i tasavvufî görüşleri, işârî îzâhları merkeze alarak kaleme almamıştır. Terminolojik anlamda tasavvufla ilgili bilgilere yer vermemiştir. Fakat tefsiri mezkûr görüşlerden uzak değildir. Müfessir âyetleri açıklarken ilk olarak zâhirî anlamı zikretmiştir. Kur’ân’da bulunan bâtinî anlamların ise, mevcûdiyetini kabul etmiş, yer yer bu görüşlere yer vermiştir. Bu îzâhlardan sonra “İlim Allah katındadır.” ifâdesini zikretmiş, veya bu mânâlara işâret olduğunu bildirmiştir. Bazense, bu âyetten/kelimeden maksat şudur gibi açıklamalarda bulunmuştur. Meşhûr

¹¹⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 72.

¹¹¹⁰ Halk arasında adâletle hüküm sürdüler. Geceleyin semada ibâdet ederlerdi. Onlar şirkten, adam öldürmekten, zinâdan, içkiden nehiy olunmuşlardı. Bir gün Yezhâre isimli bir kadın eşiyile kavga edip onlara geldi. Onlar kadının güzelliğine hayran olup ona yaklaşmak istediler. Kadın, “Önce eşimi öldürün” dedi, onlar da öldürdüler. Sonra yine yaklaşmak istediler. Kadın da “Benimle içki içiniz” deyince onlar da içtiler. Daha sonra tekrar ona yaklaşmak istediklerinde “Haça (puta) tapın” deyince bunu da yaptılar. Allahu Teâlâ meleklerle onların arasındaki perdeyi kaldırdı. Melekler de şu amellerini gördükten sonra birr ehlinin şerrini bilip onlar için istiğfârda bulundurlar. Hâşimzâde, *age*, I, 38.

¹¹¹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 37-38; Sihir hakkında bkz: Şâfîî, *el-Umm*, II, 565-567; İbn Kudâme, *age*, XII, 299-306; Çelebi, “Geçmişten Devralınan Kültürel Miras: Sihir Problemi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S: 9, 199-254, 2002; Çelebi, “Sihir”, *DİA*, XXXVII, 170-172, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

mutasavvıflardan; Hasan Basrî, Süfyân b. Uyeyne, Mekkî b. Ebî Tâlib'in görüşlerine yer vermiş, Gazâlî'nin *İhyâ*'sından, İbn Arâbî'nin *Futûhât-ı Mekkîye*'sinden aktarımlarda bulunmuştur. Belirtmek gerekir ki, müellif aşırı yorumlardan kaçınmış, Kur'ân ve sünnete uygun, genel olarak tefsirlerde yer verilen açıklamaları zikretmiştir.

3.1. Tasavvufî Kavramların İzâhı

a) Zühhd

Tasavvufî literatürde en önemli kavramlarından biri zühhd kavramıdır.¹¹¹² Ahkâf sûresinin 20. âyet-i kerîmesinde kâfirler hakkında *وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْرَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَفْسُقُونَ* / “İnkâr edenler ateşin başına getirilince, “Size ait iyi ve güzel şeyleri dünya hayatınızda tükettiniz ve onlardan yararlandınız, şimdi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamanıza ve yoldan çıkmanıza karşılık olarak aşağılayıcı cezâyı çekeceksiniz!” denilecektir.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde bu âyeti açıklarken, “Vakte ki, bu âyet nâzil oldu. Allahu Teâlâ kâfirleri dünyada nimetlerle tevbîh etti. Peygamberimiz (s.a.s.) ve sahâbîler Âhiret sevâbını ricâ edip, dünya lezzetinden korkarak ihtiyâr ettiler.” izâhını yaptıktan sonra Hz. Âişe (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), İbn Abbâs (r.a.), Abdurrahmân b. Avf (r.a.) ve Câbir b. Abdullah'dan (r.a.) naklolunan, Peygamber'in (s.a.s.) mütevâzi yaşam tarzını gösteren rivâyetlere yer vermiştir.¹¹¹³

Müellif ilk önce konuyla ilgili Hz. Ömer (r.a.) olayını nakletmiştir. Hz. Ömer der ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gidince hasır üzerinde yan yattığını gördüm. Hasır vücûdunda iz bırakmıştı. Dedim ki, “Yâ Rasûlallah, duâ et de Allahu Teâlâ Fârs ve Rûm ehillerine verdiği gibi ümmetine de genişlik versin. Onlar Allahu Teâlâ'ya ibâdet etmezler. Bu sözler üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu: “Onlar bir kavimdir ki, dünya hayatından başka bir temeyyüzleri yoktur.” Kaynaklarda Hz. Peygamber'in

¹¹¹² Zühhd kavramı için bkz: Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî, *Kitâbu't-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, 65, Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, 1994. Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb fi Muâmelâti'l-Mahbûb ve Vasfi Tariki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, II, 680-850, Kâhire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 2001; Goldziher, I. “İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühhd”, çev: Hayrani Altıntaş, *AÜİFD*, , C: XXIV, 539-546, 1981; Okudan, Rıfat, “İslam Kültüründe Zühhd ve Zahidlik”, *SDÜİFD*, S: 14, 159-187, 2005/1; Ceyhan, Semih; Demirci, Kürşat, “Zühhd”, *DİA*, XLIV, 530-533/533-535, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

¹¹¹³ Hâşimzâde, *age*, IV, 178.

(s.a.s.) cevabının devamı “İstemez misin ki, dünya lezzetleri onların, âhiret lezzetleri bizim olsun.” şeklinde geçmektedir.¹¹¹⁴

Müellif daha sonra Hz. Âişe'nin (r.a.) “Muhammed (s.a.s.) yirmi gün arka arkaya arpa ekmeğiyle doyana kadar yemedi. Hatta dünyadan göçtü.” ve “Ömrümüzden bir ay geçti. Menzilimizde ateş yanmadı. Su ve hurma ile yetiniyorduk. Arada Ensâr kadınları süt veriyordu. Onu içiyorduk.”, İbn Abbâs'ın “Birkaç geceydi ki, Peygamber (s.a.s.) eşleriyle beraber bir şey yiyememişlerdi. Aç uyuyorlardı. En fazla yedikleri arpa ekmeği idi.” ve “Ebû Hureyre ve Ashâb-ı Suffa'da yetmiş kişi vardı ki, abası yoktu. Kimilerinin sadece îzârı veya boyunlarına bağladıkları kıyafetleri vardı.”, Abdurrahmân b. Avf'ın (r.a.): “Bize dünya olduğu kadar genişlendi. Hatta biz hasenatımızın dünyada acele verildiğinden korkuyorduk” deyip, ağladığını, Câbir b. Abdullah'ın (r.a.): Ömer İbnu'l-Hattab (r.a.) elimde asılmış et görüp, “Yâ Câbir, bu nedir?” dedi. “Nefsim onu istediği için satın aldım”. dedim. “Yâ Câbir, her dilediğini alıyor musun? Kıyâmet gününde bu etle azâb olunursun.” rivâyetlerini nakletmiştir.¹¹¹⁵

Müellif *تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ فُصُورًا* / “Allah, öyle aşkın ve cömerttir ki, eğer isterse sana bundan daha hayırlısını, içinden ırmakların aktığı şirin bahçeler verir; senin için saraylar yapar.” buyrulduğu Furkân sûresinin 10. âyetini tefsir ederken Peygamber'in (s.a.s.) şu kavline yer verir. “Allah bana gösterdi ki, tüm Mekke'yi benim için altın ede, dedim ki, Yâ Rabbî, onu istemiyorum, istediğim şudur ki, bir gün tok ve bir gün aç olayım. Açken Sana yalvarayım, tokken Sana hamd edeyim.”¹¹¹⁶ Bu âyetin öncesinde müşriklerin مَا لِهَذَا / “Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor. Ona bir melek indirilmeli ve kendisiyle birlikte o melek de uyarıcılık görevi yapmalı değil miydi?” ve أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ / “Veya ona bir hazine verilmeliydi ya da zahmetsizce yiyip içtiği bir bahçesi olmalıydı.” şeklindeki iddiaları beyân edilmektedir. Bu iddialara bakıldığında sadece inkârlarına bir bahâne aradıkları ve maddi üstünlük peşinde oldukları görülmektedir. İstedikleri özellikler Peygamber'de (s.a.s.) bulunsaydı dahî îmân etmeyeceklerdi. Zenginlik düşkün, her türlü çoklukla övünen ve insanları eşit görmeyen bu topluluğun tek derdi

¹¹¹⁴ Buhârî, “Tefsir”, 66 (hadîs nu: 4913); Müslim, “Talâk”, 31 (hadîs nu: 3692)

¹¹¹⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 178.

¹¹¹⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 198.

Peygamber'imizin (s.a.s.) kurdukları düzeni yerle bir eden hükümlerle gönderilmesiydi. Halbuki Peygamber'imize (s.a.s.) maddiyatla ölçülemeyen hakîki zenginlik; Yüce Allah'ın katından rahmet ve hikmet verilmiştir. Kur'ân-i Kerîm'de *يُخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ* / “Rahmetini dilediğine özgü kılar.”¹¹¹⁷ ve *يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا* / “O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir.”¹¹¹⁸ buyrulmaktadır. Müşriklerin dünyadaki bu istediklerinden ziyâde Âhirette en yüksek makâmın Peygambere verilmesi ve kendilerinin Cehennem çukurlarında azâb içerisinde kalmalarında büyük ibretler bulunmaktadır. İlgili âyeti müşriklerin bu iddialarına cevap niteliğindedir.

Müellifin zikrettiği hadîse¹¹¹⁹ gelinceyse, isnâdı ‘zayıf cidden’ olan ilgili hadîsi Tirmizî ve İmâm Ahmed¹¹²⁰ Ebû Ümâme el-Bâhilî’den (ö. 86/705) rivâyetle nakletmiştir. Fakat konuyla ilgili Ebû Hureyre’den “sahîh” olarak rivâyet olunan *جَبْرِيلُ إِلَى النَّبِيِّ فَنَظَرَ إِلَى السَّمَاءِ ، فَإِذَا مَلَكٌ يَنْزِلُ ، فَقَالَ لَهُ جَبْرِيلُ : هَذَا الْمَلَكُ مَا نَزَلَ مِنْذُ خُلِقَ قَبْلَ هَذِهِ السَّاعَةِ ، فَلَمَّا نَزَلَ قَالَ : يَا مُحَمَّدُ ! أَرْسَلَنِي إِلَيْكَ رَبُّكَ ؛ أَمَلَكًا جَعَلَكَ ، أَمْ عَبْدًا رَسُولًا ؟ قَالَ لَهُ جَبْرِيلُ : تَوَاضَعْ لِرَبِّكَ يَا مُحَمَّدُ* ! hadîs-i şerîfi¹¹²¹ delîl gösterilebilir. Buradan da görüldüğü üzere şayet böyle bir hayatı Peygamberimiz (s.a.s.) dileseydi, Allahu Teâlâ istediğini verirdi. Fakat yüksek ahlâkî meziyetleri, tevâzu sahibi olması en önemlisi âlemlere rahmet ve örnek olarak gönderilmesindeki hikmeti tüm açıklığıyla beyân etmektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki, Hâşimzâde’nin zühd tasavvuru mutedildir. Nitekim Müfessir Mâide sûresinin 87. âyet-i kerîmesinde geçen *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا* / “Ey îmân edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri *harâm saymayın, sınırı da aşmayın.”* ibâresinin açıklarken, helâli kendine harâm edecek uygulamalardan kaçınılması gerektiğini bildirmiş, konuyla ilgili naklolunan Osmân b. Ma‘zûn ve arkadaşlarını hâdisesini¹¹²² nakletmiştir.¹¹²³

¹¹¹⁷ Âl-i İmran, 3/74.

¹¹¹⁸ Bakara, 2/269.

¹¹¹⁹ Hadîsin metni: *عَرَضَ عَلَيَّ رَبِّي لِيَجْعَلَ لِي بَطْحَاءَ مَكَّةَ ذَهَبًا فَقُلْتُ: لَا يَا رَبِّ وَلَكِنِّي أَشْبَعُ يَوْمًا وَأَجُوعُ يَوْمًا فَإِذَا جُعْتُ تَضَرَّعْتُ إِلَيْكَ وَذَكَرْتُكَ ، وَإِذَا شَبِعْتُ حَمِدْتُكَ وَشَكَرْتُكَ*

¹¹²⁰ Tirmizî, “Zühd”, 25 (hadîs nu: 2347); İbn Hanbel, *age*, XXXVI, 527 (hadîs nu: 22190).

¹¹²¹ Heysemî, *age*, IX, 18-20.

¹¹²² Müellifin genişçe naklettiği rivayet kısaca şöyledir. Hz. Peygamber’in (s.a.s) Ahiret ahvalini haber vermesi üzerine bir grup sahabînin Osman b. Maz’ûn’un evine toplanıp dünyadan uzaklaşmağı ve helal olan bir takım amelleri işlememeğe karara almıştı. Hz. Peygamber (s.a.s) bu olayı duyunca onlara bunu yasaklamış, tüm bu fiillerin kendinin sünneti olduğunu beyan etmiştir. Hâşimzâde bu olay üzere bu âyetin nâzil olduğunu belirtmiştir.

b) Takvâ

Hâşimzâde ‘takvâ’ kavramı hakkında geniş açıklamalarda bulunmamış, genel hatlarıyla ‘Allahu Teâlâ’dan korkmak’ veya ‘takvâ sahibi olmak’, ‘müttakî’ olarak karşılamıştır.¹¹²⁴ Müellif *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ* / “*Ey îmân edenler! Allah’a karşı gereği gibi saygılı olun.*” ibâresinde¹¹²⁵ geçen ‘takvâ’ kelimesini ‘şüpheli şeylerden korkmak ve ihtirâz etmek’ olarak açıklamıştır. Takvânın iki kısım olduğunu bildiren müellif, birincisini ferdin gücü nispetinde Yüce Allah’tan korkması, ikincisini ise, hakîkî takvâ ile korkmak olarak açıklamıştır. Müellif ilgili görüşü *el-Vâkıhu’l-Envâr* eserinden aldığını belirtmiştir.¹¹²⁶ Hâşimzâde Yüce Allah’tan hakkıyla korkmayı ve takvâ sahibi olmayı beyân eden Mâide sûresinin 8. âyetinin tefsirinde de *İhtirâ-i Kebîr* eserinden naklederek benzer açıklamalara yer vermiştir.¹¹²⁷

c) Zikir

Hâşimzâde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا* / “*Ey îmân edenler! Allah’ı çok çok anın.*” buyrulduğu Ahzâb sûresinin 41. âyetinin tefsirinde Yüce Allah’ı zikir¹¹²⁸ etmenin hükmü konusunda şöyle demektedir: “İbn Abbâs (r.a.) der ki, “Allahu Teâlâ kulları üzere her farz ettiği amele bir haddi malûm edip, sonra özür halinde ehlini mazûr etti. Sadece zikir hakkında bir şey demedi. Böyle ki, onu için hiçbir özür yoktur. Mademki, hadd-i teklîftir. Aklı vardır. Tüm emirler ona vâciptir. Gecede ve gündüzde, karada ve denizde, sağlıkta ve hastalıkta, gizlice ve açıkça zikredin. Demek Allahu Teâlâ’yı hiçbir zaman, hiçbir vakitte unutmayın.”¹¹²⁹

Ankebût sûresinin 45. âyetinde Hz. Peygamber’e Kur’ân’dan kendisine indirileni okuması ve namaz kılması emredilmiştir. Bu emrin muhâtabı özelde Hz. Peygamber olmakla beraber genelde Ümmet-i Muhammed’dir. Âyet-i kerîmenin devamında ise, en büyük ibâdetin ‘zikrullah’ olduğu beyân edilmiştir. Hâşimzâde *اِذْكُرْ مَا*

¹¹²³ Hâşimzâde, *age*, I, 297.

¹¹²⁴ Takva kavramı için bkz: Muhâsibî, Ri‘âyetü’l-Hukûkillâh, thk: Abdulkâdir Ahmed Atâ, IV. Baskı, 39-40, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 69-70; Soysaldı, H. Mehmet, “Kur’an Semantiği Açısından Takva”, *FÜİFD*, S: 1, 21-42, 1996; Uludağ, Süleyman, “Takva”, *DİA*, XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

¹¹²⁵ Âl-i İmrân, 3/102.

¹¹²⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 152.

¹¹²⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 266.

¹¹²⁸ Zikir kavramı hakkında bkz: Kelâbâzî, *age*, 74-76; Ateş, “Zikir”, *AÜİFD*, C: XIV, 235-244, 1966; Bardakçı, M. Necmettin, “Sûfîlerin Zikir Yöntemlerinin Adab-Erkan Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, *Araştırmalar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, C: IX, S: 17, 15-38, 2007.

¹¹²⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 394.

اُوجِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ / “Kitaptan sana vahyedilenleri oku!” ibâresini tefsir ederken Kur’ân okuma âdâbı üzerinde durmuş, tefekkür ve teemmüle dayanan bir okumanın gerekliliğini ifâde etmiştir. Müellif وَالْمُنْكَرِ وَالْفَحْشَاءِ تَنْهَى عَنِ الصَّلَاةِ تَنْهَى عَنِ الصَّلَاةِ / “Namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder.” ibâresi hakkındaysa, “Namaz zikrullahıdır. Tâat ve ibâdetin büyüğü ve efdâlidir. Allahu Teâlâ’nın kullarını zikretmesi kulun zikrinden büyük ve efdâldir.” demekle namazın zikrullahın kendisi olduğunu beyân etmiştir. Daha sonra namazın insanı ma’siyetten korumasına değinmiş ve namaz kılmasına rağmen fuhşiyâta devam eden Ensâr’dan bir genç hakkında vârid olan rivâyeti¹¹³⁰ zikretmiştir. Bu rivâyet çoğu tefsirlerde geçmektedir.¹¹³¹

Hâşimzâde âyetin devamında geçen وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ibâresini tefsir ederken Hz. Peygamber’in şu iki kavli-i şerîfini zikretmiştir. Birinci rivâyete göre Peygamber şöyle buyurmuştur: “Size haber vereyim o şeyden ki, o, amelinizin efdâli ve zekîsidir. Mertebeniz onunla yücelir. Altın ve gümüşü tasadduktan ve düşmanla karşılaşp, siz onların onlar da sizin boyunlarınızın vurulmasından hayırlıdır.” Dediler: “O nasıl bir ameldir Yâ Rasûlallah?” Dedi ki, “Allah’ı zikretmektir.”¹¹³² İkinci rivâyete göre bir bedevî Hz. Peygamber’den hangi amelin daha fazîletli olduğunu sormuş, Hz. Peygamber de bu soru üzerine أَن تَفَارِقَ الدُّنْيَا وَلِسَانُكَ رَطْبٌ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ / “Dünyadan ayrılmak ve dilini Allah’ın zikrine ayırmaktır.” kavlini¹¹³³ buyurmuştur.¹¹³⁴

¹¹³⁰ Rivâyete göre bu genç beş vakit namazı Hz. Peygamber’le (s.a.s) beraber kılmasına rağmen kötü ahlâktan bir şey terk etmez, işlerdi. Hz. Peygamber’e (s.a.s) onun hali haber verildiğinde buyurdu ki: “Namazı onu fuhşiyâttan nehiy edecektir.” Genç çok bir zaman geçmeden tövbe ederek halini düzeltti.

¹¹³¹ Beyzâvî, *age*, II, 210.

¹¹³² Hâşimzâde’nin ilk rivâyet ettiği hadîs-i şerîfe mânâyı değiştirmeyen birkaç kelime farkıyla kaynaklarda geçmektedir. Hadîsin metni: وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَخَيْرٌ لَكُمْ مِنْ أَنْ تُلْقُوا عُدُوَّكُمْ ، فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ ، وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ ؟ ! ، قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : ذِكْرُ اللَّهِ . Diğer rivâyetteyse, iki bedevî gelerek, biri “İnsanların hangisi daha hayırlıdır?”, diğeriye, “Amellerin hangisi daha fazîletlidir?” diye sorduğu rivâyettir. Hadîsin metni: وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَخَيْرٌ لَكُمْ مِنْ أَنْ تُلْقُوا عُدُوَّكُمْ ، فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ ، وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ ؟ ! ، قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : ذِكْرُ اللَّهِ . Râvisi Ebu’d-Derdâ (r.a.) olan hadîsi Tirmizî (3377), İbn Mâce (3790) ‘Sünen’lerinde ve İmâm Ahmed ‘Müsned’inde (VI/447) zikretmiştir.

¹¹³³ İkinci rivâyete gelince ise, hadîs, iki versiyonda rivâyet edilmiştir. İlki Hâşimzâde’nin daha muhtasar olarak zikrettiği hadîstir. Hadîsin metni: وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَخَيْرٌ لَكُمْ مِنْ أَنْ تُلْقُوا عُدُوَّكُمْ ، فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ ، وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ ؟ ! ، قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : ذِكْرُ اللَّهِ . Diğer rivâyetteyse, iki bedevî gelerek, biri “İnsanların hangisi daha hayırlıdır?”, diğeriye, “Amellerin hangisi daha fazîletlidir?” diye sorduğu rivâyettir. Hadîsin metni: وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ ، وَخَيْرٌ لَكُمْ مِنْ أَنْ تُلْقُوا عُدُوَّكُمْ ، فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ ، وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ ؟ ! ، قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : ذِكْرُ اللَّهِ . Abdullah b. Bîr tarafından naklolunan her iki rivâyette Peygamber’in (s.a.s) cevabı aynıdır. Müellifin de tefsirinde zikrettiği rivâyetin birinci varyantını İbn Hacer el-Askalânî ‘hasen’ olarak değerlendirmiştir. Askalânî, *Tahrîcu Mişkâtu’l-Mesâbîh*, II, 422. İkinci varyantını ise, Albânî rivâyetin sened itibarıyla ‘sahîh’liğine hükmetmiş ve ricalının sikât olduğunu bildirmiştir. Albânî, *es-Silsiletü’s-Sahîhatu*, IV, 452.

¹¹³⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 332-33.

Yüce Allah'ı zikretmek, kulun her daim kendini ve tüm mahlûkatı yoktan var eden Yüce Yaraticının varlığını, güç ve kudretini, azametini, fiillerindeki hikmeti düşünmesi, kendisinin ve mahlûkâtın varlık sebebinin bilincine varması, Allah'ı (c.c.) hakkıyla takdîr etmesi ve buna uygun yaşaması, ibâdetlerinde ihlâslı olmaya özen göstermesidir. Zîrâ âyet-i kerîme Kur'ân okumak ve namaz kılmak emriyle başlamış, devamında en büyük ibâdeti; 'zikrullah'ı beyân edilmiştir. Bununla murâd olunan ise, kişinin ister Kur'ân okuduğu, isterse de namaz kıldığı esnâda tefekkür ve tezekkürle Yüce Allah'ın ilahlığını takdir etmesidir. İşte böyle bir namaz insanı gûnahtan korur.

Yine, Kur'ân'ı aynı şekilde okumak insanı başka âlemlere götürür. Zîrâ âyetler üzerinde düşünerek okuyan kişi, bazen kendini göğün süsü olan yıldızların ışıltısında bulur da bundan zevk alır. Bazen güneşin kıpkırmızı gül gibi eritilmiş yağa döndüğünü hayal ederek korku ve heyecana kapılır. Bazen hayvanattan ve bitkilerden verilen mesellerdeki hikmeti ve nice büyük mucizeleri araştırır. Bazen peygamber kıssalarıyla zamansal yolculuklarda seyâhat eder de orada yaşanan olayları sanki canlı gözlerle izler. Ve İslâm'ın insanı ve toplumu değişen, güzel bir dünya kurmayı hedefleyen muazzam hükümlerindeki rahmeti, inceliği ve kusursuzluğu kavrar. İslâm'ın gayesi ve hedefi bilinçli, ferâsetli, akıl nimetinin farkında olan ve bunu kullanan birey ve toplumdur. İşte bu sebebe binâen insanın gücü nispetinde tahkîkî îmân, taklîdî îmândan üstündür. Nitekim ibâdetler sadece dil ile yapılan bir amel olmayıp, bilâkis zihinsel olarak Allahu Teâlâ ile irtibatı sağlayan bir vesîledir.

Belirtmek gerekir ki, "En büyük ibâdet zikrullah'tır" deyip, dinin hükümlerine lakayt olmak İslâm'a uygun değildir. Âyetlerden başka, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah yolunda altın ve gümüşün infâkı ve düşmanla savaşmanın fazîleti hakkında da pek çok hadîsi mevcuttur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu tarz hadîsleri belli kişilere hitap etmektedir denilebilir. Bu hadîslerde esas olan kişinin hangi ibâdete gücünün yetmesidir. Pek çok rivâyette bazı sahâbîlerin maddî durumları iyi olmadığı için zengin sahabîler gibi infâkta bulunmamalarına üzülmeleri, yine bazılarının sağlık durumlarının yeterli olmaması veya savaş için gerekli binek veya silahının bulunmaması gibi durumlarda savaşlara katılamamalarından hüznlenmeleri bilinmektedir. İşte bu gibi kimseler için bu haberler Peygamberimizin (s.a.s.) müjdesidir. Zîrâ kul gücü yettiğiyle mükelleftir.

ç) İhlâs ve Riyâ

Hâşimzâde *الْمُخْلِصِينَ مِنْهُمْ* / *“Aralarından senin samimi kulların hariç”* âyetinin¹¹³⁵ tefsirinde ihlâslı/muhlislerden olmayı “Taatlerinde hâlis, şirk ve masiyetten pâk”,¹¹³⁶ *فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ* / *“Öyleyse içten bir inanç ve bağlılık göstererek sadece Allah’a ibâdet et.”* ibâresiyle¹¹³⁷ “Şirk ve riyâdan hâlis olarak ibâdet etmek” olarak karşılamıştır.¹¹³⁸ Müfessir tefsiri boyunca ilgili kelimeleri aynı anlâmda ele almış, ibâdetlerde istenenin ihlâs olduğunu, Yüce Allah’ı her türlü şirkten münezzeh kılarak, dini sadece Yüce Yaradan’a hâlis kılmağı, riyânın ibâdeti veya sâlih amelin sevâbını iptâl ettiğini vurgulamıştır.¹¹³⁹

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ / *“De ki: “Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor.”* buyrulduğu Kehf sûresinin 110. âyetinde geçen konular şu şekilde özetlenebilir. Allahu Teâlâ tek bir ilâhtır. Tüm peygamberler gibi Hz. Peygamber (s.a.s.) de sadece bir beşerdir. Bu, Yahûdî, Hıristiyan ve benzer inanışlara cevap niteliğindedir. Nitekim Peygamber Efendimizde (s.a.s.) diğer dinlerin peygamberlerde var olan herhangi bir ilâhlık misyonunun bulunmamakta ve ‘Tanrının oğlu’ sayılmamaktadır. Âyette mü’min kimseler için iki emir zikredilmiştir ki, bunlardan ilki salih amel işlemek, diğeryse ibâdetde ihlâslı olmak, Allah’ı (c.c.) birlemek, hiçbir kimseyi O’na ortak koşmamaktır.

Müellif zikredilen hususlara değindikten sonra âyette geçen *وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا* ifâdesini açıklarken Peygamber (s.a.s.) *وما الشُّرْكُ* قالوا: *الأصْغَرُ، قالوا: وما الشُّرْكُ* / *“Sizin üzerinize günahı fazla korktuğum küçük şirk/ortaklıktır ki, o da amelde riyâdır.”* hadîsini¹¹⁴⁰ nakletmiştir.¹¹⁴¹ Riyânın küçük şirk olması kulun Allah’ı (c.c.) inkâr etmemesi, fakat ibâdetini insanlara göstermelik

¹¹³⁵ Hicr, 15/40.

¹¹³⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 364.

¹¹³⁷ Zümer, 39/2.

¹¹³⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 66.

¹¹³⁹ ‘İhlâs’ ve ‘riyâ’ kavramı için bkz: Muhâsibî, *age*, 153-306. Kelâbâzî, *age*, 70; Mekkî, *age*, III, 1342-1372; Gazzâlî, *Minhâcü’l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi’l-Âlemîn*, 222-242, Beyrût: Dâru’l-Minhâc, 2006.

¹¹⁴⁰ Mahmud b. Lebîd el-Ensârî’den rivâyet edilen hadîs-i şerîfin devamında *يقول الله عز وجل لهم يوم القيامة إذا جزي الناس بأعمالهم: اذهبوا إلى الذين كنتم تراءون في الدنيا، فانظروا هل تجدون عندهم جزاء؟* buyrulmaktadır. Sened itibâriyle iki versiyonu vardır. Bunlardan birincisi Şuayb Arnâvûtî’nin “hasen” olarak hükmettiği yukarıdaki metni geçen hadistir. Arnâvûtî, *Tehricu’l-Müsneid*, 23630. Diğeryse, Albânî’nin aynı râviden *لهم يوم القيامة* ibaresi geçmeden naklettiği “sahîh” olarak hükmettiği hadîstir. Albânî, *Sahîh Terğib*, 32

¹¹⁴¹ Hâşimzâde, *age*, III, 38.

yaparak onları da ortak etmesi sebebiyledir. Riyakâr kimsenin ihlâsı fesâda uğradığı gibi وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدٌ emrini de yerine getirmemiş olur.

d) Hamd ve Şükür

Hamd ve şükür kavramı için farklı îzâhlar bulunmakla beraber, hamdin şükürden daha kapsamlı anlam dağarcığına sahip olduğu kabul edilmiştir.¹¹⁴² Hâşimzâde bu iki kavramı aynı anlamda ele almıştır. Müfessir Kasas sûresinin 70. âyetinde geçen لِّلْأَحْمَدُ ibâresini tefsir ederken “İbâdete layık olan başka hiçbir kimse yoktur. Ancak Ma‘bûd bi’l-Hakk olan Allahu Teâlâ’dır. Dünyada külfet veçhi üzere, Âhirette lezzet veçhi üzere şükür O’nun için sâbittir. Nimetin hepsi O’na mahsûstur. Mü’minler âhirette de O’na şükür ediyorlar. Dünyadaki şükürleri gibi, لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ¹¹⁴³, لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ¹¹⁴⁴ kavlini¹¹⁴⁵ derler.” demektedir.¹¹⁴⁶

Müfessir mü’minlerin dünyada Yüce Allah’a hamd ve senâda bulunmasını لِّلْأَحْمَدُ “Hamd göklerde ve yerde ne varsa hepsinin sahibi olan Allah’a mahsustur; âhirette de hamd yalnız O’na özgüdür.” Sebe sûresinin 1. âyetini¹¹⁴⁷ tefsir ederken “Göklerde ve yerlerde olan her şey Allahu Teâlâ’nın mahlûkâtına olan nimetidir. Bu sebeple yaratılanların kendilerine in‘âm eden Allahu Teâlâ’ya bu lütûflarından dolayı hamd ve senâda bulunmaları vâciptir.” demekle ifâde etmiştir. “Âhirette ise hamd O’nun kemâl kudretine, tamam olmuş nimetinedir.” şeklinde îzâha yer veren müellif, Âhîret nimeti için şükürün vâcip olmadığını bildirmiş ve “Çünkü orada ibâdet yoktur. Fakat îmân ehli kimselerin mutluluk ve sürûrlarının bir neticesidir. Susuzluğunu soğuk bir suyla gideren kimsenin aldığı lezzet gibidir. لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ¹¹⁴⁸ âyetinin¹¹⁴⁸ delâletiyle.” sözleriyle açıklamıştır.¹¹⁴⁹

¹¹⁴² Hamd ve şükür kavramı için bkz: Ka‘labâzî, *age*, 71; Mekkî, *age*, II, 563-585; Gazzâlî, *Minhâcü’l-Âbidin ilâ Cenneti Rabbi’l-Âlemin*, 255-269.

¹¹⁴³ “Bizden tasayı gideren Allah’a hamdolsun.” Fâtır, 35/34.

¹¹⁴⁴ “Bize verdiği sözü yerine getiren Allah’a hamdolsun!” diyecekler.” Zümer, 39/74.

¹¹⁴⁵ “Bütün övgüler âlemlerin rabbi olan Allah içindir.” Zümer, 39/75.

¹¹⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 31

¹¹⁴⁷ لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ لِّلْأَحْمَدُ اللَّهُ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ

¹¹⁴⁸ “Bize verdiği sözü yerine getiren Allah’a hamdolsun!” diyecekler.” Zümer, 39/74.

¹¹⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 408.

f) Sabır

İlâhî emirlerden biri de sabırdır.¹¹⁵⁰ Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok âyetinde başta peygamberler olmakla, mü’minlere ibâdetlerde, sosyal ilişkilerde sabır tavsiye edilmiştir. Hâşimzâde ilgili âyetlerin tefsirini bağlama uygun olarak tefsir etmiş, özellikle kıssalarda ve Hz. Peygamber’in hayatıyla ilgili konularda, ayrıca emir ve yasaklar konusunda sabretmenin üstünlüğünü beyân etmiştir. Müfessir Furkân sûresinin 59. âyetinde geçen *الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ* / “Gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunanları altı günde yaratan O’dur.” ibâresinin tefsirinde “Allahu Teâlâ altı günde gökleri, yerleri ve onun arasında bulunan kâinatı var etti. Hâlbuki bu mesnûâtı bir lahzada etme gücü vardı. Bununla O (c.c.) kullarına hilmi ve sabrı gösterdi. İlmini sonuncu hükmü ile bildirdi.” demektedir.¹¹⁵¹ Özetle, sabrın ilâhî bir öğreti olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim müfessir *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ* / “Ey îmân edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.” âyetini¹¹⁵² açıklarken “Sabır bâtinde olan amelin en zorudur. Namaz ise, zâhirde olan amelin en zorudur. Her ikisi tâatleri cem ediyor.” îzâhında bulunmuştur.¹¹⁵³

3.2. İşârî Tefsir Örnekleri

Hâşimzâde *أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ* / “Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar. Hâlbuki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır.” ve *يَكَادُ الْبَرَقُ يُخْطِفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا* / “Şimşek gözlerini kör edencesine çakar, onların çevresini aydınlatınca orada yürürler, karartınca da kalakalırlar. Allah dileseydi onların işitme ve görmelerini büsbütün giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye

¹¹⁵⁰ Sabır kavramı için bkz: Mekkî, *age*, II, 538-562; Kelâbâzî, *age*, 65; Soysaldı, İhsan, “Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme”, *FÜİFD*, S: 2, 103-111, 1997; Yiğit, Mesut, “Sabır Ahlâkının Sufilerde Yansıması”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı / The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)*, C: II, 345-352, 2019; Yüksel, Mukadder Arif, “Kur’ân’da İlâhî Sınama ve Sabır/Divine Testing and Patience in the Qur’an”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, C: IV, S: 3, 121-143, 2020.

¹¹⁵¹ Hâşimzâde, *age*, III, 215.

¹¹⁵² Bakara 2/153.

¹¹⁵³ Hâşimzâde, *age*, I, 55.

kâdirdir.”âyetlerinin¹¹⁵⁴ tefsirinde işârî görüşlere yer vermiştir. Tefsir sahiplerinin bu âyet ile ilgili pek çok îzâhları bulunduğunu aktaran müellif, رَعْد ‘ın bulut meleği olduğunu kabul edenlerin görüşünü zikretmiştir. Akabinde burada yağmur kelimesinin Kur’ân’a işâret olduğunu aktarmıştır. Nasıl ki, tüm canlılar yağmur ile hayat bulur, canlanır. Kalp de Kur’ân’la; beyân ettiği hükümlere uymakla gerçek anlamda hayat bulur. Müfessir رَعْد kelimesiyle ilgili ikinci bir görüşe yer vermiştir. Bu görüşe göre, رَعْد hidâyet yoluna işâredir. Çünkü –tıpkı bu meselde olduğu gibi- Kur’ân okunduğu zaman kâfirler kulaklarını tıkarlardı ki, kalpleri Kur’ân’a meyl etmesin. Hâşimzâde son olarak, bir rivâyete de yer vermiştir. Böyle ki, bu örnek İslâm’a; Yağmur İslâm’a, ظُلُمَاتٍ onda olan azâba, رَعْد Cehenneme, بَرْقٍ ise, onda bulunan vaide işârettir. Müfessir bu îzâhın kesinkes zikrolunan anlamları ifâde etmediğini beyân etme kabilinden “İlim Allah’ın indindedir.” hitamesinde bulunmuştur.¹¹⁵⁵

Bakara sûresinin 24. âyet-i kerîmesinde فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ / “Bunu yapamazsanız -ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.” buyrularak yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakınılması gerektiği beyân edilmiştir. Müfessir âyette geçen الْحِجَارَةُ kelimesi üzerinde durmuş, ilk önce zâhirî anlâmını; çabuk alevlenmesinden dolayı kibrit/çakıl taşları olarak ifâde etmiştir. Müellif ikinci görüş olarak, bu kelimenin kâfirlerin tapındıkları putlar olarak açıklamıştır.¹¹⁵⁶

Müfessir Mâide sûresinde geçen يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ / “Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah’tan bir nur, apaçık bir kitap geldi.” âyetini açıklarken نُور kelimesiyle murâd olunanın Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu bildirmiştir.¹¹⁵⁷

قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ / “Söyle onlara, (sevineceklerse) Allah’ın lutfu ve rahmetiyle, evet bununla sevininler; çünkü bu, onların toplayıp biriktirdiklerinden daha değerlidir.” buyrulduğu Yûnus sûresinin 58. âyetini

¹¹⁵⁴ Bakara, 2/20.

¹¹⁵⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 8.

¹¹⁵⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 9.

¹¹⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 269.

açıklarkense, “Rivâyettir ki, Allahu Teâlâ’nın fadlı î mân, rahmeti ise, Kur’ân’dır. Veya fadlı Kur’ân, rahmeti ise, Kur’ân’a tâbi etmesidir. Veya fadlı dîn-i İslâm’dır, rahmetiyse, onun kalbindeki zînettir. Veya fadlı İslâm, rahmetse, sünnettir. Veya fadlı î mândır, rahmetse, cennettir.” î zâhında bulunmuştur.¹¹⁵⁸

Hâşimzâde güzel sözün kökü sağlam, dalları göğe yükselen ve Yüce Allah’ın izniyle her zaman meyve veren bir ağaca benzetildiği İbrâhim sûresinin 24-25. âyetlerini açıklarken كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ / “Güzel bir ağaç gibi” ifâdesini ele almış, hurma ağacı olarak karşılamıştır. Müellif hurma ağacının mahsûl verme zamanları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Allah’ın (c.c.) hurma ağacını insana teşbih etmesindeki hikmeti açıklamıştır. Şöyle ki, başı kesilince kuruyan tek ağaç hurma ağacıdır. Hurma ağacı Hz. Âdem’in yaratıldığı arta kalan balçıktan yaratılmıştır. İlâveten hurma ağacının meyve vermesi, kadının gebelik dönemine benzemektedir.¹¹⁵⁹

Mecâzî anlatımın en belîğ örneklerinden biri Nûr âyeti olarak bilinen Nûr sûresinin 35. âyet-i kerîmesidir. İlgili âyetin tefsiri hususunda ister zâhirî, isterse de bâtinî î zâhları esas alanlar pek çok beyânlarda bulunmuş, hatta eserler kaleme alınmıştır ki, bunlardan en meşhûru imâm Gazâlî’nin *Mişkâtü’l-Envâr*’ıdır.¹¹⁶⁰ Âyette اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْكَوَةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ شَاءَ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ / “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misâli, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübârek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misâller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.” buyrulmaktadır. Âyette mecâz türlerinden istiâre bulunmaktadır.¹¹⁶¹

Hâşimzâde اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ / “Allah göklerin ve yerin nurudur.” ibâresini birkaç görüşe; “Allahu Teâlâ göklerin ve yerlerin ehline hidâyet verendir. Onun nuru ile

¹¹⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 230.

¹¹⁵⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 347.

¹¹⁶⁰ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-Envâr ve Misfâtü’l-Esrâr*, şrh ve thk: Abdulazîz İzuddîn es-Seyrevân, Beyrût: Âlemu’l-Kütüb, 1986.

¹¹⁶¹ Şerif Rıza, *age*, 245.

hakka yani Allahu Teâlâ'ya yol buluyorlar. Doğru yolu bulmaları ile dalâletten necâta eriyorlar.”, “Allahu Teâlâ gökleri melekler ile ve yeryüzünü peygamberler ile ışıklandırmıştır.”, “Göklerin ve yerlerin işlerini tedbiriyle düzene koymuştur.”, “Gökleri güneş, ay ve yıldızlarla, yeryüzünü ise, peygamberler, ulemâ-i mü'minûn ile veya otlar, meyvelerle zinetlendirmiştir.”, “Nurların hepsi O'nun nurudur. Allahu Teâlâ'nın nurunun mü'minlerin kalbindeki misli gibidir. O öyle bir nurdur ki, o nur ile doğru yol bulunur. Denildi ki, mü'minin kalbindeki nurun misli veya Kur'ân'ın veya Hz. Muhammed'in (s.a.s.) veya ibâdetinin misli gibidir.” yer vererek açıklamıştır. Müellif *كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ* / “İnciyi andıran bir yıldızdır.” ibâresini beş büyük yıldızlar; Saturn, Mars, Jupiter, Venüs, Merkür olarak kabul etmiştir. Daha sonra müellif *مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ* / “Mübârek bir zeytin ağacından” ibâresini ele almış, Hz. Peygamber'in zeytin ağacıyla ilgili hadîsini¹¹⁶² zikretmiştir. *لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ* / “Doğuya da batıya da ait olmayan” ifâdesini ise, “günün her anı onu güneş ısıtmaktadır veya dünyanın merkezinde; Şâm'dadır.” demektedir.

Ulemâ'nın bu temsîlin anlamında ihtilâf ettiğini bildiren müellif, Ka'b'ın “Bu misâl Hz. Muhammed'e (s.a.s.) özeldir. Mişkât onun göğsüdür. Zücâce onun kalbidir. Misbâh ondaki nübüvvettir ki, zeytin ağacından çıkmıştır.”, İbn Ömer'in “Mişkât Hz. Muhammed'in (s.a.s.) cevfidir. Zücâce onun kalbidir. Misbâh o nurdur ki, Allahu Teâlâ ona vermiştir. O ne Yahûdî, ne de Nasrânîdir. O nur İbrâhîm'den (a.s.) ona geçmiştir. Şöyle ki, onun nuru kalbinin nuru üzere artırılmıştır.” ve Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin “Mişkât İbrâhîm (a.s.), zücâce İsmâîl (a.s.), misbâh ise Muhammed'dir (s.a.s.). O şecere-i mübârek ki, İbrâhîm'den (a.s.) i'kâd olunmuştur (tutuşturulmuştur) ve ‘mübârek’ lafzından maksat, peygamberlerin çoğu onun soyundandır. Ne şark ne garp'ta olması İbrâhîm'in (a.s.) ne Yahûdî, ne de Nasârâ olmasıdır. Fakat Hânif Müslim olmasıdır. Çünkü Yahûdîler namazlarını gün batımında, Nasârâ ise gün doğduğunda kılıyorlar.” görüşlerini nakletmiştir. Bu konuda tefsir sahiplerinin geniş ve derin açıklamalar verdiğini, kendisinin kısa bilgiyle yetindiğini aktaran müellif, son olarak, Aynî'nin “Nur lafzı Esmâ-i Hasenedendir.” ve Zemahşerî'nin “Nur, göklerin ve yerlerin sahibidir” sözlerini zikretmiştir.¹¹⁶³

¹¹⁶² Hadiste gelmiştir ki, zeytin yağı babasil/hemoroid hastalığına dermandır. Peygamber “Zeytin yiyiniz ve vücudunuzu onunla yağlayınız ki, o mübarek bir ağaçtan çekilmiştir.”

¹¹⁶³ Hâşimzâde, *age*, III, 178-180.

Hâşimzâde'nin âyet-i kerîmeyi tefsir ederken, kendi görüşünü açıkça belirtmeden müfessirlerin genelini naklettiği, mecâzî anlatımı te'vîl eden görüşlere yer vermiştir.¹¹⁶⁴ Âyette bulunan belâğat nükteleri ve sembolik anlatım yorum zenginliğine sebep olmuştur. Şüphe yok ki, bu âyette edebî sanatlardan teşbîh, temsîl ve tahyîli teşbîhin/istiâre-i mekniyyenin birlikte kullanılmış olması, pek çok müfessirin de ifâde ettiği gibi, Allah'ın insana bahşettiği hidâyetinin ne derece yüce ve ne derece emsâlsiz ve muazzam olduğunu ifâde etmek içindir.¹¹⁶⁵

Lokmân sûresinin 20. âyet-i kerîmesinde *أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنِيرٍ* / “Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkışırlar.” buyrulmuştur. Hâşimzâde âyeti tefsir ederken ilk önce göklerde ve yeryüzünde insanların menfaati için sunulmuş sayısız nimetlerden bazılarını zikretmiş, tüm bunların insanlara boyun eğdirildiğini bildirmiştir. Âlemin tümüyle nimet olduğunu, Yüce Allah'ın menfaata ihtiyacı olmadığını, bilâkis herkesten zengin ve her şeyden müstağnî olduğunu ifâde etmiştir. Müellif *نِعْمَهُ ظَاهِرَةً*’dan maksadın insana verilen suret, şekil şemâili, azaları ve bunlarda bulunan eşsiz yaratılış mucizeleri olduğunu, *نِعْمَهُ بَاطِنَةً* ile murâd olunansa, marifet veya ister bilinsin, ister bilinmesin menfaatlandıkları her şey; insanın kalbi, akli ve ruhu olarak beyân etmiştir. Müfessir “denilir” formuyla *نِعْمَ ظَاهِرَةً*’ni ‘dünyadan yüz çevirmek’, *نِعْمَ بَاطِنَةً*’ni ise, ‘Allahu Teâlâ’ya tevekkülle bağlanmak’ şeklinde açıklamış, “İlim Allah katındadır.” ilâvesinde bulunmuştur.¹¹⁶⁶

Fecr sûresinin 29. âyetinde ‘nefs-i mutmainne’/îmânın huzuruna ermiş nefs’e hitabla *فَاَدْخُلِي فِي عِبَادِي* / “Böylece has kullarımın arasına sen de katıl.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilk önce konuyla ilgili Abdullah b. Ömer’den (r. anhumâ) rivâyet nakletmiş, akabinde özetle şu îzâhlara yer vermiştir. Müfessir zikrettiği görüşleri ‘denilir ki’ formuyla aktarmıştır. *إِرجعي إلى ربك راضيةً مرضيةً* / “Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön.” buyruğu insanın dünyadan çıkması vaktinde denir. *فَاَدْخُلِي*

¹¹⁶⁴ İlgili âyetin tefsiri için bkz: Taberî, *age*, XVII, 295-315; Râzî, *age*, XXIII, 223-239.

¹¹⁶⁵ M. Zeki Duman, *Nur Suresi’nin 35. Ayetinin Tefsir ve Te’vili Bağlamında Allah’ın İnsana Dört Hidayeti: Futri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap*, 26, Usûl İslam Araştırmaları, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2005.

¹¹⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 363.

فِي عِبَادِي / “Böylece has kullarımın arasına sen de katıl.” ise, kıyâmet gününde denir. Dirilen zaman her bir ruha “Cesedine gir ve rucû‘ et” denecektir. Müfessir “Ulemâdan Ehl-i işâretler der ki, “Ey nefis ki, dünyada pâk ve temizdir, yani mutmainnedir. Sen onu terk etmekle Allah’a rucû‘ et. Ona rucû‘ etmekse âhiret’e şâhid olmaktır” demekte devamındaysa, Saîd b. Cübeyir’in “İbn Abbâs Tâif”te vefat etti. Cenâzesinde bulundum. Bir kuş gelip cesedine girdi. Sonra ondan çıktığı görülmedi. Defn olunduğu zaman kabri üzere gayptan bu âyetten başlayarak, sûrenin sonuna dek okuyup tamam etti.” sözlerini aktarmıştır.¹¹⁶⁷ Bu rivâyet *Tibyân*’da geçmektedir.¹¹⁶⁸

Son olarak verilecek örnek müfessirin إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ / “Ancak îmân edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.” buyrulduğu Asr sûresinin 3. âyetinin tefsirinde yaptığı îzâhtır. Hâşimzâde burada آمَنُوا /îmân etmiş kimseyle murâd olunanın Hz. Peygamber’i (s.a.s.) ilk tasdik eden erkek olması hasebiyle Hz. Ebû Bekr (r.a.), adâleti ve sâlihâtı sebebiyle عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ile Hz. Ömer (r.a.), hak için çalışmasından dolayı تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ ile Hz. Osmân (r.a.), sabrı sebebiyle, تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ ile ise Esedullah Hz. Alî (r.a.) olduğunu bildirmiştir.¹¹⁶⁹

3.3. Meşhûr Mutasavvıfların Görüşlerinin Zikrolunması

Hâşimzâde birçok âyetin tefsirinde Hasan Basrî’nin görüşlerine yer vermiştir. Çalışma boyunca bu îzâhlara yer verildiği için burada zikrolunmayacaktır.

Âl-i İmrân sûresinin 133. وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ / “Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan Cennete girmek için yarışın!” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken, “Hz. Ömer sahabelerle otururken Yahûdîler gelerek: “Cennetin genişliği yer ile gök genişliğindedir.” dersiniz. Peki, Cehennem nerededir?” söyleyince, Hz. Ömer sordu: “Gece olunca gündüz nerede oluyor?” Dediler ki, Tevrât’ta Allah’ın istediği yerde olduğu bildiriliyor.” rivâyetini nakletmiştir. *Fütuhât-ı Mekkiye*’de “Cennet Arş-ı Â‘lâ’nın altındadır. Daha doğrusu felek-i mukevkeb Cennetin yeridir. Felek-i Atâlis Cennetin göğüsüdür. O, muttakîler için

¹¹⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 430.

¹¹⁶⁸ Ayntabî, *age*, 349.

¹¹⁶⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 454.

yaratılmış menzillerdir. Atlas halk mânâsına gelmektedir.” şeklindeki İbn Arabî’nin görüşünü nakleder ve “*Fütuhât-ı Mekkiye*’ye göre Cennet halk anlamındadır.” izâhını yapmıştır.¹¹⁷⁰

Nisâ sûresinin 31. âyetinde إِنَّ تَجْتَنَّبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلَ كَرِيمًا / “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız.” buyrulmaktadır. Müellif İmâm Gazzâlî’nin *İhyâ-u Ulûmi’l-Din* eserinden aktararak, Sahâbe ve Tâbiûn büyük günahların miktarını belirlemek hususunda ihtilâf ettiklerini, bu sayının İbn Mes’ûd’a (r.a.) göre dört, İbn Ömer (r.a.) göre yedi, İbn Amr’a (r.a.) göre dokuz olduğunu ifâde etmiştir. Akabinde İbn Abbâs’a (r.a.) göre ise, bu sayının yedi ile yetmiş arasında olduğunu, Yüce Allah’ın kullarını nehy ettiği her ne amel varsa, fiile geçirildiği takdîrde büyük günahtır sayılacağı görüşünü de zikretmiştir. Müellif Ebû Tâlib el-Mekki’nin “Büyük günahlar on yedidir. Dört tanesi kalpte, dört tanesi arkada, üçü karında, ikisi dışarıda, ikisi elde, biri ayaktadır.” sözüne yer vermiştir.¹¹⁷¹

Hâşimzâde هُوَ فِي شَأْنٍ / “Göklerde ve yerde bulunanların hepsi O’ndan ister (O’na muhtaçtır). O her an yaratma halindedir.” buyrulduğu Rahmân sûresinin 29. âyet-i kerîmesi Süfyân b. Uyeyne’nin (ö. 814) “Zamanın hepsi Allahu Teâlâ’nın yanında iki gün gibidir. Bir gün dünya vaktidir. Bir gün ise, kıyâmet zamanıdır. Fakat dünya zamanının miktarı emir ve nehiy, ölüm ve dirilme, men ve atâdır. Kıyâmet gününün şanı cezâ-i hesap, sevâb ve azâbtır.” izâhına yer vermiştir Daha sonra müellif ‘denilir’ formuyla “Allahu Teâlâ’nın şanı gecede ve gündüzde üç asker çıkarmaktır. Bir askeri islâb-ı ebadan (babanın zahrından anne rahmine düşünceye kadar), ikinci askeri anne rahminden dünyaya getirmektedir. Üçüncü askeri dünyadan kabre girinceye kadardır. Sonra hepsi Allahu Teâlâ’nın dergâhına cem olunur.” görüşünü zikretmiştir.¹¹⁷²

¹¹⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 162.

¹¹⁷¹ Hâşimzâde, *age*, I, 202.

¹¹⁷² Hâşimzâde, *age*, IV, 255.

4. HÂŞİMZÂDE’NİN AHLÂKÎ GÖRÜŞLERİ

İslâm dini ahlâk dinidir. Tüm hükümleri ahlâklı olmağı, özelde ferdi, genelde toplumu düzenlemeğı hedeflemektedir. Hâşimzâde de diğer samimi müfessirler gibi ahlâkî hükümleri beyân eden âyetleri İslâm ruhuna uygun olarak açıklamış, bu konuda görüşleri zikretmiştir. Müfessir Kalem sûresinde geçen *وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ* / “*Sen elbette üstün bir ahlâka sahibisin.*” âyetini¹¹⁷³ tefsir ederken “Sen öyle bir ahlâk sahibisin ki, işte o en yüksek ahlâktır. Yüce Allah sana Kur’ân’ı talîm etmiş, öğretmiştir. O güzel meziyetleri, üstün davranışları (hısâl-ı hamîde) senden başka hiç kimseye vermemiştir. Peygamber Efendimizin (s.a.s.) ahlâkı hakkında A‘râf sûresinin sonunda zikrolunan *خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ* / “Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!” âyetinde¹¹⁷⁴ vurgulanan hususlar hısâl-ı hamîdedir. Bununla maksat Kur’ân’ın edebleridir.” demektedir. *خُلُقٍ عَظِيمٍ* / “*üstün bir ahlâka*” ifâdesini ilgili âyetle açıklamak, ifâdenin ihtivâ dairesini sınırlı etmiş gibi görülmektedir. Peygamberimizin (s.a.s.) ahlâkının bir kısmını beyân etmesi muhtemeldir. Zîrâ müfessir devamında zikrettiğı rivâyetlerle görüşünü daha da izhâr etmektedir. Müfessir Peygamberimiz (s.a.s.) yüce ahlâkî vasıfları hakkında Hz. Âişe (r.a.) anamızın “Onun (s.a.s.) ahlâkı Kur’ân idi” sözünü, Peygamberimiz (s.a.s.) “*Allahu Teâlâ beni kerâmî meziyetlerin (مكارم الاخلاق) tamamıyla yaratmıştır.*” buyruğunu ve güzel ahlâk sahibleri hakkında “Mü’min güzel ahlâkı sebebiyle geceleri kâim (namaz kılan) gündüzleri ise, sâim (oruç tutan) derecesine ulaşır.” hadîsini zikretmiştir.¹¹⁷⁵ İlâveten Hâşimzâde *خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ* buyrulduğu A‘râf sûresinin 199. âyetini açıklarken, Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’e (s.a.s.) kerâmî ahlâkı emrettiğı ve Kur’ân-ı Kerîm’de bu âyet gibi kerâmî ahlâkı cemedden başka bir âyet olmadığına dair görüşü zikretmiştir.¹¹⁷⁶

4.1. Yüce Allah’a (c.c.) Karşı Âdâb

Müellif, Allah’a (c.c.) ibâdeti ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmamayı, anne-babaya, akrabaya, yetimlere, miskinlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş’a, yolcuya, himâye altında bulunanlara iyi davranmağı emreden Nisâ sûresinin 36. âyetini Peygamber Efendimizin (s.a.s.) üç hadîs-i şerîfine yer vererek

¹¹⁷³ Kalem, 68/4.

¹¹⁷⁴ Ar‘âf, 7/199.

¹¹⁷⁵ Hâşimzâde *age*, IV, 339.

¹¹⁷⁶ Hâşimzâde *age*, II, 133.

açıklamıştır.¹¹⁷⁷ Bunlardan ilki *وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا* emrinin îzâhı için zikrettiği “Allah’ın mahlûkâtı üzerinde hakkı odur ki, Allah’ı bir bilsinler ve O’na ibâdet etsinler. O’na bir şeyi ortak koşmasınlar.” hadîsidir. Hadîs-i şerîf Mu’az b. Cebel (r.a.) tarafından rivâyet edilmiştir. Rivâyette geçen olay şöyledir. Bir gün Peygamberimiz (s.a.s.) Muâz b. Cebel (r.a.) ile beraber yolculuk yaparken, merkebinin terkisindeki Muâz’a (r.a.) “Ey Muâz, Allah’ın kulları üzerinde hakkı nedir bilir misin? buyurmuştur. Muâz (r.a.)’ın Allah ve Rasûlü daha iyi bilir demesi üzerine, Peygamberimiz (s.a.s.) Hâşimzâde’nin zikrettiği hadîsi şerîf-i buyurmuştur. Hadîs ‘sahîh’ olarak rivâyet edilmiştir.¹¹⁷⁸ Hadîs *وَحَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ لَا يُعَذِّبَ مَنْ لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَفَلَا أُبَشِّرُ النَّاسَ، قَالَ: لَا تُبَشِّرْهُمْ فَيَتَكَبَّرُوا* devâm etmektedir. Müellif bu kısma yer vermemiştir.

4.2. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) Karşı Âdâb

Nûr sûresinin 63. âyetinde *لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ* / “Resûlün çağrısını aranızda, birinizin diğerini çağırması gibi görmeyin. Aranızdan gizlice sıvışıp gidenleri Allah elbette bilir. Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezâyâ çarpılmaktan korksunlar!” buyrulurken, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) makâmının yüceliği, diğer insanlarla aynı terâzide değerlendirilemeyeceği beyân edilmiştir. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken bu hususlara dikkat çekmiş, iki îzâhta bulunmuştur. İlkine göre, Rasûlün duâsından korkulması, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) duâsının bazı kimselerin bazılarına ettiği duâ gibi zannedilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.s.) duâsı müsteceb ve kabuldür. İkincisi ise, Hz. Peygamber’in insanların birbirlerini çağırdıkları gibi çağırılmasının kerîh görülmesidir. Şöyle ki, “Yâ Muhammed” veya “İbn Abdullah” denilmemesi, tevâdu‘ ve tazîm göstergesi olarak “Yâ Rasûlallah”, “Yâ Nebiyyullah” gibi sıfatlarla çağırılması gerektiğini bildirmiştir.¹¹⁷⁹ Yine Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ismi veya sıfatları zikrolunduğunda salavât getirilmesini vâcib kabul etmiştir. Bu husus “Hz. Peygamber’e Salavât Getirmenin Hükümü” alt başlığında ele alındığı için burada yer verilmemiştir.

¹¹⁷⁷ Hâşimzâde age, I, 205.

¹¹⁷⁸ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 46, (hadîs nu: 2756)

¹¹⁷⁹ Hâşimzâde age, III, 194.

4.3. Anne Babaya Karşı Âdâb

Müellif Nisâ sûresinin 36. âyetinde geçen *وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا* / “Anne babaya iyi davranın.” ibâresini açıklarken anne baba hakkı ve onlara karşı âdâb konusunu Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *بر الوالدين أفضل من الصلاة والصوم والحج والعمرة والجهاد في سبيل الله تعالى* / “Kişi anne babasına itâat ve ihsân etse, namazdan, oruçtan, cihâttan, umreden ve Allah yolunda savaşmaktan efdâldir.” kavlı-i şerîfini naklederek açıklamıştır. Müfessir devamında *İhyâ*’dan naklederek, Ashâbın (r.a.) Yüce Allah’ın rızâsını kazanmak için hep bir yarış içinde olduklarını bu sebeple sık sık Peygamber Efendimizin (s.a.s.) yanına gelerek, Allah’ın (c.c.) en çok sevdiği ameli sorduklarını bildirmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) kişinin durumuna göre gücünün yettiği ameli ona tavsiyede bulunurdu. Yine bir gün cihâda katılamayan bir sahâbî Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelmiş ve üzüntüsünü dile getirmiştir. Bunun üzerine Allah Rasûlü bu hadîs-i şerîfi söylemiştir. Kişinin İslâm’ın şartlarını yerine getirmeyerek, bu hadîsin zâhirî anlamıyla amel etmesi doğru değildir. Abdullah b. Mes’ûd’dan ‘sahîh’ olarak nakledilen hadîse göreyse, Yüce Allah’a en sevimli olan ameller sırasıyla “Vaktinde kılınan namaz”, “Anne ve babaya iyilik” ve “Allah yolunda cihâd etmek”dir. İlgili hadîsin devamında Rasûlullah (s.a.s.) *وَلَوْ اسْتَرْذَنَّهُ لَرَأَيْتَنِي* buyurmaktadır.¹¹⁸⁰ Bu da kişilere özel olduğu, kimin gücü hangisine yetiyorsa, onu yapmasını önerdiğini göstermektedir.

Bir diğer örneğimiz Allah’ı (c.c.) birlemek ve O’na şirk koşmamakla beraber zikredilen anne-babaya iyilikte bulunma emrinin geçtiği, anne-baba hakkının ne kadar büyük olduğunu, onlarla nasıl muâmele edilmesi gerektiğini ifâde eden İsrâ sûresinin 23-24. âyetidir. Müellif 24. âyet-i kerîmede geçen *وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا* / “Ve de ki: “Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.” ibâresini konuyla ilgili bir rivâyet aktararak tefsir etmiştir. Rivâyete göre bir kimse Hz. Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelip anne ve babasına yaşlılıkta baktığını ve bu sebeple anne ve babasının küçükken onu bakmalarına karşılık borcunun ödenip ödenmediğini sormuş, Peygamber (s.a.s.) ise: “Hayır ödemiş olamazsın. Çünkü onlar seni yaşayasin

¹¹⁸⁰ Hadîsin metni: *سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الْأَعْمَالِ أَحَبُّ إِلَيَّ؟ قَالَ: الصَّلَاةُ عَلَى وَفَّيْهَا قُلْتُ: ثُمَّ أَيٌّ؟ قَالَ: ثُمَّ بَرٌّ* . Buhârî, “Mevâkîti’s-Salât”, 5 (hadîs nu: 527), Müslim, “Îmân”, 137 (hadîs nu: 85).

diye severekten büyütmüş, sen ise onların ölümünü isteyerekten yükümlülüğünü yerine getirmişsin” buyurmuştur.¹¹⁸¹ İlgili rivâyeti Zemahşerî nakletmiştir.¹¹⁸²

4.4. Duâ Etme Âdâbı

Müellif *أَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ* / “Rabbimize yalvara yakara ve gizlice duâ edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez.” âyet-i kerîmesini¹¹⁸³ “Allahu Teâlâ’ya duâ edin, ister gizli, ister aşikâr bir hâl üzere yalvarın. Allahu Teâlâ’ya layık olmayan duâlar ile haddi aşmayın. Allahu Teâlâ haddi aşanları sevmez. Allahu Teâlâ’ya her zaman gizli hâl üzere duâ et nasıl ki, önceki sâlih kimseler gibi. *إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا*” âyetinin¹¹⁸⁴ delâletiyle. Bu âyetle Allahu Teâlâ Zekerîyyâ’yı (a.s.) övdü, yüceltti.” örneğini vermekle mânâyı kuvvetlendirmiştir.¹¹⁸⁵ Zemahşerî *تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً* ifâdesini *خَوْفًا* ifâdesiyle eşdeğer olarak değerlendirmiş, müellifin kısa olarak yer verdiği Kur’ân’da Zekerîyyâ (a.s.) ile methedilmesiyle ilgili Hasan Basrî’nin sözüne yer vermiştir.¹¹⁸⁶ Sâkin ve vakârlı olmak, yüksek sesle konuşmamak gibi bu kabilden olan pek çok davranışlar Müslümanın uyması gerekli adâb-ı muâşeret ilkeleri Kurân-i Kerîm’de övülmüş, aksi durumlar yerilmiştir.

4.5. Selâm Verme Âdâbı

Nisâ sûresinin 86. âyetinde geçen *وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا* / “Size bir selâm verildiğinde ya daha güzeli ile veya dengi ile karşılık verin.” ibâresini “Ne zaman size bir Müslümân selâm verse, siz ona onun selâmından güzel sıfatla veya onun selâmının aynısını veriniz. İmdi eğer o sana *السلام عليكم* derse, sen ona *رحمة الله* de ve eğer sana *رحمة الله* de sen ona *السلام عليكم* derse sen ona *رحمة الله وبركاته* de. Eğer sana *رحمة الله وبركاته* derse, siz de ona dediğinin mislini söyleyiniz.” olarak tefsir etmiştir. Devamında müellif İmrân b. Husayn’ın Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyetle şöyle dediğini nakletmiştir. Bir kimse Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelip *السلام* dedi. Peygamber (s.a.s.) selâmını aldıktan sonra “Sana on sevâb verildi.” buyurdu. İkinci kişi *رحمة الله* dedi. Peygamber (s.a.s.) selâmını aldıktan sonra “Sana

¹¹⁸¹ Hâşimzâde *age*, II, 415.

¹¹⁸² Zemahşerî, *age*, 594.

¹¹⁸³ A‘râf, 7/55.

¹¹⁸⁴ “Hani o, alçak sesle Rabbine yalvarmıştı.” Meryem, 19/3.

¹¹⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 77.

¹¹⁸⁶ Zemahşerî, *age*, 366.

yirmi hasene yani sevâb verildi.” buyurdu. Üçüncü kişi رحمه الله وبركاته dedi. Peygamber ona misliyle karşılık verip, “Sana otuz hasene verildi.” buyurdu.¹¹⁸⁷ İlgili hadîsi Ebû Dâvûd ve Tirmizî ‘hasen’ olarak zikretmiştir.¹¹⁸⁸

Selâm vermenin insanlar arasında sevgiyi artırma, kalplerin birbirine ısınması, dostluk ve kardeşliği pekiştirme gibi birçok maslahatı bulunmaktadır. ‘es-Selâm’ Allah’ın (c.c.) yüce esmâsındandır. Kişi her defa selâm vermekle, Yüce Allah’ı hatırlamakla beraber, mü’min kardeşine karşı temennî ettiği duâyı ifâde etmektedir. Müellif selâmın hükmü hakkında “Selâm sünney-i kifâyedir. Redd-i selâm ise, farzı kifâyedir. Eğer bir cemâatten bir kimse selâm verse, o, sünneti ikâmetine kifâyet eder. Çünkü selâm verildiğinde selâm için durmak/kalkmak sünnettir. Bu fiile “Sünnet-i ikâmet” denir. Ne zaman ki, o cemâatten biri redd-i selâm etse, o topluluk üzerinden farz düşer.” demektedir. ‘İkâme’ yardımcı fiil görevindeyken bir şeyi güzel yapmağı ifâde etmektedir. Müellif ‘ayağa kalkmak’ olarak ifâde etmiştir ki, aslında selâma karşılık ayağa kalkmak hürmeti ifâde etmektedir. Hâşimzâde konuyla ilgili Peygamber Efendimizin (s.a.s.) “Nefsime elinde tutan Allah’ın hakkı için, mü’min olmayınca kadar Cennet’e giremezsiniz. Kâmil bir mü’min ise olamazsınız. O zaman kadar ki, bir birinize muhabbetle sevgi besleyesiniz. Size bir şeyi tavsiye ediyorum. Onu yaptığınızda bir birinize sevgi duyarsınız. İmdi aranızda selâmı âşikâr edin (yayınız).” kavlini aktarmıştır.¹¹⁸⁹ Bu hadîs-i şerîf Ebû Hureyre (r.a.) tarafından rivâyet edilmiştir. Sened itibâriyle ‘sahîh’ hadîstir.¹¹⁹⁰

4.6. Başkasının Evine Girme Âdâbı

Nûr sûresinin 27.-29. âyet-i kerîmelerinde, Müslümân bir kimsenin başkasının evine girdiği zaman uyması gereken edebî kurallar beyân edilmektedir. Böylece evin mahremiyetinin korunması, ev halkının özel hayatının ihlâl olunmasını önlemek ve her iki tarafın karşılaşılmasından memnun ve hoşnut olmayacağı durumların aradan kaldırılması hedeflenmektedir. Bu kuralların ilkine göre, حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا / “- Kendinizi tanıtıp- izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden.” kavli-i şerîfine

¹¹⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 223.

¹¹⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 143 (hadîs nu: 5195); Tirmizî, “İsti’zân ve’l-Âdâb an Rasûlillah”, 2 (hadîs nu: 2689).

¹¹⁸⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 223.

¹¹⁹⁰ Müslim, “İmân”, 93 (hadîs nu: 54).

esasen ev sahibi evde bulunduğu takdîrde eve girmek için ondan izin almalı ve evde bulunanlara selâm verilmelidir. Diğeriyse, فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا / “Eğer o evlerde bir kimse bulamazsanız -size izin verilmedikçe- oralara girmeyin. Size “(Kabul edemiyoruz,) dönün” denirse hemen dönün.” buyruğuna esâsen ev sahibi evde değilse veya evde bulunsa dahî evine davet etmezse, Müslümâna yakışan ve vâcip olan geri dönmesidir.

Müellif Nûr sûresinin 27. âyetinin meâl-tefsirini yaptıktan sonra konuyla ilgili şunları demektedir: “Bu âyette hüküm şudur ki, başkasının evine izin almadan ve selâm vermeden girilemez. Tefsir sahipleri izin almanın önceliği hususunda ihtilâf etmişler. Bazıları izin almanın daha önce gerçekleşmesinin gerekliliğini savunmuştur. Fakat çoğunluk önce selâm verilmesi hususunda hemfikirdir. Çünkü âyette takdîm ve te’hîr vardır. Nasıl ki, İbn Mes‘ûd’un mushafında âyet-i kerîme تَسْتَأْنِسُوا وَحَتَّى تُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا şeklinde yazılmıştır.” Râzî tefsirinde bu görüşe yer verir ve âyetin zâhirine hilâf olduğu için zayıf görüş olarak kabul eder. Râzî, izin isteyen kişinin evde bir kimsenin bulunup bulunmadığını bilmeyeceğine göre, selâm vermesinin anlamsız olacağını söylemiştir.¹¹⁹¹

Müellif daha sonra konuyla ilgili birkaç rivâyete yer vermiştir. İlk rivâyete göre - Kelde b. Hanbelî’den rivâyettir- Kelde b. Hanbelî Hz. Peygamber (s.a.s.)’in yanına selâm vermeden ve izinsiz girmiş, bunun üzerine Efendimiz (s.a.s.): “Geri dön. Önce selâm ver, sonra izin iste.” diye buyurmuştur.¹¹⁹² Bu örnekle Peygamberimiz (s.a.s.) Yüce Allah’ın emrini uygulamalı şekliyle göstermiştir.

Hâşimzâde ulemânın bazılarının “Eğer önceden bir kimseyi görürse, selâmı önce vermeli, aksi takdirde önce izin alıp, sonra selâm verilmelidir.” görüşünü aktarmıştır. Devamında Ebû Mûsâ’nın “Eğer aynı evde yaşıyorlarsa, kişi harâm olan kimselerden izin alsın.” görüşüne de yer vermiştir. Bu görüşün delîli olarak ise, “Bir kişi Peygamber’e (s.a.s.) dedi ki, annemin benden başka hizmetkârı yoktur. Her defa onun yanına girdiğimde ondan izin almalı mıyım? Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “Her defa

¹¹⁹¹ Râzî, *age*, XXIII, 197-198.

¹¹⁹² Hadîsin metni: أن صفوان بن أمية، بعثه إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بلبن وجداية وضغابيس، و النبي صلى الله عليه وذاك بعدما أسلم صفوان بن أمية. فدخلت مكة، فدخلت ولم أسلم، فقال: ارجع فقل السلام عليكم. Müellifin zikrettiği bu rivâyeti İbn Muflih ‘ceyyid’ hadîs, İbn Muflih, el-Âdâbu’s-Şer‘iyya, 1/423, Albânî ise, ‘sahîh’ hadis olarak değerlendirmiştir. Albânî, *Sahîh Ebî Dâvud*, 5176.

onun yanına girdiğinde ondan izin almalısın. Belki üryândır.” rivâyetini¹¹⁹³ zikretmiştir.¹¹⁹⁴ Bu rivâyet Keşşâf’da da geçmektedir.¹¹⁹⁵

Müellifin zikrettiği bir başka rivâyet ise, Peygamber’in (s.a.s.) إِذَا اسْتَأْذَنْ أَحَدُكُمْ ثَلَاثًا /فَلَمْ يُؤْذَنْ لَهُ فَلْيَرْجَعْ “Sizden biri izin istediğiniz vakit, üç defa seslensin. Kendisine izin verilmezse, geri dönsün.” buyruğudur.¹¹⁹⁶ İlgili rivâyetler irdelendiğinde Ashâb-ı Güzin’in (r.anhûm) âyetler ve hadîsler karşısında ne kadar varlık bilincine uygun hassasiyet ve özveriyle davrandıkları, güçleri nisbetince İslâm ahlâkıyla yaşamlarına şekil verdikleri ve öğrendikleri her bilgiyi hayatlarına yansıtarak bizlere örnek teşkil etmeleri tüm açıklığıyla gözler önüne serilmektedir. Günümüzde genel olarak bu emir uygulanmaktadır. Bu emirle Câhiliyye âdetlerinde var olan, mahremiyetin ayaklar altına alındığı bu uygulamanın kaldırılması, İslâm’ın insanın hürriyetine verdiği değeri, ahlâkî değerlere uygun bir toplum yaratma misyonunu bir daha göstermektedir.

Müellif 28. âyet-i kerîmede geçen فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا ibâresi hakkında ise, Katâde’nin “Eve girmek için izin istenildiğinde, kapıda oturmayın, çünkü ev halkının birkaç hâceti olabilir. Eğer ev sahibinin dışarı çıkmasını bekliyorsanız, kapıda oturmanız câizdir.” görüşünü naklettikten sonra İbn Abbâs’ın davranışını örnek vermiştir. Nitekim İbn Abbâs Ensâr’dan bazı kimselerin kapısına hadîs öğrenmek için gelir, eve girmek için izin almadan kapısında ev sahibi evden çıkıncaya dek oturup beklerdi. Ev sahibi evinden çıkınca neden haberdar etmediğini soruncaysa, “İlim talebinde biz bununla emrolunduk.” derdi. Kapıda durduğu müddetçe uzaktan dahî içeriye bakmazdı.

Müellif daha sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu zikreder. “Bir kimse izinsiz evin içine nazar etse, küçük taş alıp gözünü çıkarsan sana ondan bir günah olmaz.” Bu hadîsin hükmü hakkında İmâm Şafiî (r.a.): “O kimsenin gözü çıkarılsa,

¹¹⁹³ Hadîsin metni أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ اسْتَأْذِنُ عَلَى أُمِّي فَقَالَ نَعَمْ فَقَالَ الرَّجُلُ إِنِّي مَعَهَا فِي الْبَيْتِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اسْتَأْذِنُ عَلَيْهَا أَتَحِبُّ أَنْ تَرَاهَا غُرْيَانَةً قَالَ لَا قَالَ فَاسْتَأْذِنُ عَلَيْهَا. Rivâyetin râvisi Atâ b. Yesâr’dır. İbn Hacer el-Askalânî ilgili rivâyeti eserinde ‘mürsel’ hadîs olarak zikretmiştir. Muhaddisin hükmünün açıklamasına gelinceyse, hadîsin isnâdı zayıftır. Askalânî, *Hidâyetu’r-Ruvât ilâ Tahrîci Ehâdisi’l-Masâbih&el-Mişkât* thc: Muhammed Nasruddîn Albânî, thk: Alî Hasan Abdulhamîd el-Halebî, IV, 326, Kâhire: Dâru İbn Affân/Dâru İbnu’l-Kayyim, 2001.

¹¹⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 171-72.

¹¹⁹⁵ Zemahşerî, *age*, 725.

¹¹⁹⁶ İlgili hadîs “Sahîheyn”de “sahîh” senedle Ebû Mûsâ el-Eş’ârî, Said el-Hudrî ve Cündeb b. Abdullah’dan rivayet olunmuştur. Buhârî, “İsti’zân”, 13 (hadîs nu: 6245); Müslim, “Âdâb”, 33 (hadîs nu: 2153).

bundan dolayı diyet gerekmez” demektedir. Cessâs (ö. 370/981) ise: “Bu rivâyet usûl kâidelerinin aksine vârid olduğu için rededilir” -yani zayıf kabul edilir- demektedir.¹¹⁹⁷ Tecessüs/birinin özelini gözetleme, casusluk dinimizde yasaklanmış bir fiildir. Hadîsin metninin sahîhliği konusundan ayrı, bu fiilin fâiline fikhî bir cezâî yaptırım uygulanması konusunda fikir ayrılığı mevcuttur denilebilir. Zîrâ, genel görüşe göre, hadîs-i şerîfde insanların mahremiyetlerinin, özellikle de evlerinin gözetlenmesinin çirkin bir fiil olduğunu gösterme ve insanları bu davranıştan uzaklaştırma hususunda şiddetli bir tahzîr ve terhîb vardır.

5. HÂŞİMZÂDE’NİN YAPTIĞI DİLSEL ÎZÂHLAR

Hâşimzâde derin Arapça bilgisine vâkıf olmasına rağmen tefsirini Arapça kaleme almamıştır. Bu tercihte bulunması, halkın yeteri seviyede Arapça bilmemesi, Azerbaycan dilinde kaleme alınmış tefsirlere duyulan büyük ihtiyaç ve eserini halkın irşâdı için kaleme almış olmasından kaynaklanmıştır. Eserin yazıldığı devirde Arap alfabesi yasaklanmış ve ‘kiril’ alfabesi ile değiştirilmiştir. Buna rağmen müfessir Müslümân kimliği koruma ve esârete başkaldırma olarak Arap alfabesiyle kaleme almıştır. Hâşimzâde eseri boyunca geniş dilsel açıklamalara; kelimelerin iştikâkına, formlarına, bâblarına, cins ve kemiyet farklılıklarına, ilâveten söz sanatları açısından ifâde ettiği normlara yer vermemiş, yer-yer kelimelerin îzâhında Arapça tek cümlelik açıklamalarla yetinmiştir. Özetle, manâya önem verdiğini söylenebilir. Muhtemelen bu kabilden îzâhlar okuyucuyu yoracağı için kaçınmıştır. Kelime ve ibâreleri, özetle âyetleri Kur’ân, Sünnet, Sahâbe, Tâbiûn ve daha sonra gelen âlimlerin görüşlerini zikretmekle ve geleneğe uyarak açıklamıştır. Şiirle istişhâdda bulunmamıştır.

5.1. Kelime ve İbârelerin Açıklanması

a) Arapça’yla Desteklediği Îzâhlar

Yahûdîler hakkında geçen فَأَخَذْتُكُمْ الصَّاعِقَةَ / “Hemen sizi yıldırım çarpmıştı.” ibâresi¹¹⁹⁸ hakkında “Sâ’ika hem yıldırıma, hem de öldüren korkunç sese denir. Çoğulu صَوَانِقُ ’tır. (يقال الصانقة نار تسقط من السماء في رعد شديد)” açıklamasında

¹¹⁹⁷ Cessâs, *age*, V, 169.

¹¹⁹⁸ Bakara, 2/55.

olduğunu bildirmiştir. Nasârâ'nın vaftiz; çocuğun sarı suyla yıkanması örneğini vermiştir.¹²⁰⁷

فَقَطِيرِ الْمَقْطَرَةِ ibâresini¹²⁰⁸ açıklarken فَنَطِيرِ 'in yüz yirmi batmân miktarında, yetmiş bin/yüz bin altına eşdeğer olduğunu, çoğulunun ise, 'mukantar' kelimesi olduğunu bildirmiştir.¹²⁰⁹ Aynı sûrenin 75. âyetin açıklamasında da ilgili kelimeye yer vermiş, zikrolunan görüşlere ilâveten, bazılarına göre yüz yirmi ukiyye, bazılarına göre, yedi veya dokuz miskâl, veya yetmiş bin dînâr olarak açıklamıştır. Müellif konuyla ilgili Abdullah b. Selâm gibi birine bin ikiyüz ukiyye altın emânet edildiğini, onunsa, vakti geldiğinde tastamam geri verdiğini, Fihnâs b. Âzûrâ'nınsa, bir altına ihânet ettiğini nakletmiştir. Yâhûdîlere kıyasla Nasârâ'nın emânet konusunda daha doğru olduğunu, Yâhûdîlerin İlâhî hükmün aksine davranarak, câhil Arapları aldatmakta dînen bir beis görmediklerini aktarmıştır.¹²¹⁰

Hâşimzâde, Ehl-i Kitâb'ı hak yola; Tevhîd'e, Yüce Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamaya davet eden ve O'nu bırakarak bir-birlerini îlâh edinmemelerini emreden Âl-i İmrân sûresinin 64. Âyetini tefsir ederken de geçen أَرْبَابْ kelimesi üzerinde durmuştur. Mastar olup, artırmak, cem etmek anlamına geldiğini aktaran müellif, Yahûdî ve Nasârâ'nın ilâh edinmeleriniyse, helâle harâm, harâma helâl demeleri olarak açıklamıştır.¹²¹¹

Al-i İmrân sûresinin 104. âyetinde geçen وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ / “İyiliği emredip kötülüğü meneden” ibâresinin tefsirinde ‘ma‘rûf’ ve ‘münker’ kelimeleri üzerinde durmuştur. Ma‘rûf'u ‘Kitâb ve sünnete muvâfık olanı emretmek’ olarak, münker ise, ‘Kur‘ân’a ve hadîse hilâf/zıdd olan’ şekilde açıklamıştır. Akabinde وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيُوشِكَنَّ اللَّهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ عِنْدِهِ ثُمَّ لَتَنْدَعَنَّه فَلَا تُسْتَجَابُ لَكُمْ / “Canım elinde bulunan Allah’a yemin ederim ki ya iyiliği emredip kötülükten sakındırırsınız ya da (bunu yapmamanız hâlinde) Allah size bir cezâ gönderir de O’na duâ edersiniz ama O, duânızı kabul etmez.” hadîsini¹²¹² zikretmiştir.¹²¹³ A‘râf sûresinin 157. âyetinin tefsirinde de benzer açıklamalara yer vermiş, münkeri putlara

¹²⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 49.

¹²⁰⁸ Âl-i İmrân 3/14.

¹²⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 124.

¹²¹⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 144-145.

¹²¹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 142.

¹²¹² Tirmizî, “Fiten”, 9 (hadîs nu: 2169); Heysemî, *age*, V, 266.

¹²¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 153.

tapınma, akrabayla iltifâtı kesme, harâmı helâl etme veya aksine gibi hususlarla ele almıştır.¹²¹⁴ Özetle, rızây-ı Hakk’ın olmadığı her fiil münkerken, zıddıysa, ma‘rûftur.¹²¹⁵

Hâşimzâde *اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا* / “*Şu halde şeytânın dostlarına karşı savaşın*” ibâresinde¹²¹⁶ geçen كَيْد kelimesinin lugatte ‘hiyle’ anlamına geldiğini, buradaysa, ‘savaş’ anlamını ifâde ettiğini bildirmiştir. “Allahu Teâlâ’nın kâfirlere olan harbi, mü’minlere olan harbinden zayıftır.¹²¹⁷ Yani siz şeytânın askeri olan kâfirlerden korkmayın. Çünkü onların itibârı zayıftır.” îzâhında bulunmuştur.¹²¹⁸

وَإِنْ تُصِيبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ سَيَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ / “*Kendilerine bir iyilik dokunsa “Bu Allah’tan” derler, başlarına bir kötülük gelince de “Bu senden” derler.*” ibâresinde¹²¹⁹ geçen حَسَنَةٌ ’den maksadın Bedir gazvesinde galibiyet kazanmak ve ganimet elde etmektir. سَيِّئَةٌ ’inse, Uhud gazvesinde mağlup olmak, kaçmak ve dağılmak olarak karşılamıştır.¹²²⁰

Hûd sûresinin 106. âyetinde *فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ* / “*Mutsuz olanlara gelince; Cehennemdedirler. Onların orada şiddetli bir soluyuşları vardır.*” buyrularak, şekâvet ehlinin şiddetli bir azâba uğratılacakları haber verilmiştir. Hâşimzâde Cehennem ehlinin ilk önce yüksek sesle, sonra ise, ince sesle bağırılacaklarını, ah nâle edeklerini bildirmiş, “ زَفِيرٌ kelimesini merkebin ilk sesine, شَهِيقٌ ’in ise, ince sesine denir. Onların sesine merkebin sesine benzetilir.” açıklamasında bulunmuştur.¹²²¹ Lokmân sûresinin 19. âyetinin tefsirinde de aynı açıklamaya yer vermiş, ilâveten زَفِيرٌ ’in ateşin harlanırken etrafa yayılan sesine de dendiğini, fakat burada kast olunanın Cehennem ehlinin sesi olduğunu vurgulamıştır.¹²²²

Nahl sûresinin 70. âyetinde geçen *أَرْدَلِ الْعُمْرِ* ifâdesinin ‘hakîr, hâr, zelîl ve ömrünün sonuna yaklaşıp âciz’ olanlara dendiğini,¹²²³ Meryem sûresinin 32. âyetinde geçen *شَقِيًّا* kelimesini bu âyet bağlamında ‘günah işleyip tövbe etmeyen kimse’,¹²²⁴ Yine

¹²¹⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 114.

¹²¹⁵ Araf, 165; Hâşimzâde, *age*, II, 119.

¹²¹⁶ Nisâ, 4/76.

¹²¹⁷ Muhtemelen yanlış ifâde edilmiştir.

¹²¹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 219.

¹²¹⁹ Nisâ, 4/78.

¹²²⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 220.

¹²²¹ Hâşimzâde, *age*, II, 274.

¹²²² Hâşimzâde, *age*, III, 362.

¹²²³ Hâşimzâde, *age*, II, 392.

¹²²⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 45.

aynı sûrenin 97. âyetinde geçen لُدًّا kelimesini - “Düşman kavmi onunla korkutasın.” meâl-tefsirini yaparak,- lügatte ‘kıskançlık sebebiyle hakkı kabul etmeyen ve zalimlik ederek, hakîkati işitmeyen’ kimseye/kavme dendiğini bildirmiştir.¹²²⁵

Müfessir لَمَّا يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِبَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا / “Münafıklar, kalplerinde çürüklük bulunanlar ve Medine’de asılsız haber yayanlar yaptıklarına son vermezlerse seni onların üzerine sevkedeceğiz; o zaman seninle beraber orada fazla oturamayacaklar,” buyrulduğu Ahzâb sûresinin 60. âyetini tefsir ederken الْمُرْجِفُونَ kelimesi hakkında “Denilir ki, mürCIFûn öyle bir tâifedir ki, Peygamberimiz (s.a.s.) bir yere seriyye gönderdiği vakit, onlar yalanla halk arasına girerlerdi ki, onları öldürür veya dağıtır veya falanca yerden düşman gelir derlerdi. Veya mü’minler hakkında fahşa sözler söylerlerdi.” açıklamasında bulunmuştur.¹²²⁶

Ayrıca müfessir Sâd sûresinin 48. âyetinde Hz. İsmâîl, Elyasa ve Zülkifl’ı kasdederek geçen الْأَخْيَارِ kelimesinin kerâmî, üstün, fâdıl kimseye dendiğini bildirmiştir.¹²²⁷

Rahmân sûresinin 35. âyetinde geçen شَوَاطِئَ kelimesini ‘tüstüsüz ateş’, نُحَاسٍ kelimesini ise, mis/bakır olarak karşılamıştır.¹²²⁸ Hâşimzâde aynı sûrenin 72. âyetinde geçen مَقْصُورَاتٍ kelimesini ise, “O hûrilerin gözleri eşlerine bakmakla maksûredir. Gelinin üzerine atılan duvağa ve mescidde hafız-ı Kur’ân olanların üzerinde oturdukları yerlere denir.” şeklinde açıklamıştır.¹²²⁹

¹²²⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 59.

¹²²⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 402.

¹²²⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 60.

¹²²⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 256.

¹²²⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 260.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-AZÎM'DE
KUR'ÂN İLİMLERİ

1. RİVÂYETE DAYANAN KUR'ÂN İLİMLERİ

1.1. NESİH

Lugatte ‘nesih’ kelimesi ‘yok etmek, gidermek, değiştirmek, nakletmek, kopya etmek ve bir şeyin hükmünü değiştirmek gibi’ pek çok anlamları barındırmaktadır.¹²³⁰ Terim olarak ise, ‘Şer‘î bir hükmün (mensûh) daha sonra gelen şer‘î bir hükümle (nâsîh) yürürlükten kaldırılması’ olarak izâh edilmiştir.¹²³¹ Neshin mevcûdiyeti kabul edilmekle beraber, Kur’ân’daki konumu tartışılmıştır. Neshi -söz konusu âyetlerin sayısında görüş birliği olmasa da- kabul edenlere göre, neshi amele için bazı şartların gerçekleşmesi gereklidir. Bu şartlara binâen belirli kısımlara ayrılmaktadır. Kabul etmeyenlere gelinceyse, onlar, ilgili hususları takyîd, tashîh ve tarihsel olgular ekseninde açıklamışlardır.¹²³²

Hâşimzâde Kur’ân-ı Kerîm’de neshi kabul etmektedir. Neshi konusunun geçtiği ilk âyet olan, *“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”* buyrulduğu Bakara sûresinin 106. âyetinin tefsirinde neshi izâh ederken, burada murâd olunan mânânın keyfiyet olmadığını, zîrâ Kur’ân-ı Kerîm’i oluşturan tüm âyetlerin hayırlı ve hepsinin kelâmullah olduğunu ifâde etmiş, devamında neshi etme işinin Allahu Teâlâ indinde kolaylığına değinmiştir. Akabinde Enfâl sûresinin 65. âyetinde geçen savaştaki hafifletme ve kible değişimi olayı üzerinden açıklamada bulunmuştur. Kâdî Beyzâvî’den¹²³³ naklederek âyetin “Münâfikların: “Muhammed ashâbına bir gün bir şeyi emrederken, başka bir gün ondan nehyederek, ona muhâlif bir hüküm ortaya

¹²³⁰ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arâb*, thk: Abdullah Alî el-Kebîr, M. Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzilî, 4408, Dâru'l-Meârif, 1981; Fîrûzabâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk: Enes Muhammed eş-Şâmî ve Zekerîyyâ Câbir Ahmed, 1604, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2008; Zebidî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'Arû min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, VII, 355, Küveyt: et-Turâsu'l-Arabî, 1994.

¹²³¹ Çetin, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, XXXII, 579-581, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

¹²³² Daha geniş bilgi için bkz: Köse, Ahmet, *Tarihselcilik ve Nesih İlişkisi*, EÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: 2010; Gümüştekin, Meryem, *Ebu Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı*, MÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2021; Altın, Abdüs Samet, *Kur'ân İlimleri ve Fıkıh Usûlü İlişkisi: Zerkeşî'nin el-Burhân ve Bahrû'l-Muhît Adlı Eserlerinde Nesih*, İstanbul 29 Mayıs ÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2021.

¹²³³ Beyzâvî, *age*, I, 80.

koyuyor.” şeklinde naklolunan sebep-i nüzûlünü aktarmış ve görüşünü desteklemiştir.¹²³⁴ Nahl sûresinin 101. âyetini açıklarken ise, neshin insanlar için maslahatı üzerinde durmuş ve çoğu kimsenin hükümlerin hikmetini bilemeyeceği, günah ve sevâbı birbirinden ayıramayacağına dikkat çekmiştir.¹²³⁵ Yine الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ / عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا kitabı indirmiş, onda hiçbir bozukluğa yer vermemiştir.” buyrulduğu Kehf sûresinin 1. âyetini tefsir ederken, Kur’ân-ı Kerîm’in diğer kitapları ve şerîatleri nesh ettiğini açıklamıştır.¹²³⁶ Müfessir Abese sûresinin 11-16. âyetlerini ise, Kurân-ı Kerim’in kerâmî kâtipler ile Levh-i Mahfûz’dan nesholunduğunu/kaldırıldığını, yedinci gökte yüce bir makâmda bulunarak, ebediyen şeytândan münezzehtir olduğunu beyân etmiştir.¹²³⁷ İlgili görüşe Beğavî de yer vermiştir. Fakat Kur’ân’ın en yakın gök semasına indirildiği görüşü tenkide tâbî tutulurken,¹²³⁸ terminolojik anlamda böyle bir neshin mevcûdiyeti kabul görmemekle beraber, belki de nesih kelimesi lüğavî olarak ‘nakletme, kopyalama’ anlamında ele alınabilir.

Hâşimzâde أُمُّ الْكِتَابِ / يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ “Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.” buyrulduğu Ra‘d sûresinin 39. âyetini tefsir ederken şöyle demektedir: “Allahu Teâlâ şerîat, ahkâm, emir ve nehiyden dilediğini nesheder ve mahveder/siler veya değiştirir. *Tefsîr-i Hâzin*’de sahâbe ve tâbiîlerin kavilleri tafsilatıyla verilmiştir. Geniş bilgi için bakılabilir.” Müellif daha sonra أُمُّ الْكِتَابِ ibâresi üzerinde durmuş, konuyla ilgili İbn Abbâs’ın (r.a.) “Levh-i Mahfûz beş yüz yıllık yoldur. Beyaz inciden ve yakuttandır. İki yan tarafı vardır. Allahu Teâlâ her günde üçyüz altmış defa ona bakar. Dilediğini siler, dilediğini muhkem eder.” görüşünü zikretmiş, devamındaysa, “Ka‘b der ki, أُمُّ الْكِتَابِ /Ümmü’l-Kitâb’dan maksat, Yüce Allah’ın halkettiği eşya ve mahlûkâtın ilmini bilmesidir.” ilâvesini yapmıştır.¹²³⁹ Müellifin zikrettiği görüşleri Hâzin de tefsirinde nakletmiştir.¹²⁴⁰

Bu başlık altında sarîh olarak nesih kelimesi veya ‘hükmü kaldırıldı’ ifâdesi geçen âyetler ele alınmıştır. Örneğin müellif Bakara sûresinin 106. âyetinde neshi Enfâl

¹²³⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 39.

¹²³⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 400.

¹²³⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 2.

¹²³⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 401.

¹²³⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 65.

¹²³⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 337.

¹²⁴⁰ Hazin, *age*, III, 22-24.

sûresinin 65. ve 66. âyetlerini örnek göstererek açıklamıştır. Fakat ilgili âyetlerde nesh konusuna açıkça değinmemiş, “Allahu Teâlâ kıtâl emrindeki ağırlığı sizin üzerinizden kaldırıp, hafifletti.” demek suretiyle açıklamıştır.¹²⁴¹ Nesih olgusunun esaslarından biri, hükümlerdeki hafifletmedir. Hüküm hafifletilen bir âyetin daha sonraki dönemlerde uygulama imkânının olup, olmaması yine geniş îzâhlara muhtaç meselelerdendir. Hâşimzâde *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*'de yirmi küsur âyette neshe temas etmiştir. İlgili âyetlerde ya kısaca hiçbir açıklama yapmadan “Bu âyet falanca âyetle nesholunmuştur.” demiş, ya bu açıklamayı ‘denildi’ formuyla nakletmiş, ya da âyetin neshiyle beraber, muhkemliğine dair görüşlere de yer vermiştir. Açıkca reyini ifâde etmese de ikilem durumlarında, âyetin muhkemliğini esas aldığı söylenebilir. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'de geçen nesh örneklerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz.

1.1.1. Vasiyet ve Mîrâsla İlgili Hükümler

Hâşimzâde *كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ* / *“Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.”* buyrulduğu Bakara sûresinin 180. âyetini açıklarken “Vârise vasiyet yoktur. Fakat vâris olmayan yakın fakirlere vasiyet sünnettir. Vasiyet eden kimse vefatına iki gün kala vasiyetini yapmalıdır. Mümkün olmazsa, vasiyetin ardından en az iki gece geçmemelidir.” demektedir. Ayrıca vasiyetin marûfa göre yapılmasını ise, mîrâsın üçte birini geçmemesi ve fakirleri bırakarak zenginlere verilmesinin sakındırılması olarak ifâde etmiştir. Müellif Câhiliye zamanında anne babalarını ve akrabalarını mahrum bırakarak, gösteriş için tüm malın vasiyet edildiğini, Yüce Allah'ın bu uygulamayı men ederek ebeveyne ve akrabaya vasiyet etmeyi buyurduğunu ve daha sonra bu hükmün vâris âyetiyle¹²⁴² nesh olunduğunu ifâde etmiştir.¹²⁴³

Neshi kabul edenlere göre, bu âyetin mensûhû'l-hüküm olmasında ittifâk vardır. Nâsihi hususundaysa, görüş birliği sağlanamamıştır. İbn Abbâs, Katâde ve İkrime'nin görüşüne göre ilgili âyetin hükmü, mîrâs hükmüyle nesh olunmuştur. Yine, Nisâ sûresinin 8. âyetiyle, “Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Vârise vasiyet yoktur.”

¹²⁴¹ Hâşimzâde, *age*, II, 158-159.

¹²⁴² Nisâ, 3/11.

¹²⁴³ Hâşimzâde, *age*, I, 65.

hadîsiyle¹²⁴⁴ veya ümmetin icmâsı ile¹²⁴⁵ âyetin hükmünün kaldırılmış olduğu bildirilmiştir. Neshi kabul edenlere göre, naslardan görüldüğü üzere vasiyette bulunma emrinden bir müddet sonra mîrâs hükmü beyân edilmiştir. Her iki hükmün aynı anda uygulanması ise, mümkün değildir. Bu sebeple ilgili hüküm mensûhtur.¹²⁴⁶ Neshi kabul etmeyenlerin öncüsü hesap edilen Ebû Müslim el-İsfahânî'ye (ö. 322/934) göre, vasiyet ile ilgili hüküm mücmel, mîrâs âyetleri ise, onu açıklayan mufassal âyetlerdir. Şayet hükümler arasında tenâkuz bulunursa, o zaman bu tahsîs ile ele alınmalıdır.¹²⁴⁷

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ
مُؤَلِّف *“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”* buyrulduğu Bakara sûresinin 240. âyetini tefsir ederken, Müslümân olarak Medîne'ye yerleşen, Tâif ehlinde Hâkim b. el-Hâris isimli kimsenin, bir süre sonra vefat edince, eşinin iddeti hususunda naklolan rivâyete yer vermiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) el-Hâris'in eşine mîrâsdan bir şey vermeyerek, bir yıl boyunca nafakasının verilmesi şartıyla, eşinin iddetini beklemesini buyurduğunu aktarmıştır. Müellif devamında “İslâm'ın ilk yıllarında uygulama bu yöndeydi ve mîrâs âyetiyle bu hüküm kaldırıldı. Dörtte bir ve sekizde bir pay hak kazandılar. Ayrıca bir yıllık iddet müddeti kaldırılarak, dört aya indirildi.” demektedir.¹²⁴⁸ Hâşimzâde'nin zikrettiği rivâyeti İbnü'l-Cevzî *Nevâsihu'l-Kur'ân*'ında İbn Abbâs'tan nakletmiştir.¹²⁴⁹ Bir başka versiyonunu ise, İbn Zübeyr Hz. Osmân'dan rivâyetle nakletmiştir. Müfessirlerin çoğunluğu bu görüşü desteklemektedir. Mücâhid ise, dört ay on günlük iddet süresini bir ruhsat olarak değerlendirmiştir.¹²⁵⁰

وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا
Hâşimzâde'nin neshi konu ettiği bir diğer âyet-i kerîme *“(Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar mîrâs taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara*

¹²⁴⁴ Tirmizî, “Vasâyâ ani'r-Rasûlillah (s.a.s)”, 5, (hadîs nu: 2120); Ebû Dâvûd, “Vasâyâ”, 6, (hadîs nu: 2870).

¹²⁴⁵ İbn Arabî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk: Abdulkebîr el-Alevî el-Mudağrî, II, 18, Kâhire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 1992.

¹²⁴⁶ Kaya, Remzi, *Kur'ân-ı Kerim'de Nesih*, 186-188, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020.

¹²⁴⁷ Râzî, *age*, V, 66-67.

¹²⁴⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 95.

¹²⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, 214-215, Medînetü'l-Münevvara: yy, 1984.

¹²⁵⁰ Kaya, *age*, 188-191.

güzel söz söyleyin.” buyrulduğu Nisâ sûresinin 8. âyetidir. Müellif bu âyetin hükmünde ulemânın ihtilâf ettiğini bildirmiş ve “Bazılarına göre, bu hüküm mîrâs ve vasiyet âyetinden önce gönderilmiştir. İlgili âyetler nâzil olunca bu âyet nesh olunmuştur. Bazılarına göreyse, bu âyet nesh olunmamıştır. Mîrâs ehline bu sebeple amel etmek vaciptir. Vâris buluşa ermemişse, o halde vekil çağırarak gereklidir. Yetim büyüyünce malı ona geri verilmelidir.” demektedir¹²⁵¹ İbn Kelbî, İbn Abbâs’tan rivâyetle bu âyetin Nisâ sûresinin 11. âyetiyle neshedildiğini nakletmiştir. İbn Kelbî’nin naklettiği bu rivâyet müfessirler tarafından zayıf kabul edilmiş ve âyetin muhkem olduğu hususunda görüş birliği sağlamışlardır.¹²⁵²

وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدْتُمْ أَيْمَانَكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِييَهُمْ إِنَّ / “Anne, baba ve akrabaların geride bıraktıklarından her biri için yakın vârisler belirledik. Antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere de paylarını verin. Bilin ki Allah her şeyi görmektedir.” âyetini¹²⁵³ tefsir ederken ise, “Câhiliyye zamanında bir kişinin bir kişi ile akdi bulunursa, hayatta kalan vefat edenin malının altıda birine varis oluyordu. İslâm’ın ilk yıllarında bu hüküm sâbit idi. وَأُولُوا / “Aralarında kan bağı bulunanlar Allah’ın kitabında (mîrâsçılık bakımından) birbirlerine, diğer mü’minlerden ve muhâcirlerden daha yakındırlar.” âyetiyle¹²⁵⁴ bu hüküm kaldırıldı.” beyânında bulunmuştur.¹²⁵⁵ Hâşimzâde’nin yer verdiği ilgili rivâyet İbn Abbâs’tan naklolunmuş, Katâde ve Hasan Basrî de bu rivâyeti desteklemiştir.¹²⁵⁶ Bir grup âlime göre, Câhiliyye devri uygulaması olması ve Yüce Allah’ın bu hususta bir hüküm indirmemesi hasebiyle muhkem olarak kabul edilmiştir.¹²⁵⁷ İbnu’l-Arabî (ö. 543/1148) وَالَّذِينَ عَقَدْتُمْ أَيْمَانَكُمْ / “Antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere” ibâresini Müslümânların Medîne’ye hicretinden sonra muhâcirlerle ensâr arasında gerçekleşen ve akrabalık bağının olmamasına rağmen,

¹²⁵¹ Hâşimzâde, *age*, I, 189.

¹²⁵² Kaya, *age*, 85.

¹²⁵³ Nisâ, 4/33.

¹²⁵⁴ Ahzâb, 33/6.

¹²⁵⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 203.

¹²⁵⁶ Kaya, *age*, 164-165.

¹²⁵⁷ Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâseten Teşrî'iyyeten Târîhiyyeten Nakdiyyeten*, I, 700-701, Darû'l-Vefâ, 1987.

bir birlerine mirasçı olmaları durumu ile îzâh etmiştir. Dolayısıyla Ahzâb sûresinin 6. âyetinin bu hükmü nesh ettiğini belirtmiştir.¹²⁵⁸

“Ey / يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ *imân edenler! Birinize ölüm gelip çatinca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi aranızda (konu hakkında) şâhitlik etsin.*” âyetinin¹²⁵⁹ bazılarına göre وَأَشْهَدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِنْكُمْ / “İçinizden adâletli iki kişiyi şâhit tutun ve şâhitliği Allah için özenle yerine getirin.” ibâresinin geçtiği Talâk sûresinin 2. âyetiyle mensûh kabul edildiğini, bazılarına göre ise, hükmünün muhkemliğini savunduğunu bildirmiştir. Daha sonra ilgili hükmün geçerlilik zamanları hakkında îzâhlara yer vermiştir.¹²⁶⁰

1.1.2. İbâdetler ve Emirler

a) İbâdetler

Hâşimzâde يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّذِينَ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ / “Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır.” ibâresinin geçtiği Bakara sûresinin 215. âyetinin zekât âyetiyle nesh olunduğu görüşüne yer vermiş, akabinde “Âyette fakir sahabiler zikrolunduğu için mensûh değildir.” demiştir.¹²⁶¹ Taberî ilgili rivâyeti Suddî’den nakletmiş ve zekât âyetinde ebeveyn ve akrabaların zikrolunmaması hasebiyle muhkem olarak değerlendirmiştir.¹²⁶² Bilindiği üzere nesih hüküm bildiren âyetlerde vukû bulmaktadır. Mezkûr âyet ise, soru sorma üzerine haber ifâde etmekte, emir veya nehiy bildirmemektedir.¹²⁶³

Müellifin nesh olgusunu zikrettiği bir diğer örnek كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَءَاتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا / “Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin.” ibâresinin geçtiği En‘âm sûresinin 141. âyetidir. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken, “Ulemâ ‘hakkını verin’ ibâresinde zikrolunan hakkın ne olduğu hususunda ihtilâf etti. Bazılarına göre, bu farz olan zekâttır. Bazılarına göreyse, bu fıkıh kitaplarında hükmolunan onda bir, beşte bir veya diğer miktarlardır. Zekâtan

¹²⁵⁸ İbn Arabî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, III, 542-543.

¹²⁵⁹ Mâide, 5/106.

¹²⁶⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 305.

¹²⁶¹ Hâşimzâde, *age*, I, 80.

¹²⁶² Taberî, *age*, III, 643.

¹²⁶³ Kaya, *age*, 74-75.

başka maldaki haktır. Veya الضَّعْتُ veya لَقَاطٌ'tır. Medîne ehli bunu buldukta mescîdin bir tarafına döküyor, oradan miskin ve muhtaçlar asasıyla döküb, yiyorlardı. Bu hüküm İslâm'ın öncesinde ve onda bir zekât hakkıyla kaldırılmıştır. Çünkü her bir nafaka zekâtla nesh olunmuştur.” demektedir.¹²⁶⁴

Müellifin zikrettiği ilk görüş –zekât- İbn Abbâs, Tâvûs (ö. 106/725), Hasan, Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Saîd b. Müseyyeb'in görüşüdür. Atâ, Mücâhid, Hammâd (ö. 179/795) ve Hakem'in görüşüne göreyse, 'zekâtta başka maldaki haktır'. Çünkü ilgili âyet Mekke'de, zekât ile ilgili hüküm ise, Medîne'de nâzil olmuştur. Müellifin sonuncu zikrettiği Kur'an'daki tüm nafakaların zekât âyetiyle nesholunduğuna dair görüşü ise, Miksem, İbn Abbâs'dan nakletmiştir.¹²⁶⁵ İbnu'l-Cevzî'ye göre ilgili âyet vücûbiyet bildiren emirdir, bu zaman zekât âyetiyle nesholunmuştur. Müstehâb emir ifâde ediyorsa, muhkemdir.¹²⁶⁶ Ebû Tâlib b. el-Mekki'ye (ö. 437/1045) göre, ilgili âyette her iki sûrenin iniş zaman ve mekânlarından kaynaklanan farklar sebebiyle nesh sözkonusu olmamakta ve muhkem kabul edilmektedir.¹²⁶⁷

Neshe konu olan bir diğer âyet-i kerîme Necm sûresinin 39. âyetidir. Âyette وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى / “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde mezkûr âyeti açıklarken İbn Abbâs'ın (r.a.) “Bu âyet Tûr sûresinde yazılmış اَلْحَقُّنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا اَللَّهُمُّ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ¹²⁶⁸ kavli-i şerîfiyle mensûhu'l-hükümdür. Çünkü oğullarının salâhıyla Cennete girmekteler.” görüşünü aktarmıştır. Müellif akabinde İkrime'nin “Bu hüküm İbrâhîm (a.s.) ve Mûsâ (a.s.)'ın kavimlerine mahsûstur. Yoksa bu ümmet için sâlih amelden kendilerinin yaptığı ve başkalarının onlar için yaptıkları vardır. Şu delîlle, misâl bir kadın çocuğunu havaya kaldırarak “Yâ Rasûlallah, bu çocuk için hac olur mu? diye sordu. Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “Olur. Hem onun, hem senin için ecir vardır. Bir kişi Peygamber (s.a.s.)'e sordu: “Benim annem vefat etmiştir. Ben onun için tasadduk ve ihsân etsem, ona bir sevâb hâsil olur mu? Hz. Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki: “Olur.”¹²⁶⁹ İbnu'l-Cevzî her iki âyetin haber ifade etmesi ve neshin

¹²⁶⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 51.

¹²⁶⁵ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, III, 195.

¹²⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Nevâsihü'l-Kur'an*, 335.

¹²⁶⁷ El-Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İzâh li-Nâsihi'l-Kur'an ve Mensûhih*, thk: Ahmed Hasan Ferhât, 285, Cidde: Dâru'l-Menâra, 1986.

¹²⁶⁸ “Soylarından kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız; bununla birlikte kendi amellerinden de bir şey eksiltmeyeceğiz.”

¹²⁶⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 241.

de haberlerde vukû bulmaması hasebiyle bu iki âyet hususunda nesh ilişkisinden bahseden kimselerin yanlışla düştüklerini söylemiştir.¹²⁷⁰

Ele alacağımız bir diğer örnek *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرُّسُولَ فَفَعَلُوا بِبَيْنِ يَدَيْ نَجْوٰكُم* Ele alacağımız bir diğer örnek *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرُّسُولَ فَفَعَلُوا بِبَيْنِ يَدَيْ نَجْوٰكُم* / “Ey îmân edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.” buyrulduğu Mücâdele sûresinin 12. âyetidir. Hâşimzâde ilgili âyeti açıklarken kaynaklarda geçen Hz. Alî’yle ilgili olayı¹²⁷¹ nakletmiş ve bu âyetin *أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُفَدُّوا بِبَيْنِ يَدَيْ نَجْوٰكُم* / “Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (ya veremezsek diye) korkuya mı kapıldınız?” ibâresiyle başlayan bir sonraki âyet ile nesh olduğunu bildirmiştir.¹²⁷² İlk dönem Nâsîh ve Mensûh konusunda eser yazanlardan Zührî (ö. 124/742)¹²⁷³ ilgili hususta neshi kabul etmiştir.¹²⁷⁴ Süleyman Ateş birinci âyette bulunan zorunluluğun ikinci âyette ihtiyâra/seçime bırakıldığını, burada nesih bulunmadığını, hafifletmenin söz konusu olduğunu, dolayısıyla “âyetler arasında nesih yoktur, ta’dîl vardır.” görüşünü savunmaktadır.¹²⁷⁵

Hâşimzâde Müzzemmil sûresinin 20. âyet-i kerîmesini tefsir ederken “Denilir ki, önceleri teheccüd namazı farzdı. Sonra beş vakit namazın farz olmasıyla nesh olundu.” demektedir.¹²⁷⁶ İmâm Şâfiî de teheccüd namazıyla ilgili hükmün farz namazla nesh olduğunu kabul etmiş ve Kur’ân’ın Kur’ân’la neshine örnek olarak sunmuştur.¹²⁷⁷

1.1.3. Harâmlar ve Hadler ile İlgili Hükümler

Hâşimzâde *وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَقَّعَ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا* / “Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.” buyrulduğu Nisâ

¹²⁷⁰ İbnu’l-Cevzî, *Nevâsîhü ’l-Kur’ân*, 476.

¹²⁷¹ Taberî, *age*, XXII, 482-483.

¹²⁷² Hâşimzâde, *age*, IV, 286.

¹²⁷³ Eserin nâşirleri telifin Zührî’ye nisbetinin şüpheli olduğunu bildirir de, konuyla ilgili ister klasik tefsir kaynaklarında, isterse de ilk dönem Nâsîh ve Mensûh kitaplarında kendisine sık sık yapılan atıflar, onun bu eseri kaleme aldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Özkan, Halit, “Zührî”, *DİA*, XLIV, 548-549, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

¹²⁷⁴ Zührî, *en-Nâsîh ve ’l-Mensûh*, 34, Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1998.

¹²⁷⁵ Ateş, *Kurân-ı Kerîm’in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri*, IX, 325-326.

¹²⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 369.

¹²⁷⁷ Bakkal, Ali, “İmam Şâfiî’de Nesh Anlayışı”, *HÜİFD*, 119-120, Şanlıurfa: 1997.

sûresinin 15. âyetini tefsir ederken, “İslâm’ın ilk yıllarında zinâ fiilinde bulunan kadınların, işledikleri fiil dört mü’min kişi tarafından şehâdetle kanıtlanırsa, o halde ömrünün sonuna kadar evine hapsolunurdu. Bu hüküm *الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا* âyetiyle nesh olundu.” demektedir.

Devamında bu harâm fiili işleyen kimsenin, şerîatla cezâsını bıkır kızlar için yüz celde ve yurtlarından sürgün olunma, evli veya dul kadınlara ise, yüz celde sonrasında recm olunma hükümleriyle beyân etmiştir. Akabinde dul kimseler için celde hükmünün kaldırıldığı, recm etme hükmünün ise, bâkî kaldığını nakletmiştir. İmâm A‘zâm’a göre, bıkır kızlar için sürgün/tağrîb yokken, diğer mezhepler için bunun sâbit olduğunu aktarmıştır.¹²⁷⁸ Şâh Veliyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) Hâşimzâde’nin zikrettiği rivâyeti *قيل* kalıbıyla aktarmış ve ilgili âyette neshin olmadığını bilâkis gayeyle –Yüce Allah’ın inzâl edeceği diğer hükümle- bağılı olduğunu savunmuş, bu gayeye de gelince, Peygamber’in (s.a.s.) “*Vaad olunmuş yol şudur, şudur.*” diye beyân ettiğini vurgulamıştır.¹²⁷⁹ Remzi Kaya ise, delillerini serdederek ilgili âyetin mensûh olduğunu belirtmiştir.¹²⁸⁰

Bir diğer örneğimiz *الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرَّمٌ* / *“Zinâ eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zinâ eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir. Bu mü’minlere harâm kılınmıştır.”* buyrulduğu Nûr sûresinin 3. âyetidir. Hâşimzâde bu âyet-i kerîmenin hükmünde müfessirlerin ihtilâf ettiklerini açıklamış, konuyu açıklama bâbından birçok görüşe yer vermiştir. Müellif muhâcirlerin içlerinden fakir olanların Medîne’ye gelince evlenmek için müşrik bağıye kadınlara rağbet etmeleri ve Peygamber’den (s.a.s.) izin istemeleri üzerine bu âyetin nâzil olduğunu bildirmiştir.

Akabinde İbn Mes‘ûd’un “Zinâ eden kadını nikâhlamak harâmdır. Eğer zinâ eden erkek, zinâ eden kadını nikâhlarsa, ilelebet zinâ ederler.”, Yezîd b. Hârûn’un “Eğer o zinâ eden kadını helâl olduğu halde nikâhlarsa, o müşriktir. Eğer harâm olduğu halde cima‘ ederse, o zinâ eden kimsedir.”, Hasan Basrî’nin “Yüz celde vurulan zinâkâr zinâ eden kadını nikâhlasın. Zinâ eden kadına hâd cezası uygulanmışa, zinâ eden kişiye

¹²⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 193.

¹²⁷⁹ Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şâh Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn el-Fârûkî, *el-Fevzû ‘l-Kebîr fî Usûli’t-Tefsîr*, I, 49-50, Karaçi: Beytû’l-İlmi’l-Karâtîşî (Karaçi), 2006.

¹²⁸⁰ Kaya, *age*, 191-193.

nikâhlansın.” görüşlerini zikretmiştir. Hâşimzâde daha sonra Saîd b. Müseyyib’in “Bu âyetle zinâ eden kadının nikâhı harâmdır. Daha sonra وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ¹²⁸¹ âyetiyle nesih olundu.” görüşüne yer vermiştir.¹²⁸² Nehhâs eserinde konuyla ilgili dört görüş zikreder. Bunlardan birincisi, Saîd b. Müseyyib’in rivâyetine esasen âyetin mehsûh olmasıdır. İmâm Ebû Hanîfe’nin ashâbı ve İmâm Şâfiî bu görüştedir. İkincisi, buradaki nikâhdan maksat الوطء diyenlerin görüşüne esasen muhkem olmasıdır. İbn Abbâs’ın görüşü ve Taberî’nin tercihi budur. Üçüncüsü, celde ile hükmolunmuş birinin yine sadece aynı hükümle yargılanmış biriyle evlenmesidir ki, bu rivâyet Ebû Hureyre’den mervîdir ve Hasan Basrî bu görüştedir. Nehhâs bu söze göre, mensûh olmasını câiz görmüştür. Dördüncüsü, Abdullah Amr’dan mervîdir. Mücâhid’in görüşü de budur. Nehhâs bu görüşün ilgili âyet hakkındaki en güzel görüş olduğunu, “Eğer sahîh olduğu takdîrde âyette neshin mevcûdiyetini kabul eder.” demektedir.¹²⁸³ Fakat Taberî’ye göre, bu âyette kasdolunan müşrik bağıye kadınlardır. Müslümân zinâkâr erkek ve kadının puta tapan müşrik kişilerle evlenmesi harâmdır. Âyetle zinâkâr Müslümân erkeğin, Müslümân iffetli mü’mine bir kadınla evlenemez veya sadece müşrik kadınla evlenebilir şeklindeki bir mânâ kastedilmemiştir. Durum böyle olunca, zinâkâr zinâyı helâl görmeyen zinâkârla veya helâl gören müşrikle zinâ yapar.¹²⁸⁴

1.1.4. Savaş ve Ganimetlerle İlgili Hükümler

a) Kıtâl Âyetiyle Nesh Olunanlar

Hâşimzâde لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ / “Dinde zorlama yoktur.” ibâresiyle başlayan Bakara sûresinin 256. âyetinin, فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَجَدْتُمُوهُمْ / “Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün” ibâresinin geçtiği Tevbe sûresinin 5. âyetiyle¹²⁸⁵ nesh olduğunu bildirmiştir.¹²⁸⁶ İlgili âyetin neshine dair rivâyet İbn Zeyd’den nakl olunmuştur. Fakat müfessirlerin çoğunluğuna göre ilgili âyet muhkemdir, neshi söz konusu değildir. Zîrâ

¹²⁸¹ “İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin.” Nûr, 24/32.

¹²⁸² Hâşimzâde, *age*, III, 162.

¹²⁸³ Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kitâbillah (a.c) ve İhtilâfî'l-Ulemâi fî Zâlike*, II, 537-543, Beyrût: , Müessesetu’r Risâle, 1991.

¹²⁸⁴ Taberî, *age*, XVII, 160-161.

¹²⁸⁵ Müellif ilgili âyeti kıtâl âyeti, Tevbe sûresinin 29. âyetini ise, seyf âyeti olarak beyân etmiştir. Bu isimlendirmeyi kabul edenlerle beraber, Tevbe sûresinin 5. âyetini ‘seyf âyeti’, 29. âyetini ise, kıtâl âyeti olarak adlandıranlar vardır.

¹²⁸⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 104.

umûm ifâde ederken, nâsihi iddia edilen âyet ise, müşriklere münhasırdır.¹²⁸⁷ Müellif Mâide sûresinin 2. âyetinin de aynı âyetle nesh olunduğunu aktarmıştır. İbn Abbâs, Katâde, Süddî ve Mucâhid ilgili âyetin hükmü hususunda bu görüştedir.¹²⁸⁸

رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا / “Sizi en iyi bilen rabbinizdir. Dilerse size merhamet eder, dilerse sizi cezâlandırır. Biz seni onlardan sorumlu bir vekil olarak göndermedik.” âyetinin¹²⁸⁹ müşriklerin mü'minlere eziyet etmesi üzerine nâzil olduğunu aktaran müellif: “Onlardan bir kişi Hz. Ömer'i (r.a.) sövünce, Hz. Ömer (r.a.) ona kasedetti. Allahu Teâlâ emretti ki, “Yâ Ömer, onu bağışla. Sonra bu âyet kıtâl âyetiyle nesh olundu.” demiştir.¹²⁹⁰ İlgili rivâyete Beğavî yer vermiştir.¹²⁹¹ Ayrıca müellif قُلْ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ / “İnananlara söyle, Allah'ın (cezâ) günlerinin geleceğini ummayanları (şimdilik) bağışlasınlar ki Allah herhangi bir topluma (kendi) kazandığının karşılığını versin.” buyrulduğu Câsiye sûresinin 14. âyetinin¹²⁹² ve –denilir formuyla- Kâfirûn sûresinin kıtâl âyetleriyle nesh olunduğunu aktarmıştır.¹²⁹³

b) Seyf Âyetiyle Nesh Olunanlar

وَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيءُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ / Hâşimzâde “Seni yalanlamaya kalkışırlarsa şöyle de: “Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız size aittir; siz benim yaptığımdan sorumlu değilsiniz, ben de sizin yaptığınızdan sorumlu değilim.” buyrulduğu Yûnus sûresinin 41. âyeti hakkında “Bazıları dediler ki, bu âyet kılıç/seyf âyetiyle mensûhtur.” demektedir.¹²⁹⁴ Taberî konuyla ilgili İbn Zeyd'in “Bu âyet cihâd ve kıtâl emriyle mensûhtur.” görüşünü aktarmıştır.¹²⁹⁵ Yine müellif فَاصْفَحَ / “Sen şimdi güzel olan hoşgörü yolunu tut.” emrinin buyrulduğu Hicr sûresinin 85. âyeti hakkında “Onların dünyadaki cezâları hükm-ü seyf âyetiyle nesh

¹²⁸⁷ Kaya, *age*, 80-81.

¹²⁸⁸ Kaya, *age*, 168-169.

¹²⁸⁹ İsrâ, 17/54.

¹²⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 423.

¹²⁹¹ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, V, 99.

¹²⁹² Hâşimzâde, *age*, IV, 167.

¹²⁹³ Hâşimzâde, *age*, IV, 461.

¹²⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 226.

¹²⁹⁵ Taberî, *age*, XII, 185.

olunmuştur.” beyânında bulunmuştur. ¹²⁹⁶ –Denilir formuyla- Sebe sûresinin 25. âyetinin de seyf âyetiyle mensûh olduğunu bildirmiştir. ¹²⁹⁷

Müellif Tevbe sûresinin 36. âyetini “Dört ayın harâm olması din-i kayyimdir. Yani İbrâhîm (a.s.) ve İsmâîl (a.s.)’ın dinidir. Araplar bu ikisine vâristir. Katâde der: harâm aylarda amel-i sâlihın sevâbı çok büyüktür. Onlarda edilen zulüm de diğer aylarda yapılan zulümden daha büyüktür. Tüm kâfirlerle harâm aylarda ve diğer aylarda savaşın. Çünkü onlar tüm aylarda sizinle savaşmak istiyorlar. Harâm aylarda savaşmanın hükmü konusunda ulemâ ihtilâf etmiştir. Bir grupa göre, bu aylarda savaşmak büyük günahdır. Sonra وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً / “Müşrikler sizinle topyekûn savaşmışları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın.” âyetiyle nesih olundu. Nasıl ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) Huneyn’de Hevâzin üzerine ve Tâif’te Sakîf’ler üzerine gazveler düzenlemiştir ki, o zaman Şevvâl ve Zülkade ayıydı. Bir grup dedi ki, harâm aylarda kîtâlın hürmeti mensûh deyildir.” şeklinde açıklamıştır. ¹²⁹⁸

Seyf/Kîtâl âyetinin müşriklere karşı hoşgörülü, müsamahakâr davranmağı, onların her türlü durumlarına sabretmeğı emreden pek çok âyeti neshettiğine dair görüşler vardır. Örneğin İbnul-Arabî bu görüştedir. ¹²⁹⁹ Bu görüşü desteklemeyenlerden biri olan Süyûtî müşriklere karşı hoşgörülü davranmayı nese’ çerçevesinde değerlendirmiş, savaş sırasında ilgili âyetlerin hükmünün kalkacağını ifâde etmiştir. ¹³⁰⁰ Mustafa Zeyd de ilgili âyetleri ‘Seyf âyeti ile Nesh İddiaları’ başlığı altında ele almış ve muhkem olduğunu savunmuştur. ¹³⁰¹

c) Ganimetler

Bir diğer örneğimiz بِسْأَلِنَاكَ عَنِ الْأَنْفَالِ فَلِ الْأَنْفَالِ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ / “Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah’a ve resûlüne ait olduğunu söyle! O halde siz gerçek mü’minler iseniz Allah’a karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin, Allah ve resûlüne itâat edin.” buyrulduğu Enfâl sûresinin 1. âyetidir. Müellif ilgili âyetin sebab-i nüzûlü olarak, Bedr gazvesinden sonra

¹²⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 371.

¹²⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 418.

¹²⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 179.

¹²⁹⁹ İbnul-Arabî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur’âni'l-Kerîm*, 353.

¹³⁰⁰ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, 469.

¹³⁰¹ Zeyd, *age*, I, 506-507.

genç ve yaşlılar arasında vukû bulan tartışmayı nakletmiştir. Denildi formuyla bu âyetin *وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ* / “Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a, Peygamber’e aittir.” âyetiyle mensûh olduğunu söylemektedir.¹³⁰² Mücâhid, İkrime ve Süddî bu görüştedir.¹³⁰³ Devamında hükmün sabit olduğunu, nasıl verileceği hususunun ise, 41. âyette îzâh edileceğini bildirmesi Remzi Kaya’nın Enfâl Sûrenin 1. âyetinin soru üzerine indiği ve ganimetlerin kime ait olduğu hükmünün beyân edildiğini, sûrenin 41. âyetinde ise, kimlere ve nasıl dağıtılacağını açıkladığını, bundan dolayı neshin söz konusu olmadığı şeklindeki görüşünü desteklemektedir.¹³⁰⁴

1.2. ESBÂBU’N-NÜZÛL

Kur’ân-ı Kerim’i doğru anlamak ve açıklamak için müfessirlerin gerek duyduğu en önemli ilimlerden biri de ‘Esbâbu’n-Nüzûl’dür. Bir rivâyetin, nüzûl sebebi sayılması için olayın Hz. Peygamber’in (s.a.s.) zamanında vukû bulması, âyetin veya sûrenin muhtevasına uygun olmasının yanında hadîs usûlü açısından gerekli olan şartları da taşıması gereklidir.¹³⁰⁵ Çünkü bu rivâyetlerin aklî istidlâl ve içtihadla bilinmesi mümkün değildir. Sebeb-i Nüzûl rivâyetlerinin bilinmesi, Kur’ân-ı Kerîm’i doğru anlamada ve doğru hükmü ortaya koymada büyük öneme sahiptir.¹³⁰⁶ Âlimler beş yüz civarı âyetin bir sebebe binâen indiğini belirlemiştir.¹³⁰⁷ Klasik ve modern tefsirlerde müfessirlerin başvurduğu önemli kaynağı, bu rivâyetler teşkil etmektedir. Hâşimzâde bu rivâyetlere büyük önem vermiş, ikiyüz küsur -veya daha fazla- âyette bu rivâyetlere yer vermiştir.

Rivâyet tefsiri yönü ağırlık teşkil eden *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm* sebeb-i nüzûl rivâyetleriyle zengindir. Hâşimzâde ekseriya âyetlerde nüzûl rivâyetlerini zikretmiştir. Bu nakillerin çoğunluğunda râvi zikretmeden, ya kısaca bu âyet filancalar hakkında inmiştir demekle yetinmiş, ya da olayı geniş olarak nakletmiştir. Son râvisini zikrettiği rivâyetler azınlığı oluşturmakla beraber, İbn Abbâs’tan yapılan nakiller çoğunluğu oluşturmaktadır. Çok az da olsa, -bir iki rivâyet- Hz. Alî’den, İbn Mes’ûd, Saîd el-Hudrî

¹³⁰² Hâşimzâde, *age*, II, 136.

¹³⁰³ Beğavî, *Tefsiru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, III, 325.

¹³⁰⁴ Kaya, *age*, 105.

¹³⁰⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 218.

¹³⁰⁶ Çalar, Adem, “Beğavî’nin Esbâb-ı Nüzûl’e Yaklaşımı (Meâlimü’l-Tenzîl Örneği)”, *Mîzânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 11, 451-487, (Aralık 2020).

¹³⁰⁷ Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, XI, 360-362, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

ve Katâde'den nakille rivâyetler zikretmiştir. Burada, belirli sebep-i nüzûl rivâyet formlarının -çevirisi “bu âyetin nüzul sebebi ..”, “... sebeple bu âyet nâzil oldu,/indirildi,/ Allahu Teâlâ gönderdi. şeklinde- geçtiği âyetler ele alınmıştır. Örnekler aşağıda sunulmuştur.

1.2.1. Son Râvîsinin Zikredildiği Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

a) Hz. Alî'den (r.a.) Yapılan Nakiller

Hâşimzâde وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا / “İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik.” ibâresiyle başlayan Ahkâf sûresinin 15. âyetinin Hz. Alî'den (r.a.) rivâyetle, Ebû Bekr Sıddık (r.a.), babası Ebû Kuhâfe ve annesi Ümmü'l-Hayr hakkında nâzil olduğunu nakletmiştir. Müellif daha sonra “Onlar İslâm'a girdiler. Muhâcirlerden hiç kimse o mertebeye cem olunmadı. Ebû Bekr (r.a.) her ikisine ihsân ediyordu. Oğlu Abdurrahmân ve torunu Atik b. Abdurrahmân Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sohbetiyle şereflendi. Hz. Ebû Bekr (r.a.) genç yaşında Peygamber (s.a.s.) ticaret için Şam'a gittiler. Peygamber'i (s.a.s.) tasdik etti.” demektedir.¹³⁰⁸

b) İbn Abbâs'tan (r.a.) Yapılan Nakiller

Hâşimzâde قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمَلِكَ مَن تَشَاءُ / “De ki: "Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin.” ibâresiyle başlayan Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetinin nüzûl sebebini İbn Abbâs (r.a.) ve Enes b. Mâlik'ten (r.a.) nakille “Mekke'nin fethinden sonra Peygamber (a.s.) Fârs ve Rûm topraklarının fethini de müjdeledi. Yahûdîler inanmayıp istihzâ edince, bu âyet nâzil oldu.” rivâyetini aktarmaktadır. Müellif âyetin bir diğer sebebi nüzûlü olarak, Hendek gazvesi'nde Hz. Peygamber'in kırdığı kayayla Hîre, Rûm ve San'â topraklarını müjdelemesi üzerine münâfıkların istihzâlarına karşılık bu âyetin indiğini nakletmiştir.¹³⁰⁹ Her iki rivâyet âyetin nüzul sebebi olarak kaynaklarda geçmektedir.¹³¹⁰

وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ / “Kitap ehlinde öyleleri var ki” ibâresiyle başlayan Âl-i İmrân sûresi 199. âyetinin İbn Abbâs'tan rivâyetle Habeş meliki Ashame Necâşî hakkında indiğini nakleden müellif, daha sonra Necâşî'nin vefâtı ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.)

¹³⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 176.

¹³⁰⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 128.

¹³¹⁰ Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 54-55, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2002.

gıyâben onun cenâze namazını kılması ve münâfıkların bu olayı garipsemesi üzerine bu âyetin nâzil olduğunu söylemiştir. Müfessir, bu âyetin nüzûlü için çokça nüzûl sebepleri nakledildiğini; -Atâ'dan rivâyetle- otuz ikisi Şâm ve sekizi Habeş diyarından olan Necrân ehlinde kırk kişi hakkında ve -İbn Cüreyc'den rivâyetle- Abdullah b. Selâm ve ashâbı hakkında nâzil olduğuna yer vermektedir.¹³¹¹ Hadîs kaynaklarında Necâşi ile ilgili rivâyet Enes b. Mâlik'ten naklolunmuş,¹³¹² Vâhidî ise, İbn Abbâs'tan rivâyetle zikretmiştir.¹³¹³

Hâşimzâde *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ* / “-Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını- ileri sürenleri görmedin mi?” buyrulduğu Nisâ sûresinin 60. âyetinin nüzûl sebebi hakkında “İbn Abbâs (r.a.) rivâyet etti ki: “Bir Yahûdî ve bir münâfık tartışınca hakemlik için Yahûdînin isteği üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.) hakemliğine başvuruldu. Hâlbuki münâfık, Ka'b b. el-Eşref'in hakemliğini istiyordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) Yahûdi lehine karar verince, Hz. Ömer'in (r.a.) de hakemliğine başvurdular. Hz. Ömer (r.a.) münâfığın tutumundan haberdar olunca boynunu vurdu. Hz. Ömer: “Allah'ın ve Peygamber'inin hükmüne tâbî olmayanın cezâsı budur ve benim hükmüm de budur” dedi. Bu sebeple bu âyet indi. Cebrâil (a.s.) buyurdu ki, Ömer hak ile batılın arasını ayırdı. Bundan dolayı Hz. Ömer'e ‘Fârûk’ denildi.” naklini yapmıştır.¹³¹⁴ İlgili rivâyeti Kurtubî de nakletmiştir.¹³¹⁵

Bir diğer örneğimiz Tevbe sûresinin 17. âyetidir. Müfessir mezkûr âyetin nüzûl sebebini ise, “İbn Abbâs (r.a.) der: “Bedr gününde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) amcasının oğlu Abbâs esir edilince, Müslümânlar onu küfür ve kat-ı rahîmle ayıpladılar. Hz. Abbâs da “Size ne oluyor ki, kötülüklerimizi anlatadurup, iyiliklerimizden bahsetmezsiniz.” deince, Hz. Alî (r.a.) “Sizin iyiliğiniz nelerdir?” diye sordu. Hz. Abbâs: “Mescid-i Harâm'ı tamir ederiz. Ka'be'nin örtüsünü değiştiririz ve hacılara su veririz.” diye cevap verdi. Bu kavil üzere ilgili âyet nâzil oldu. Allahu Teâlâ bu âyetle onun sözlerini reddetti. Çünkü mescidler şirk için değil, bir olan Allah'a ibâdet için imar edilmeliydi. Bir grup cemaate göre, âyetten kast olunan mâna, mescidlerin îmar

¹³¹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 184.

¹³¹² Ebû Abdurrahmân, Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, *es-Sahîhu'l-Müsne'd min Esbâbi'n-Nüzûl*, II. Baskı, 68-69, Sen'â: Mektebetüs'-Sen'âi'l-Asariyyetü, 2004.

¹³¹³ Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, thc: ve tdk: İsâm b. Abdulmuhsin el-Humeydan, II. Baskı, 138-138, Dammâm: Dâru'l-İslâh, 1992.

¹³¹⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 213-214.

¹³¹⁵ Kurtubî, *age*, VI, 436-437.

edilmesidir. Diğer bir gruba göreyse, içine girip oturmaktır. Hasan Basrî der ki, müşriklere sahih olmaz ki, Mescid-i Harâm ehlinden olsunlar.” görüşlerine yer vererek, açıklamıştır.¹³¹⁶ Ebû Hayyân *el-Bahru'l-Muhît*'inde ilgili rivâyeti رُوِيَ kalıbıyla nakletmiştir.¹³¹⁷

Hâşimzâde *اللَّهُ أَشْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ* / “De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahla haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.” âyetinin¹³¹⁸ sebep-i nüzûlünü “İbn Abbâs (r.a.) der ki: Peygamber (s) Vahşî'yi İslâm'a davet edince günahlarının çok olmasını söyledi, buna göre *إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا* âyeti¹³¹⁹ nâzil oldu. Bu sefer güç yetiremeyeceğinden korkunca *إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ* âyeti¹³²⁰ nâzil oldu. Bu zaman da “Belki bağışlananlar içerisinde ben yokumdur.” dedi. Bu âyet nâzil olunca, mutmain olup İslâm'a geldi. Ashâb bu hükmün sadece Vahşî'ye ait olup olmadığını sorduğundaysa, Hz. Peygamber (s.a.s.) bu hükmün umûmî olduğunu, herkesi kapsadığını söylemiştir.¹³²¹ İlgili rivâyeti Beğavî nakletmiştir. Zehebî'ye, İbn Hibbân, İbn Adiy ve diğerlerinin zayıflığına hükmettiğini not düşmüştür.¹³²²

Hâşimzâdenin konuyla ilgili zikrettiği diğer rivâyetler ise, konuyu uzatmamak için burada ele alınmamıştır. Dipnotta Hâşimzâde'ye göre bir sebebe binâen inen âyetlere ve bu rivâyetlerin kaynaklardaki kullanımına dair atıflar yapılmıştır.¹³²³

¹³¹⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 169-170.

¹³¹⁷ Ebû Hayyân, *age*, V, 385-386.

¹³¹⁸ Zümer, 39/53.

¹³¹⁹ “Ancak tövbe edip inanan ve sâlih ameller işleyenler başka” Meryem, 19/60.

¹³²⁰ “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar.” Nisâ, 4/116.

¹³²¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 81.

¹³²² Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, VII, 125.

¹³²³ Âl-i İmrân, 3/12, Hâşimzâde, *age*, I, 123, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 98, Akk, Hâlid Abdurrahmân, *Teshîlu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti Esbâbi'n-Nüzûl –el Câmi' beyne Rivâyâtî't-Taberî ve'n-Nisâbü'rî ve'bni'l-Cevzî ve'l-Kurtubî ve'bni Kesîr ve's-Süyûtî*, 67, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1998; Âl-i İmrân, 3/28, Hâşimzâde, *age*, I, 129-130, İlgili rivâyet Kelbî'den rivâyetle nakledilmiştir. Akk, *age*, 69; Âl-i İmrân, 3/112, Hâşimzâde, *age*, I, 155; Nisâ, 4/116, Hâşimzâde, *age*, I, 238; Enâm, 6/26, Hâşimzâde, *age*, II, 9, İlgili rivâyet sahîh isnadla naklolunmuştur. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 215; Enâm, 6/122, Hâşimzâde, *age*, II, 44, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 224; Enâm, 6/164, Hâşimzâde, *age*, II, 60; Enfâl, 8/31, Hâşimzâde, *age*, II, 147-148, Müfessirler Hâşimzâde'nin zikrettiği bu rivâyeti esas almıştır. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 235-236; Hac, 22/52, Hâşimzâde, *age*, III, 131-132, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 309-310, Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 178; Nûr, 24/61, Hâşimzâde, *age*, III, 191-192; Ahzâb, 33/53, Hâşimzâde, *age*, III, 399; Mülk, 67/13, Hâşimzâde, *age*, IV, 334.

1.2.2. Şahıs ve Grupları Konu Edinen Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

a) Mü'minleri Konu Edinen Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

Hâşimzâde Hz. Âişe (ra),¹³²⁴ Hz. Ebû Bekr (r.a.),¹³²⁵ Hz. Osmân (r.a.),¹³²⁶ Hz. Alî (r.a.),¹³²⁷ Hz. Abbâs,¹³²⁸ Abdullah b. Selâm¹³²⁹ gibi meşhûr sahâbîler hakkında naklolunan rivâyetlerle beraber, diğer mü'minler; Ebû Talha el-Ensârî,¹³³⁰ Hz. Peygamber 'in mevâlisî Sevbân,¹³³¹ Fedek ehlinden Mirdâs b. Nuheyk,¹³³² Cündeb b. Damre,¹³³³ gibi kimseler, Osmân b. Maz'ûn'un evine toplanıp dünyadan uzaklaşmayı ve helâl olan bir takım amelleri işlememeyi karara alan bir grup sahâbî,¹³³⁴ fakir ve zayıf mü'minler¹³³⁵ ve mü'min şairler,¹³³⁶ Selmân Fârisî ve Usâme b. Zeyd hakkında su-i

¹³²⁴ Nûr, 24/11. Müellif "İfk hadisesini" anlatmıştır. Hâşimzâde, *age*, III, 170, Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 183-186.

¹³²⁵ Ahkâf, 46/15. Hâşimzâde, *age*, IV, 176; Hadîd, 57/10. Hâşimzâde, *age*, IV, 272. Vahidî, Muhammed b. Fudayl'ın Kelbî'den rivâyetle ilgili âyetin Hz. Ebû Bekr hakkında nâzil olduğunu, Süfyân es-Sevrî tarikiyle Hz. Ömer'den ilgili rivâyeti nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 406.

¹³²⁶ Bakara, 2/262, Hâşimzâde ilgili âyetin Hz. Osmân ve Abdurrahman b. Avf hakkında nâzil olduğunu aktarmıştır. Hâşimzâde, *age*, I, 108. Bu rivâyet Kelbî'den rivâyetle kaynaklarda geçmektedir. Akk, *age*, 60-61; Bakara, 2/278. Müellif Tibyân'dan aktararak, mezkûr âyetin Hz. Osmân ve Hz Abbâs hakkında indiğini bildirmiştir. Hâşimzâde, *age*, I, 115, Akk, *age*, 64.

¹³²⁷ Mâide, 5/55, Müellif rivâyeti "denildi" formuyla nakletmiştir. Hâşimzâde, *age*, I, 287. İlgili rivâyete Vâhidî yer verse de, senedinde bulunan Mervân sebebiyle zayıf olduğu aktarmıştır. Hatta Râzî'ye göre metrûk olduğu beyân edilmiştir. Akk, *age*, 132; Tevbe, 9/19, Hâşimzâde, *age*, II, 170; İnsân, 76/10, Hâşimzâde, *age*, IV, 383. İlgili rivâyeti Vâhidî Atâ'dan İbn Abbâs'dan nakille zikretmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 448.

¹³²⁸ Enfâl, 8/70, Hâşimzâde, *age*, II, 161, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 241. Akk, *age*, 167.

¹³²⁹ Bakara, 2/130. Hâşimzâde, *age*, I, 47.

¹³³⁰ Âl-i İmrân, 3/92, Hâşimzâde, *age*, I, 149.

¹³³¹ Nisâ, 4/59, Hâşimzâde, *age*, I, 217, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 165, Süyûtî de Hz. Âişe'den rivâyetle isim zikretmeden benzer bir rivâyete yer vermiştir. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 83.

¹³³² Nisâ, 4/94, Hâşimzâde, *age*, I, 229, İlgili rivâyeti nakleden Süyûtî, Taberî'nin bu rivâyeti Süddî kanalıyla tahrîc ettiğini bildirmiştir. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 87.

¹³³³ Nisâ, 4/100. Hâşimzâde, *age*, I, 232, Kaynaklarda 'sahîh' senedle naklolunan bu rivâyetlerde isim farklılıkları olsa da, Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 89, Hâfız el-Askalânî, Hâşimzâde'nin zikrettiği ismi tercih etmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 179.

¹³³⁴ Mâide, 5/87, Hâşimzâde, *age*, I, 297, Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 108.

¹³³⁵ Âl-i İmrân, 3/69, Hâşimzâde, Muâz b. Cebel, Huzeyfe b. Yemân ve Ammâr b. Yâsir hakkında nâzil olduğunu bildirmiştir. Hâşimzâde, *age*, I, 143; Âl-i İmrân, 3/196, Hâşimzâde, *age*, I, 183; Mü'minûn, 23/110, Müellif, Bilâl Habeşî, Ammâr b. Yâsir, Habbâb b. Eret ve Suheyb er-Rûmî gibi fakir mü'minler hakkında nâzil olduğunu beyân etmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 159; Nûr, 24/55, Hâşimzâde, *age*, III, 188; Ankebût, 29/2, Hâşimzâde, *age*, III, 320; Ankebût, 29/56, Hâşimzâde, *age*, III, 336; Ankebût, 29/60, Hâşimzâde, *age*, III, 337; Şûrâ, 42/27, Hâşimzâde, *age*, IV, 133, İlgili rivâyeti zikreden Süyûtî, benzer rivâyeti Taberânî'nin Amr b. Hâris'den tahrîc ettiğini bildirmiştir. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 227, Akk, *age*, 305.

¹³³⁶ Şuarâ, 26/227, Hâşimzâde, *age*, III, 257-258.

zanda bulunan ashâbdan bir grup,¹³³⁷ Gazveler zamanında mü'minlerin durumu¹³³⁸ hakkında nâzil olan âyetlere de yer vermiştir.

b) Müşrikleri Konu Edinen Sebeb-i Nüzul Rivâyetleri

Hâşimzâde müşriklerin elebaşlarının; Ebû Cehl,¹³³⁹ Ebû Leheb,¹³⁴⁰ Velîd b. Muğîre,¹³⁴¹ Âs b. Vâil,¹³⁴² Übey b. Halef,¹³⁴³ Nadr b. Hâris,¹³⁴⁴ ve diğer Mekke

¹³³⁷ Hucurât, 49/12, Hâşimzâde, *age*, IV, 209, Süyûtî bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında naklettiği tek rivâyeti İbn Münzir'in İbn Cüreyc'den tahrîc etmiştir. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 242.

¹³³⁸ Bakara, 2/154-155, Hâşimzâde, *age*, I, 55; Bakara, 2/214, Hâşimzâde, *age*, I, 80; Âl-i İmrân, 3/159, Hâşimzâde, *age*, I, 170; Enfâl, 8/67, Hâşimzâde, *age*, II, 159; Tevbe, 9/102, Hâşimzâde, *age*, II, 203, Bu rivâyet, İbn Abbâs'dan Vâlibî tarikiyle naklolunmuştur. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 258, Akk, *age*, 182; Ahzâb, 33/6, Hâşimzâde, *age*, III, 378; Ahzâb, 33/23, Hâşimzâde, *age*, III, 384-5; Ahzâb, 33/25, Müellif ilgili âyetin Ahzâb gazvesinin hemen ardından Benî Kurayza'ya sefer eden Hz. Peygamber'in (s.a.s) Sa'd b. Muâz'ın Yahûdîler hakkındaki hükmünü beğenme ve hükmü uygulaması üzerine nâzil olduğunu bildirmiştir, Hâşimzâde, *age*, III, 386.

¹³³⁹ Bakara, 2/7, -Ebû Cehl ve Bedr gazvesinde öldürülen müşrik elebaşları hakkında- Hâşimzâde, *age*, I, 5, Hâşimzâde'nin zikrettiği husus Bakara süresinin 6. âyetinin nüzûl sebebi olarak geçmektedir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 21, Muhtemelen müellif bağlamı esas almıştır. Fakat bunu söylemek gerekir ki, Müslümân âlimler nüzûl sebepleri için âyetlerin ibârelerine dahî dikkat göstermiştir. Süyûtî Taberî'nin İbn Abbâs'dan naklettiği rivâyete göre bu iki âyet Medîne Yahûdîleri ve başka bir görüşe göre Ahzâb Gazvesi hakkındadır. Akk, *age*, 20; Yâsîn, 36/9, -Ebû Cehl ve Benî Mahzûmî kabilesi hakkında- Hâşimzâde, *age*, IV, 3, Taberî de ilgili âyetin Ebû Cehl hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Taberî, *age*, XIX, 306; Alak, 96/6, Hâşimzâde, *age*, IV, 445. Benzer rivâyetler kaynaklarda geçmektedir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 460.

¹³⁴⁰ Tebbet, 111/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 462. İlgili rivâyet İbn Abbâs'dan 'sahîh' senedle naklolunmuştur. Ebû Abdurrahmân, *age*, 272.

¹³⁴¹ Necm, 53/33, Hâşimzâde, *age*, IV, 241. Vâhidî zikrolunan rivâyeti ikinci nüzûl sebebi olarak Mücâhid ve İbn Zeyd'den nakletmiştir, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 399. İlgili âyetin İbn Abbâs, Süddî, Kelbî, el-Müseyyeb b. Şüreyk'den rivâyetle, çokça tasaddukta bulunmasıyla meşhûr olan Hz. Osman'ı (r.a.) bu davranışından sakındırmak isteyen sütkardeşi Abdullah b. Sarh olayı üzerine nâzil olduğu bildirilmiştir, Uleyvî, İbn Halife, *Câmiu'n-Nükûl Fi Esbâbu'n-Nüzûl -Şerhu Âyâtihâ-*, II, 303, Riyâd: Metâbiu'l-Eş'âi, h. 1404; Necm, 53/39. Hâşimzâde, *age*, IV, 241.

¹³⁴² Meryem, 19/77, Hâşimzâde, *age*, III, 57. Vâhidî ilgili rivâyeti sahîh senedle Habbâb b. Eret'ten nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 301.

¹³⁴³ Yâsîn, 36/77, Hâşimzâde, *age*, IV, 20, İlgili rivâyet Taberî -age, XIX, 486-487 -başta olmakla pek çok kaynakta geçmektedir. Buradaki söz sahibinin Übey b. Halef olmakla beraber, Âs b. Vâil, Velîd b. Muğîre ve Ebû Cehl olduğuna dair rivâyetler de mevcuttur ki, bu da olayın birkaç defa tekrarlanmış olabileceğini göstermektedir. Süyûtî İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid, İkrime, Urve ve Süddî'den nakille Übey b. Halef olduğunu beyân eder. Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 219. Râzî'nin de dediği gibi burada önemli olan şahıslar değil, Yüce Allah'ın hükmünü yalanlamış olmalarıdır. Râzî, *age*, XXVI, 108.

¹³⁴⁴ Hac, 22/3, Hâşimzâde, *age*, III, 116; Lukmân, 31/6. Hâşimzâde, *age*, III, 357-357, İlgili rivâyeti Vâhidî Kelbî'den aktarmıştır. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 345. Bununla beraber mezkûr âyetin nüzûl sebebi arasında müğannilerle ilgili rivâyetler zikrolmuştur. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 345; Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 202. Müellif bu rivâyetlere yer vermese de, "İbn Mesûd (r.a.) bu âyetten sual olunduğu zaman, ant içerek bu gına/şarkıdır dedi. Çünkü şarkı kalpte haset ve kin yapar. O rukîyye; sihirli duadır ki, onunla zinâyâ, levhe ve le'be/oyun eylenceye meyleder." diyerek işâre etmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 357

müşrikleri¹³⁴⁵ hakkındaki nüzûl rivâyetlerini zikretmiş, müşriklerin Hz. Peygamber'e soru sormaları,¹³⁴⁶ Hz. Peygamber'den bir talepte bulunmaları¹³⁴⁷ Müşriklerin kendi aralarında konuşmaları,¹³⁴⁸ Müşriklerin sözlerinin reddolunması¹³⁴⁹ gibi hususlar üzerine nâzil olan âyetlerin nüzûl sebeplerine yer ayırmıştır.

c) Münâfıkları Konu Edinen Sebeb-i Nüzul Rivâyetleri

Müfessirin naklettiği sebeb-i nüzul rivâyetlerinden bir kısmı münâfıkları konu edinen rivâyetlerdir. Bu rivâyetlerde Abdullah b. Übey,¹³⁵⁰ Ehnâs b. Şerîk es-Sekâfî,¹³⁵¹ Sa'lebe b. Hatib¹³⁵² gibi münâfıkların elebaşları ve diğer münâfıklarla¹³⁵³ ilgili kaynaklarda geçen nakillere ilâveten Tebûk Gazvesinde münâfıkların tutumuna dair rivâyetlere¹³⁵⁴ de yer vermiştir.

¹³⁴⁵ Bakara, 2/114, Hâşimzâde, *age*, I, 42; Ra'd, 13/11, -Amir b. Tufeyl ve Ureyd b. Rabia-, Hâşimzâde, *age*, II, 324-325; Hac, 22/60, Hâşimzâde, *age*, III, 134; Hac, 22/67, Hâşimzâde, *age*, III, 136; Nûr, 24/40, -Utbe b. Rebia ve tüm kâfirler hakkındadır- Hâşimzâde, *age*, III, 183; Şuarâ, 26/224, Müellif müşriklerin şairlerinden İbn Zebârî, Habir ve Mesâfî' Umeyye es-Sekâfî gibilerine Arapların ahmakları uyması üzerine nâzil olduğunu nakletmiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 257; Kalem, 68/51-52. Hâşimzâde, *age*, IV, 345.

¹³⁴⁶ A'râf, 7/188, Hâşimzâde, *age*, II, 129. Vâhidî ilgili rivâyeti Kelbî'den aktarmıştır. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 228; Yûsuf, 12/1, Hâşimzâde, *age*, II, 279; Ra'd, 13/36, Hâşimzâde, *age*, II, 336. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 273. İsrâ, 17/85, Hâşimzâde, *age*, II, 433; Kiyâme, 75/3. -Adiy b. Ebî Rebia'nın sorusu üzerine-, Hâşimzâde, *age*, IV, 377; İhlâs, 112/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 464.

¹³⁴⁷ Enâm, 6/7, Hâşimzâde, *age*, II, 4, Sözü edilen rivâyeti Kelbî'den nakletmekle Vâhidî ve İbnu'l-Cevzî eserlerinde zikretmişlerdir. Akk, *age*, 142; Enâm, 6/19, Hâşimzâde, *age*, II, 7; Enâm, 6/52, Hâşimzâde, *age*, II, 18, İlgili rivâyeti İmâm Müslim 'Sahâbe'nin Fazîleti' babında zikretmiştir. Müslim, "Fezâilî's-Sahâbe", 45 (hadîs nu: 2413), Kehf, 18/28, Hâşimzâde, *age*, III, 14, İlgili rivâyeti Taberî zikretmiştir. Senedinde bulunan Süleymân b. Atâ el-Harrânî sebebiyle 'zayıf' olarak değerlendirilmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 297; Enâm, 6/109. Hâşimzâde, *age*, II, 40, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 222-223; İsrâ, 17/74-75, Hâşimzâde, *age*, II, 430, Akk, *age*, 208; Ahzâb, 33/1, Hâşimzâde, *age*, III, 376; İnsân, 76/24. Hâşimzâde, *age*, IV, 385.

¹³⁴⁸ Enâm, 6/25, Hâşimzâde, *age*, II, 9; Enâm, 6/33, Hâşimzâde, *age*, II, 11-12; A'râf, 7/180, Hâşimzâde, *age*, II, 127.

¹³⁴⁹ Kasas, 28/68, Hâşimzâde, *age*, III, 311; Ahzâb, 33/4, Hâşimzâde, *age*, III, 377; Kalem, 68/35, Hâşimzâde, *age*, IV, 342; Duhâ, 93/3. Hâşimzâde, *age*, IV, 438; Kâfirûn, 109/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 460.

¹³⁵⁰ Bakara, 2/14. Hâşimzâde, *age*, I, 6; Tevbe, 9/80, Hâşimzâde, *age*, II, 195; Tevbe, 9/84, Hâşimzâde, *age*, II, 197, İlgili rivâyet Kütübî's'-Sitte'de geçmektedir. Ebû Abdurrahmân, *age*, 125.

¹³⁵¹ Bakara, 2/204, Hâşimzâde, *age*, I 76.

¹³⁵² Tevbe, 9/75, Hâşimzâde, *age*, II, 194, Fakat bu rivâyetin sahihliği ve sabitliği konusunda bir delil bulunmamaktadır. Akk, *age*, 179.

¹³⁵³ Âl-i İmrân, 3/179, Hâşimzâde, *age*, I, 177, İlgili rivâyeti Vâhidî senedsiz, Süyûtî Süddî'den nakletmiştir. Akk, *age*, 86-87; Tevbe, 9/108, Hâşimzâde, *age*, II, 205; Nûr, 24/47, Hâşimzâde, *age*, III, 185, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 327.

¹³⁵⁴ Tevbe, 9/41, Hâşimzâde, *age*, II, 181-2; Tevbe, 9/49, Hâşimzâde, *age*, II, 184, İlgili rivâyeti Taberânî, Ebû Naîm ve İbn Merdûye İbn Abbâs'dan rivâyetle tahrîc etmiştir. Akk, *age*, 174; Tevbe, 9/61, Hâşimzâde, *age*, II, 188; Tevbe, 9/79, Hâşimzâde, *age*, II, 195, Vâhidî ilgili rivâyeti Katâde'den nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 255.

ç) Ehl-i Kitâb'ı Konu Edinen Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

Yahûdî şahıslar ve âlimler; Ka'b b. el-Eşref -ve arkadaşları-¹³⁵⁵ Fihnâs b. Azûra ve Zeyd b. Kays,¹³⁵⁶ Mâlik b. Dayf,¹³⁵⁷ gibi kişilerle beraber, Yahûdîlerin talepleri,¹³⁵⁸ iddiaları,¹³⁵⁹ soruları,¹³⁶⁰ Yahûdîlerin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vasıflarını gizlemeleri ve Kitâb'ı tahrîf etmeleri¹³⁶¹ gibi konuları ve Nasârâyla¹³⁶² ilgili bir takım rivâyetleri zikretmiştir.

1.2.3. Birkaç Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikrettiği Âyetler

Âl-i İmrân sûresinin 128. âyetinin “Bu âyetin nâzil olma sebebi hakkında tefsir sahipleri ihtilaf ettiler. Bazıları dediler ki, bu âyet Bi'r-u Mâûne hakkındadır. Bunlar kurradan yetmiş kişiydiler. -Tuzağa düşürülerek- Şehit edildiklerinde Peygamber (s.a.s.) bir ay her sabah namazının ikinci rekâtındaki rûkûdan kalkınca onlara bedduâ etti.

¹³⁵⁵ Bakara, 2/41, Hâşimzâde, *age*, I, 16; Nisâ, 4/51, Hâşimzâde, *age*, I, 210-211.

¹³⁵⁶ Bakara, 2/109, Hâşimzâde, *age*, I, 40; Âl-i İmrân, 3/181, Hâşimzâde, *age*, I, 178.

¹³⁵⁷ Enâm, 6/91, Hâşimzâde, *age*, II, 33, *Zâdu'l-Mesîr*'de ilgili âyetin sebep-i nüzûlü hakkında yedi rivâyete yer verilmiştir ki, bunlardan ilki Hâşimzâde'nin naklettiği rivâyettir. İbnü'l-Cevzî mezkûr rivâyeti Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'dan naklettiğini, yine Saîd b. Cübeyr'in ve İkrime'nin de bu görüşte olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 453. Vâhidî, Saîd b. Cübeyr'den rivâyetle nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 220; Akk, *age*, 148.

¹³⁵⁸ Bakara, 2/108, Hâşimzâde, *age*, I, 40, Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 28.

¹³⁵⁹ Bakara, 2/26, Hâşimzâde, *age*, I, 10, İbn Abbâs bu âyetlerin münâfıklar, Hasan Basrî ve Katâde ise, Yahûdiler hakkında nâzil olduğunu beyân etmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 23, Akk, *age*, 21-22; Bakara, 2/48, Hâşimzâde, *age*, I, 17-18; Bakara, 2/139, Hâşimzâde, *age*, I, 50; Bakara, 2/142, Hâşimzâde, *age*, I, 51; İsrâ, 17/76, Hâşimzâde, *age*, II, 430, İbn Kesîr ilgili rivâyeti zayıf kabul etmiş, zirâ söz konusu âyet Mekki'dir. Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, V, 112-113.

¹³⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/18. Hâşimzâde, *age*, I, 125, İlgili rivâyet Kelbî'den naklolunmuştur. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 99; Âl-i İmrân, 3/79, Hâşimzâde, *age*, I, 146; Mâide, 5/59, Hâşimzâde, *age*, I, 288, İlgili rivâyetin isnâdı hasen olarak değerlendirilmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 201; Kehf, 18/109, Hâşimzâde, *age*, III, 37; Müellif Lukmân sûresinin 27. âyetinin sebep-i nüzûlünü ilgili rivâyete yer vermiştir. Hâşimzâde, *age*, III, 365, Akk, *age*, 264; Haşr, 59/5, Hâşimzâde, “Bu delîldir ki, kâfirlerin şehir ve köylerini dağıtıp, ağaçlarını keserek mahvetmek câizdir. Tâkî onunla hırs ve gayzları artırılsın. İmâm Ebu'l-Leys der: “Her müctehid müsibdir diyenlere bu âyet delîldir. Çünkü Allahu Teâlâ iki firkanın işinden razı oldu.” demektedir. Hâşimzâde, *age*, IV, 291, İmâm Buhârî İbn Ömer'den (r.a.) Hz. Peygamber'in (s.a.s) Benî Nadr'ın hurmalıklarını yaktırdığı ve kestirdiğini rivâyet etmiştir. İlgili rivâyeti İmâm Müslim, Tirmizî -hasen sahîh olarak-, Ebû Dâvûd, İmâm Ahmed, İbn Cerîr ve Beyhakî “*Delâilun-Nübüvve*” eserinde nakletmiştir. Ebû Abdurrahmân, *age*, 239.

¹³⁶¹ Bakara, 2/174, Hâşimzâde, *age*, I, 62, Taberî Katâde'den mürsel olarak zikretmiştir. Senedi sahîhtir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 48; Âl-i İmrân, 3/77, Hâşimzâde, *age*, I, 145, Bu rivâyeti İkrime'den nakledilmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 112; Âl-i İmrân, 3/188, Hâşimzâde'nin zikrettiği bir diğer rivâyete göre ise, bu âyet, Peygamber (s.a.s) ile beraber gazvelere katılmayan ve vaatlerine hilâf olan, sonra ise özür dileyen kimseler veya kâfirler hakkında nâzil olmuştur. Hâşimzâde, *age*, I, 181, Her iki rivâyet İmâm Buhârî nakletmiştir. Ebû Abdurrahmân, *age*, 67-68. Nisâ, 4/166, Hâşimzâde, *age*, I, 256; Mâide, 5/64, Hâşimzâde, *age*, I, 290.

¹³⁶² Bakara, 2/113, Hâşimzâde, *age*, I, 41; Âl-i İmrân 3/60.-61. Hâşimzâde, *age*, I, 140-141; Nisâ, 3/172, Hâşimzâde, *age*, I, 258.

Bazılarına göreyse, Uhud gazvesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) başı yaralanmış ve dört dişi kırılmıştı. Yüzünden kan akıyor bu halde onlara bedduâda bulundu.” demektedir.¹³⁶³ Her iki rivâyet hadîs kaynaklarında da ilgili âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilmektedir.¹³⁶⁴

Müellif Tevbe sûresinin 58. âyetinin nüzûl sebebi hakkında iki rivâyete yer vermiştir. Bunlardan ilkinde göre, bu âyet Haricîlerden Merkûs b. Züheyr et-Temimî hakkında nâzil olmuştur. Hâşimzâde “Ebû'l-Saîd el-Hudrî der: “Peygamber (s.a.s.)'in yanındaydım. Halka Huneyn ganimetini dağıtıyordu. Zü Huveysira et-Temimî “Yâ Rasulallah, adâletle dağıt.” dedi. Peygamberimiz (s.a.s.) “*Ben adâlet etmeyeyim de, kim etsin?*” buyurdu. Ömer b. Hattâb “Ya Rasûlallah, izin ver bunun boynunu vurayım.” deyince, Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “(incitme) Bırak.” Diğer rivâyete göre, bu âyet “Sahibinize bakmıyor musunuz? Nasıl da koyun çobanlarına ganimeti dağıtıyor. Kendini de adâletli sanıyor.” diyen münâfıklardan Ebû'l-Havat hakkında nâzil olmuştur.¹³⁶⁵ İlk rivâyet Sahîh Buhârî’de geçmektedir.¹³⁶⁶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّنْ نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ / “Ey îmân edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler.” buyrulduğu Hucurât sûresinin 11. âyetinin nüzûl sebebi hakkında müellif: “Safiye b. Huyey hakkında nâzil olmuştur ki, o, bir gün Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelerek “Yâ Rasûlallah, eşlerin beni “Yahûdî” diye incitiyorlar.” dedi. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Sen de onlara babam Hârûn, amcam Mûsâ, eşim ise, Muhammed'dir de.” buyurmuştur.” şeklinde kaynaklarda naklolunan¹³⁶⁷ rivâyeti aktarmıştır. Diğer rivâyete göreyse, bu âyet Mâlik b. Ebî Mâlik şanında nâzil olmuştur. O Abdullah b. el-Eslemî'ye yakınlaşıp, “Ey A'râb” deyince, o da “Ey Yahûdî” diye karşılık vermişti. Hz. Peygamber (s.a.s.) bundan haberdâr olduğunda, her ikisine tövbelerinin kabul edilinceye dek yanına gelmeyi yasaklamıştı.¹³⁶⁸ İlgili rivâyeti es-Semerkandî “*Bahrû'l-Ulûm*”unda nakletmiştir.¹³⁶⁹

¹³⁶³ Hâşimzâde, *age*, I, 160.

¹³⁶⁴ Ebû Abdurrahman, *age*, 55-57.

¹³⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 186-187.

¹³⁶⁶ Ebû Abdurrahman, *age*, 122.

¹³⁶⁷ Akk, *age*, 326.

¹³⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 208.

مُؤَلِّفٍ / وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيْمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ / “Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler.” buyrulduğu Haşr sûresinin 9. âyeti hakkında: “Ensâr Peygamber’in (s.a.s.) hicretinden iki sene önce Medîne’yi hicret evi ve îmân evi edip, orada mescid bina ettiler. Bu âyetin nüzûl sebebi hakkında birkaç rivâyet vardır ki, hepsi de ensârın şanındandır.” demektedir. Bir rivâyete göre, Benî Nadr’ın ganimetini Hz. Peygamber (s.a.s.) “Eğer uygun görürseniz, bu ganimetin hepsini muhâcirlerle vereyim, geçimlerini kurup sizin evlerinizden çıksınlar. Eğer isterseniz size vereyim. Fakat muhâcirler sizin evlerinizde kalsınlar.” buyurdu. Buna cevap olarak “Yâ Rasûlallah, ganimetlerin hepsini muhâcirlerle ver. Ancak onlar evlerimizden ayrılmasınlar.” demeleri üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu.

Müellifin zikrettiği diğer rivâyete göreyse, Ebû Hureyre (r.a.) der ki, “Bu âyet evde bir tas yemeği olduğu halde Peygamber (s.a.s.)’in misâfirini ağırlayan ensârî hakkında nâzil olmuştur. (müellif olayı anlatmıştır.) Ebû Hureyre (r.a.) der ki, ensârdan biri: “Yâ Rasûlallah, hurmalarımızı bizimle muhâcir kardeşlerimiz arasında pay et. Peygamberimiz (s.a.s.) bunu kabul etmedi. Hurmaların zahmetine ve hasadına onları ortak etti. Hâşimzâde akabinde İbn Abbâs (r.a.) Yevmu’l-Nadr’da ganimet olayını rivâyet ederek, “Bu âyetin sebeb-i nüzûlü odur.” dediğini aktarmıştır.¹³⁷⁰

مُؤَلِّفٍ / يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ / “Ey Peygamber! Allah’ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun?” buyrulduğu Tahrim sûresinin 1. âyetinin nüzûl sebebini, bir rivâyete göre, Hz. Peygamber’in (s.a.s.), Hz. Sevde’nin (r.a.) hazırladığı bal şerbetini Hz. Âişe (r.a.) ve Hz. Hafza’nın (r.a.) sözlerinden dolayı kendine harâm etmesi, başka bir rivâyete göreyse, Hz. Hafza’nın üzülmeye sebebiyle câriyesi Hz. Meryem’i (r.a.) kendine harâm etmesi olarak aktarmıştır.¹³⁷¹ Her iki rivâyet hadîs kaynaklarında sahîh senedlerle

¹³⁶⁹ Semerkandî, Ebû’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîru’s-Semerkandî el-Müsemma Bahru’l-Ulûm*, thk ve tlk: Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd, III, 265, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993.

¹³⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 293.

¹³⁷¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 325-326.

naklolunmuştur.¹³⁷² Müellif bu başlık altında değerlendirilebilecek pek çok başka rivâyetlere yer vermiştir.¹³⁷³

1.2.4. Bir Âyetin Nüzûlünün Başka Bir Âyetin Nüzûlüne Sebep Gösterilmesi

Hâşimzâde *“Ey îmân edenler! / يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ*” buyrulduğu *Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın.*” buyrulduğu Mâide sûresinin 101. âyetinin nüzûl sebebini naklederken “Rivâyet olundu ki, haccın vacipliği hakkında *حُجُّ الْبَيْتِ* âyeti¹³⁷⁴ nâzil olunca, Surâka b. Mâlik “Ya Rasûlallah, hac üzerimize her yıl mı vaciptir?” diye sordu. Peygamber (s.a.s.) cevap vemedi. Surâka üç defa tekrarlayınca, Peygamber (s.a.s.) “Vallahî, eğer evet deseydim, o zaman vacip olurdu. Şayet vacip olsaydı, buna güç yetiremezsiniz.” şeklindeki meşhûr cevabını vermiştir. Müellif “Bu olay üzerine bu âyet nâzil oldu.” demektedir.¹³⁷⁵ *رَوَى* kaydıyla Hz. Alî’den rivâyetle Beğavî ilgili rivâyete yer vermiştir.¹³⁷⁶

Müellif *“Allah’ın emri yerine / أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ* gelecektir; artık onun bir an önce gelmesini isteyip durmayın. Allah, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır ve yücedir.” buyrulduğu Nahl sûresinin 1. âyetini tefsir ederken “Rivâyet olundu ki, *اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ* âyeti¹³⁷⁷ nâzil olduğunda müşrikler istihzâda bulundular. Bunun üzerine *اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ* âyeti¹³⁷⁸ nâzil oldu. Müşrikler “Yâ Muhammed, korkuttuğun hiçbir şey olmadı.” deyince bu âyet nâzil oldu.” demektedir.¹³⁷⁹

¹³⁷² Ebû Abdurrahmân, *age*, 250-252.

¹³⁷³ Bakara, 2/121, Hâşimzâde, *age*, I, 44. Her iki rivâyet kaynaklarda geçmektedir. Akk, *age*, 32; Âl-i İmrân, 3/19, Hâşimzâde, *age*, I, 126; Nisâ, 4/88, Hâşimzâde, *age*, I, 224. İlgili rivâyetlere Süyûtî eserinde yer ayırmıştır. Süyûtî, *Lübâbü’n-Nükûl fî Esbâbi’n-Nüzûl*, 84-85; Nisâ, 4/136, Hâşimzâde, *age*, I, 246; En’âm, 6/124, Hâşimzâde, *age*, II, 45; Enfâl, 8/36, Hâşimzâde, *age*, II, 149. Vâhidî her iki rivâyeti nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, 236-237; Ahzâb, 33/58, Hâşimzâde, *age*, III, 401-402, Hâşimzâde’nin zikrettiği her iki örnek kaynaklarda geçmektedir. Vâhidî, Mukâtil’den nakille ilgili âyetin Hz. Alî (r.a.) hakkında indirildiğini nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, 362. Müddessir, 74/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 369-370. Bu rivâyeti İmâm Buhârî ve İmâm Müslim ‘sahih’ senedle nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, 446.

¹³⁷⁴ “Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” Âl-i İmrân, 3/97.

¹³⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 303.

¹³⁷⁶ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzîl*, III, 106.

¹³⁷⁷ “Vakit yaklaştı.” Kamer, 54/1.

¹³⁷⁸ “İnsanların hesaba çekilecekleri gün iyice yaklaştı.” Enbiyâ, 21/1.

¹³⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 374.

Hâşimzâde Ahzâb sûresinin 28. âyetinin tefsirinde “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) eşlerinin birtakım dünyevi istekleri üzerine bu iki âyet nâzil olmuştur.” demektedir. Müellif Peygamber’in (s.a.s.) eşlerinin isimlerini zikrederek, bu hükme tâbî olduklarında لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ / “Artık bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz” hükmünün¹³⁸⁰ nâzil olduğunu bildirmiştir.¹³⁸¹

Konuyla ilgili zikredeceğimiz bir diğer örneğimiz Ahkâf sûresinin 9. âyet-i kerîmesidir. Âyette قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَاٍ مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ وَمَا يُنْذِرُ مُبِينٌ / “Yine de ki: ‘Ben, peygamberler arasında benzeri gelip geçmemiş biri değilim, bana ve size ne yapılacağını da bilemem, ancak bana vahyedilene uyarım. Ben yalnızca açık bir uyarıcıyım.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde, bu âyet nâzil olduğunda “Müşrikler sevinerek Muhammed’le bizim aramızda bir fark yoktur dediler. Onun söyledikleri hak olsaydı, rabbî ona yapacaklarını haber verirdi.” rivâyetini naklettikten sonra “Bunun üzerine لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ âyeti¹³⁸² nâzil oldu. Bu zaman ashâb Peygamber (s.a.s.)’ “Yâ Rasulallah, senin işleyeceğin sana haber verildi. Bizim durumumuz nasıl olacaktır? dediler. Bu zaman da لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ¹³⁸³ ve وَبَشَرٍ¹³⁸⁴ âyetleri nâzil oldu.” demektedir.¹³⁸⁵ Bu rivâyeti Beğavî tefsirinde zikretmiştir.¹³⁸⁶ Bir âyetin nüzulünün başka bir âyetin nüzulüne sebep gösterilmesine dair diğer rivâyetlere gelince, dipnotta kısaca aktarılmıştır.¹³⁸⁷

1.2.5. Nüzûl Sigasının Önceki Peygamberler ve Geçmiş Milletler Konularında Kullanılması

Müellif En‘âm sûresinin 76-78. âyetlerini tefsir ederken, burada Nemrût hakkında bilgiler vermiştir. Süddî’nin “Nemrût uykusunda bir yıldızın doğup, güneş ve ayın ışığını götürdüğünü görür. Rüyasının te’vîli üzere o yıl doğacak tüm çocukların öldürülmesini emreder.” ve Muhammed İshâk’ın “Nemrût o yıl tüm hamile kadınları, doğuma yakın sarayında hapsetti. Sadece İbrâhim (a.s.)’ın annesinden başka. Çünkü

¹³⁸⁰ Ahzâb, 33/52.

¹³⁸¹ Hâşimzâde, *age*, III, 388.

¹³⁸² “Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah’ın bağışlaması için” Fetih, 48/2.

¹³⁸³ “-Böyle yapmıştır ki,- Mü’min erkekleri ve mümin kadınları Cennetlere koysun.” Fetih, 48/5.

¹³⁸⁴ “Kendileri için Allah’ın büyük bir lutfunun bulunduğunu mü’minlere müjdele!” Ahzâb, 33/47.

¹³⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 174.

¹³⁸⁶ Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me‘âlimü’t-Tenzîl*, VII, 252-253.

¹³⁸⁷ Nahl, 16/36, Hâşimzâde, *age*, II, 384; Nûr, 24/28. Hâşimzâde, *age*, III, 172; Ahzâb, 33/34, Hâşimzâde, *age*, III, 390; Fetih, 48/16, Hâşimzâde, *age*, IV, 197; Vâkı‘a, 56/39, Hâşimzâde, *age*, IV, 264; Saf, 61/1, Hâşimzâde, *age*, IV, 305, Müddessir, 74/31, Hâşimzâde, *age*, IV, 373-374.

İbrâhîm (a.s.)’ın annesi yaşlıydı ve gebeliğinden hiç kimse şüphe etmemişti.” görüşlerine yer verdikten sonra Süddî’nin “Hatta Nemrût ülkesindeki tüm erkekleri eşlerinden uzaklaştırıp, kendisiyle beraber başka şehre götürmüş, veziri Azâd bir hacet için dönünce, eşi gebe kalmıştı.” îzâhını eklemiştir. Müellif Hz. İbrâhîm’in annesinin onu nehir yatağında doğurduğunu, sonra onu mağaraya bıraktığını ve bu mağarada 7, 13 veya 17 yıl kaldığını nakleder. Bulûğ çağında geri dönünce, annesine “Rabbim kimdir?” diye sorar. Olaydan haberdâr olan babası eşine “Yeryüzü dinlerini bâtil edecek olan bizim oğlumuzdur” der. Hâşimzâde bu sebeple bu âyetlerin nâzil olduğunu aktarmıştır.¹³⁸⁸ Zikrolunan olayın Kur’ânî anlatımla mutâbık olmadığı, rivâyette daha çok gerçekdışı bir üslûbun hâkim olduğu gözlemlenmektedir. Bunlarla beraber ilgili olayın nüzûl sebeplerinin şartlarını taşımadığı da aşîkârdır.

Bir diğer örneğe gelince, bu A’râf sûresinin 175.-176. âyetlerinin nüzûlü hakkındadır. Müellif konuyla ilgili “Denildi ki, o Benî İsrâîl ulemâsından birisiydi. İsmi Bel’âm b. Ba’ûra’ydı. Veya Ümeyye b. Salt idi. Allahu Teâlâ’nın âhir zamanda bir peygamber göndereceğini bilip, onun kendisi olması için duâ ederdi. Muhammed’in (s.a.s.) gelişini bu sebeple tekzîb etti. Fakat çoklarına göre, bu kimse Mûsâ (a.s.) zamanında yaşamış Bel’âm b. Ba’ûra idi. Ona İsm-i A’zâm duası, ilâhî kitapların ilmi ve duâsının kabul olunması kerâmeti verilmişti. Hz. Mûsâ’ya karşı savaşta Belga şehrinin hükümdârının korkutması ve mal-mülk vermesi üzerine, karısının da etkisiyle, gelen orduların Allahu Teâlâ’nın orduları olduğunu bildiği halde, onlara karşı duâ ederek, İblîs’e tâbî oldu. Allahu Teâlâ da ondan İsm-i A’zâm duâsını aldı. Kitap okuyup amel etmeyen misli köpek gibidir. Kovsan da, kendi haline bıraksan da dilini sallar. Rivâyet olundu ki, Benî İsrail Bel’âm’ın duâsıyla altı ay Tih’de habsolundu. Mûsâ (a.s.) bundan haberdar olunca “Ey Rabbim, onun duâsını kabul ettin, benim duâmı da kabul et. Ondan îmânı ve İsm-i Â’zâm’ı al. Allahu Teâlâ duâsını kabul etti. O ikisi güvercin olup, Bel’âm’ın göğsünden uçup gitti. İbn Abbâs der ki, “Bu âyetler Benî İsrâîl’den o kimse hakkında nâzil olmuştur ki, ona kabul olunacak üç duâ hakkı verildi de, o bunu

¹³⁸⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 26-28.

zâyî etti.¹³⁸⁹ Mezkûr tefsirde konuyla ilgili birkaç rivâyet örneğine daha rastlanmıştır.¹³⁹⁰

1.2.6. Bir Olaya Binâen Hüküm Bildirmek Amacıyla İnen Âyetler

Hâşimzâde ^{لَيْسَ عَلَيْكَ هُدًى وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ} / “Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir.” buyrulduğu Bakara sûresinin 272. âyetinin sahâbîlerden bazılarının, Yahûdî akrabalarına sadaka ve infâkta bulunmaları sebebiyle nâzil olduğunu aktardıktan sonra “Peygamber (s.a.s.) Müslümânlar içinde fakirlerin çok olması hasebiyle onlara tasaddukta bulunmayı men etti.” demektedir.¹³⁹¹ Sa‘lebî ilgili rivâyeti Kelbî’den nakletmiş, konuyla ilgili Hz. Peygamber’in hükmünü ise, Saîd b. Cübeyr’den nakletmiştir.¹³⁹² Benzer rivâyetlere Vâhidî de yer vermiştir.¹³⁹³

Hâşimzâde ^{وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ} / “Yetimlere mallarını verin.” ibâresiyle başlayan Nisâ sûresi 2. âyetinin nüzûl sebebi hakkında “Rivâyet olundu ki, Gatafân’dan bir kişinin yanında kardeşinin yetimi bulunuyordu. Bulûğa erince malını amcasından istedi. Fakat amcası buna yanaşmadı. Her ikisi Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelip durumu anlattılar. Hz. Peygamber (s.a.s.) aralarında anlaşma sağladı ve bu âyet nâzil oldu. Tüm malını geri alan bu yetim hepsini tasadduk etti. Peygamber (s.a.s.) onun hakkında buyurdu: “Ona ecr ve sevâb sâbit oldu. Anne ve babası üzerine vizr (yük/günah) bâkî kaldı. – çünkü onlar müşrik idi-” kaynaklarda geçen¹³⁹⁴ rivâyeti nakletmiştir.¹³⁹⁵

Müellif ^{لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ} / “Anne babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere pay vardır.” buyrulduğu Nisâ sûresinin 7. âyetinin nüzûl sebebi hakkında “Rivâyet olundu ki, Uveys b Sâbit el-Ensârî (r.a.) vefat edince eşi ve üç kızını geride bıraktı. Câhiliyye uygulamasına esasen kardeşleri tüm mal varlığını alıp, eşine bir şey vermediler. Eşi Ümmü Kucce durumu Hz. Peygamber ’e anlattığında Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Biraz sabret, Allahu Teâlâ, hakkında bir hüküm

¹³⁸⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 123-5.

¹³⁹⁰ İbrâhîm, 14/46. Hâşimzâde ilgili rivâyeti Hz. Alî’den nakletmiştir. Hâşimzâde, *age*, II, 354; Enbiyâ, 21/15, Hâşimzâde, *age*, III, 90.

¹³⁹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 112.

¹³⁹² Sa‘lebî, *age*, II, 274.

¹³⁹³ Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, 89-90.

¹³⁹⁴ Akk, *age*, 93.

¹³⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 186.

indirir.” Bu sebepten bu âyet nâzil oldu. Hz. Peygamber (s.a.s.) malını eşine ve kızlarına pay olacak şekilde taksîm etti. Fakat miktarı bildirmedi bu zaman *يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ* / “Allah size, çocuklarınız hakkında emreder.” âyeti nâzil olup, eşlere mîrâstan sekizde bir, kızlara ise, üçte bir verildi.¹³⁹⁶ İlgili rivâyeti Sa‘lebî kanalıyla Beğavî de nakletmiştir. Muhakkik İbn Hacer, râvîlerden Süfyân’ın zayıflığını bildirmiş, Vâhidî’nin de senedsiz naklettiğini aktarmıştır.¹³⁹⁷

Hâşimzâde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا* / “Ey îmân edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir.” ibâresiyle başlayan aynı sûresinin 19. âyetinin Câhiliyye zamanında bir kadının eşi ölünce erkeğin en yakın varisinin gelip, elbisesini kadının üzerine atarak onun için hak iddia etmesi -ya eski mehriyle evlenir veya başkasıyla evlendirir, mehrini kendisi alırdı.- âdetinin kaldırılması için nâzil olduğunu bildirmiştir. İslâm’ın ilk yıllarında da devam eden bu uygulamanın son bulması hakkında müellif “Ebû Kays el-Ensârî vefat edince, eşi Kebşe geride kaldı. Bu haleti yaşayınca, durumu Peygamber’e (s.a.s.) haber verdi. Hz. Peygamber (s.a.s.) beklemesini söyledi. Allahu Teâlâ bu âyeti gönderdi.” rivâyetini aktarmış,¹³⁹⁸ akabinde Nisâ sûresinin 22. âyeti hakkında da “Câhiliyye devrindeki bu uygulamayı kaldırmak için inmiştir.” şeklinde açıklamıştır.¹³⁹⁹ Süyûtî ilgili âyetin sebep-i nüzûlü hakkında altı rivâyet zikretmiştir ki, bunların üçünde Ebû Kays el-Ensârî’nin ismini zikretmiştir. Süyûtî Hâşimzâde’nin zikrettiği rivâyeti, naklederek İbn Sa’d’ın Muhammed b. Ka’b el-Kurâzî’den tahrîc ettiğini aktarmıştır.¹⁴⁰⁰

Müfessir *وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَهُم مَّا يَتَّقُونَ* / “Allah bir topluluğu doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeylerin neler olduğunu kendilerine açıklamadan, onları yoldan çıkmış sayacak değildir.” ibâresiyle başlayan Tevbe sûresinin 115. âyetinin sebebi nüzûlünü ise, “Denildi ki, bir kavim Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelip Müslümân oldular ve geri yurtlarına döndüler. Bu zaman içkinin harâmlığını beyân eden âyet nâzil olmamıştı ve kible Ka’be’ye dönmemişti. Bu hükümlerin inzâlinden sonra, habersiz oldukları için ibâdetlerini önceki kâideyle yapıyorlardı. Bundan haberdâr olunca, yaptıkları ibâdetin hükmünü sordular. Bu

¹³⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 189.

¹³⁹⁷ Beğavî, *Tefsîru ’l-Beğavî: Me’âlimü ’t-Tenzîl*, II, 170.

¹³⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 195.

¹³⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 196.

¹⁴⁰⁰ Süyûtî, *Lübâbü ’n-Nükûl fî Esbâbi ’n-Nüzûl*, 73.

sebeple bu âyet nâzil oldu.” demektedir.¹⁴⁰¹ Sebeb-i nüzûl kaynaklarında naklolunmayan bu rivâyetin uzun versiyonunu Ebû Hayyân nakletmiştir.¹⁴⁰²

Hâşimzâde / “Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah’a yakınan kadının sözünü Allah işitmiştir.” buyrulduğu Mücâdele sûresinin 1. âyetini tefsir ederken, Havle b. Sa‘lebe’nin eşi Uveys b. Sâmit’ten şikâyeti üzerine sûrenin ilk dört âyetinin nâzil olduğunu aktarmıştır.¹⁴⁰³ İlgili rivâyeti İmâm Ahmed Müsned’inde Hz. Âişe’den isim zikretmeksizin nakletmiştir. İmâm Buhârî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Cerîr ve Hâkim ‘ta‘lîkân’ rivâyet etmiş ve isnâdının sahîhliğine hükmedilmiştir. Ayrıca Zehebî bu hususta sükût etmiştir.¹⁴⁰⁴

Hâşimzâde / “Ey îmân edenler! Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin.” ibâresiyle başlayan Mümtehhine sûresinin 1. âyetinin nüzûl sebebi olarak kaynaklarda da geçtiği üzere¹⁴⁰⁵ Mekke’deki ailesinin geçimini sağlamak için Peygamber’in (s.a.s.) seferini mektupla müşriklere haber veren Hatib b. Belte‘a olayını nakletmiştir.¹⁴⁰⁶ Ebû Abdurrahmân, ilgili rivâyet tahrîc etmedikleri halde Şeyhayn’ın şartlarına uygun olarak sahîhliğini bildirmiş ve bu hususta Zehebî’nin de sükût ettiğini belirtmiştir. Fakat müellif İbrâhîm b. el-Hüseyn’den dolayı zayıflığını tesbît ettiğini söylemiştir.¹⁴⁰⁷

Müellif aynı sûrenin / “Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adâletli davranmanızı yasaklamaz” buyrulduğu 8. âyetinin nüzûlünü ise, “Denilir ki, Kuteylete b. Abdulazzâ müşrike iken hediye ile kızı Esmâ b. Ebû Bekr (r.a.) evine geldikde, kızı onu içeri girmekten menedip hediyesini reddetti. Bu sebeple bu âyet-i kerîme nâzil oldu.¹⁴⁰⁸ İmâm Ahmed ve Hâkim’in naklettiği rivâyeti Zehebî sahîh olarak addetmiştir. Heysemî Mecme‘u’z-Zevâid’inde İmâm Ahmed ve Bezzâr’ın senedinde bulunan Mus‘ib b.

¹⁴⁰¹ Hâşimzâde, *age*, II, 208.

¹⁴⁰² Ebû Hayyân, *age*, V, 514-515.

¹⁴⁰³ Hâşimzâde, *age*, IV, 280.

¹⁴⁰⁴ Ebû Abdurrahmân, *age*, 235.

¹⁴⁰⁵ Taberî, *age*, XXII, 599-564.

¹⁴⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 299.

¹⁴⁰⁷ Ebû Abdurrahmân, *age*, 241.

¹⁴⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 302.

Sâbit'in İbn Hibbân'a göre sikât, bir gruba göre zayıf, geriye kalanlara göre sahîh kimselerden olduğunu aktarmıştır.¹⁴⁰⁹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَأَمْتَحِنُوهُنَّ / “Ey îmân edenler! Mü'min kadınlar göç ederek size geldiklerinde siz onları sinayın.” ibâresinin buyrulduğu Mümtehine sûresinin 10. âyetinin nüzûlü hakkında müellif: “Rivâyet olundu ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) Hudeybiye sulhünde Mekke'lilerden kendine sığınanları geri vereceği yönünde antlaşma imzalamıştı. Sübey'a b. el-Hâris el-Eslemî Peygamber (s.a.s.)'e sığınınca müşrik eşi onu almak için Medîne'ye geldi. Bu olaya binâen bu âyet nâzil oldu. Hz. Peygamber (s.a.s.) onu vermeyip, mehrini iade etti ve Hz. Ömerle nikâhladı. Bundan sonra İslâm'a sığınan erkekler verilirken, kadınlar verilmedi.” demektedir.¹⁴¹⁰ Vâhidî ilgili rivâyeti İbn Abbâs'tan nakletmiştir.¹⁴¹¹ Müellif konuyla ilgili birçok rivâyete yer vermiştir.¹⁴¹²

1.3. KASASU'L-KUR'ÂN

Kur'ân-ı Kerîm'in üslûb ve icâz özelliklerinden biri kıssa anlatımıdır. Kıssa kelimesi sözlükte ‘anlatmak, bildirmek, haber vermek,¹⁴¹³ nakletmek, iz sürmek, takip etmek,¹⁴¹⁴ makasla kesmek, saçların bitim noktası, göğüs, göğüs kemiği,’ gibi anlamlarına gelen قصص kökünden mastar olup, ‘kıssa, anlatılan haber, hikâye’ mânasına gelmektedir.¹⁴¹⁵ Terim olarak ise, insanların ibret almalarını ve hidâyete

¹⁴⁰⁹ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 96.

¹⁴¹⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 303.

¹⁴¹¹ Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 424.

¹⁴¹² Bakara, 2/199, Hâşimzâde, *age*, I, 74, İmâm Buhârî'nin bu rivâyeti Hz. Âişe'den nakletmiştir. - Buhârî, “Tefsîr”, 35, (hadîs nu: 4520)- Bakara, 2/221, Hâşimzâde, *age*, I, 84; Bakara, 2/256. Hâşimzâde, *age*, I, 104, Vâhidî ilgili rivâyeti Süddî ve Mesrûk'tan iki rivâyetle nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 84-85; Nisâ, 4/27. Hâşimzâde, *age*, I, 201; Nisâ, 4/92. Hâşimzâde, *age*, I, 226-227, Müfessirlerin görüş birliği vardır. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 169, Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 86, Akk, *age*, 112; Nisâ, 4/93, Hâşimzâde, *age*, I, 228. Nisâ, 4/105-106, Hâşimzâde, *age*, I, 237, Mâide, 5/41. Hâşimzâde, *age*, I, 279-280. Akk, *age*, 129; Mâide, 5/57, Hâşimzâde, *age*, I, 287, Akk, *age*, 132; Mâide, 5/93, Hâşimzâde, *age*, I, 300; Hûd, 11/114, Hâşimzâde, *age*, II, 277, İlgili rivâyeti İmâm Buhârî İbn Mes'ûd'dan nakletmiştir. Ayrıca İmâm Müslim ve Tirmizî de İbn Mes'ûd'dan rivâyet ederek, ‘hasen sahîh’ olarak değerlendirmiştir. Ebû Abdurrahmân, *age*, 134-135; İsrâ, 17/28, Hâşimzâde, *age*, II, 417; İsrâ, 17/28, Hâşimzâde, *age*, II, 417; Nûr, 24/9, Hâşimzâde, *age*, III, 164; Ahzâb, 33/36. Hâşimzâde, *age*, III, 391-392, İlgili rivâyeti sahîh senedle Taberânî Katâde'den tahrîc etmiştir. Akk, *age*, 276; Ahzâb, 33/59, Hâşimzâde, *age*, III, 402. İbn Sad *Tabakât*'ında Ebî Mâlik'den tahrîc etmiştir. Akk, *age*, 285. Mümtehine, 60/13. Hâşimzâde, *age*, IV, 304. Vâhidî ilgili rivâyeti senedsiz nakletmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 425.

¹⁴¹³ A'râf, 7/175; Kehf, 18/13

¹⁴¹⁴ Kehf, 18/64; Kasas, 28/11.

¹⁴¹⁵ İsfahânî, *age*, 404; İbn Manzûr, *age*, 3650-3653; Firûzabâdî, *age*, 1330-1331; Zebîdî, *age*, XVIII, 98-110.

ulaşmalarını sağlamak amacıyla, çoğunlukla zaman ve mekândan soyutlanmış, yalan ihtimâli ve hayâlin karışması mümkün olmayacak bir tarzda tarihin derinliklerinde kaybolmuş, unutulmuş veya bazı izleri insanlığın hâfızalarında varlığını koruyabilmiş hâdiselerin; muhâtaplara, adeta olaylara yeniden bir canlılık vererek anlatılması, beyân edilmesidir.¹⁴¹⁶

Kıssaların Kur'ân-i Kerîm'de bulunmasının pekçok gaye ve hedefleri¹⁴¹⁷ bulunmaktadır.¹⁴¹⁸ Kur'ân'daki kıssaların kaynağı; Kur'ân kıssalarının Kitâb-ı Mukaddes'te geçen kıssalarla benzer ve ayrışan yönleri, Hz. Peygamberin kendi sözü olup, olmaması, kıssaların tarihî seyirde gerçekteşip gerçekteşmemesi müzâkere konusu olmuştur.¹⁴¹⁹ Kıssaların üslûb özelliklerine gelince, Kur'ân'a has üslûb özellikleri barındırmaktadır. Bu anlatım müfâceât/ani anlatım, fecevât/temsîli ve tasvîr metodunu ihtivâ etmektedir.¹⁴²⁰ Canlı tablolarla, insanı usandırmadan sunulan bu haberlerde anlatılan insan prototipleri ve toplumlar değerlendirildikte,¹⁴²¹ benzerlik hatta aynîlik gösterdikleri bâriz şekilde görölmektedir.¹⁴²²

Hâşimzâde'ye gelince farklı formlarda geçen قصص filini, Kasas sûresinin 11. âyetini tefsir ederken 'onun arkasından git ve onun haberlerini bana getir.'¹⁴²³ Kehf

¹⁴¹⁶ Şengöl, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, 46, İzmir: 1994; Şengöl, "Kıssa", *DİA*, XXV, 498, Ankara, TDV Yayınları, 2022; Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, 69, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

¹⁴¹⁷ Bu anlatım insanın zihninde daha derin yer edinir. Dînin temel esaslarını; Tevhîd'i ikrâr, şirki inkâr, gönderilmiş peygamberlerin hak olduğunun ve İlâhî güçle destekleneceklerini isbât, Âhiret inancını; inananların gerçek kurtuluşa erecekleri, inkâr edenlerin ise, ebedî hüsrânı tadacaklarını beyân etmekle irşâd etmeği hedeflemektedir. Öğüt ve nasîhata rağmen inkârda diretenleri gaybî haberlerle tehdîde bulunarak, geçmiş ümmetlerin akîbetlerinin tasvîriyle kalbine korku düşürmek ve başlarına gelecekleri haber vermektir.

¹⁴¹⁸ Kara, Mustafa, *Bireysel ve Toplumsal Açısından Kur'ân Kıssaları*, Basılmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, 86-107, Samsun: 2011.

¹⁴¹⁹ Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, 9-60, Konya: Kardelen Yayınları, 2013, Kara, 35-57.

¹⁴²⁰ Kara, *agt*, 88-95.

¹⁴²¹ Peygamberlerin gönderildikleri toplumlarına karşı ne kadar hilm, sabır, tevâzu sahibi oldukları, üslûblarında bulunan letâfet ve incelik, buna karşı kâfirlerin üslûblarındaki böbürlenme, aşığı görme, istihzâda bulunma, aynı iftirâ ve itirâzlarla ittihâm etmeleri örnek gösterilebilir. Bize sunulan örnekte en azılı düşman olan, ilâhlık iddiasında bulunan Firavun'a karşı Yüce Allah'ın Mûsâ (a)'a emri, Hz. Nûh'un (a) 'oğulcuğum', Hz. İbrâhîm'in (a) 'babacığım' hitâbı resmedilmektedir.

¹⁴²² Geniş bilgi için bkz: Gedikli, Fikret, *Sosyo Psikolojik Boyutları Açısından Kur'ân Kıssaları*, BDT, SÜSBE, 84-235, Konya: 2011; Kara, *agt*, 108-246; Yavûzoğlu, Emel Ergin, *İslâm Toplumunun İnşâ Sürecinde Kur'ân Kıssalarının Seyri*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul: 2014; Veli Çayır, *Kur'ân Kıssalarında İnsan Tipleri*, Basılmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, 121-249, Samsun: 2015.

¹⁴²³ Hâşimzâde, *age*, III, 292.

sûresinin 64. âyetiniyse, “Geldikleri yol ile geri döndüler.”¹⁴²⁴ şeklinde lügavî anlamıyla karşılamıştır. Terminolojik anlamda ise, ‘haber vermek’,¹⁴²⁵ ‘beyân etmek’,¹⁴²⁶ ‘zikretmek’,¹⁴²⁷ ‘hikâye etmek’,¹⁴²⁸ ‘haberlerini bildirmek’,¹⁴²⁹ ‘âyetlerini okumak’,¹⁴³⁰ ‘anlatmak’,¹⁴³¹ ‘hüküm ve kazâ etmek’,¹⁴³² الْقَصَص kelimesini ise, ‘kıssa’,¹⁴³³ ehvalat/gerçek olaylar’, ‘haber’ ve ‘hikâye’¹⁴³⁴ olarak karşılamıştır.

Müellif kıssaların gerçekte yaşanmış, reel olaylar olduğunu kabul etmiştir. لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرُ / “Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur’ân, uydurulabilecek bir söz değildir.” buyrulduğu Yûsuf sûresinin 111. âyetini tefsir ederken, peygamberler ve ümmetlerinin kıssalarında akıl sahipleri için va‘z ve nasihat bulunduğunu, Kur’ân’ın yalan ve uydurma bir söz olmadığını bildirmiştir.¹⁴³⁵

Âyet-i kerîme’de dikkat çekici iki nokta vardır ki, birincisi kıssanın anlatımından sonra Kur’ân’da uydurulmuş bir haberin bulunmadığı, ikincisiyse, diğer hak kitapları tasdik ettiği beyân edilmektedir. Muhtemelen murâd olunan kıssalarla ilgili haberlerdir ki, Kıtâb-ı Mukaddes’te bulunan kıssaların İslâm’la pekçok mutâbık anlatımları mevcuttur. Kıssaların gerçekliğine delîl olan bir diğer âyet-i kerîme Kehf sûresinin 13. âyetidir. Müellif نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ / “Biz sana onların başından geçenleri hakk olarak anlatıyoruz.” ibâresini “Biz sana o Ashâb-ı Kehf’in haberini hakîkatle -yaşanan olayları yaşandığı şekliyle- hikâye ediyoruz.” demek suretiyle açıklamıştır.¹⁴³⁶ Hâşimzâde bir önceki âyette, Kur’ân kıssaları hakkında أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ / “Öncekilerin masalları” nitelendirmesinde bulunanlara cevap olarak قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ / “De ki: Yeryüzünde gezin de, günahkârların âkıbeti nice oldu, görün!”

¹⁴²⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 25.

¹⁴²⁵ Nisâ 4/164, Hâşimzâde, *age*, I, 255; A‘râf 7/7, Hâşimzâde, *age*, II, 62; A‘râf 7/176, Hâşimzâde, *age*, II, 125; Nahl, 16/118, Hâşimzâde, *age*, II, 405; Kasas, 28/25, Hâşimzâde, *age*, III, 298; Mü‘min, 40/78, Hâşimzâde, *age*, IV, 108.

¹⁴²⁶ A‘râf, 7/35, Hâşimzâde, *age*, II, 70; Neml, 27/76, Hâşimzâde, *age*, III, 283.

¹⁴²⁷ Yûsuf, 12/3, Hâşimzâde, *age*, II, 280; Tâhâ, 20/99, Hâşimzâde, *age*, III, 79.

¹⁴²⁸ Hûd, 11/100, Hâşimzâde, *age*, II, 273; Hûd, 11/120, Hâşimzâde, *age*, II, 278; Kehf, 18/13, Hâşimzâde, *age*, III, 8.

¹⁴²⁹ A‘râf, 7/101, Hâşimzâde, *age*, II, 95.

¹⁴³⁰ En‘âm, 6/130, Hâşimzâde, *age*, II, 47.

¹⁴³¹ A‘râf, 7/176, Hâşimzâde, *age*, II, 125; Yûsuf, 12/5, Hâşimzâde, *age*, II, 280.

¹⁴³² En‘âm, 6/57, Hâşimzâde, *age*, II, 20.

¹⁴³³ A‘râf, 7/176, Hâşimzâde, *age*, II, 125; Yûsuf, 12/3, Hâşimzâde, *age*, II, 280.

¹⁴³⁴ Âl-i İmrân, 3/62, Hâşimzâde, *age*, I, 141.

¹⁴³⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 319.

¹⁴³⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 8.

buyrulduğu Neml sûresinin 69. âyetini açıklarken, “De ki, Hicr şehrinde, Ahkâf’ta, Mu’tefikât gibi yerlerde gezip, mücrimlerin sonunun nasıl olduğunu görün.” îzâhını yapmıştır.¹⁴³⁷ Yine, Kehf sûresinin 18. âyetinin tefsirinde “Rivâyet olundu ki, Muâviye (r.a.) Rûm’a gazavâta gidip, o mağaranı ziyâret etti. İbn Abbâs (r.a.) da onunla beraberdi. Ona bu âyeti okumasına rağmen, Muâviye (r.a.) birkaç adamını oraya gönderdi. Mağaraya girdiklerinde sert rüzgâr onları savurdu.” demektedir.¹⁴³⁸

Müfessir kıssaların vahiyle bildirilen gaybî haberler olduğunu,¹⁴³⁹ bu yaşanmış olaylardan insanların haberdâr olup, üzerinde düşünmeleri,¹⁴⁴⁰ ibret almaları¹⁴⁴¹ inananların menfaatlenmesi¹⁴⁴² icâzkâr uslûbuyla ruhun dinlendirmesi¹⁴⁴³ gibi pek çok gaye ve hedeflerinin bulunduğunu bildirmiştir. Örneğin, Hâşimzâde وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّا بِهَا فَمَا تَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ / “Ve dediler ki: “Bizi büyülemek için ne işâret getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz.” buyrulduğu A’râf sûresinin 132. âyetini açıklarken, “İbn Abbâs (r.a.) ve başkaları, sihirbâzlar îmân edince, Firavun mağlup olup geri döndüğünü bildirdiler. Ardından Allahu Teâlâ alâmetleri/mucizeleri onlara gönderdi. Fakat küfürlerini ikrâr ettiler. Bunun üzerine Mûsâ (a.s.) “Kulun Firavun, Yeryüzünde azgınlık ve fesât çıkarma yolunu seçti. Onu ve kavmini azâbınla zelîl et ki, kavmime bir nasîhat, bundan sonra gelecekler için de ibret ve delîl olsun.” demektedir.¹⁴⁴⁴

Hâşimzâde kıssaların Peygamber Efendimizi (s.a.s.) teselli etmek ve sabretmesini tembîhlemek için anlatıldığını vurgulamıştır. Örneğin وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى / “Mûsâ’nın haberi sana ulaştı mı?” buyrulduğu Tâhâ sûresinin 9. âyetini “Yâ Muhammed, sana Mûsâ’nın hadîsi ve haberi geldi mi? Tâ ki, peygamberlik makamında zahmet ve eziyetlere sabredip, O’na yönelesin (iktida) ki, Allahu Teâlâ’nın yanında büyük nicâta ve Makam-ı Mahmûd’a nâil olasın.” demekle açıklamıştır.¹⁴⁴⁵ Müellif En’âm sûresinin 33-35. âyetlerinin yine Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ve ümmetine

¹⁴³⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 282.

¹⁴³⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 10.

¹⁴³⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 318.

¹⁴⁴⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 125.

¹⁴⁴¹ Hâşimzâde, *age*, III, 130.

¹⁴⁴² Hâşimzâde, *age*, III, 289.

¹⁴⁴³ Hâşimzâde, *age*, II, 280.

¹⁴⁴⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 102.

¹⁴⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 61.

sabretmesi yönünde bir tavsiye, sabredenlere nusretinin geleceğine dair de bir tebşîr olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁴⁶

Hâşimzâde'nin kıssaları yorumlamadaki metoduna gelince, müellif neredeyse tüm kıssalarda zaman, mekân ve şahısların isimlerinin zikrolunduğu rivâyetlere yer vermiştir. Kıssaları tafsilatıyla açıklaması muhtemelen okuyucuların merâkını giderme hedefinin gütmektedir. Durum böyle olunca bu hususta İsrâîlî haberlere sıklıkla başvurmuş ve hiçbir tenkîde tâbî tutmamıştır.

a) Hz. Âdem'in İki Oğlunun Kıssası

Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan kıssalardan biri Hâbil ve Kâbil kıssadır. Bu kıssa Kur'ân'da sadece bir yerde; Mâde sûresinin 27.-31. âyetlerini ihtivâ eden pasajda beyân edilmiştir. Hâşimzâde'nin kıssayla ilgili naklettiği rivâyete göre, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın iki ikizi vardı. Evlilik çağına gelince, Hâbil'in, Kâbil'in ikizi İklîme ile, Kâbil'in ise, Hâbil'in ikizi Liyûzâ ile evlendirilmesine hükmolundu. İklîme çok güzel olduğu için Kâbil bu hükme itirâz etti. Hz. Âdem onlara kurbân sunmalarını, kurbanı kabul olanın İklîme ile evleneceğini haber verdi. Kâbil'in kurbanı kabul olmayınca, kardeşini öldüremeğe karar verdi.

Müellif Hâbil'in kuvvetli olmasına rağmen, Yüce Allah'tan korkarak, kendini müdafa etmediğini, o zaman için bunun helâl kılınmadığını aktarmış, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) isnâd edilen “Öldürülen kul ol, öldüren olma” sözüne yer vermiş, Hz. Osmânın şehâdeti esnasında kendini savunmamasına benzetmiştir.¹⁴⁴⁷ Akabinde Kâbil'in cinâyeti nasıl işleyeceğini bilmemesi üzerine, şeytânın insan kılığında bir taşla kuşun kafasını ezmesini göstererek öğrettiğini, Kâbil'in de bunu uyguladığını bildirmiştir. Hâbil'i öldürdükten sonra, defn edememesi, karganın davranışından sonra kendi acizliğini anlaması hakkındaysa, “Bu halde Kâbil bu kadar zaman kardeşini taşıdığına, onun ölümünden menfaat görmemesine, anne babasının gözünden uzak olmasına pişmân oldu. Eğer kardeşini öldürmesine pişmân olmuş olsaydı, tövbe ederdi. Allahu Teâlâ onu affederdi.” demektedir.

¹⁴⁴⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 11-12.

¹⁴⁴⁷ İlgili husus Müşkîlul-Kur'ân başlığı altında değerlendirilmiştir.

Müellif devamında “Hâbil öldürüldüğünde yeryüzü yedi gün sallandı, ağaçlar dikenli oldu. Yiyecekler değişti. Meyvelerin tadı ekşidi. Sular ikiye ayrıldı (siyah ve beyaz su). Yeryüzünde tuz oluştu. Bu zaman Âdem (a.s.) Mekke’deydi. Bu haleti görünce, aklını yitirip baygın düştü. Yeryüzünde büyük bir olay olmasın diye duâ etti. Bu zaman Hz. Âdem yüz otuz yaşındaydı. Hâbil’in ölmesinden beş yıl geçmişti. Allahu Teâlâ ona Hz. Hâbil’in yerine Hz. Şît’i (a.s.) verdi. Ona ‘Hibetullah’ denir. Gece gündüzün saatlerini o ta’lîm etmiştir. Ona elli sahîfe nâzil oldu. Âdem (a.s.) onu vasî ve velî ahdetti ve Kâbil’i dergâhından kovdu.” rivâyetine yer vermiş, Kâbil’in İblîs’e yoldaş olarak ateşe tapmasını, kör oğlu tarafından ateşe atılmasını nakletmiştir.

Müellif, Mücâhid’in “Kâbil kıyâmet gününe kadar yazın ateşin içinde, kışın da karın altında ayağından asılmış halde azap görmektedir.” sözünü naklettikten sonra düdük ve sâz gibi eğlence âletlerini Kâbil’in icât ettiğini, içki içmek, ateşe ibâdet etmek, zinâ yapmak ve diğer bid‘at işlerin hepsinin Kâbil’den kaldığını, soyunun Nûh tufanında yok olduğunu, sadece Hz. Şît’in soyunun geriye kaldığını aktarmıştır. Hâşimzâde âyetin tefsirinin sonunda Peygamber Efendimizin (s.a.s.) لَا تَقْتُلْ نَفْسٌ ظُلْمًا إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْ دَمِهَا لِأَنَّهُ أَوَّلُ مَنْ سَقَى الْقَتْلَ / “Haksız yere öldürülen hiçbir kimse yoktur ki, onun kanından Âdem’in birinci oğluna bir pay ayrılmasın. Zira cinâyeti âdet edenlerin ilki odur.” hâdisini¹⁴⁴⁸ zikretmiştir.¹⁴⁴⁹

Müellifin yer verdiği rivâyetler kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁴⁵⁰ İlgili kıssayı değerlendiren Abdullah Aydemir, Hâşimzâde’nin de aktardığı Kur’ân dışı bilgilerin İsrâîliyyât olduğunu, neredeyse tüm günahların müsebbibi olarak vurgulanmasını ise, ilk kâtil oluşu kesinlikle bilinen Kâbil’i biraz daha kötülemek, gözden düşürmek için söylenmesi gereken, uydurulması icâbeden her şeyin söylenip uydurulduğunu bildirmiştir.¹⁴⁵¹ İsrâîlî haberlerin naklini desteklememekle beraber, ilgili rivâyetlerin İslâm kültüründe köklenmiş bilgiler oldukları ve en azından Hâşimzâde’nin zikrettiği mevzubahis rivâyetlerin İslâm’a zarar vermediği söylenebilir. Bu kıssaların muhâtablar tarafından bilinmesi, tafsilatıyla anlatılmamasının sebeplerindendir. Bu rivâyetlerde Yeryüzünde işlenmiş ilk günahın büyüklüğüne dikkat çekilmiştir. Kin besleme, haset

¹⁴⁴⁸ Buhârî, “Enbiyâ (a)”, 1, (hadîs nu:3335).

¹⁴⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 273-275.

¹⁴⁵⁰ İbn Kesîr, *Kasasu’l-Enbiyâ*, thk: Mustafa Abdulvâhid, III. Baskı, 66-73, Mekketü’l-Mükerrreme: Mektebetü’t-Tâlibi’l-Câmi’iyyi, 1988.

¹⁴⁵¹ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâîliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 191, 276, Ankara: t.y.

etme, kibirlenme, hak ettiğinden fazlasını isteme, haline şükür etmeme, kıyaslama, cimrilik, kulluk görevini layıkınca yerine getirmeme gibi fiillerin kötü akıbeti, peygamberlerin de bu gibi imtihanlarla sınındığı, sabredince mükâfatının ziyâdesiyle verileceği gözler önüne serilmiştir. Yine, peygamber bir babanın bu şekilde sınanmasının ne denli bir yük olduğu, psikolojik yansıması aktarılmıştır.

b) Musa ve Bilge Kişi Kıssası

Örnek olarak zikredeceğimiz bir diğer kıssa Hz. Mûsâ ve Hz. Hızır kıssasıdır. İnsan aklının sadece Yüce Allah'ın bildirdiği kadarını bilebileceğinin, zâhirle beraber bilinmeyen nice bâtın anlamların bulunduğu, şer bildiklerimizde nice hayırların gizlendiğinin en güzel beyânı olan bu kıssa, Kehf sûresinin 60.-83. âyetleri aralığına beyân edilmiştir. Hâşimzâde'nin kıssayı anlatımına kısaca yer verirse, Firavun ve kavminin helâkından sonra, bir gün Mûsâ (a.s.) hutbe irâd ettiği sırada en bilgili kimse sorulunca, bu kimseyi bulmak için yanında bulunan gençle; Yûşa' b. Nûn b. Efraîm b. Yûsuf (a.s.) beraber yanlarına biraz ekmek ve bir pişmiş balık alarak yola koyulur. Bu bilge kimsenin Hızır (a.s.)¹⁴⁵² olduğu haber verilir. Hızır (a.s.)'ın bulunduğu iki denizin buluşma noktasında 'dirilik pınarı'/'aynu'l-hayat' vardı. Buraya geldiklerinde Yuşa' abdest aldığı sırada balığın üzerine düşmüş birkaç damla su, onun canbularak denize dönmesini sağlar. Mûsâ (a.s.) ve genç bundan habersiz yollarına devam ettiler. Balığı unuttuklarının farkına varınca, Hızır (a.s.)'ı da bulmağa muvaffak oldular.

Daha sonra Mûsâ (a.s.) Hz. Hızır'dan (a.s.) bilmediklerini öğrenmek için ricâda bulundu. Müellif, Mûsâ (a.s.)'ın dinde şart olmayan bir şeyin başka birisinden öğrenmesinin, peygamberliğine ve şerîat sahibi olmasına menfî yönde etkilemediğini, peygamberin mükellef olduğu şeyin, kendisiyle gönderilene tâbî olmak olduğunu söylemiştir. Akabinde gemiye binmeleri hususunda, gemidekilerin binmelerine izin

¹⁴⁵² Müellifin nakline göre, O, Ferîdûn zamanında Fârisî hükümdarlarındandı. Zülkarneyn Ekber'in emîriydi. Mûsâ (a) zamanına kadar yaşıyordu. İsmi Bilyâ b. Mülkân veya İlyasa'/İlyâs'dı. Bu rivâyeti Taberî Ehl-i Kitâb'ın genel sözü olarak, değerlendirmiş, Benî İsrâîl'e gönderilmiş resûl ile beraber, nebî olarak gönderildiğini bildirmiştir. Hafız el-Askalânî de bu görüşün daha doğru olduğunu söylemiştir. O, ilgili haberi 'zayıf' olarak değerlendirmiştir. Askalânî, *ez-Zehrû'n-Nadr fî Nebe'i'l-Hadır*, Mecmû'atü'r-Resâ'ilü'l-Münîriyye, II, 201, Kâhire: İdâretü't-Tibâ'ati'l-Münîriyye, 1925.

Namaz kıldığında etrafında bulunan her şeyin yeşilleşmesi sebebiyle Hızır denilmişti. Hızır kendisine vahiy inen, nübüvvet sahibi veya uzun ömürle nimetlendirilmiş biriydi. O abasını başını örtmüştü. Mûsâ (a) onu tanımadan selâm vermiş, Hızır ise, selâmını almış ve ona Benî İsrâîl'in peygamberi olarak seslenmişti. Buna şaşırان Mûsâ (a), kendisini nasıl tanıdığını sorunca, "Sana benim yerimi bildiren, bildirdi." cevâbını vermiştir.

vermediğini, fakat Hz. Hızır'ı (a.s.) tanıyınca çok sevindiklerini aktarmıştır. Hz. Hızır'ın gemiyi delmesini -bir rivâyete göre- “Gemiye su girmede veya elbisesiyle kapattı.” diyen müellif, Hızır (a.s.)'ın yıkılmaya yüz tutmuş duvarı yıkması konusuna yer verdikten sonra, “Haberde gelmiştir. Peygamberimiz (s.a.s.) buyurdu ki, “Allah merhamet etsin kardeşim Mûsâ'ya ki, hayâsından *فَلَا تُصَاحِبْنِي* dedi. Eğer acele etmeden sabretseydi, Hızır (s) ona acayip şeyler gösterecekti.” rivâyetine yer vermiştir.¹⁴⁵³

Mûsâ (a.s.) ile Hızır'ın (a.s.) bir beldeye geldikleri, misâfirlik için çaldıkları kapıların yüzlerine kapandığı ve bir duvarı onardıkları haber verilmektedir. Hâşimzâde vardıkları beldeyi “O yerin gökten en uzağıdır.” diyerek, ‘Antakyâ’ veya ‘İlyâ’ olarak açıklamıştır. Daha sonra Ebû Hureyre'nin (r.a.) “Onları bir kadın yedirdi. O berberiydi. Kocasını ondan yüz çevirmişti. Buna göre Mûsâ (a.s.) ve Hızır (a.s.) ona duâ etti ve eşinin de bedduâda bulundu.” sözünü zikretmiştir. Duvar hususundaysa, “Hızır (a.s.) onu eliyle onardı veya eliyle mesh edince duvar eski haline döndü veya dağıtıp, yeniden kurdu.” demiştir. Duvar sahibinin, Kâşih isimli sâlih birinin yedinci kuşaktan torunu olan Esrâm ve Sırâm isimli yetimler olduğu, hazînenin içerisindekilere, altın ve gümüş veya ilim kitapları veya üzerine *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* yazılmış bir kitabe olduğunu bildirmiştir. Devamında Muhammed b. Münker'in (ö. 131/748) “Allahu Teâlâ bir kulun sâlih olmasıyla oğlunu, oğlunun oğlunu, akrabasını ve etrafındakileri korur. Onlar Allahu Teâlâ'nın hıfzından zâil olmazlar.” sözüne yer vermiştir.¹⁴⁵⁴

Hâşimzâde –denilir formuyla- Hz. Hızır ve Hz. İlyâs'ın yaşadığını, Hz. Hızır'ın (a.s.) hayatta olması hususunda ulemânın ihtilâf ettiğini, her yıl baharda birbirleriyle görüştiklerini bildirmiştir.¹⁴⁵⁵ “Hızır'ın yaşadığına delil odur ki, Zülkarneyle o ayn-ı hayat talebinde zulmete/zifiri karanlığa gittiler. O, pınarı bulup, ondan içti ve gusül etti. Zülkarneyn ise, bulamadan geri döndü.¹⁴⁵⁶ Müellif Ebu'l-Abbâs el-Mürsî'nin (ö. 685/1287) Hızır (a.s.) ile görüşüğünü ve “Bir kimse ki her sabah ... derse, ebeden ledün olur.” söylediğini, fukarâ birinin bu sözü Ebu'l-Hasan Şâzîlî'ye (ö. 656/1258) haber verdiğini, onun da “Ebu'l-Abbâs doğru söylemiştir. Hızır (a.s.) gelip kendini bana

¹⁴⁵³ Hâşimzâde, *age*, III, 27.

¹⁴⁵⁴ Hâşimzâde, *a.y.*

¹⁴⁵⁵ Askalânî ilgili haberi ‘zayıf’ olarak değerlendirmiştir. Askalânî, *ez-Zehrû'n-Nadr fî Nebe'i'l-Hadır*, II, 201.

¹⁴⁵⁶ Bu rivâyet ‘zayıf’ olarak değerlendirilmiştir. Askalânî, *ez-Zehrû'n-Nadr fî Nebe'i'l-Hadır*, II, 200-201.

tanıttı. Ondan mü'minlerin ervâhı hakkında nimette midir yoksa azâbta mıdır diye sordum, bunu bana bildirdi. Onun marifetini kesp ettim. Eğer şimdi bana bin fakîh gelip Hızır (a.s.) ölüdür deseler, onlara şöyle cevap veririm. O ölüdür diyenler, Hz. Peygamber (s.a.s.) bir gece îşâ namazını kıldıktan sonra, “*Bu geceni gördünüz mü? Bu zamandan yüz yıl sonraya dek bu vakitte yerin ortasında olanlardan hiçbir şey hayatta kalmayacaktır.*” İmdi eğer Hızır (a.s.) diri olsa o zamandan sonraya kalmaz.” buyruğunu esas delîl sayıyorlar. Fakat “Hızır (a.s.) diridir” diyenlerin bu hadîse cevabı odur ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) bu hadîsi söylediğinde Hızır zahr-ı Arz’dan başka bir âlemde/mekânda olması mümkündür.” sözüne yer vermiştir.¹⁴⁵⁷

Hâşimzâde’nin kıssaya yaklaşımı değerlendirildikte, çok fazla aşırılıklara dalmadan makbul tefsirlerde zikrolunan rivâyetlerle yetindiği söylenebilir. Hz. Hızır ile ilgili meşhûr mutasavvıf imâmlarından Şâzilî ve Mürsî’nin görüşünü aktarmış, kendi görüşünü açıkça bildirmemiştir. Kıssada gerçekleşen olayların Hz. Hızır’ın şahsî görüşü olmadığını, Allah’ın (c.c.) emrini uyguladığını beyân ettikten sonra, bu tarz bir uygulamanın Hz. Hızır’a münhasır olduğunu İbn Abbâs’la Necdetu’l-Hurûfî arasında geçen yazışmayı naklederek îzâh etmiştir. Bu olayın kıssalaştırılmasındaki gayeyiye, kazâ ve kadere îmân getiren kimsenin gam çekmesine, Yüce Allah’ın nimeti olduğunu bilirken, eziyet ve zahmet çekmesine ve ölümü tasdîk ederken mutlu olmasına, Kıyâmet gününe îmân getiren kimsenin vaktini gafillikte geçirmesine, dünyanın hâlini bilip, insanın ona nasıl kandığına şaşırdığını söyleyerek açıklamıştır.

1.3.1. İsrâîliyyât

Tefsirlerde zikrolunan isrâîliyyât haberlerinin neredeyse tamamı kıssalarla ilgili pasajlarda geçmektedir. ‘İsrâîliyye’ kelimesinin çoğulu olan İsrâîliyyât, “İsrâîlî bir kaynaktan naklolunan kıssa ve olay anlamına gelmektedir.” Yahûdî ve Hristiyân kültürlerin yanı sıra geçmişlerin mitolojilerinden tefsîr ve hadîs kitaplarına geçen haberlerin tamamına İsrâîliyyât denmiştir. Hatta bazıları, geçmiş kaynaklarda mevcut olmayıp, İslâm düşmanlarının sırf İslâm’ı bulandırmak, İslâm inanç ve kültürünü bozmak için uydurdıkları haberleri de bu terimin kapsamına almışlardır.¹⁴⁵⁸ Bu sebeple, sened ve metin bakımından sahîh/sağlam, zayıf ve mevzû/uydurma olarak

¹⁴⁵⁷ Buhârî, “Mevâkîtis-Salât”, 40 (hadîs nu: 600); Müslim, “Fezâilî’s-Sahâbeti”, 217 (hadîs nu: 2537); Askalânî, *ez-Zehrû’n-Nadr fî Nebe’i’l-Hadır*, II, 205-207.

¹⁴⁵⁸ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fî’t-Tefsîr ve’l-Hadîs*, 13, Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts; Şimşek, *age*, 119.

kısımlandırılmış, İslâm’a uygun olup, olmaması, tasdîk ve tekzîb edilmeyen/meskutûn anı şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁴⁵⁹ İsrâîliyyâtın İslâm kültürüne giriş sebepleri¹⁴⁶⁰ ve naklolanmasının keyfiyeti hususunda da farklı görüşler zikrolunmuştur.¹⁴⁶¹

Hâşimzâde de kıssalarda İsrâîlî haberlere genişçe yer ayırmıştır. Geneli İslâm’la çelişmeyen bu haberlerin yanı sıra, bazen İslâmî anlayışa ters düşen rivâyetleri de eleştirmeden zikretmiştir. Hâşimzâde’nin bu tutumunun muhtemel sebebi, tefsirinin kaynaklarını oluşturan büyük müfessirlerin bu haberleri nakletmiş olması, onlara duyduğu derin hürmet ve mütevâzî kimliği hasebiyle eleştirmeye kendine yakıştırmamış olmasıdır. İsrâîlî haberler örnek olarak, aşağıdaki âyetlerin tefsirleri verilebilir.

Müfessir فَازَلَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي هَٰذِهِ الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ / “Şeytân oradan onların ayağını kaydirdi da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de ‘Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için yeryüzünde kalacak bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır.’ dedik.” âyetini¹⁴⁶² tefsir ederken, İblîs’in yılanla Cennete girip Hz. Âdem ile eşini aldattığı kıssayı anlattıktan sonra bazı hususlara değinmiştir. Meyveyi önce Hz. Havva’nın koparıp yediğini ve Hz. Âdem’e verdiğini, bu sebeple de Allah’ın gazabına uğradığını bildirmiştir. Bu azap Hz. Havvâ ile başlayıp, tüm kadınları kapsayan hayız ve doğumdaki zorluk ve eziyet olduğunu, Cennetten çıkarılırken Hz. Âdem’in (a.s.) Hindistan’a, Havvâ’nın (a.s.) Cidde’ye, İblîs ve yılanınsa İsfahân’a indirildiğini aktarmıştır.¹⁴⁶³ Aynı ve benzer rivâyetler kaynaklarda geçmektedir. İsrâîlî haberlerdendir.¹⁴⁶⁴

Hâşimzâde وَأَتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ / “Onlar, Süleymân’ın hükümrânlığı hakkında şeytânların uydurup söylediklerine uydular.” ibâresinin geçtiği Bakara sûresinin 102. âyetini tefsir ederken, genel hatlarıyla Hârut ve Mârut kıssasını anlatmış, konuyla ilgili şu rivâyete de yer vermiştir. İdrîs (a.s.) zamanında insanlar Yeryüzünde kötü fiiller işlemekteydi. Bunu gören melekler: “Yâ Rabbî, bu tür mahlûkâtı Yeryüzünde ihtiyâr sahibi kıldın.” dediler. Allahu Teâlâ’da “Eğer ben sizi Yeryüzüne

¹⁴⁵⁹ Zehebi, *el-İsrâîliyyât fi’t-Tefsîr ve’l-Hadîs*, 35-45; Aydemir, *age*, 7-18.

¹⁴⁶⁰ Şimşek, *age*, 123-124; Aydemir, *age*, 43-52.

¹⁴⁶¹ Aydemir, *age*, 18-35.

¹⁴⁶² Bakara, 2/36.

¹⁴⁶³ Hâşimzâde, *age*, I, 14.

¹⁴⁶⁴ Aydemir, *age*, 263-266.

indirsem, siz de onlar gibi olursunuz.” buyurdu ve -bunu göstermek için- Hârut ve Mârut isimli iki meleği ihtiyâr sahibi kılıp, yeryüzüne indirdi. Halk arasında adaâletle hüküm sürdüler. Geceleyin semada ibâdet ederlerdi. Onlar şirkten, adam öldürmekten, zinâdan ve içkiden nehiy olunmuşlardı. Bir gün Yezhâre isimli bir kadın eşiyle kavga edip, onlara geldi. Onlar kadının güzelliğine hayran olup ona yaklaşmak istediler. Kadın, “Önce eşimi öldürün” dedi. Onlar da öldürdüler. Sonra yine yaklaşmak istediler. Kadın da “Benimle içki içiniz” deyince, onlar da içtiler. Daha sonra tekrar ona yaklaşmak istediklerinde “Haça (puta) tapın” dedi. Bunu da yaptılar. Allah meleklerle onların arasındaki perdeyi kaldırdı. Melekler şu amelleri gördükten sonra Yeryüzü ehlinin şerrini bilip, onlar için istiğfârda bulundular.¹⁴⁶⁵

Süyûtî *ed-Dürrü'l-Mensûr*'unda ilgili âyetin tefsiri hususunda yukârıda zikrolunan rivâyet dâhil, pekçok acâib haberleri Hz. Alî, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, İbn Ömer, Mücâhid, Ka'b, Rabi' ve Süddî'den rivâyetle nakletmiştir. Taberî tefsirinde, İbn Merdûye, Hâkim, İbnu'l-Münzîr, İbn Ebî'd-Dünyâ, Beyhakî, Hâtib Tefâsîr'lerinde ve eserlerinde zikretmişlerdi. Bu haberlerin tümü Benî İsrâîl'in hurâfelerindendir ki, ne akla, ne nakle, ne de şerîata uygundur. Bu bâtıl ve uydurma kıssanın bazı râvîleri bu haberleri mevkûf olarak zikretmekle yetinmemiş, hatta merfû' olarak Hz. Peygamber'e isnâd etmişlerdir.¹⁴⁶⁶

Bir diğer örneğimiz *فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا* / “Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği bu nimet hakkında (sanki nimeti veren Allah değilmiş gibi) O'na ortaklar koşarlar.” buyrulduğu A'râf sûresinin 190. âyetidir. Müfessirlerin geneli *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا* / “Sizi bir tek candan yaratan, kendisiyle mutlu olsun diye ondan da eşini yaratan O'dur.” ibâresiyle başlayan bir önceki âyette geçen *مِنْ نَفْسٍ* ifâdesinin Hz. Âdem'e râcî olduğunu kabul etmiş, bu sebeple sonra gelen âyetteki *هُمَا* zamîrini Hz. Âdem ve Hz. Havvâ olarak değerlendirmiş ve bunu destekleyecek hadîs rivâyetinde bulunmuşlardır. Râzî böyle bir îzâhı doğru bulmamış, bununla kasdolunanın kadın ve erkek nev'i olduğunu savunmuştur.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 37-38.

¹⁴⁶⁶ Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-İsrâîliyyât ve'l-Mevdûât fî Kütübi't-Tefsîr*, IV. Baskı, 159-161, Kâhire; Mektebetü's-Sünne, 1988.

¹⁴⁶⁷ Râzî, *age*, XV, 93.

Hâşimzâde âyeti tefsir ederken, zamîrinin mercîsini Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'ya hamletmiş, *صَالِحاً* kelimesini 'sağlıklı, kusursuz görünümlü' olarak karşılamıştır. Müellif konuyla ilgili üç farklı rivâyet zikretmiş; birincisi, İblîs'in Havvâ (a.s.)'ı "Karnındaki donuz veya köpektir. Karnını yararak çıkacaktır. Bende İsm-i A'zâm duası var. İnsan suretinde doğulması için sana duâ ederim tek şartla ki, ismini Abdulhâris koyasın.", ikincisi, İbn Abbâs'tan naklettiği "Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın Abdullah, Übeydullah ve Abdurrahmân isimli evlatları vardı. Üçü de vefat etmişti. İblîs çocuğunuzun ölmemesi için, benim ismini verin. Abdulhâris koyun." dediği, üçüncüsüyse, İbn Zeyd'den aktardığı benzer bir rivâyettir. Hâşimzâde, hadîste "İblîs, Âdem'i (a.s.) iki kez aldattı. İlkinde Cennet'te nehyolunmuş ağaçtan yedirdi, ikincisi Yeryüzünde çocuğunun ismini Abdulhâris koydurdu." rivâyetinin geldiğini söylemiştir. Müellif böyle bir isimlendirmenin şirk olarak kabul edilemeyeceğini, Çünkü Âdem'in (a.s.) şirkten korunduğunu, annenin ve çocuğun selâmeti için bunu yaptığını aktarmıştır.¹⁴⁶⁸

Mezkûr âyetin tefsirinde, zayıf rivâyetler olsa da, İbn Cerîr, Sa'lebî, Beğavî, Kurtubî gibi müfessirler bu haberlere dayanmış ve itibar göstermiştir. Hatta mevzû ve isrâîlî haberlerin redd olunması hususunda fazîleti inkâr edilmez, müteahhir âlimlerden Âlûsî, bu mervîyyâtı zikretmekten kendini alıkoyamamış, kabul edilip edilmemesini hadîsin sıhhatine bağlamıştır. Zemahşerî ve ona tâbî olan Neseî'ye, bu haberlerden yüz çevirmiştir. Bu rivâyeti ilmî tenkide tâbî tutan İbn Kesîr olmuştur.¹⁴⁶⁹ O, ilgili hadîsi İmâm Ahmed, Tirmizî, İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim, İbn Mêrdûye'nin sahâbeden mevkûf isnâdla naklettiğini, hadîs rivâyetinde hadîsin bu şekilde isnâd edilmesinin zedeleyici illet olarak değerlendirildiğini ve rivâyetin Ka'bu'l-Ahbâr'dan gelmesi hasebiyle isrâîliyî haberlerden olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁷⁰

Kasas sûresi Mûsâ'nın (a.s.) kıssasıyla başlamaktadır. Hâşimzâde sûrenin 7.-8. âyetlerini tefsir ederken İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyetle, Mûsâ'nın (a.s.) doğumunu anlatmıştır. Kısa özetlersek, rivâyete göre Beni İsrâîl'in çocuklarını doğurup öldüren Kâbile isimli ebe kadın Mûsâ'yı (a.s.) doğururken etrafa nur saçıldığını görür ve onu öldürmekten vaz geçer. Kadının işini tam görüp görmediğini kontrol eden Firavunun casusları teftiş için eve gelir. Mûsâ'nın (a.s.) annesi bebeğini sıcak tandırda gizler.

¹⁴⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 131.

¹⁴⁶⁹ Ebû Şehbe, *age*, 209-212,

¹⁴⁷⁰ İbn Kesîr, *Kasasul-Enbiyâ*, 73.

Allahu Teâlâ orayı Mûsâ (a.s.) için serin ve selâmet eder. Akabinde müellif Mûsâ'nın (a.s.) annesinin sandık yaptırmak için marangoza gitmesini, durumu anlayan marangozun Firavun'a şikâyet etme cehtlerini, Allah'ın (c.c.) her seferinde sırayla onu dilsiz, sağır ve kör yapmakla imtihanını, marangozun, ahvâli anlayıp tövbe etmesi olayını anlatmıştır. Müellifin naklettiği başka bir rivâyete göreyse, Firavun'un sevgili kızı alaca hastalığına yakalanmıştı. Kâhinler Nîl'de yaşayan insan görünümlü hayvanın salyasıyla şifâ bulacağını söyleyince, bunun için Firavun Nîl'de seyâhate çıkar. Bu esnâda sandığı bulur. Kimsenin açamadığı sandık Hz. Âsiye'nin elinin temâs etmesiyle açılır.¹⁴⁷¹

Hâşimzâde لَهْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى / “Göklerde, yerde, ikisinin arasında ve toprağın altında ne varsa hepsi O'nundur.” buyrulduğu Tâhâ sûresinin 6. âyetini tefsir ederken, Keşşâf'tan aktararak, İbn Abbâs'tan rivâyetle “Yedi tabaka yer, nûnun (balık) sırtındadır. Nûnsa, denizdedir. Onun başı ve kuyruğu arşın altındadır. Birbirine dolanmıştır. O deniz bir yeşil taş üzerindedir ki, göklerin yeşilliği ondandır. O taş öküzün sırtında, öküz de toprak üzerindedir. O toprağın altında ne varsa, Allahu Teâlâ'dan başka hiç kimse bilemez. Onun ağzı açıktır. Eğer Allahu Teâlâ tüm denizleri bir araya getirip, tek bir deniz yapsa, ağzına yetişen anda biter.” demektedir.¹⁴⁷² Tüm bu haberler akla, mantığa uymayan, bâtil isrâiliyyât kabilindendir.¹⁴⁷³ Özetle, Hâşimzâde'nin eseri Beğavî'nin ‘Me‘âlimu't-Tenzîl’i ile benzerlik taşımaktadır. Muhtemelen rivâyetlerin büyük çoğunluğunu kaynağı da mezkûr eserdir. Ebû Şehbe ‘Me‘âlimu't-Tenzîl’i değerlendirirken, Beğavî'nin, tefsirinde Sa‘lebî’den daha az olsa da, çokca isrâiliyyât haberlerine yer verdiğini bildirmiştir.¹⁴⁷⁴ Bundan kıyasla, Hâşimzâde'nin de kıssalar hususunda çokça isrâiliyyât haberlerine yer verdiğini söylenebilir.

1.4. MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN

İf‘âl babından ism-i mef‘ûl olan ‘mübhem’ kelimesi sözlükte gizli olmak, gizli bırakmak, açığa çık(ar)mamak, mahiyeti bildirilmeyen şey’ anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷¹ Hâşimzâde, *age*, III, 290-292.

¹⁴⁷² Hâşimzâde, *age*, III, 61.

¹⁴⁷³ Ebû Şehbe, *age*, 128

¹⁴⁷⁴ Ebû Şehbe, a.y.

¹⁴⁷⁵ Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Hündâvî, I, 168, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003; İsfahânî, *age*, I, 81.

Termin olarak ise, ‘mübhemâtü’l-Kur’ân’ Kur’ân-ı Kerîmde kendi ismiyle veya ne olduğunu ortaya koyan kelimeyle bildirilmeyip, bunların yerine insan, melek, cin, hayvan, ağaç, yıldız ve şehir için kullanılan zamîr, işâret isimleri, zamân ve mekân isimleri, künye, lakap ve vasıf gibi kapalı kelime ve ifâdelerle zikrolunan hususlardır.¹⁴⁷⁶ Bu kapalılıklar Kur’ândaki başka bir âyetle, Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet olunan hadîslerle, Sahabenin –Hz Peygamber’e dayandığı muhtemel olan-kavilleri, sebeb-i nüzûl rivâyetleri, isrâîliyaât, tarih ilmi vd. ile giderilmeğe çalışılmıştır.¹⁴⁷⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan mübhemler mutlak anlamda vuzûha kavuşturulup, kavuşturulmaması konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Belâğî ve i’câz özellikleri taşımaları sebebiyle ve en önemlisi Yüce Allah’ın bu kullanımı uygun görmesinden dolayı burada esas olan mübhemleri araştırmaktan ziyâde, murâd olunan mânânın bulunup, uygulanmasıdır. Belirtildiği üzere mübhemâtın belirlenmesinde nakl/rivâyet esastır. Hâşimzâde tefsirinde çok fazla rivâyetlere yer vermesi sebebiyle mübhemâtın vuzûha kavuşturulmasına büyük önem vermiştir denilebilir. Bu rivâyetleri esbâbü nüzûl rivâyetleri, genelinin İsrâîlî haberlerin oluşturduğu diğer rivâyetler oluşturmaktadır. Zikrolunan hususlar tez çalışmasında özel başlıklarla ele alındığı için burada kısaca değinilecektir.

1.4.1. Zamîrlerden Kaynaklanan İbhâm

Zuhurf sûresinin 61. âyet-i kerîmesinde *وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَانْصَبُوا* / “*Bilin ki, o kıyâmete ait bir bilgidir. Sakın ondan şüphe etmeyin ve bana tâbi olun.*” buyrulmaktadır. Âyette geçen *بِهَا* zamîrinin kime râcî olduğu konusu müzâkere olunmuştur. Bazılarına göre ilgili zamîrle murâd olunan Hz. Muhammed (s.a.s.),¹⁴⁷⁸ Cumhûr’a göreyse, Hz. İsâ’dır.¹⁴⁷⁹ Müellif mezkûr âyetin tefsirinde “İsâ’nın (a.s.) dünyaya gelmesi veya nâzil olması Kıyâmet alametlerindendir. O’nun ölüleri diriltmesi, Allah’ın ölüleri diriltmeye kâdir olduğuna delîldir.” dedikten sonra “Hadîste gelmiştir ki, “İsâ Beytülmakdis toprağında Afik isimli sert bir yol üzerine nâzil olacaktır. Elinde harbe olup onunla Deccâl’i öldürecektir. Sonra halk sabah namazındayken

¹⁴⁷⁶ Birişik, Abdulhamit; Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, “Mübhemâtü’l-Kur’ân”, *DİA*, XXXI, 436-438, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

¹⁴⁷⁷ Albayrak, Halis, “Mübhemâtü’l-Kur’ân İlmi ve Kur’an Tefsirinde Yeri”, *AÜİFD*, XXXII, 163, Ankara: 1992.

¹⁴⁷⁸ Kur’ân Yolu, IV, 782.

¹⁴⁷⁹ İbn Kesîr, *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, III, 342.

Beytûlmakdis'e gelecektir. İmâmı te'hîr edip, İsâ'yı (a.s.) ise takdîm edecek ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) şerîati üzere namazda imâmet edip namazı kıldıracaktır. Sonra domuzları öldürüp, putları kıracak ve Bi'a kalesini yıkıp harap edecektir. Nasârânın İslâm'ı kabul etmeyenlerini öldüreceklerdir.” rivâyetine yer vermiştir.¹⁴⁸⁰ Ğassânî ۛ zamîrinin mercîsini ‘kile’ kalıbıyla Hz. İsâ olarak zikretmiştir.¹⁴⁸¹

1.4.2. İsm-i Mevsûllerden Kaynaklanan İbhâm

Hâşimzâde *وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا* / “Kim hicret ederek yurdundan çıkar da.” ibâresinin geçtiği Nisâ sûresinin 100. âyet-i kerimesi hakkında “Bu âyetin nüzûl sebebi Cündeb b. Damr hakkındadır ki, o الرَّجَالِ مِنَ الْأُمُتِ ضَعْفَيْنِ ¹⁴⁸² âyetini işittikte ‘Ben bunlardan değilim.’ deyip yatağında Medîne’ye hicret etti. Fakat yolda Tenim isimli yerde vefat etti.” demektedir.¹⁴⁸³ Görüldüğü üzere müellif mübhemi esbâbü nüzûl rivâyeti¹⁴⁸⁴ ile tevzîh etmiştir.

A‘râf sûresinin 206. âyetinde geçen *إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ* / “Rabbinin katında bulunanlar” ifâdesiyle murâd olunan kimseleri müfessirlerin kabulüne uygun olarak,¹⁴⁸⁵ ‘mukarreb melekler’ olarak açıklamıştır.¹⁴⁸⁶

En‘âm sûresinin 159. âyetinde geçen *إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ* / “Dinlerini bölüp gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur.” ibâreyi açıklarken, farklı fırkalara bölünenleri Yahûdî, Nasârâ veya ümmetten Ehl-i Bidat olarak açıklamıştır.¹⁴⁸⁷ “O kimseler ki, dinlerini ayırdılar, peygamberlerin bazısına inanıp bazısını inkâr ettiler veya dinlerinde fırka-fırka oldular.” dedikten sonra Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Yahûdî ve Nasârâ’dan her sınıf yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Her

¹⁴⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 151-152.

¹⁴⁸¹ Ğassânî, *age*, 174.

¹⁴⁸² “Erkekler içinden zayıf sayılanlar müstesnâdır.” Nisâ, 4/98.

¹⁴⁸³ Hâşimzâde, *age*, I, 232.

¹⁴⁸⁴ Kaynaklarda sahih senedle naklolunan bu rivâyetlerde isim farlılıkları olsa da, -Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, 89.- Hâfız el-Askalânî Hâşimzâde’nin zikrettiği ismi tercih etmiştir. Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl* 179.

¹⁴⁸⁵ Beyzâvî, *age*, I, 373; Neseî, *age*, I, 628.

¹⁴⁸⁶ Müellif daha sonra “Ne zaman Âdem evladı secde âyetini okuyup secde etse, şeytân ayrılır ve ağlayarak der ki, “Vay bana, bu secdeyle emrolundu ve secde etmesi sebebiyle ona Cennet verildi. Ben de secdeyle emrolundum, günahımdan secde etmedim ve bana Cehennem verildi.” hadîsine (Müslim, “İmân”, 133 (hadîs nu: 81) yer vermiştir. Müellif Kur’ân-i Azîm’de bulunan on dört secdeden ilkinin bu âyetinde geçtiği bilgisini de kaydetmiştir.” Hâşimzâde, *age*, II, 135.

¹⁴⁸⁷ Süyûtî, *Kitâbü Müfhimâti'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur’ân*, 19, Mısır: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, h. 1309.

bir sınıftan ancak bir fırka nicât bulacak. Yetmiş bir fırka ise Cehenneme gidecektir. Fakat benim ümmetim yetmiş üç fırka olup, yetmiş ikisi Cehennem ehli, bir kurtuluş ehli Ehl-i Hak'tır. Onlar, benim ve sahâbîlerimin yolundan gidenlerdir.” hadîsine¹⁴⁸⁸ yer vererek, görüşünü desteklemiştir.¹⁴⁸⁹ Allahu Teâlâ, Müslümânlara kitabına ve peygamberinin sünnetine sıkıca sarılmayı emretmiştir ki, fitnelerden, doğru yoldan sapmaktan emîn olmak sadece bu kâideye bağlıdır. İlâhî hükümleri hakkıyla takdîr etmemek, kasıtlı veya kasıtsız murâd olunan anlamından soyutlayarak mânâlandırmak dînî, mezhebî ayrılıklara, bölünmelere sebep olmaktadır. İlgili hadîsde Ehl-i Kitâb’a benzeme hususunda tahzîr, Peygamberin yoluna ittibâ konusunda mükâfat vaadi vardır.

Müellif *“Allah’ı ve resûlünü incitenleri Allah, dünyada ve âhirette lânetlemiş ve onlar için alçaltıcı bir cezâ hazırlamıştır.”* kavli-i şerîfinin buyrulduğu Ahzâb sûresinin 57. âyetini ele alırken vasıfları bildirilen bu kimseleri -İbn Abbâs’ın kavline esasen- Yahûdîler, Nasrânîler ve müşrikler olarak açıklamıştır. Hâşimzâde *إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ* kavli üzerinde durmuş, bu eziyet hakkında “O, Yahûdîlerin Üzeyir’e (a.s.) ‘ibnullah/Allah’ın oğludur’, ‘yedullah mağlûledir’ ve ‘Allah fakirdir’, Nasârânın ise ‘Mesîh ibnullahtır’ ve ‘Allah sâlisu selâsedir’ dedikleri, Müşriklere gelince ise, onların da ‘melekler Allah’ın kızlarıdır’ ve ‘putlar O’na ortakdır’ iddiasıdır.” îzâhını yapmıştır. Şirk koşmak Yüce Allah’a hakkının yenilmesi bakımından bir eziyet olarak telakkî edilebilir. Nitekim yine aynı şekilde peygamberlerin getirmiş oldukları hak dine inanmamaları da cismânî ve manevî eziyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Âyet-i kerîmede geçmekte olan *رَسُولٌ* kelimesinin geçmesi hususta Peygamberimizi (s.a.s.) ifâde etmekle beraber, umûmda peygamber ve melekleri içerisine alan tüm resûl/elçilere şâmil edilebilir. Yukarıda zikrolunan İbn Abbâs’ın görüşüne de uygun düşmektedir. Devamında ise, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şu hadîsine yer vermiştir. *قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: يُؤْذِينِي ابْنُ آدَمَ؛ يَسُبُّ الدَّهْرَ، وَأَنَا الدَّهْرُ، بِيَدِي الْأَمْرُ، أَقْلَبُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ* *“Allah buyuruyor ki, Âdemoğulları zamanı sövmekle bana eziyet ediyorlar. Ben zaman ile tarifiyeniyorum. Gece gündüzü döndürüyorum.”*¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁸ İbn Amr (r.a.) yoluyla rivâyet edilen benzer hadîs *Sahîh Tirmizî*’de “hasen garîp” olarak geçmektedir. Mervezî, *es-Sünne*’ eserinde (59) isnâdını zayıf kabul etmiştir. Tirmizî, “İmân”, 18 (hadîs nu: 2641).

¹⁴⁸⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 58-59.

¹⁴⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 401.

İlgili hadîsi Şeyhayn Ebû Hureyre'den 'sahîh' olarak rivâyet etmiştir.¹⁴⁹¹ Özetlersek, Allah'a (c.c.) ve Peygamber'e (s.a.s.) eziyetle bulunması özelde kulun kendine eziyet etmesi, genelde ise, hak yoldan saptırma, kötülükte bulunma ve hatta kötü söz söylemekle etrafındakilere eziyetle bulunmasıdır. Bundan dolayı dinimiz Câhiliyye devrinde yaygın olan 'zamana sövmek' gibi yaygın olan her türlü kötülüğü yasaklamıştır.

1.4.3. İsm-i İşâretlerden Kaynaklanan İbhâm

Müfessir Bakara sûresinin 35. âyetinde geçen, وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ / “*Şu ağaca yaklaşmayın.*” buyrularak, Âdem (a.s.) ile eşinin yaklaşmamakla emrolundukları ağacı ‘buğday’, ‘üzüm’ veya ‘incir’ ağacı olarak açıklamıştır.¹⁴⁹² Bu ağaç ile ilgili sahîh bir nakil bulunmaması sebebiyle, araştırılması bir menfaat sağlamamaktadır. Zîrâ bu âyette esas olan emre tâbî olmanın gerekliliği ve insanoğlunun bu kıssadan ibret almasıdır. İlâveten, Hâşimzâde وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ / “*Şu şehre girin!*” ibâresinde¹⁴⁹³ geçen karyeyi, Tibyân’dan aktararak Kuds veya Erîhâ¹⁴⁹⁴ إِلَى الْمَدِينَةِ / “*Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin.*” buyrulan¹⁴⁹⁵ şehri Uhsûs/Tarsûs olarak karşılamıştır.¹⁴⁹⁶ İlgili nakiller İsrâilî haberlerdendir.

1.4.4. Cins İsimlerden Kaynaklanan İbhâm

Müellif Kehf sûresinde¹⁴⁹⁷ kıssaları zikrolunan رَجُلَيْنِ ifâdesini “iki kardeş veya iki dost, biri mü’min Yahûdâ ki, o cennettir. Diğeri münker olandır ki, onun ismi Katrûstur.” demektedir.¹⁴⁹⁸ Yâsîn sûresinin 20 âyetinde geçen رَجُلٌ kelimesini Habîb Neccâr, şehri de Antakyâ olarak karşılamıştır.¹⁴⁹⁹ Müellif Hz. Peygamber’e (s.a.s.) özel ruhsattan –kendisini mehirsiz Hz. Peygamber’e hibe eden mü’min kadından- haber veren Ahzâb sûresinde geçen وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً ifâdesini¹⁵⁰⁰ rivâyetlere esasen Meymûne b. Hars, Zeyneb b. Huzeyme el-Ensârî, Ümmü Şüreyk b. Câbir veya Havle b. Hâkim

¹⁴⁹¹ Buhârî, “Tevhîd”, 35 (hadîs nu:7491); Müslim, “Elfâz mine’l-Edeb va Ğayrihâ”, 1 (hadîs nu: 2246).

¹⁴⁹² Hâşimzâde, *age*, I, 13.

¹⁴⁹³ Bakara, 2/58.

¹⁴⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 21.

¹⁴⁹⁵ Kehf, 18/19.

¹⁴⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 10.

¹⁴⁹⁷ Kehf, 18/32-44

¹⁴⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 28.

¹⁴⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 7.

¹⁵⁰⁰ Ahzâb, 33/50

olabileceğini bildirmiştir.¹⁵⁰¹ Süyûtî de âyetteki ibhâmı ilgili isimleri zikrederek açıklamıştır.¹⁵⁰²

1.4.5. Belirsiz Mekân Zarflarından ve İsm-i Mekânlardan Kaynaklanan İbhâm

Müellif *اللَّهُ أَفَاضَ الْفَضْلَ عَلَى النَّاسِ وَأَسْتَغْفِرُوا اللَّهَ* / “Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden siz de ilerleyin. Allah’tan bağışlanmanızı dileyin.” buyrulduğu Bakara sûresinin 199. âyetinde geçen belirsiz mekânı, âyet-i kerîme’nin sebep-i nüzûlünü; diğer Araplar Arafattayken, Kureyş’in kendilerini ehlullahtan sayarak ve diğerlerini hor görerek Müzdelife’de vakfe etmeleri ve onların gittikleri yerlerden gitmemeleri men etmek için indiğini aktararak, açıklığa kavuşturmuştur.¹⁵⁰³ İlgili rivâyeti İmâm Buhârî Hz. Âişe’den (r.a.) nakletmiştir.¹⁵⁰⁴

Hâşimzâde Kehf sûresinde geçen *مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ* ifâdesini ‘Fârs ve Rûm denizlerinin maşrık/doğu tarafı,¹⁵⁰⁵ *مَرَجُ الْبَحْرَيْنِ* ifâdesini ise, Nîl nehri vasıtasıyla Akdeniz ve Kırmızı denizin birleştiği yer olarak zikretmiş, devâmındaysa, tatlı sulu olandan maksadın büyük nehir ki, bu Nîl’dir. Tuzlu ve acı sulu olandan maksatsa, tüm denizler olarak îzâh etmiştir.¹⁵⁰⁶ Süheylî *مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ* ibâresi hakkında çeşitli denizleri örnek verdikten sonra, İbn Abbâs’tan rivâyet olunan “Mûsâ (a.s.) zâhir ilminde/şerîatte bir denizdi. Hızır (a.s.) ise, bâtın/esrârı’l-melekût ilminde bir denizdi. İki denizin birleşmedinden murâd olunan buydu.” görüşüne yer vermiştir.¹⁵⁰⁷ Said b. Müseyyeb *مَرَجُ الْبَحْرَيْنِ* ifâdesini, gök denizi ve Yeryüzü denizi olarak yorumlamıştır.¹⁵⁰⁸ Kehf sûresinin ihtivâ ettiği esrârengiz kıssaları mübhemât ile zengindir. Durum böyle olunca, çok fazla yorum yapılmıştır. Gaybî hususlar olduğu için hiçbir yorum kesinkes bir mânâ ifade etmemektedir.

Enbiyâ sûresinin 71. âyet-i kerîmesinde geçen *الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ* / “Herkes için bereketli kılınan yer” ile murâd olunanın Şâm toprakları olduğunu beyân etmiştir. Bereketli olarak isimlendirilmesinden maksat ise, Peygamberlerin çoğunun oraya

¹⁵⁰¹ Hâşimzâde, *age*, III, 397.

¹⁵⁰² Süyûtî, *Kitâbü Müfhimâti’l-Akrân fî Mübhemâti’l-Kur’ân*, 39.

¹⁵⁰³ Hâşimzâde, *age*, I, 74.

¹⁵⁰⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 35 (hadîs nu: 4520).

¹⁵⁰⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 23.

¹⁵⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 213.

¹⁵⁰⁷ Süheylî, Hâfız Abdurrahmân, *et-Ta’rîf ve’l-Îlâm bimâ Übhime fî’l-Kur’ân mine’l-Esmâi ve’l-A’lâm*, nşr: Ahmet Neş’et, 73, Mısır: Matbaatu ve Varasetu Teclîdu’l-Envâr, 1938.

¹⁵⁰⁸ Süheylî, *age*, 90.

gönderilmesi, şeriatlarını orada halka ulaştırmaları, ilim, kemâlat ve dinin hayırlılarının esas yerinin orası olduğunu ifâde etmiştir. Müellif daha sonra ‘denildi’ formuyla dünyadaki tüm şirin suların aslının Beytü’l-Makdis’teki mübârek taşın altından çıktığı görüşüne yer vermiştir.¹⁵⁰⁹ Bu îzâhlar tefsirlerin pek çoğunda zikredilmektedir.¹⁵¹⁰ İbn Asâkir (el-Gassânî) konuyla ilgili iki görüş zikretmiştir. Bunlardan ilki, Hâşimzâde’nin zikrettiği görüştür. Diğeriyse, İbn Abbâs’ın görüşüdür ki, o, *إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ / “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev”* âyetini¹⁵¹¹ delil göstererek, *الأَرْضِ* maksadın Mekke-i Mükerreme olduğunu beyân etmiştir.

Son olarak Hâşimzâde *وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ / “Onlara mâlûm şehir halkını örnek göster. Oraya elçiler gelmişti.”* buyrulduğu Yâsîn suresinin 13 âyetini açıklarken, ilgili âyette geçen üç resûl/elçi hakkında; bu üç elçinin isimlerini zikretmiş, olayın gerçekleşmesini geniş bir îzâh vererek, özetle “Antakyâ’ya gönderilen İsâ (a.s.)’ın elçileridir” demekle, şehri Antakyâ olarak beyân etmiştir.¹⁵¹²

1.4.6. Belirsiz Kelimelerden Kaynaklanan İbhâm

Nisâ sûresinin 91. âyet-i kerîmesinde geçen *سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا / “Bunlardan başka hem sizin hem de kendi topluluklarının karşısında güvende olmak isteyen kimseleri de bulacaksınız. Bunlar ne zaman fitneye yönlendirilseler hemen dönüp ona dalarlar.”* ibâresi Müslümânların karşılaşacakları öyle bir topluluktan haber veriyor ki, onlar emniyette olmak isteseler de fırsatını buldukça fitneyi körüklemekteler ve Müslümânların düşmanlarıyla iş birliği yapmaktalar. Bir delil bulunmadığı takdîrde münâfiklara Müslümân muâmelesi yapılmaktadır. Fakat delîlin isbâtı durumunda yine aynı âyet-i kerîmede geçen *فَإِنْ لَمْ*

¹⁵⁰⁹ Müellif Hz. Ömer (r.a.) ile Ka’b b. el-Ahbâr arasında geçtiği rivâyet olunan şu olaya yer vermiştir. Hz. Ömer Ka’b b. el-Ahbâr’ın Şâm’dan Medîne’ye hicret etmesini te’kîd ederken, Ka’b b. el-Ahbâr şu cevabı verir: “Ben Allah’ın Kitâbında (Tevrât) gördüm ki, *وَبِهَا كَنْزُ اللَّهِ مِنْ عِبَادِهِ*, *أَنْ الشَّامُ كَنْزُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ*, *وَبِهَا كَنْزُ اللَّهِ مِنْ عِبَادِهِ* / Şâm toprağı dünya toprağındaki Allah’ın hazînesidir. Hâlis kullarının çoğu orada hazînedirler. Bu rivâyeti Taberî tefsirinde zikretmiştir. Taberî, *age*, XVI, 313. Hâşimzâde konuyla ilgili Hz. Peygamber’in (s.a.s) *“بَنِي سَكُونٍ هَجْرَةٌ بَعْدَ هَجْرَةِ يَجْتَازُ النَّاسُ إِلَى مُهَاجِرِ إِبْرَاهِيمَ،”* *Benim hicretimden sonra hicret olacaktır. İmdi o zamanda halkın hayırlısı olanlar hicreti İbrâhîm’in (a) hicret yeri olan Şâm toprağına olacaktır.”* kavline yer vermiştir. Şâm bölgesinin (Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnân) üstünlüğü hakkında Peygamber Efendimizden (s.a.s) rivâyet olunan birçok hadîs vardır. Onlardan biri Albânî’nin Ebû Ümâme el-Belhî’den ‘sahîh’ olarak zikrettiği *صَفْوَةُ اللَّهِ مِنْ أَرْضِهِ الشَّامُ، وَفِيهَا صَفْوَتُهُ* hadîs-i şerîfidir. Hâşimzâde, *age*, III, 102.

¹⁵¹⁰ Râzî, *age*, XXII, 190, Kurtubî, *age*, XIV, 230.

¹⁵¹¹ Al-i İmrân, 3/96.

¹⁵¹² Hâşimzâde, *age*, IV, 4.

يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ وَيَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَخَذُّوهُمْ وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقِفْتُمُوهُمْ / “Bu sebeple sizden uzak durmaz, size barışçı davranmaz ve yakanızdan ellerini çekmezlerse onları hemen yakalayın, ele geçirdiğiniz yerde öldürün.” ibâre, onlara karşı nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiğini de göstermiştir.

Müfessir ilgili âyette أَخْرَيْنَ diye bahsi geçen bu topluluk hakkında İbn Abbâs’ın “Âhirîn’den maksat Esed ve Gatafân kabîlesidir. Çünkü onlar selâmetleri için böyle yapıyorlardı.” şeklindeki tefsirine yer vermiştir.¹⁵¹³ İlgili ifâde hakkında görüş ayrılığı mevcuttur. Müfessirlerin bazısına göre burada zikri geçen Mekke ve Medîne civarından Peygamber’in (s.a.s.) yanına gelip, riyâ ederek Müslümân olmuş bir gruptur ki, kavimlerine döndüklerindeyse, yine putlara tapmaktalar. Diğeriyse, أَخْرَيْنَ ile kasdolunan ehl-i şirkdir ki, bunların sözde isteği sulh ve barıştır.¹⁵¹⁴

1.4.7. Belirli Kelimelerden Kaynaklanan İbhâm

Müellif Âl-i İmrân sûresinin 35. âyetinde geçen امْرَأَتُ عِمْرَانَ ifâdesini İmrân b. Mâtân’ın eşi Hana b. Kâhûz,¹⁵¹⁵ Tevbe sûresinin 40. âyetinde geçen لِصَاحِبِهِ ifâdesini Hz. Ebûbekr,¹⁵¹⁶ أَخُوهُ/Yûsuf (a.s.)’ın kardeşlerini¹⁵¹⁷ Yahûdâ, Rûbîl, Şem‘ûn, Levî, Riyâlûn, Dânin, Yeftâlî, Câd, Âşrî, Bünyâmîn,¹⁵¹⁸ bir sonraki âyette geçen أَخُوهُ ifâdesini¹⁵¹⁹ Bünyâmîn,¹⁵²⁰ Kehf sûresinin 60. âyetinde geçen لِقَائِهِ ifâdesini Yûşâ b. Nûn b. Efrâîm b. Yûsuf (a.s.)¹⁵²¹ Zuhurf sûresinin 31. âyetinde geçen مِنَ الْقَرِيبَيْنِ ifâdesini Mekke ve Tâif,¹⁵²² olarak karşılamıştır.

Müellif Ahkâf sûresinin 35. âyetinde geçen أُولُوا الْعَرْصِ مِنَ الرُّسُلِ / “Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin” ifâdesindeki ibhâmı üç görüşe yer vererek gidermeğe çalışmıştır. İlk görüşe göre, kavminin tüm cefâ ve eziyetlerine sabreden Nûh (a.s.), İbrâhîm (a.s.), Mûsâ (a.s.) ve İsâ (a.s.)’dır, ikinci görüşe göre En‘âm sûresinde

¹⁵¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 226.

¹⁵¹⁴ Taberî, *age*, VII, 300-303; Râzî, *age*, X, 231-232, Şevkânî, *age*, 318.

¹⁵¹⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 131.

¹⁵¹⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 181.

¹⁵¹⁷ Yûsuf, 12/7.

¹⁵¹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 281.

¹⁵¹⁹ Yûsuf, 12/8.

¹⁵²⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 281. Aynı îzâhlar için bkz: Süheyli, *age*, 54.

¹⁵²¹ Hâşimzâde, *age*, III, 23. Aynı îzâhlar için bkz: Süheyli, *age*, 73.

¹⁵²² Hâşimzâde, *age*, IV, 145.

zikrolunan¹⁵²³ on sekiz peygamberdir ki, onların isimleri beyan edildikten sonra أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدْيِهِمِ اقْتَدِهْ / “İşte bu, Allah’ın hidayetidir; O, bununla kullarından dilediğini doğru yola ulaştırır.” buyrulmuştur. Üçüncü görüşe göreyse, tüm peygamberlerdir. Fakat Yûnus (a.s.) sabretmeyip, kavminden çekip gitmişti. Yûnus peygamber hakkında وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ¹⁵²⁴ denilmiştir. Müellif daha sonra Peygamberlerin ağır imtihânlarını zikretmiş, akabinde Hz. Âişe’den (r.a) rivâyetle şu hadîse yer vermiştir.¹⁵²⁵

1.5. FEZÂİLÜ’L-KUR’ÂN

فضائل, فضل kökünden iştikâk eden فضيلة kelimesinin çoğuludur. Fazîlet, yüksek derece, artma, ziyâdeleşme, üstün özelliklere sahip olma, bir şeyden arta kalan gibi mânâlara gelmektedir.¹⁵²⁶ İslâmî kaynaklarda Kur’ân-ı Kerîm’in üstünlüklerini, onun tamamını veya bazı sûre ya da âyetlerini öğrenip okuyan, öğreten, dinleyen, ezberleyenlerle hükümlerine göre amel edenlerin kazanacağı sevapları, bazı sûre yahut âyetlerinin şifalı oluşuna dair âyet ve hadislerde verilen bilgileri ifade etmek üzere ‘fezâilü’l-Kur’ân’, ‘sevâbü’l-Kur’ân’, ‘menâfiu’l-Kur’ân’ gibi tabirler kullanılmıştır.¹⁵²⁷ Kur’ân’ın bütünü ilgilendiren hadîslerle, bazı sûreler hakkında fezâil hadisleri bulunmakla beraber, bu konuda pekçok ‘mevzû hadis’ naklolunmuştur.¹⁵²⁸ Kur’ân sûrelerinin ve âyetlerinin fâzileti hakkında nakledilen bu haberler, Ubey b. Ka’b’a dayandırılmış,¹⁵²⁹ Sa’lebî ve Vâhidî kanalıyla Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebussuûd tefsirlerinde nakletmiştir.¹⁵³⁰ Hâşimzâde tefsirinde Hz. Peygamberin (s.a.s.) hadîs-i şerîflerine büyük önem vermiştir. Bu hadisler arasında sûre ve âyetlerin fazîletine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Fakat müellifin zikrettiği fazîlet hadisleri çoğunluk teşkil etmemektir. Mezkûr tefsirler Hâşimzâde’nin kaynaklarını oluşturduğu için, müfessir bir tahlile tabii tutmadan birkaç mevzû hadîs nakletmiştir.

¹⁵²³ En’ân, 6/83-86.

¹⁵²⁴ Kalem, 68/48.

¹⁵²⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 183.

¹⁵²⁶ İbn Manzûr, *age*, 3428, İsfahânî, *age*, 381-82; Fîrûzabâdî, *age*, 1252.

¹⁵²⁷ Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, XII, 532, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

¹⁵²⁸ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 712-730.

¹⁵²⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Üsûlü*, 203.

¹⁵³⁰ Demirci, *Tefsir Üsûlü*, 207.

1.5.1. Sûrelerin Fazîletiyle İlgili Hadîsler

Müellif Yâsîn sûresinin sonunda, sûrenin fazîletiyle ilgili Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “*Her şeyin bir kalbi vardır. Kur’ân’ın kalbi Yâsîn suresidir. Bir kimse ki, Yâsîn’i livechullah okursa, bağışlanır ve Kur’ân’ı yirmi iki defa okumuş gibi sevap verilir.*” hadisini nakletmiştir.¹⁵³¹ İlgili hadisi *إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا وَقَلْبُ الْقُرْآنِ يَسْ وَمَنْ قَرَأَ يَسَ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ* metniyle Tirmizî ve Dârimî nakletmiştir.¹⁵³² Daha uzun versiyonu Keşşâf’da geçmektedir.¹⁵³³ Tirmizî ‘garîp’ olarak naklettiği bu rivâyeti ‘zayıf’ olarak kabul etmiştir.¹⁵³⁴ Tirmizî’nin şârihlerinden İbnu'l-Arabî bu rivâyetin zayıf olduğunu, insanların farklı görüşler serdedip tevîllerde bulunduklarını, bunların hiç bir değerinin olmadığını, kendisinin de bu rivâyeti kabul etmediğini belirtmiştir. İsnâdının zayıf olmasına karşın el-Mübârekfûrî ve Gazzâlî rivâyeti tevîl etmiştir. Tirmizî’nin şârihlerinden olan el-Mübârekfûrî, rivâyeti “Kur’ân’ın kalbinin Yâsîn olması, Yâsîn sûresinin Kur’ân’ın özü olması münasebetiyledir,” şeklinde tevîl ederken, Gazzâlî ise, “İmânın sıhhati, haşr ve neşre inanmakla sahîh olur. Bu sûrede ise bu konu en belîğ bir şekilde incelendiğinden Kur’ân’ın kalbi, denilmiştir” yorumunda bulunmuş, Râzî’nin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.¹⁵³⁵

Hâşimzâde Duhân sûresinin fazîleti hakkında Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet olunan “*Bir kimse gece Duhân sûresini okursa, yetmiş bin melek onun için istiğfârda bulunur.*” “*Bir kimse ki, Cuma gecesinde Duhân sûresini okursa, tüm günahları bağışlanır.*” hadîslerine yer vermiştir.¹⁵³⁶ Her iki rivâyet Keşşâf’da geçmektedir.¹⁵³⁷ Tirmizî ilk rivâyetin başka bir varyantı olmadığı için, ‘garip’ olarak değerlendirmiş, râvîlerinden Ömer b. Has‘âm zayıf, hatta münkerü’l-hadîs kabul edilmiştir.¹⁵³⁸ İkinci rivâyet ise, senesinde geçen Hişam Ebu'l-Mikdâm sebebiyle zayıflığına hükmedilmiştir.¹⁵³⁹

¹⁵³¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 21.

¹⁵³² Tirmizi, “Fezâilu'l-Kur’ân”, 7 (hadîs nu: 2887); Dârimî, “Fezâilu'l-Kur’ân”, 21 (hadîs nu: 3416).

¹⁵³³ Zemahşerî, *age*, 901.

¹⁵³⁴ Tirmizî, a.y; Enes b. Mâlik’ten naklolunan rivâyete gelince, Albânî ‘mevzû’ olarak değerlendirmiştir. Albânî, *Zayıfû’t-Tirmizî*, 298.

¹⁵³⁵ Kanarya, Bayram, *Fezâilu'l-Kur’ân Rivâyetlerinin Sıhhati ve Bu Rivâyetlerin Oluşturduğu Kur’an Tasavvuru*, Basılmayan Doktora Tezi, DÜSBE, 198-199, Diyarbakır: 2016.

¹⁵³⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 165.

¹⁵³⁷ Zemahşerî, *age*, 1004.

¹⁵³⁸ Tirmizi, “Fezâilu'l-Kur’ân”, 8 (hadîs nu: 2888).

¹⁵³⁹ Tirmizi, a.y, (hadîs nu: 2889).

Müfessir Mülk sûresinin fazîleti hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "*Kur'ân'da bir sûre vardır ki, o otuz âyettir. O Tebâreke sûresidir. Onun şefâatiyle bir kişi Cehennemden kurtulup Cennete girer.*" hadisini nakletmiştir. İlgili rivâyeti Beğavî tefsirinde¹⁵⁴⁰ ve Tirmizî¹⁵⁴¹ *Sünen* 'inde 'hasen' olarak zikretmiştir.

Tekvîr sûresinin fazîleti hakkında Haşimzâde "Peygamber (s.a.s.) der ki, "*Bir kimse ki, ayn-ı kalp ile Kıyâmet gününü hatırlarsa, Tekvîr sûresini okusun, tedebbürle okusun.*"¹⁵⁴² Yine aynı sûrenin 28. âyet-i kerimesi hakkında "Haberde vardır: "*Kim ki Kıyâmeti bilmek istese, bu âyeti okusun.*" demektedir.¹⁵⁴³ İlgili hadîsi, İmam Ahmed, Tirmizî, Hâkim 'sahîh' senedle nakletmiştir.¹⁵⁴⁴

Müellif Zilzâl sûresinin tefsirinde "Peygamber (s.a.s.) buyurdu: إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا okumak Kur'ân'ın yarısını okumuş gibi sevaba layık olur. Sûreyi İhlâs'ın okunması Kur'ân'ın üçte birini okumuş gibi sevap olur. Sûreyi Kâfirûn'un okunmasına ise, Kur'an'ın dörtte birini okumuş gibi sevap yazılır." hadisini aktarmıştır.¹⁵⁴⁵ Rivâyet râvîleri arasında bulunan Yemân el-Muğîre sebebiyle zayıf olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁴⁶ İlgili sûrelerin her birinin fazîletine dair başka rivâyetler de mevcuttur.¹⁵⁴⁷

1.5.2. Âyetlerin Fazîletiyle İlgili Hadîsler

Hâşimzâde Bakara sûresinin 255. âyetinin kısaca meâl-tefsirini yaptıktan sonra "Bu âyet Kur'ân âyetlerinin en şereflişidir. Bu âyet arşın sağ tarafında kendi diliyle Allah'ı zikrediyor." demektedir. Daha sonra müellif Ehl-i tefsîrin "Kürsü" hakkındaki; o, Arş'ın kendisidir,¹⁵⁴⁸ Arş'ın önündedir, genişliği yer ile göğün genişliğindedir gibi görüşlerine yer vermiştir. Müellif daha sonra "Yer ile gök, Kürsü'nün yanında bir sahradır, Kürsü ise Arş'ın yanında bir halka gibidir. Bu yüzden Peygamber (s.a.s.) buyurmuştur ki, "Kur'ân'da en büyük âyet, Âyetü'l-Kürsî'dir. (Allah A'lem)" haberini

¹⁵⁴⁰ Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 181.

¹⁵⁴¹ Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 9 (hadîs nu: 2891).

¹⁵⁴² Hâşimzâde, *age*, IV, 403.

¹⁵⁴³ Hâşimzâde, *age*, IV, 405.

¹⁵⁴⁴ Fahrüddin b. Zübeyr b. Ali el-Muhsî, *Ed-Dürarü min Sahihi Fezâili'l-Âyâtî ve's-Süver*, 43, BAE: Vizâratü'l-İ'lâm ve's-Sakâfeti fi Ebûdabî, 2004.

¹⁵⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 450.

¹⁵⁴⁶ Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 11 (hadîs nu: 2894).

¹⁵⁴⁷ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâilu'l-Kur'ân ve Meâlimuhu ve Âdâbuhu*, thk: Ahmed b. Abdilvâhid el-Hayyâtî, nşr: Vizâratu'l evkâf ve's- Şuûni'l-İslâmiyyeti'l-Mağribi, II, 71-78, Fas: y.y, 1995.

¹⁵⁴⁸ Bu görüş Hasan Basrî'ye aittir.

nakletmiştir.¹⁵⁴⁹ Konuyla ilgili İmam Müslim'in "Sahih"inde geçen olayda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "*Allah'ın kitabında en büyük âyet hangisidir?*" sorusuna Ubey b. Ka'b'ın "*Âyetü'l-Kürsî*" cevabını vermesi ve Peygamberimizin (s.a.s.) bu cevabı beğenip tebrik etmesi aktarılmaktadır.¹⁵⁵⁰ Burada büyüklükten murad olunan Âyetü'l-Kürsî'nin fazîletidir. Zira konuyla ilgili pek çok hadîs rivâyet edilmiş, eserler ve tefsir risâleler te'lif edilmiştir.¹⁵⁵¹

Müellif Bakara 285.-286. اَمَّنَ الرَّسُولُ şeklinde de isimlendirilmiş âyetlerinin fazîletinden bahsederken, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Sûrey-i Bakara Kur'ân'ın perdesidir. Onu okuyun ve talim edin. Onu okuyan kimseye sihir üstün gelemes." buyurduğunu aktarmıştır.¹⁵⁵² Kâdı Beyzâvî bu hadîse tefsirinde yer vermiştir.¹⁵⁵³ Hadisin orijinal metninde فسطاط القرآن ibaresi geçmektedir. *Fustât* kelimesi çadır anlamına gelmektedir. Müellif ise, "Kur'ân'ın perdesidir" karşılığını tercih etmiştir. Tirmizî benzer rivâyeti Ümâme el-Bâhilî'den rivâyetle nakletmiştir.¹⁵⁵⁴

Kehf sûresinin sonunda, sûrenin fazîletiyle ilgili Hz. Peygamber'in (s.a.s.) مَن حَفِظَ / "Kim sûrey-i Kehf'in ilk 10 âyetini okursa, deccalin fitnesinden korunur." ve مَن قرأ سورة الكهف من آخرها كانت له نوراً من قرنيه إلى قدميه ومن / "Kim sûrey-i Kehf'in evvelini ve sonunu okursa ayaklarından başına kadar nûr olur. O kimse ki, baştan sona tüm sûreyi okursa, yerden göğe kadar onun için nûrdur." Hadîslerine yer vermiştir. İlk hadîsi İmam Müslim 'sahîh' olarak nakletmiştir.¹⁵⁵⁵ İkinci hadîsi ise, İbn Hacer el-Askalânî Muâz b. Enes'den nakletmiş, "Senedin bulunan kimseler; İbn Lehîya, Ruşdin b. Sa'd ve Ziyâd b. Fâyed الضعفاء/du'afâ'dır. Bu sebeple hadîs zayıftır." demiştir.¹⁵⁵⁶

Rûm sûresinin 19. âyetinde ölüden dirinin, diriden ölünün çıkarılması ve Yeryüzünün ölümünden sonra dirilmesi meseli üzerinden yeniden diriltirme beyân edilmiştir. Müellif bu âyeti tefsir ederken, bu proseslerin nasıl gerçekleştiğini örnekler

¹⁵⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 103.

¹⁵⁵⁰ Müslim, "Salatu'l-Musâfirîn ve Kasruhâ", 258 (hadîs nu: 810).

¹⁵⁵¹ Çetin, Mustafa, "Âyetü'l-Kürsî", *DİA*, IV, 244-245, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

¹⁵⁵² Hâşimzâde, *age*, I, 119.

¹⁵⁵³ Beyzâvî, *age*, I, 147.

¹⁵⁵⁴ Müslim, "Salatu'l-Musâfirîn ve Kasruhâ", 252 (hadîs nu: 804).

¹⁵⁵⁵ Müslim, "Salatu'l-Musâfirîn ve Kasruhâ", 257 (hadîs nu: 809).

¹⁵⁵⁶ Askalânî, *el-Kâfî ve 'ş-Şâfî fî Tahrîci'l-Ehâdisi'l-Keşşâf*, 105; Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed (ö. 762/1360), *Tahrîcu'l-Ahâdisi ve'l-Âsâri'l-Vâkiati fî Tefsîri'l-Keşşâf li 'z-Zamahşeri*, nşr: Sultân b. Fehd et-Tubeyşî, II, 316, S. Arabistan: y.y, 2003.

üzerinden açıklamış, devamında ilgili pasajın fazîletini şu rivâyetle ifâde etmiştir: “Peygamber (s.a.s.)’den rivâyettir ki, “*Bir kimse sevabını umarak فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ * يخرج الحي من الميت ويخرج الميت من الحي ويحيي الأرض بعد موتها وكذلك تخرجون (Rûm 30/17-19) bu zikri her sabah derse, o gecede ölümünü idrâk eder. Eğer akşamları okursa, o günde ölümünü idrâk eder.*”¹⁵⁵⁷

Müellif bu rivâyette hadîsin Arapça metnine yer vermemiştir. Hadîs, kaynaklarda أَدْرَكَ مَا فَاتَهُ فِي يَوْمِهِ ذَلِكَ، وَمَنْ قَالَهُنَّ حِينَ يُمَسِّي أَدْرَكَ مَا فَاتَهُ فِي لَيْلَتِهِ şeklinde geçmektedir. Hadîsin isnad bakımından değerlendirilmesine geçmeden önce, Hâşimzâde’nin çevirisi üzerinde durulacaktır. Hadîsin çevirisi “Her kim bu zikri sabahleyin okursa, o gün elinden kaçırdıklarına ulaşır. Akşam okursa, o gece elinden fevte verdiklerini kazanır.” olmalıdır. Fakat Hâşimzâde’nin bunu kastedip kastetmediği tarafımızdan tam olarak anlaşılmamıştır. Kelimeyi doğru okuyamamamız da söz konusu olabilir. İbn Abbas’tan rivâyet edilen hadisin isnadına gelince ise, bu rivâyeti İbn Hacer el-Askalânî ‘zayıf olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁵⁸

Müellif Talak sûresinin 2. âyetinin tefsirinde “Peygamber (s.a.s.) rivâyetidir ki, “Ben bir âyet biliyorum, eğer halk onunla amel etse, onlara kifâyet eder.” buyurdu ve “وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا” den sona kadar okudu.” rivâyetini nakletmiştir.¹⁵⁵⁹ İlgili rivâyete Zemahşerî ve Kurtubî tefsirlerinde zikretmiştir.¹⁵⁶⁰

1.5.3. Mevzû Hadîsler

Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 200. âyetini tefsir ederken, sûrenin fazîleti hususuna değinmiş, Peygamber Efendimizden (s.a.s.) “Bir kimse ki, Âl-i İmrân sûresini okursa, onun her bir âyeti mukâbilinde Sırat köprüsü üzerinde selâmetlik verilir.” sözünü nakletmiştir.¹⁵⁶¹ Bu rivâyeti Zemahşerî ve Beyzavî nakletmiştir.¹⁵⁶² İbn Hacer Ebî İbn Ka’b’dan nakledilen bu rivâyeti ‘mevzû’ olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁶³

¹⁵⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 344.

¹⁵⁵⁸ Askalânî, *el-Kâfî eş-Şâfî Tahrîci l-Ehâdîsi l-Keşşâf*, 129.

¹⁵⁵⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 321.

¹⁵⁶⁰ Zemahşerî, *age*, 1117; Kurtubî, *age*, XXI, 42.

¹⁵⁶¹ Hâşimzâde, *age*, I, 185.

¹⁵⁶² Zemahşerî, *age*, 214, Beyzavî, *age*, I, 198.

¹⁵⁶³ Askalânî, *el-Kâfî eş-Şâfî Tahrîci l-Ehâdîsi l-Keşşâf*, 37.

Müellif Nûr sûresinin 64. âyetini açıkladıktan sonra, muhtemelen sûrenin fazîletini göstermek için Peygamber'in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu zikreder. لَا تَنْزِلُوا النِّسَاءَ / “Kadınlarınızı pencerelere çıkarmayın ve onlara yazı yazmayı öğretmeyin, onlara ip eğirmeği öğretin ve sûre-i Nûr’u öğretin.”¹⁵⁶⁴ Rivâyet Hz. Âişe validemize yalan nisbetle “mevzû’/uydurulmuş”tur. Bu hadîs sahîh değildir. Râvîlerinin içerisinde Muhammed b. İbrâhîm eş-Şâmî bulunmaktadır ki, o da hadîs uyduranlardan biridir. Dârekutni’den onun kezzâb/yalancı biri olduğunu nakletmiştir.¹⁵⁶⁵

Nûr sûresi ihtiva ettiği ahkâmî konuları sebebiyle kadın erkek ayrımı yapılmadan her bir bireyin öğrenmesi gerekli sûrelerden biridir. Allahu Teâlâ kadını ikinci dereceli bir varlık olarak yaratmamıştır. Kadınlar Yüce Yaratan’a (c.c.) kullukta, ibadette, emir ve yasaklarda erkeklerle eşdeğer olmuştur. Erkeklerin üstün olduğu konular, yine Yüce Allah’ın kadınlara lütfettiği merhametini gözler önüne sermektedir. Kadınların İslâm’da yeri ve değeri konusu pek çok kez incelenmiştir. İslâm’ın kadına verdiği değeri görmek isteyen kimsenin Kur’ân’a ve sünnete bakması yeterlidir. Kadının dinini yaşaması, öğrenmekten geçer. Öğrenen kadın, evlatlarına veya etrafına öğretir. Zîrâ âyet-i kerimeyle sabittir ki, “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹⁵⁶⁶

Müellif وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا / “Resûl, “Rabbim! Kavmim bu Kur’ân’a büsbütün ilgisiz kaldılar” dedi” kavlinin buyrulduğu Furkân sûresinin 30. âyeti hakkında Peygamber’in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu zikreder: مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ وَعَلَّقَ مَصْحَفًا لَمْ يَتَعَاهَدْهُ وَلَمْ يَنْظُرْ فِيهِ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُتَعَلِّقًا بِهِ يَقُولُ يَا رَبِّ الْعَالَمِينَ عَبْدُكَ هَذَا اتَّخَذَنِي مَهْجُورًا / “Bir kimse Kur’ân’ı öğrendikten sonra Kur’ân’ı duvara asıp kenarda bırakırsa, onu okuyup içerisine bakmazsa, kıyâmet gününde Kur’ân o kimseye düşman olur ve der ki, “Ya Rabbî bu kulun beni mahcûr etti. Benimle onun arasını ayır.” Hâşimzâde ‘mahcûr’ kelimesinin lügat anlamının ‘devenin ayağını sırtına bağlamak’ olduğunu bildirdikten sonra buradaki anlamın “Onlar Kur’ân’ı yalan ve kötü kavil yerine koydular. Onu şiir veya sihir hesap ettiler.” olduğu görüşüne yer vermekte ve “Allahu Teâlâ, Rasûlüne teselli olsun diye bu âyeti nâzil etti.” demektedir.¹⁵⁶⁷ Enes b.

¹⁵⁶⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 195.

¹⁵⁶⁵ Heysemî, *age*, IV, 93.

¹⁵⁶⁶ Zümer, 39/9.

¹⁵⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 205.

Mâlik'ten naklolan bu rivâyeti, İbn Hacer el-Askalânî râvîlerinden birinin (Ebû Hadbe) 'kezzâb'/yalancı olması hasebiyle 'mevzû' olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁶⁸ Bu rivâyete Zemahşerî de eserinde yer vermiştir. Dipnotta bu rivâyeti Sa'lebî'nin tefsirinde rivâyet ettiği ve Hâfız el-Askalânî'nin Ebû Hadbe'nin kezzâb olduğu hakkında görüşü aktarılmıştır.¹⁵⁶⁹

Hâşimzâde Zümer sûresinin 63. âyet-i kerîmesinde geçen / لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ / “Göklerin ve yerin anahtarları O’ndadır.” ibâresini tefsir ederken, “Denildi ki, göklerin kilidi yağmurdur. Farklı farklı, çeşit çeşit olması hasebiyle; yerlerin anahtarı ise bitkilerdir. Hz. Osmân Hz. Peygamber’den (s.a.s.) مَقَالِيدُ/anahtarları sorunca, buyurdu ki, لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ، وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، وَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ بِيَدِهِ الْخَيْرُ يَحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ yani, bu kemal âyetle Allahu Teâlâ tevhîd ve temcîd olunuyor ki, O, göklerin ve yerlerin haberinin anahtarıdır. Bir kimse ki, onu okursa, ona açılır.” demektedir.¹⁵⁷⁰ İlgili rivâyete Zemahşerî zikretmiştir.¹⁵⁷¹

2. DİRÂYETE DAYANAN KUR’ÂN İLİMLERİ

2.1. MÜTEŞÂBİHÜ’L-KUR’ÂN

Kur’ân ilimlerinden birini ‘müteşâbihât’¹⁵⁷² oluşturmaktadır. Allahu Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını Hûd sûresinin 1. âyetinde muhkem, Zümer sûresinin 23. âyetinde müteşâbih, Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde ise, Kur’ân âyetlerinin bir kısmını muhkem, diğer bir kısmını müteşâbih âyetlere taksim etmiştir. Genel kabule göre, Kur’ân-ı Kerîm’in tamamının muhkem olması onun fesâhati, nazmının güzelliği, âyetlerinde noksân ve ayıbın bulunmamasıdır. Müteşâbih olması ise, âyetlerin güzellik ve doğruluk bakımından birbirine benzemesi, eşit olmasıdır.¹⁵⁷³ Müfessirler müteşâbih

¹⁵⁶⁸ Askalânî, *el-Kâfi Eş-Şâfi fi Tahrîci’l-Ehâdîsi’l-Keşşâf*, 121.

¹⁵⁶⁹ Zemahşerî, *age*, 745.

¹⁵⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 83.

¹⁵⁷¹ Zemahşerî, *age*, 946.

¹⁵⁷² Sözlükte “benzetmek, benzerini yapmak, şüphelendirmek” gibi manalara gelen شبه kökünden türemiş تشبه kelimesi “benzetmek, dengi olmak, ayırt edilmesi zor olacak düzeyde birbirine benzeyen, mahiyeti açık ve net olmayan, bilinmeyen” anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr, *age*, 2189; İsfahânî, *age*, 254; Firûzâbâdî, *age*, 836;

¹⁵⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 129.

kavramı,¹⁵⁷⁴ müteşâbih âyetler,¹⁵⁷⁵ bu âyetlerin tesbîti,¹⁵⁷⁶ te’vîl edilip edilemeyeceği¹⁵⁷⁷ vb. hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Hâşimzâde Hûd sûresinin 1. âyetinde geçen كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ / “*Âyetleri muhkem kılınmış kitap*” ifâdesini açıklarken “Bu öyle bir kitaptır ki, âyetleri hüccet ve delillerle muhkem (genel mânâda) olup, halelden uzaktır’ demektir.¹⁵⁷⁸ Zümer sûresinin 23. âyetinde geçen كِتَابًا مُتَشَابِهًا “Bu öyle bir kitaptır ki, güzelliğinde, nizâm ve sıhhatinde biri diğerine benzemekte, bir-birinden farklı olup, biri diğerini açıklamaktadır.” şeklinde ifâde etmiştir.¹⁵⁷⁹ İlgili kavramların özel anlamıyla geçmekte olan Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetini tefsir ederken muhkem âyetleri zâhir ve aşkâr, hükümlerin kendilerine yüklendiği asıl âyetler, müteşâbihleri ise, mücmelat şeklinde taksîm etmiştir. Özetle, müfessir genel kabul gören fikirlere yer vererek Kur’ân’ın küllisinin muhkem olmasını, onun hak bir kitap olması, kendisinde abes bir sözün bulunmaması, küllisinin müteşâbih olmasını ise, âyetlerin, doğru ve güzel olması yönüyle birbirine benzemesi şeklinde açıklamıştır. Hâşimzâde müteşâbihatın te’vîlini veya sırrını Yüce Allah’tan ve ilimde râsih olanlardan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünü savunmuştur. Nitekim bu konuda İbn Abbâs’ın “Ben râsihlerdenim” rivâyetine de yer vermiştir.¹⁵⁸⁰

Selef mezhebine göre, ilgili âyetteki vakf işâreti وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ / “*Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir.*” ibâresi üzerindedir. وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ / “*Bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki*” ibâresindeki vâv edâtı vâv-ı isti’nâftır/başlangıç vâvıdır. Âsım Kırâatı Hafs Rivâyeti’nde olduğu gibi. Böyleki, bu âyetlerin te’vîlini ancak Allah (c.c.) bilir, ilimde rusûh sahipleri ise, inandık derler. Bu sebeple bu âyetler te’vîl olunmaz, hakkında soru sorulması dahî bid’attır. Müslümânların bu âyetlerle mükellefiyeti sadece âyetin zâhirine inanmaktır.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁴ Öztürk, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü’nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, C: XV, 2008/2, 39, Kayseri: 2009.

¹⁵⁷⁵ تشبه masterından türemiş kelimeler dokuz âyette; Bakara 2/25, 70, 118, Âl-i İmrân 3/7, Nisâ 4/157, En’âm 6/99, 141, Ra’d 13/16, Zümer 39/23. -ki bunların altısı terim anlamında kullanılmamıştır-Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, XXXII, 204. Ankara: TDV Yayınları 2006.

¹⁵⁷⁶ Arpa, Enver, “Müteşâbih Ayetler Kavramı Hakkında Tarihi ve Semantik Bir İnceleme”, *AÜİFD*, XLIII/II, 156.

¹⁵⁷⁷ Duman, “Müteşâbihatın Te’vili”, *Bilimname*, IX, 2005/3, 41; Akay, Ali, “Abdülcebbar’ın Müteşâbihleri Yorumlama Metodu Üzerine Bir Değerlendirme”, *DÜİFD*, Diyarbakır: DÜİF Yayınları 2006, VIII/II, 298, Kayseri: 2006.

¹⁵⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 245.

¹⁵⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 72.

¹⁵⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 121-122.

¹⁵⁸¹ Şimşek, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele*, 56-63. İstanbul: Yöneliş, 1991.

Zemahşerî ve onun gibi düşünen müteahhirîn'e göre, وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibâresindeki vâv atıf vâvı/bağlaçtır.¹⁵⁸² Nitekim, bu âyetlerin te'vîlini ilimde rusûh sahipleri de bilir. Başta Mu'tezile olmak üzere, müteşâbih âyetleri te'vîl edenler Kur'ân'da Yüce Allah'a isnâden geçen *vech* kelimesini 'zât', *arş* kelimesini 'mülk', *istivâ* kelimesini 'istilâ ve galebe' *ayn* kelimesini 'ilim', *yed* kelimesini 'kuvvet ve nimet' şeklinde yorumlamıştır. Allah yüce zâtı, emsâlsiz esmâ ve sıfatlarıyla yaratılmışlara benzemekten münezzehtir. Fakat kendisini insanlara teşbîh etmiş olmasa, insanların Allah'ı tanımaları mümkün olmazdı.¹⁵⁸³

Neticede, selef düşüncesinin savunucuları halefi Yüce Allah'ın âyetle bildirdiğini te'vîl etme/yorumlama hususunda eleştirmiş, Halef ise, Allah'a oturup-kalkma, mekan değiştirme gibi beşerî sıfatlar atfedip cismânîleştirdiklerini söyleyerek Selefî tenkît etmiştir. Çünkü müteşâbihâtı kabul görülen ifâdelere inanmayla mükellef olduğumuz halde, mahiyet ve keyfiyetini bilmekle teklîf olunmadık. Bu hususları araştırmak vâcib değildir. Nitekim ne kadar söz söylense de, en azından dünya hayatı için insan aklının kavrayacağı konular değildir. Te'vîl edenlere gelince ise, Kur'ân'ı anlamaya ve doğru bir biçimde anlatmaya yönelik gösterdikleri çabalarının ihlâslı olduğuna inanmaktayız. Her iki grup kendi inançları esâsında yüce kelâmın her bir sözüne, harfine ve hatta işâretlerine büyük önem vermiş, zihnî istidlâl yürüterek güçleri nispetinde fikirler mîrâs bırakmışlar. Sergiledikleri bu tutumlarını elbette tarihsel, sosyo-politik planda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu durumda her iki gruba haklılık payı verilecektir.

2.1.1. Yüce Allah'ın Zât, Sıfat ve Fiilleri ile İlgili Müteşâbihât

Bu başlık altında müteşâbihât olarak kabul görülen Yüce Allah'ın zât ve sıfatları ile ilgili âyet-î kerîmelerde geçen *istivâ*, *vech*, *ayn*, *yed*, *mekr*, *kabza* ve *mecî* gibi kelimeler irdelenecektir. Belirtmek gerekir ki, bu kelimelerin farklı îzâhları vardır. Âlimlerden bir kısmı bu kelimeleri te'vîl etmeden, mahiyyeti bilinmeyecek bir şekilde varlığını kabul ederek zâhirî anlamıyla ele alırken, bazılarıysa mümkün mânâlar esas alınarak te'vîl edilmiştir. Aşağıda bu konuya kısaca değinilecektir.

¹⁵⁸² Syamsuddin, Sahiron, "Muhkem ve Müteşâbih; Kur'ân'ı Kerim'in 3. Sûre 7. Âyeti Hakkında Taberî ve Zemahşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma", çev: Yavuz Fırat, *Bilimname*, XII, 2007/1, 217, Kayseri: 2008.

¹⁵⁸³ Akay, *agm*, 306-7.

a) İstivâ Kavramı

İstivâ¹⁵⁸⁴ ile Allahu Teâlâ'nın neyi murâd ettiği,¹⁵⁸⁵ keyfiyeti vb. hususlar çerçevesinde h.II. /m.VII. Yüzyıldan itibaren müzâkere ve ihtilâflar ortaya çıkmıştır. Selef, İmâm Mâlik'e ait meşhûr 'İstivâ malûmdur, keyfiyeti meçhûldür. Bunu söz konusu etmek bid'attır. Çünkü Allah zâtıyla gökte, ilmiyle her yerdedir.' görüşünü savunmuştur.¹⁵⁸⁶ Bu görüşü başta İmâm Ebû Hanîfe,¹⁵⁸⁷ Âlusî,¹⁵⁸⁸ Elmalılı Hamdi Yazır¹⁵⁸⁹ gibi âlimler kabul etmiştir. İbnü'l-Kayyim Âl-i İmrân, 3/55., Nisâ, 4/158., İsrâ, 17/60., Fâtır, 35/10., Meâric, 70/4 ve Kadr, 97/4. âyetlerini örnek vererek, Allah'ın semada olduğunu ifade eder, Mu'tezile ve benzeri mezheplerin bunu kabul etmediklerini bildirir. Eserinde İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) "Allahu Teâlâ her şeyin üstündedir, göklerin üzerinde bulunan arşa yükselmiştir. Vedâ haccında Peygamberimiz (s.a.s.) elini göğe kaldırarak, Allah'a işâret etmiş ve Allah'ım! şâhit ol! buyurmuştur." rivâyetine yer verir.¹⁵⁹⁰ Taberî (ö. 310/923) istivâyı irtifâ olarak değerlendirmiş, yükselmeden sonra kudretiyle onları düzene koyduğunu ve yedi gök olarak yarattığını söylemiştir.¹⁵⁹¹ Başta Mu'tezile¹⁵⁹², Sünnî kelâmcılar¹⁵⁹³ ve Şîa¹⁵⁹⁴ istivâ kelimesini sözlük anlamlarından 'hükümdâr olma, hâkimiyet kurma, yasama-yürütme' mânâlarına hamletmiş, Kur'ân'da geçen bu anlatım tarzını alegorik-sembolik dil şeklinde değerlendirmiştir.

¹⁵⁸⁴ سوي kökünden istikâk eden *istivâ* kelimesi sözlükte 'düzgün, eşit olmak, karar kılmak, oturup yerleşmek, tahta çıkmak, ulûvv, yükseklik, suud, irtifa, hakimiyet, istikrâr, gâlibiyet, hükümlanlık' gibi anlamlara gelmektedir. Yavuz, "İstivâ", *DİA*, XXIII, 402, Ankara: TDV Yayınları, 2001; Kara, Veysel, "Kur'ân'da Müteşâbihat'tan "İstivâ" Kavramı", *HÜİFD*, III, 205-206, Şanlıurfa: 1997.

¹⁵⁸⁵ Kur'ân-ı Kerim'de türevleriyle beraber otuz beş âyette geçen bu kelime, dokuz âyette; Bakara 2/29, A'râf 7/54, Yûnus 10/3, Ra'd 13/2, Tâhâ 20/5, Furkân 25/59, Kasas 28/14, Secde 32/4, Fussilet 41/11, Hadîd 57/4. Allah'ü Teâlâ'ya nispet edilmiştir.

¹⁵⁸⁶ Askalânî, *Fethu'l-Bârî Bişerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk: Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdülbâki ve Muhibiddin el-Hatîb, XIII, 407. Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2015.

¹⁵⁸⁷ Nûman b. Sâbit Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber*, 63, Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, 2001.

¹⁵⁸⁸ Âlusî, *age*, VIII, 135-136.

¹⁵⁸⁹ Elmalılı, *age*, I, 251.

¹⁵⁹⁰ İbn Kayyum el-Cevziyye, *İbn Kayyum Tefsiri; Bedai'u't-Tefsir*, çev: Harun Öğmüş ve Halil Aldemir, III, 342-343, İstanbul, Ravza Matbaacılık 2001.

¹⁵⁹¹ Taberî, *age*, I, 457.

¹⁵⁹² Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, thk: Adnân Muhammed Zarzûr, I, 145-146, Kâhire: Dâru't-Turâs, ts.

¹⁵⁹³ Mâtûrudî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünneti Tefsîru'l-Kur'ân*, thk: Mucdî Basellûm, I, 410-412, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

¹⁵⁹⁴ Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Cemâatu'l-Müderrişîn fî Havzeti'l-İlmiyye, I, 113, Kum: ts.

Hâşimzâde istivâ kelimesinin geçtiği ilk âyet olan Bakara sûresinin 29. âyetinde konuyla ilgili bir beyânda bulunmamıştır. A‘râf sûresinin 54. âyetinde geçen *ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ* / “Sonra Arş’a istivâ etti.” ibâresinin tefsirinde “Ehl-i Sünnet arş üzere istivâyı (karar kılmayı/yerleşmeyi) Allahu Teâlâ’nın bilâ-keyf sıfatı olarak ele almıştır. “Arş öyle bir cem‘dir ki, bütün cem‘leri ihâta etmiştir. Onu yüceliğine göre padişâhın tahtına benzetebiliriz ki, bütün emirler, tedbîrler ondan nâzil olur. Bütün halk/yaratılış ve emirler O’ndandır. Bu işte hiçbir kimsenin yardımı yoktur. Allah emreder ve anında tenfiz eder (hayata geçirir, kabul ettirir).” açıklamasında bulunmuştur.¹⁵⁹⁵ Arapça’da *استوى على العرش* ‘tahta çıkmak, kurulmak’ mânâsında bir ifâdedir. Arapça’da kral memleketinde işlerini düzene koyunca *استوى الملك على عرشه* bozulunca da *سل عرشه* ifâdesi kullanılır.¹⁵⁹⁶ Rivâyetlerden yola çıkarak, “hükümrân oldu” denilebilir. Nitekim, ‘tahta kuruldu’ denilse de, anlaşılan Cenâb-ı Hakk’ın evrenin yaratıcısı, hükmünü yürüten, her işi yerli yerinde çekip çeviren olmasıdır.

Hâşimzâde Yûnus sûresinin 3. âyetindeki aynı ibâreyi ise, “O Allah ki, yerleri ve gökleri altı günde yarattı, sonra arşı üzerinde karar kıldı. Kâinatın işini kendi hikmeti üzere tedbîr ve takdîr etti.” demektedir.¹⁵⁹⁷ Ra‘d sûresinin 2. âyetindeki ilgili ifâdeyi “Allahu Teâlâ öyle bir güç-kuvvet sahibidir ki, göğü gördüğümüz şekliyle, sütunsuz olarak kaldırdı. Sonra arşı üzere tedbîrini yükseltti, karar kıldırıldı.” açıklamasını yapmaktadır.¹⁵⁹⁸

Müfessir ilk âyetin fâili olarak Allah’ı (c.c.), ikincisinin fâilini ise, arş üzerinde bulunanın Yüce Allah’ın tedbîri olduğu kaydeder. Tâhâ sûresinin 5. âyetindeki aynı ifâdeyi “O Rahmân (c.ş) arş üzerine istilâ etti. Yani gâlip oldu. Arş bütün mahlûkâtın en kadîmi ve en büyüğüdür ki, Allahu Teâlâ da onu örnek vermiştir.” demektedir.¹⁵⁹⁹ Süyûtî “İstivâ hakkında Ehl-i Sünnet’in görüşleri” başlığı altında “istilâ etmek zor kullanarak gâlip gelmektir. Fakat Allahu Teâlâ bundan münezzehtir” görüşüne yer vermiştir.¹⁶⁰⁰ Müfessirin müteşâbih âyetler hususunda kelimâ konulara derinine değinmemesinden dolayı sadece sözlük anlamı olarak istilâ ile karşıladığı söylenebilir.

¹⁵⁹⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 76-77.

¹⁵⁹⁶ Kara, *age*, 206.

¹⁵⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, II, 214-215.

¹⁵⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 320-321.

¹⁵⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 60.

¹⁶⁰⁰ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 432.

Müfessirin genellikle Ehl-i Sünnet ulemâsının tefsirlerinden tercîhlerde bulunduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Ebüssuûd da tefsirinde arşın ilk ve en büyük mahlûkat olduğuna yer vermiştir.¹⁶⁰¹

Furkân sûresinin 59. âyetindeki aynı ibâreye gelince, “Allahu Teâlâ altı günde gökleri, yerleri ve onun arasında bulunan kâinatı var etti. Hâlbuki bu mesnûâtı bir lahzada etme gücü vardı. Bununla O (c.c.) kullarına hilmi ve sabrı gösterdi. İlmini sonuncu hükmü ile bildirdi. Sonra arşı üzerine koydu ki, bu da rahmâniyetle sıfatlanmıştır. Şimdi sen ey Muhammed (s.a.s.) bu zikrolunanları; yaratmanı, istivânı bir âlime; ya Allahu Teâlâ’ya, veya Cebrâîl’e (a.s.) ya da önceki kitaplardan bunların te’vîlini bulan bir kimseye sor ki, hakikatlerini sana haber versin.” demektedir.¹⁶⁰² Bu âyetle ise, müfessir arş üzerinde bulunanın Allah’ın ilmi, Secde sûresinin 4. âyetindeki aynı ifâdeyi ise, “Sonra O’nun emri arş üzerinde müstevî ve müstevlâ oldu.” beyânında bulunarak istivânın fâilinin Allah’ın emri olduğunu bildirmiştir.¹⁶⁰³

Fussilet sûresinin 11. âyetinde *ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ* / “Sonra semâya istivâ etti/ irâdesini yöneltti.” ibâresi geçmektedir. Hâşimzâde ilgili ibârenin tefsirinde “Sonra gökleri yaratmaya kast etti.” demektedir.¹⁶⁰⁴ Ferra (ö. 207/822), Eş‘arî ve Meânî’l-Kur’ân sahipleri istivâ kelimesinin “ilâ” harf-i cerri ile gelirse, niyet etmek, kast etmek anlamlarına geleceğini ifâde etmiştir.¹⁶⁰⁵ Kâdî Abdülcebbâr da bu görüştedir.¹⁶⁰⁶ Müfessir göklerin ve yerlerin yaratılışını açıklarken, bunları dolayısıyla sudan var ettiğini bildirmektedir ki, Ebüssuûd da bu görüşü dile getirmiştir.¹⁶⁰⁷ Hadîd sûresinin 4. âyetindeki ilgili ibâreyi ise, “Arşı üzerine irâdesi üzere emirlerinin, yani işlerinin icrâsını kast etti.”¹⁶⁰⁸ demektedir. Özetle, Hâşimzâde istivâ fiilinin fâilini Allah’ın (c.c.) Kendisi, tedbîri, ilmi ve emri şeklinde açıklamıştır.

¹⁶⁰¹ Ebüssuûd, *age*, IV, 118.

¹⁶⁰² Hâşimzâde, *age*, III, 215.

¹⁶⁰³ Hâşimzâde, *age*, III, 369.

¹⁶⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 112.

¹⁶⁰⁵ Süyûtî, *age*, 433.

¹⁶⁰⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Müşâbihu’l-Kur’ân*, I, 47.

¹⁶⁰⁷ Ebüssuûd, *age*, VIII, 5.

¹⁶⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 271.

b) Vech Kavramı

Allah وجه tamlamasının¹⁶⁰⁹ geçtiği ilk âyet Bakara sûresinin 115. âyetidir. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken “Yerin küllisi Allahu Teâlâ’ya mahsûstur. Hangi yöne dönerseniz dönün orası Allahu Teâlâ’ya ibâdet ve itâat cihetidir.” açıklamasında bulunmuştur. Müfessir vech kelimesini yön, cihet veya kible olarak değerlendirmiştir.¹⁶¹⁰ Hasan Basrî ve Katâde ilk yıllarda Müslümânların istediği yere dönerek namazlarını edâ etmesinin câiz olduğunu, bu âyetin nüzûlü ile bu uygulama nesh olduğunu/kaldırıldığını bildirir. Hasan Basrî, Mücâhid, Katâde ve Mukâtil’a göre وجه الله ifâdesi Allah’ın rızâsının bulunduğu, bir başka görüşe göre, ilmi ve hükmünün bulunduğu yer, İbn Abbâs ve Katâde’den naklolunduğuna göreyse Allah’ın yüce zâtı anlamına gelmektedir.¹⁶¹¹ Mücâhid ve Dahhâk وجه الله ibâresiyle Ka’be’ye işâret edildiği görüşündedir.

Hâşimzâde Bakara sûresinin 272.,¹⁶¹² Ra’d sûresinin 22.,¹⁶¹³ Kehf sûresinin 28.,¹⁶¹⁴ Rûm sûresinin 38-39.,¹⁶¹⁵ İnsân sûresinin 9.¹⁶¹⁶ ve Leyl sûresinin 20.¹⁶¹⁷ âyetlerinde geçen وجه الله ifâdesi tasaddûk ile ilgili olmasından dolayı “Allah’ın rızâsı” olarak açıklamıştır. Müfessirlerin çoğunluğu وجه الله ibâresini hakkında “Allah’ın rızâsı”dır demiştir.¹⁶¹⁸

Hâşimzâde En’âm sûresinin 52. âyetinde geçen ilgili ibâreyi ise, “Allahu Teâlâ’ya ihlâslı olarak duâ ederler” beyânında bulunmuştur.¹⁶¹⁹ Burada müfessir وجه kelimesini الی harf-i cer’i anlamında kullanmıştır. Müfessir Kasas sûresinin 88.

¹⁶⁰⁹ Arapça’da vech kelimesinin ilkin anlamı uzûv mânasında yüzdür. İbn Manzûr vech kelimesini açıklarken bir şeyin evveli (وجه النهار), bir şeyin görünen yüzü (وجه النجم), kast olunan mana (وجه) bir şeyin kendisi anlamlarında kullanıldığını bildirmektedir. İbn Manzûr, *age*, 4775-4778. Kur’ân-ı Kerîm’de vech kelimesi Yüce Allah’a izâfe olunarak on bir âyette; Bakara 2/115, 272, En’âm 6/52, Ra’d 13/22, Kehf 17/28, Kasas 28/88, Rûm 30/38-39, Rahmân 55/27, İnsân 76/9, Leyl 92/20. geçmektedir.

¹⁶¹⁰ Hâşimzâde, *age*, I, 42.

¹⁶¹¹ Ebû Hayyan, *age*, I, 577-578.

¹⁶¹² Hâşimzâde, *age*, I, 112.

¹⁶¹³ Hâşimzâde, *age*, II, 330.

¹⁶¹⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 14.

¹⁶¹⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 350.

¹⁶¹⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 382.

¹⁶¹⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 436.

¹⁶¹⁸ Elmalılı, *age*, I, 529-530.

¹⁶¹⁹ Hâşimzâde, *age*, II, 17-18.

âyetindeki وجه الله ifâdesini “Allah’ın zâtı fanî olmayacak.”¹⁶²⁰, Rahmân sûresinin 27. âyetini ise, “Allah’ın zât-ı sıfatı bâkîdir.” der.¹⁶²¹ Elmalılı, Rahmân sûresinin 27. âyetini tefsir ederken, el-Hafacî’nin (ö. 1069/1659) “Burada vech zâtan mecâzdır. Organ mânâsında değil, belki kastedilecek ve kendisine yönelecek taraf (cihet, yön) mânâsındadır.” yorumuna yer verir.¹⁶²² Özetle, müfessir ilgili ibâreyi ‘yön, cihet, kible, Allahu Teâlâ’nın rızâsı ve zâtı’ olarak karşılamıştır.

c) Ayn Kavramı

Yüce Allah’a izâfesinden dolayı müteşâbihâtтан kabul görülen kelimelerden biri de *ayn* kelimesidir. Allah’a (c.c.) isnâden Kur’ân-ı Kerîm’de beş âyette¹⁶²³ geçmektedir. Bu âyetlerden üçü Hz. Nûh’un (a.s) gemiyi yapmasıyla, ikisi ise, Hz. Mûsâ (a.s) ile ilgilidir. Hâşimzâde Hûd sûresinin 37. âyetinde geçen *وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا* / “Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap.” ibâresini “Ey Nûh Bizim gözetimimiz ve bizim vahyimizle bir gemi yap. Küfürle nefesine zulüm edenler hakkında azâbtan kurtulmaları için Bana duâ etme ki, onlar suya gark olunmaya hüküm olunmuş kimselerdir.” tefsirinde bulunur.¹⁶²⁴ Râzî, Yüce Allah’ın uzuv ve organlardan münezzeh oluşunun akli delillerle sâbit olduğunu ve bundan dolayı ilgili ibârenin te’vîl edilmesinin gerekliliğini savunmuştur.¹⁶²⁵ Müfessir Mü’minûn sûresinde geçen *فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ* / “Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: “Bizim gözetimimiz altında ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap.” ibâresini¹⁶²⁶ “Biz Nûh’a emrettik ki, emrimizle bir gemi yap.” şeklinde açıklamıştır.¹⁶²⁷ Bu âyet-i kerîmenin tefsirinde *بِأَعْيُنِنَا* kelimesini açıklamamış, *وَحْي* kelimesini ise emir anlamıyla karşılamıştır. Kamer sûresinde geçen *بِأَعْيُنِنَا* kelimesini koruma/hıfz anlamına hamletmiştir.¹⁶²⁸

Hâşimzâde Hz. Mûsâ kıssasını anlatıldığı Tâhâ sûresinin 39. âyetinde geçen *وَلْيُصْنَعِ عَلَى عَيْنِي* / “Gözetimimde yetiştirilesin diye” ibâresinin tefsirinde “Senin sevgini onların kalbine işlettim. Tâ ki, Benim ilim ve irâdem nazarıyla büyütülesin.”

¹⁶²⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 319.

¹⁶²¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 255.

¹⁶²² Elmalılı, *age*, VII, 375.

¹⁶²³ Hûd 11/37, Tâhâ 20/39, Mü’minun 23/27, Tûr 52/48, Kamer 54/14.

¹⁶²⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 255.

¹⁶²⁵ Râzî, *age*, XVII, 231.

¹⁶²⁶ Mü’minûn, 23/27.

¹⁶²⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 145-146.

¹⁶²⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 246.

demektedir.¹⁶²⁹ Semerkandî ilgili âyetin tefsirinde bu görüşe yer vermiştir.¹⁶³⁰ Müfessir *“Rabbini hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin, kalktığında Rabbini hamd ile tespih et.”* âyetindeki¹⁶³¹ ilgili bölümü tefsir ederken “Sen bizim nazar, himâye ve iltifâtımızdasın.” açıklamasında bulunmuştur.¹⁶³²

ç) Yed Kavramı

Hâşimzâde *ﺏ* kelimesinin¹⁶³³ geçtiği ilk âyet olan Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetindeki ilgili ifâdeyi “Hayır ve şer Senin kudret elindedir.” demekle *kudret* anlamı vermiştir.¹⁶³⁴ Aynı sûrenin 73. âyetinde geçen *الْفَضْلُ بِيَدِ اللَّهِ* / “De ki: “*Kuşkusuz lütuf Allah’ın elindedir.*” ibâresini “Hidâyet, tevfiik ve ilmin verilmesi Allah’ın kudretindedir.” demektedir.¹⁶³⁵

Mâide sûresinin 64. âyetinde *وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ* / “Yahûdiler “Allah’ın eli bağlanmış!” dediler.” ve *بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ* / “Aksine O’nun iki eli de açıktır.” ibâreleri geçmektedir. Âyetin nüzûl sebebini İbn Abbâs, İkrime ve Dahhâk, Yüce Allah’ın Yahûdîlere bol rızık vermesi, daha sonra Yahûdîlerin Allah’a isyân etmesi nedeniyle, Cenâb-ı Hakk’ın ellerinden o bolluğu alması ve içlerinden Finhâs b. Azûra’nın: “Allah’ın eli bağlı’dır.” demesi olarak açıklamıştır.¹⁶³⁶ Aslında daha öncesinde Yahûdîlerin Âl-i İmrân sûresinin 181. âyetinde bildirildiği gibi “Allah fakirdir, biz ise zenginiz” dedikleri malûmdur. Hâşimzâde bu rivâyeti destekleyen açıklamada bulunmuş, “Allahu Teâlâ Yahûdîleri yedi rızıkından men etmesinden dolayı, onlar da Allah’a cimrilik nispet ettiler. Allahu Teâlâ’nın kudret eliyle onların rızıkları gâh genişler, gâh da daralır” demektedir. Yahûdîlerin genel (menfi) özelliklerinden bahsettikten sonra ilgili âyetin nüzûl sebebi olarak, “Peygamberimizin hicretinden önce Medîne Yahûdîleri refâh içinde yaşıyorlardı. Hicretten sonra inkârı ikrâr etmeleri

¹⁶²⁹ Hâşimzâde, *age*, III, 65-66.

¹⁶³⁰ Eyibil, İrfan, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberi Sıfatların Te’vili Meselesi”, *HIÜİFD*, 2018/2, S: 34, XVII, 685.

¹⁶³¹ Tûr, 52/41.

¹⁶³² Hâşimzâde, *age*, IV, 231.

¹⁶³³ *ﺏ* kelimesi Arapça’da el manasıyla beraber güç, kuvvet, kudret, nimet, ihsan, mülk gibi anlamlara gelmektedir. İbn Manzûr, *age*, 4950-4955. Kur’ân-ı Kerim’de tekil, tesniye ve çoğul olarak on âyette; Âl-i İmrân 3/26, 73, Maide 5/64, Mü’minûn 23/88, Yâsin 36/71, 83, Sâd 38/75, Fetih 48/10, Hadîd 57/29, Mülk 67/1. geçmektedir.

¹⁶³⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 128.

¹⁶³⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 144.

¹⁶³⁶ Ebüssuud, *age*, III, 58.

hasebiyle Allahu Teâlâ mallarını almış, günlük yaşantılarını zorlaştırmıştı. Bu sebeple bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur.” rivâyetini nakletmiştir.¹⁶³⁷ Âyet-i kerîmedeki ince bir nükte müfessirler tarafından dile getirilmiştir. Nitekim وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ / “Yahûdîler “Allah’ın eli bağlanmış!” dediler.” ibâresinde ‘yed’ kelimesi tekil geldiği halde, بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ / “Aksine O’nun iki eli de açıktır.” ibâresinde tesniye olarak gelmiştir. Beyzâvi’ye göre, âyetle Yüce Allah’ın iki elinin de açık olması cimriliği O’ndan tamamen menedip, cömert olduğunu ispat etmektir.¹⁶³⁸

Yed kelimesinin Allah’a (c.c.) isnâden geçtiği başka âyet-i kerîmeler Yâsîn sûresinin 71. ve 83. âyetleridir. Hâşimzâde أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ / “Görmezler mi ki kendi kudretimizin eserlerinden olmak üzere onlar için sahip oldukları nice hayvanlar yarattık.” âyetinin tefsirinde “Onlar ibret nazarıyla bakıp görmüyorlar mı ki, biz onlar için kimseyle ortaklaşmadan kudret elimizle davarlar var ettik.” der.¹⁶³⁹ Belki de bu anlatım tarzı bir şahsın tüm vücûduyla yaptığı işi “ellerimle yaptım” demesi gibidir. Aynı sûrenin 83. âyetini ise, “Allahu Teâlâ noksânlardan pâk ve münezzehtir. Kudret sahibidir. Cemi‘ şeyler O’nun kudret elindedir.” şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁴⁰ Aslında günlük hayatımızda güç göstergesi olarak “her şey benim elimde” gibi ifâdeler kullanılmaktadır. Zîrâ ilgili ifâdeler belâgat nüktelerini açıkça gösteren kullanımlardır.

Yed kelimesinin Yüce Allah’a izâfeyle geçtiği bir başka âyet-i kerîme قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإَيْدِيَّ اسْتَكَبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ / “Allah, ‘Ey İblîs, ‘Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taşıyorsun yoksa ululardan mısın?’ dedi.” dir. Hâşimzâde “Allahu Teâlâ ona dedi ki, ey İblîs seni secde etmekten ne alıkoydu? Vasitasız halkettiğim şeye secde edesin. Yoksa haksız tekebbüre mi kapıldın? der.¹⁶⁴¹ Neseî bu âyeti tefsir ederken Hâşimzâde gibi bu yaratılışın vasitasız olduğunu, âyetin bu şekilde gelme sebebinin hitâbın yüceliğini göstermek olduğunu ifâde eder. Nitekim bir insanın kendinin yaptığı şeyden dolayı مِمَّا عَمَلْتَهُ يَدَاكَ “Kendin ettin kendin buldun” denir.¹⁶⁴² İbnu’l-Cevzî ise şöyle der: “Allah’ın

¹⁶³⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 289-290.

¹⁶³⁸ Beyzâvi, *age*, I, 274.

¹⁶³⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 19.

¹⁶⁴⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 21.

¹⁶⁴¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 64.

¹⁶⁴² Neseî, *age*, III, 165.

bir kulu eliyle yaratması özel bir durumdur. Nasıl ki, Allah'ın kendi ruhundan ruh üfleyip yaratmasının sadece Hz. İsa'ya, vasıtasız olarak konuşmasının Hz. Musa'ya nasîp olduğu gibi bu durum da –Allah'ın elleri ile yaratması- sadece Hz. Âdem'e nasîp olmuştur.¹⁶⁴³

Fetih sûresinin 10. âyetinde de *بِأَمْرِ اللَّهِ* ifâdesi geçmektedir. Müfessir ilgili âyeti “O kimseler ki, Hudeybiye’de ağaçların altında sana bîat-i Rıdvân ettiler. Onlar Allahu Teâlâ’ya da bîat etmişlerdir ki, asıl maksat da buydu. Allah’ın nusret eli onların itâatlerinin eli üzerindedir.” der.¹⁶⁴⁴ İbnü’l-Cevzî bu âyeti tefsir ederken, yed kelimesinin te’vîli hakkında dört görüş belirtir. Bunlardan birincisi bağlılık; Allah’ü Teâlâ’nın onlarla beraber olduğu, ikincisi mükâfat; Cenâb-ı Hakk’ın onlara bir mükâfatı, üçüncüsü minnet; -Bu görüş Zeccâc’a (ö. 311/923) aittir- Allah’ın onlara hidâyet vermesine karşılık minnet ettiği, dördüncüsü ise, güç kuvvettir. Taberî’ye atfedilen görüşe göre, Allah’ın güç ve kuvvetiyle onların yanında olduğu anlamındadır.¹⁶⁴⁵ Âyetin bağlamında Hudeybiye antlaşmasında (6/628) sahâbenin bîat etmesinden bahsedilmektedir. Tarihî kaynaklardan bîatın sahâbelerin Peygamber Efendimizin (s.a.s.) elinin üzerine ellerini koymakla gerçekleştiği bilinmektedir.¹⁶⁴⁶ Muhtemelen benzetme yoluyla, Allahu Teâlâ sahâbelerle beraber olduğunu beyân etmektedir. Böyle bir ifâdenin sahâbelerde yaratacağı coşku tasavvur edilemez. Sanki bu âyet-i kerîme aynı sûrenin 18. âyetindeki Allah’ın rızâsına ön hazırlık gibidir. Yüce Allah’a izâfe edilen el konusuna gelince, Allah (c.c.) mahiyetini bilemediğimiz bir şekilde görüyor, işitiyor, biliyor vb. hâlbuki bu sıfatlar beşerde de vardır. Ancak âyetlerdeki bu kullanım; insanlara teşbîh ve temsîl yoluyla anlatmak, bir uslûb özelliğidir. Belki ilk zamanlarda bu âyetlere dayanarak “Yüce Allah’ın eli var mı, yok mu?” tarzında tartışmaların yaşanmamasının sebebi, ilk muhâtapların bu anlatım tarzını doğru bir şekilde anlamış olmalarıdır.

Müfessir Hadîd sûresinin 29. âyetinin îzâhında “Musa’ya ve İsa’ya mü’min olup da, Muhammed’e (s.a.s.) kâfir olan Ehl-i Kitap bilsinler ki, Muhammed’e îmân etmedikçe Musa’ya ve İsa’ya olan îmânları bir fayda vermez. Allahu Teâlâ fazl ve

¹⁶⁴³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, VII, 502.

¹⁶⁴⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 194.

¹⁶⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, VII, 427-428.

¹⁶⁴⁶ İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali, *Târihu Medineti Dimâşk*, XXXIX, 5-76, Beyrût: Dâru’l-Fikir, 1996.

rahmetinden de bir şeye nâil olamazlar. Bilsinler ki, fazl ve rahmetin hepsi Allahu Teâlâ'nın elindedir. Onu da dilediğine verir. Bu hususta kimse de itirâz edemez.” beyânında bulunmuştur.¹⁶⁴⁷ Mülk sûresinin 1. âyetindeki ilgili ifâdeyi “O Allahu Teâlâ ki, cemi‘ eşyalar O’nun kudret elindedir.” demiştir.¹⁶⁴⁸

d) İstihzâ Kavramı

Bakara sûresinin 15. âyet-i kerîmesinde mü’minlerle alay ettiklerini zanneden münâfıklara bir cevap olarak *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ* / “*Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah’tır.*” buyrulmaktadır. Hâşimzâde Yüce Allah’ın istihzâ etmesini İbn Abbâs’ın “Kıyâmet günü onlar için Cennetten bir kapı açılacaktır. Onlar içeriye girmek isteyince kapı kapanacak ve Cehenneme atılacaklar.” kavliyle açıklamıştır.¹⁶⁴⁹ Bu rivâyeti hayalimizde tablolastırdıkta gerçekten hakîkî alayın ve aşağılamanın nasıl olduğunu anlamış oluyoruz. Ebüssuûd Efendi Yüce Allah’a izâfe edilen ‘istihzâ’ hakkında şu izâhı yapmıştır. Mezkûr ibâre ya ‘müşakele fi’l-lafız’dır ki, bu zaman bunun hükmü Allahu Teâlâ’nın onların istihzâları gibi istihzâ ile karşılıkta bulunacaktır. ‘Mükarane fi’l-vücûd’ ise, o zaman istihzâlarının karşılığı olan cezâyâ çaptırarak, onları hakîr edecektir.¹⁶⁵⁰

e) Mekk Kavramı

Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah’a isnâd edilen kelimelerden biri de *mekr*dir.¹⁶⁵¹ Mekk kelimesinin dilde kullanımında hoş olmayan –hile, aldatma, kandırma vs. mânâlarının bulunması sebebiyle, böyle bir kelimenin Yüce Allah’a izâfe olunması konusu tartışılmıştır. Bursevî (ö. 1038/1628) tefsirinde mekri şu şekilde açıklamaktadır: “Mekk, insanlar tarafından gerçekleşmiş olursa, bu aldatma, hile ve kandırmadır. Ancak Allah’a izâfe edilirse, bu istidrâç yani günahkâr kullarına mühlet verip, dönmezlerse, onları azâbı ile ansızın yakalamaktır.”¹⁶⁵²

Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 54. âyetinde geçen *وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ* / “*Allah, tuzak kuranların hayırlısıdır.*” ifâdesini şöyle açıklar. “Yahûdîler Hz. İsmâ’ya öldürme kastıyla

¹⁶⁴⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 280.

¹⁶⁴⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 331.

¹⁶⁴⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 6.

¹⁶⁵⁰ Ebüssuûd, *age*, I, 47.

¹⁶⁵¹ Âli-İmrân, 3/54, A‘râf 7/99, Enfâl, 8/30, Yûnus, 10/21, R‘ad, 13/42, Neml, 27/50.

¹⁶⁵² Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsîru Ruhû’l-Beyân*, II, 41, İstanbul: Sâhibu Mektebetü Âsâr, 1389.

tuzak kurdular. Allahu Teâlâ da Hz. İsa'yı göğsüne çekerek elebaşlarını onun suretinde öldürdü. Çünkü Yüce Allah hileci ve fitnecilere azâb vericidir.”¹⁶⁵³ A'râf sûresinin 99. âyetindeki ilgili ifâdeyi de “Allah'ın azâbı” olarak karşılamıştır.¹⁶⁵⁴ وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا / لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ “*Hani kâfirler seni tutuklamak veya öldürmek, ya da (Mekke'den) çıkarmak için tuzak kuruyorlardı. Onlar tuzak kuruyorlar. Allah da tuzak kuruyordu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır.*” buyrulduğu Enfâl sûresinin 30. âyet-i kerîmesini ise, “Ey Muhammed (s.a.s.) hatırla ki, hani o zaman kâfirler sana hile kurmak istediler ki, ya seni hapsedsinler, ya öldürsünler ya da Mekke'den çıkarsınlar. Onlar sana hile kursalar da, Allahu Teâlâ hilelerini başlarına geçirdi de Bedir'de tamamen onları mağlup etti” der.¹⁶⁵⁵

Müfessir diğer âyetlerde¹⁶⁵⁶ geçen *mekrullah* ifâdesini kurdukları tuzakların cezâsı olarak karşılamıştır.¹⁶⁵⁷ Günahsız bir kimseye Yüce Allah'ın tuzak kurması söz konusu olamaz. Nitekim Yüce Allah bu gibi kötü fiil ve davranışlardan münezzehtir. Allah'a mekr isnâd edilen âyetlere bakıldığında kâfir toplumun peygamberine karşı gizli toplantılar yaptığı, hileler kurduğu görülür. Durum böyle olunca Allahu Teâlâ elçisini koruyarak, günahkârların cezâsını verir. Bu da insanların durumuna göre hem bir inzâr, hem de bir müjdedir. Genel olarak müteşâbih âyetlere bakıldığında Yüce Allah'ın muhâtabın anlaması için en güzel ve en belîğ ifâdeleri buyurduğu görülmektedir. Özetle, Hâşimzâde Allah'ın zât ve sıfatları ile ilgili ifâdeleri Ehl-i Sünnet akîdesine uygun te'vîl etmiştir. Bu ifâdeler üzerinde kelâmî müzâkerelere değinmemiştir. Böyle bir metodu seçmesi, belki de yaşadığı zaman sebebiyledir.

f) Kabza Kavramı

“Onlar / وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ *Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyâmet gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler de O'nun kudret elinde dörülüp bükülmüştür.*” buyrulduğu Zümer sûresinin 67. âyetinde Yüce Allah'a izâfe olunan قَبْضَتُهُ ifâdesini Hâşimzâde ‘kudret eli’ olarak karşılamıştır.¹⁶⁵⁸ Araplar bir şey hususunda her türlü tasarrufa sahip olduklarını

¹⁶⁵³ Hâşimzâde, *age*, I, 138-139.

¹⁶⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 94.

¹⁶⁵⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 147-148.

¹⁶⁵⁶ Yûnus, 10/21, R'ad, 13/42, Neml, 27/50.

¹⁶⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 220; II, 338; III, 278.

¹⁶⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 84.

ifâde etmek için ان الشيء في قبضة فلان derler. Zîrâ yine Türkçe’de ‘avucumun içine düştün’ deyiimi mevcuttur.

g) Mecî Kavramı

Fecr sûresinin 22. âyet-i kerîmesinde *وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا* / “*Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği o gün*” buyrulmaktadır. Yüce Allah’a izâfe olunan ‘gelmek’ fiilini Hâşimzâde “Allahu Teâlâ’nın, alamet ve kudreti alametleri ve kahrı aşkar olar ve melekler saf saf gelip yerlerinde dururlar.¹⁶⁵⁹ şeklinde karşılayarak ifâdeyi te’vîl etmiştir. Yüce Allah’ın kadîm varlık olup, hadis varlıklarda bulunan özelliklerden tenzîh edilmesi ilkesinden yola çıkmıştır. Allah’ın emrinin gelmesi olarak kalplerde ilâhî nüfûz canlansın diye yapılan bir canlandırmadır ki, bu da tıpkı جاء خليفة denildikte halîfenin bizzat kendisinin değil hükümdârın konumunda bulunan komutanın ordusuna veya alaya gelişindeki ihtisâmı gibidir.¹⁶⁶⁰

2.2 HURÛF-I MUKATTAA

Bağımsız, ayrı harfler anlamına gelen hurûf-ı mukattaalar sûre başlarında gelmeleri sebebiyle evâilü’s-süver ve ya fevâtihüs’süver şeklinde de isimlendirilmişler. Hurûf-ı mukattaa Arap alfabesindeki on dört harften (ا، ح، ر، س، ص، ط، ع، ق، ك، ل، م، ن،) (ه، ی) ibâret olup bunların üçü tek, dördü iki, üçü üç, ikisi dört, ikisi de beş harflidir. Hurûf-ı mukattaa, yirmi dokuz sûrenin başında yer alır.¹⁶⁶¹ İlk zamanlardan itibâren hurûf-ı mukattaların te’vîli konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Te’vîl edilemez, sırrını sadece Yüce Allah bilir diyenlerin aksine, Kur’ân’ın apaçık bir kitap oluşundan¹⁶⁶² ve tafsilatıyla açıklanmış olmasından¹⁶⁶³ yola çıkarak pek çok anlamlar yükleyenler de olmuştur.¹⁶⁶⁴

Hâşimzâde hurûf-i mukatta’nın kaynaklarda geçen te’vîllerini zikrederek tefsir etmiştir. Müellif Bakara, Âl-i İmrân, Ankebût, Rûm, Lokmân ve Secde sûrelerinin başında gelen الم harfleri hakkında “Allahu Teâlâ’nın sırrına veya isimlerinden birinin, örneğin ا Allah, ل Latîf ve م Mecîd isimlerinin anahtarıdır.¹⁶⁶⁵ Ya sûrenin ismidir veya ا

¹⁶⁵⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 429.

¹⁶⁶⁰ Kâdî Abdulcebbâr, *Müteşâbihu’l-Kur’ân*, II, 689

¹⁶⁶¹ Duman; Altundağ, Mustafa, “Huruf-ı Mukattaa”, *DİA*, XVIII, 401, Ankara: TDV Yayınları, 1998.

¹⁶⁶² Yûsuf 12/1, Hicr 15/1.

¹⁶⁶³ Fussilet 41/3.

¹⁶⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 436-443.

¹⁶⁶⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 3.

dünyada her kese, ل Ĥhirette mü'minlere م Allah'ın has kullarına işâredir.” der.¹⁶⁶⁶ Taberî Bakara sûrenin 1. âyetini tefsir ederken, konuyla ilgili görüşlere yer vermiş ve hepsinin vechun ma'rûf/bilinen olduğu görüşünü tercîh etmiştir.¹⁶⁶⁷

Müfessir A'râf sûresinin başında geçen المص harflerini Yüce Allah'ın isimlerine uygun te'vîllere yer vermiş, ilâveten “Kur'ân'ın adı'dır demiştir.¹⁶⁶⁸ Reşîd Rızâ (ö. 1935) hurûfu mukattaaların telaffuzu sırasında insanın dikkatini çekici özelliğe sahip olması üzerinde durmuş, akabinde iftitâh edatı 'elâ' ile, tenbih harfi 'hâ' mukâbilinden olduğunu söylemiştir. Ayrıca Bakara ve Al-i İmrân sûreleri hâriç diğer sûrelerin mekkî olması hasebiyle ilgili hece harflerinin Peygamber (s.a.s.) nübüvvetini ve Kitâbı isbât için geldiğini aktarmakta ve sûrelerin ismi olduğuna dair görüşü daha isâbetli kabul ederek, bunun da yukarıdaki îzâhla çelişmediğini savunmaktadır.¹⁶⁶⁹

Hâşimzâde Yûnus, Hûd, Yûsuf, İbrâhîm, Hicr ve Ra'd sûrelerinin başında geçen الر harflerini “Ben O Allah'ım ki, Ragıb¹⁶⁷⁰, Nâzır, Hâfız¹⁶⁷¹ ve Muntazırım.”¹⁶⁷² demekle, Yüce Allah'ın isimleriyle karşılaşmıştır. Pek çok müfessirin yer verdiği bu te'vîli İsmail Cerrahoğlu eleştirmiş, bu şekilde isimlendirmenin bir meyârı olmadığını bildirmiştir.¹⁶⁷³

Müellif Meryem sûresinin başında geçen كهيعص harflerinin 'yemin' anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁶⁷⁴ طه harfleri için de aynı açıklamalarda bulunmuştur.¹⁶⁷⁵ İlâveten Şuarâ ve Kasas sûrelerinin başında geçen طسم harflerini Tûbâ, Sidre ve Muhammed (s.a.s.) veya Tûr, Sînâ ve melek şeklinde te'vîl etmiş,¹⁶⁷⁶ يس harflerini ise, “Yâsîn Tayy dilinde insan demektir ki, bundan maksat Muhammed (s.a.s.) ve ya Seyyidü'l-beşer'dir.” şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁷⁷ Sâd sûresinin başında geçen ص harfini “musâdattan

¹⁶⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 120.

¹⁶⁶⁷ Taberî, *age*, I, 204-228.

¹⁶⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 61.

¹⁶⁶⁹ Rızâ, Reşîd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm el-Müştehiru bi'smi Tefsîru'l-Menâr*, II. Baskı, I, 122-123, VIII, 296-297, Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947.

¹⁶⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 214, II, 244.

¹⁶⁷¹ Hâşimzâde, *age*, II, 339.

¹⁶⁷² Hâşimzâde, *age*, II, 356.

¹⁶⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 139.

¹⁶⁷⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 38.

¹⁶⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 60.

¹⁶⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, III, 222.

¹⁶⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 2.

emr”¹⁶⁷⁸ Mü'min, Fussilet, Zuhurf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf sûrelerinin başında geçen حم harflerini İbn Abbâs'tan rivâyette “Allahu Teâlâ'nın en büyük esmâsıdır.” demektedir.¹⁶⁷⁹ Müfessir Kâf sûresinin başında geçen ك harfini meşhûr dağın ismi,¹⁶⁸⁰ Kalem sûresinin başında geçen ن harfini ise balık, Rahmân isminin son harfi, kalemin sahibi, Levh-i Mahfûz veya el-meleketü'l-Hıfza olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁸¹ Müfessir bu görüşlere yer verse de, “Bu harflerin hakikatini tahkik etmeye güç yetirilemez.” ve “En doğrusunu Allah bilir” demektedir.¹⁶⁸² Seyyid Kutub'a (ö. 1966) göre, ilgili harfleri Kur'an'a inanmayıp, ona muhâlif araplar tarafından biliniyor ve kullanıyordu. Fakat aynı harfleri kullanarak benzerini getiremediler. Bu da Kur'an'ın mucizevî bir kelâm olduğunu isbât etmektedir.¹⁶⁸³

2.3. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

Sözlükte “zor, karışık, zihnî karışıklığa yol açmak” gibi anlamlara gelen ‘müşkil’ kelimesi,¹⁶⁸⁴ Tefsir Üsûlü terimi olarak ise, Kur'an-i Kerim'in bazı âyetleri arasında ilk bakışta vârid olduğu sanılan ihtilâf, tenâkuz ve tezât gibi görünen durumu inceleyip, uzlaşma sağlamakla vuzûha kavuşturan ilme denir.¹⁶⁸⁵ Kur'an'daki zâhirî ihtilâflar¹⁶⁸⁶ kıraat farklılıkları, ifâdenin hakikat veya mecâz ihtivâ etmesi, müşterek lafızlar, âyetlerdeki müteşâbihlik ve mücmellik, bir olayın değişik yönlerle ele alınması, harf-i cerler veya fiillerin kullanım özelliklerinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁸⁷ Bunlara ilâveten bu vehim, Arap dili grameriyle çelişir gibi görünen ifâdelerden,¹⁶⁸⁸ i'râb yönünden, âyet ve kelimelerdeki anlamlardan dolayı, edât ve harflerin kullanımından, tekrârlar ve zâid gibi

¹⁶⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 45.

¹⁶⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, IV, 87.

¹⁶⁸⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 211.

¹⁶⁸¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 338.

¹⁶⁸² Hâşimzâde, *age*, III, 320.

¹⁶⁸³ Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, XXXII. Baskı, I, 38, Kâhire/Beyrût: Dâru's-Şurûk, 2003.

¹⁶⁸⁴ İbn Manzûr, *age*, XI, 356.

¹⁶⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 475-482; Ayrıca bkz: Cerrahoğlu, *Tefsîr-Usûlü*, 179; Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 257, İstanbul: 1982; Okıç, Tayyib, *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, 134, İstanbul: Nûn Yayınları, 1995; Çiçek, Yakup, “Müşkilü'l-Kur'an”, *MÜİFD*, S. 7-10, 79-81, İstanbul, 1989-1992. Demirci, “Müşkilü'l-Kur'an”, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2009, 188-189; Kiraz, Celil, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'an Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, 13, Bursa: Emin Yayınları, 2010.

¹⁶⁸⁶ Kur'an-i Kerim'in her türlü çelişki ve tutarsızlıklardan korunduğu, Nisâ, 4/82, Kehf, 18/1, Sâd, 38/29, Zümer, 39/28, Muhammed, 47/24 âyetleriyle beyân edilmiştir.

¹⁶⁸⁷ Yerinde, Adem, “Müşkilü'l-Kur'an”, *DİA*, XXXII, 164-165. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

¹⁶⁸⁸ Krasniqi, Valmire Batatina, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Müşkilü'l-Kur'an*, Basılmamış Doktora Tezi, BUÜSBE, 232-261, Bursa: 2021.

pek çok meselelerden ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁸⁹ Müfessirlere göre, âyetlerdeki zâhirî çelişkiyi giderme yöntemleri cem‘ ve te‘lîf; tahsîs, takyîd, haml ve te‘vîlin yanısıra neshtir.¹⁶⁹⁰

Hâşimzâde tefsirinde kaynaklarda kabul gören belirli âyetlerde işkâl gibi görünen hususlara işâret ederek, te‘vîl, nesh gibi hususlara başvurarak gidermiştir. Fakat üsûl kavramı olarak, “Burada müşkil/ışkâl vardır.” diye sarîh açıklamalarda bulunmamıştır. Bu yolu tercîh etmesinin muhtemel sebebi tefsirini halk için yazmış olması, dini bilgileri yeterli olmayan sade halkın, “Kur’ân’da tenâkûz var.” şeklinde düşüncelere kapılmamaları olarak açıklanabilir. Müellif Nisâ sûresinin 82. âyetini açıklarken, herhangi müdâhilenin bulunacağı takdîrde âyetlerin mânâlarının bozulacağına, icâzî ve belâğî özelliklerinden yoksun olacağını beyân etmiştir.¹⁶⁹¹ Konuyla ilgili Kehf sûresinin 1. âyetinde ise, Kur’ân-ı Kerîm’i Yüce Allah’ın kullarına olan en büyük nimeti, insanın kemâlatının müsebbibi olarak değerlendirmiş, her türlü eğrilikten ve ifrâtan uzak, doğruluk ve güzellikte sâbit olduğunu bildirmiştir.¹⁶⁹² Yine Kur’ân-ı Kerîm’in kıyâmete dek korunacağını beyân eden Hicr sûresinin 9. âyetini izâh ederken, Kur’ân’ın diğer semâvî kitapların uğradığı tahrîf ve tebdîlden uzak olduğunu aktarmıştır.¹⁶⁹³ Zîrâ samimi Müslümân âlimlerin hiçbiri Kûr’ânî naslarda çelişkiyi kabul etmemiş, bu iddiada bulunan zındık ve inkârcılara cevap vermek için bu ilmi ortaya koymuşlardır.

2.3.1. Âyette Vâkî Olan İşkâl Vehmi

Müfessirlerin işkâl konusu dâhilinde ele aldıkları âyet-i kerîme Âl-i İmrân sûresinin 55. âyetidir. Âyette Hz. Îsâ hakkında *إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ* / “Şüphesiz, *senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim.*” buyrulmaktadır. Müslümân âlimler ilgili ibâresi hakkında farklı görüşler zikretmişler. Îsâ (a.s.) ref‘ini ve yeniden Yeryüzüne zuhûrunu kabul edenlerle beraber, kendi zamanında vefat ettiği ve ref‘

¹⁶⁸⁹ Akşit, İbrahim, *Taberî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur’ân*, Basılmamış Doktora Tezi, BUÜSBE, 232-277, Bursa: 2019.

¹⁶⁹⁰ Pak, Süleyman, *Müşkilü'l-Kur’ân*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜSBE, 155-169, Konya: 2000.

¹⁶⁹¹ Hâşimzâde, *age*, I, 221.

¹⁶⁹² Hâşimzâde, *age*, III, 2.

¹⁶⁹³ Hâşimzâde, *age*, II, 358.

olayının bundan sonra gerçekleştiğini ve zuhûr etmeyeceğini kabul edenler vardır.¹⁶⁹⁴ Hâşimzâde اِنِّي مُتَوَقِّعٌ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ / “Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim.” ibâresini “Hz. İsâ uykudayken göğe kaldırılmıştır. Veya seni yerden göğe (âlem-i melekûta) kaldırmadan şehvetini öldürürüm. Veya yedi saat uyduktan sonra göğe yükselttilmiştir.” rivâyetini “Bu, Nasârâ’nın kabul ettiği sözdür.”¹⁶⁹⁵ diyerek aktarmıştır. Daha sonra müfessir “Âhir zamanda seni gökten yere indireceğim ve sonra vefat edeceksin.” açıklamasına yer vererek Peygamber (s.a.s.) “O’nun zamanında yani İsâ Yeryüzüne nâzil olduğunda İslâm’dan başka tüm dinler zâil olacaktır. Ve Deccâl helâk olacaktır. İsâ Yeryüzünde kırk yıl yaşadıktan sonra vefat edip, Müslümânlar cenâze namazını kılacaklar.” hadîsini¹⁶⁹⁶ zikretmiştir.¹⁶⁹⁷

Al-i İmrân sûresinin 59. âyet-i kerîmesinde اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ / “Allah nezdinde İsâ’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona ‘ol’ dedi ve oluverdi.” buyrulmaktadır. Yaratılış evrelerinde fark olmasına rağmen, Hz. İsâ’nın durumu, Hz. Âdem’e benzetilmiştir. Zîrâ Hz. Âdem topraktan yaratılmışken, Hz. İsâ Hz. Meryem’e ruhun üflenmesiyle can bulmuştur. İlk bakışta bir işkâlin bulunduğu zannına kapılabilir. Hâşimzâde ilgili âyeti “Allahu Teâlâ’nın yanında İsâ (a.s.)’ın babasız yaratılmasının misli, Âdem (a.s.) babasız halkolanmasının misli gibidir.” şeklinde açıklayarak, müfessirlerin genelinin görüşüne uyarak, bu zâhirî çelişkiyi aradan kaldırmıştır.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹⁴ İbn. Teymiyye, Ebu’l-Abbas Takiyuddin Ahmed (h/1382), *Câmiu’l-Fetâvâ*, IV, 322-323, Riyad: Metabiu’r-Riyad, ty.

¹⁶⁹⁵ Sinoptik İncillere göre, İsâ’nın 2-3 yıl süren kısa tebliği havarileri ile beraber Galile’den Kudüs’e dönerken tutuklanması ve çarmıha çekilmesi ile son bulmuştur. Çarmıha çekilme anında Hz. İsa “Elii, Elii, lema sebaktena/Allah’ım, Allah’ım niçin beni terkettin” –diyerek sitemde bulunmuştur. Çoğunluk Hristiyanlara göre bu sitemi Baba Tanrı duymuş ve ölümünden üç gün sonra onu ref’ ederek/göğe yükselterek yanına almış ve sağ tarafında oturtmuştur. Gnostik Hristiyanlar ise, Hz. İsa’nın çarmıha çekilmediğini, onu ihbar eden Simon -Yahuda İskariyod (bkz. Matta, 27/1-5) isimli birinin idam edildiğini kabul ederler. Mahmut, Aydın, “İsa-Mesih’in Ölümünden Dirilmesi Hakikat mi, Mitoloji mi? İsa’nın Ölümünden Dirilişi ve Taraftarlarına Görülmesiyle İlgili Rivayetlerin Tarihsel Açıdan Değerlendirilmesi”, *DEÜİFD*, XXIV-XXV/87-116, Samsun: 2007.

¹⁶⁹⁶ Müellifin zikrettiği hadisi Ebu Dâvûd Ebu Hüreyre (r.a.) yoluyla nakletmiştir. Ebu Dâvûd, “Melâhim”, 14, (hadîs nu: 4324). Hz. İsâ’nın nüzulü ile ilgili hadisler tevâtür derecesine ulaşmış, sahihliği hususunda klasik dönem âlimlerinin çoğunun icması bulunmaktadır. Nîsâbü’rî, Mahmud b. Ebi’l-Hasan b. Hüseyin, *Bâhirü’l-Burhân fi Meânî Müşkilâti’l-Kur’ân*, thk: Suâd b. Sâlih b. Saîd Bâbakî, nşr: Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, 296, Mekke-i Mükerreme: 1997. Mu’tezile’den Ebu Ali el-Cubbai, Ahmed Emin, M. İzzet Derveze, M. Abduh, R. Rıza, M. Şeltut, M. Ebu Zehra, M. Esed, H. Hanefi, Fazlurrahman vd. Hz. İsâ’nın nüzulünü kabul etmemektedirler.

¹⁶⁹⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 139.

¹⁶⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 140.

Mâide sûresinin 6. âyet-i kerîmesinde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا* / “Ey îmân edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yıkayın.” buyrularak, inanan kimselere namaza kalktıkları vakit abdest/vudû‘ almaları emrolunmuştur. Âyette işkâle konu olan ise, abdestli birinin her defasında namaz için abdest alıp, almaması hususudur. Müellif burada mevzubahis olanın abdesti bulunmayan kişi olduğuna işâret ederek, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) *لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةَ أَحَدِكُمْ إِذَا أَحْدَثَ حَتَّى يَتَوَضَّأَ* / “Biriniz (önden ve arkadan çıkan şeyler gibi, abdesti bozan şeylerle) abdesti bozulunca, abdest almadıkça, Allah onun namazını kabul etmez.” kavlı-i şerîfine yer vermiştir. Devamında müellif abdesti bulunan kimsenin yeniden abdestini tazelemesine gerek olmadığına işâret ederek, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Fetih gününde beş vakit namazını tek bir abdestle kıldığı örneğini aktarmıştır.¹⁶⁹⁹

Meryem sûresinin 6. âyet-i kerîmesinde *يَرْثِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا* buyrularak Hz Zekeriyâ’nın (a.s.) Yüce Allah’tan bir vâris dilediği beyân edilmektedir. Peygamberlerin vârisi olmayacağından âyet-i kerîmede işkâl vehmi ortaya çıkmaktadır. Hâşimzâde bu hususa değinerek, “Bu vârislik konusunda ulemâ ihtilâf etti. Fakat İbn Abbâs’tan Atâ’nın kavlinde der: O korktu ki, amcasının oğlu Allah’ın dinini zâyî eder ve hükümlerini değiştir. Çünkü daha önce Benî İsrâîl bunu yapmıştı. Bunun için Allahu Teâlâ’dan sâlih bir evlat; ümmeti üzerine emin olacak ve peygamberliğine ve ilmine vâris olacak bir oğul istedi.” demektedir.¹⁷⁰⁰ Peygamberlerin dünya hayatı için bir vâris istemeyecekleri aşikâr olup, dini için böyle bir duâda bulunması daha tercîh edilir bir görüştür. Zîrâ yaşlılık çağında ve kendisinin bu dünyadan göçmesi vaktinin yakınlığını hiss ederek, böyle bir duâda bulunmuştur. Bunu da zikretmekte fayda vardır ki, peygamberlerin de bir beşer olmaları sebebiyle evlat nimetini tatmak istemeleri en doğal bir insanî tezâhürdür. Nitekim ister Zekeriyâ (a.s.), ister İbrâhîm (a.s.) oğulla müjdelendikte, bu büyük lutûfdan dolayı çok mesûd olmuşlardır. Hz. Zekeriyâ’nın *يَرْثِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ* diye duâ etmesi, peygamber gönderilecek bir oğul istemesine delâlet edebilir. Hz. İbrâhîm’in durumuna benzetme yaparak niyâzda bulunmuş olabilir.

Bir diğer örneğimiz kıyâmet ahvâlini, o zorlu günde insanların durumunu anlatmakla başlayan Hac sûresinin 2. âyet-i kerîmesidir. Âyette işkâle konu olan *وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ* / “Ve insanları sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi

¹⁶⁹⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 364.

¹⁷⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 39.

göreceksin” ibâresidir. İnsanların sarhoş görünmeleri mecâz ifâde ederken, sarhoş olmadıklarının vurgulanması, onların gerçek hâlet-i rûhiyesinden haber vermektedir. Çünkü insanlardaki bu sarhoşluk sarhoşedici içkilerden kaynaklanmamakta, bilâkis o günün dehşet ve korkuverici manzaraları sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Müellif ilgili âyeti tefsir ederken, ilgili hususu mecâz olarak değerlendirmiş, sarhoşluğun sebebini o günün dehşetiyle açıklamıştır. Müellif kıyâmet günüyle ve ümmet-i Muhammed’in akıbetiyle ilgili şu hadîs-i şerîfi zikrederek, âyetle murâd olunan mânâyı açıklığa kavuşturmuştur. Ebû Saîd el-Hudrî’nin Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet ettiği hadîste, “Allahu Teâlâ, kıyâmet gününde Âdem (a.s.)’a der: “Ey Âdem, evlatlarından Cehenneme gönderilenleri ayır.” Bunun üzerine Âdem (a.s.): Yâ Rabbî, Cehenneme gönderilecek ne kadar kişi var? diye sorunca, Allahu Teâlâ: “Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu Cehennemlidir.” buyurur. O zaman yeni doğulanların saçları beyazlar, kadınlar yüklerini (bebeklerini) bırakır. Halk sarhoşlar gibi görünür, fakat sarhoş değillerdir. Şöyle ki, Allah’ın azâbının şiddetinden korkarlar.” Sahâbeler dedi ki, “Yâ Rasûlallah, eminde bir kimse, hangimiz olur?” Peygamber (s.a.s.) buyurdu ki, “O dokuz yüz doksan dokuz kişi Ye’cuc ve Me’cuc’den olup, biri sizden olacaktır.” Ashâb sevincinden tekbîr getirdiler. Peygamber (s.a.s.): “Allah’tan ricam budur ki, siz, Cennet ehlinin dörtte biri olasınız. Belki de üçte biri olasınız.” –yarısı- Sahâbe yine de tekbîr getirdi. Siz o gün halkın kâfirlerin çokluğuna nisbetle misliniz, siyah öküzde beyaz tüyler gibi veya beyaz öküzde siyah tüyler gibi olacaksınız.” buyrulmaktadır.¹⁷⁰¹

2.3.2. Âyetler Arasında Vâkî Olan İşkâl Vehmi

Âyetler arasındaki işkâle konu olan âyetlerden biri وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ / “Onlar mutlaka kendi günah yükleriyle birlikte başka yükler de yüklenecekler.” bölümüyle başlayan Ankebût sûresinin 13. âyeti ile وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جَمِلِهَا لَا يَحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ / “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa.” ibâresinin buyrulduğu Fâtır sûresinin 18. âyetidir. Zikrolunan ilk âyette inkârcıların kendi günahlarıyla beraber, başkalarının da günahını yükleneceklerini beyân edilmekteyken, diğer âyet-i kerîmede ise, hiçbir günahkârın da başkasının günahını –en yakın akrabasını

¹⁷⁰¹ İlgili hadîse İmam Buhârî ve İmam Müslim “Sahîheyn”de yer vermiştir. Buhârî, “Tefsîr”, 22, (hadîs nu: 4741), “Rikâk”, 46, (hadîs nu: 6530); Müslim, “İmân”, 379, (hadîs: 222).

yardıma çağırır, dahî- yüklenemeyeceği bildirilmiştir. Müellif günahkârların başkalarının günahlarını yüklenmelerini, hak yoldan çevirdiklerinin günahı olarak açıklamış, diğerlerinin günahlarından ise, hiçbir şeyin eksilmeyeceğini ifâde etmiştir.¹⁷⁰²

Fâtır sûresinde geçen ilgili âyeti tefsir ederkense, işkâle işâret ederek, “Burada sûretü Ankebût’ta *وَأَنقَالَهُمْ* *وَأَنقَالَهُمْ* kavlı-î şerîfiyle maksat delâlette olanlardır ki, ağır günahları yükleneceklerdir. Bunların hepsi kendi günahlarıdır. Yoksa başkalarının bunda bir pâyesi yoktur.” demektedir.¹⁷⁰³ Kabul gören genel görüş Hâşimzâde’nin ifâde ettiği gibidir.¹⁷⁰⁴ Buradaki işkâl vehmini aradan kaldıran Ankebût sûresinde geçen mezkûr âyetin devamında *وَلَيَسْئَلَنَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ* / “*Düzüp koştukları iddialardan dolayı kıyâmet gününde kaçınılmaz olarak sorguya çekileceklerdir.*” buyrulmasıdır. Bu ibâre onların diğerlerini iftiralarla hak yoldan çevirdiklerine delâlet etmektedir.

Bir diğer âyet-i kerîmeyse, Nahl sûresinin 25. âyetidir. Müellif âyette geçen *لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ* / “*Sonuç olarak, kıyâmet gününde kendi günahlarını eksiksiz yüklendikleri gibi bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarından da yüklenmiş oldular.*” ibâresini açıklarken Hz. Peygamber’in (s.a.s.) *مَنْ دَعَا إِلَى هُدًى كَانَ لَهُ مِنَ الْأَجْرِ مِثْلُ أُجُورِ مَنْ تَبِعَهُ لَا يَنْقُصُ ذَلِكَ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْئاً، وَمَنْ دَعَا إِلَى ضَلَالَةٍ كَانَ عَلَيْهِ مِنَ الْإِثْمِ مِثْلُ آثَامِ مَنْ تَبِعَهُ لَا يَنْقُصُ ذَلِكَ مِنْ آثَامِهِمْ شَيْئاً* “*Bir kimse ki, halkı hidâyete, yani doğru yola davet eder, ona tâbî olanların sevâbınca o kimse için sevâb yazılır. Ona tâbî olanların sevâbından da bir şey eksilmez. O kimse ki, halkı dalâlete davet eder, ona tâbî olanların günahınca onun için günah yazılır. Ona tâbî olanların günahından da bir şey eksilmez.*” hadîsini¹⁷⁰⁵ zikretmiştir.¹⁷⁰⁶ Hadîste doğru yola ve hayra davete teşvîk, delâlete, sapkınlığa davet etmeye tahzîr vardır. Bu da İslâm dinin temel hedeflerinden birinin kulun sadece kendini kurtarma derdinde olmamasını, bilâkis Peygamberimizin (s.a.s.) bizlere örnek yaşantısında olduğu gibi tüm toplumun doğruya ulaştırılması görevini üstlenmesini sağlamak olduğunu göstermektedir.

¹⁷⁰² Hâşimzâde, *age*, III, 323.

¹⁷⁰³ Hâşimzâde, *age*, III, 433.

¹⁷⁰⁴ Şinkîti, Muhammedu’l-Emîn b. Muhammedu’l-Muhtâr el-Cekenî (ö. 1974) *Dâf’û İhâmi’l-İztirâb an Âyâtî’l-Kitâb*, 186, 248, Mekke-i Mükerreme: Dârû’l-Âlemi’l-Fevâid, h.1426.

¹⁷⁰⁵ İmâm Müslim hadîs-i şerîfi Ebû Hureyre’den (r.a.) ‘sahih’ senedle rivâyet etmiştir. Müslim, “İlim”, 16, (hadîs nu: 2674).

¹⁷⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 380.

Müşkil âyetlere örnek verilebilecek bir diğer âyetler Âl-i İmrân sûresinin 110. âyeti ile Duhân sûresinin 32. âyetidir. İlk âyette ümmet-i Muhammed murâd olunarak كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ / “Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.” buyrulmuş, diğer âyette ise, وَلَقَدْ اخْتَرْنَا هُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ / “Andolsun, onları, bir bilgi üzerine (dönemlerinde) âlemlere üstün kıldık.” ibâresiyle Yahûdîlerin konumundan bahsedilmiştir. Hâşimzâde Âl-i İmrân sûresinin 110. âyetinde geçen كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ / “Siz insanlar içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.” ibâresini “Siz mahlûkât için Allah’ın ilminde veya Levh-i Mahfûz’da veya kadîm ümmetler arasında ümmet-i hayr oldunuz.” şeklinde açıklamış, âyette geçen مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ / “Onlardan îmân edenler de var” murâd olunan kimselerin Abdullah b. Selâm ve ashâbı/arkadaşları, وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ / “Ama pek çoğu fâsık kimselerdir.” ile ise, Ka’b b. el-Eşref ve ashâbı gibileri olarak karşılamıştır.

Devamında Hz. Peygamber’in (s.a.s.) konuyla ilgili üç hadîsini zikretmiştir.¹⁷⁰⁷ Bunlardan ilki ümmet-i Muhammed’in Allahu Teâlâ indinde şeref ve izzetini gösteren كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ / “Siz yetmiş ümmetin tamamlayıcısıdır. Allah nezdinde bunların en hayırlıları ve en değerlileri de sizlersiniz.” hadîsidir.¹⁷⁰⁸ Diğer hadîs ise, أَمَّتِي كَالْمَطَرِ لَا يُدْرَىٰ أَوَّلُهُ خَيْرٌ أَمْ آخِرُهُ / “Ümmetimin misali yağmur gibidir. Evveli mi âhiri mi hayırlıdır bilinmez.” şeklindeki kavlidir.¹⁷⁰⁹ Müellifin tefsirinde yer verdiği üçüncü hadîs-i şerîf ise, أَهْلُ الْجَنَّةِ عَشْرُونَ وَمِائَةً صَفًّا هَذِهِ الْأُمَّةُ / “Cennet ehli yüz yirmi saf olacaktır. Bunların seksen safını bu ümmet teşkil edecektir.” hadîsidir.¹⁷¹⁰

Müellif Duhân sûresinde geçen Yahûdîlerin seçkinliğini ise, kendi zamanlarındaki seçkinlik olarak ifâde etmiştir.¹⁷¹¹ İbn Kuteybe (ö. 276/889) de ilgili âyeti işkâl çerçevesinde ele almış, إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ / “Allah, Âdem’i, Nûh’u, İbrâhim ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı.” buyrulduğu Âl-i İmrân sûresinin 33. âyetini örnek vererek,

¹⁷⁰⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 154.

¹⁷⁰⁸ Bu hadîsi Tirmizî *Sünen*’inde ‘hasen’ hadis olarak zikretmiştir. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 4, (hadîs nu: 3001).

¹⁷⁰⁹ Enes b. Mâlik’den “hasen garip” yoluyla rivâyet edilmiştir. Tirmizî, “Emsâl”, 6, (hadîs nu: 2869), 991. Hadiste geçen خَيْرٌ ifadesi tıpkı yağmur gibi faydalı olmağı ifade etmektedir diyebiliriz.

¹⁷¹⁰ Bu hadis ise, Bureyde b. Husayb el-Eslemi’den ‘hasen’ olarak nakledilmiştir. Tirmizî, “Sıfatu’l-Cenne”, 13, (hadîs nu: 2546).

¹⁷¹¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 161.

Hem peygamberlerin, hem de kavimlerin üstünlüğünün kendi zamanları için söz konusu olduğunu beyân etmiştir.¹⁷¹² Benzer ifâde Hz. Meryem hakkında *وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ* / “Melekler şöyle demişti: “Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz kıldı ve seni bütün dünyadaki kadınlara üstün eyledi.” buyrulduğu Âl-i İmrân sûresinin 42. âyetinde geçmektedir. Hz. Meryem’in konumuna istinâden tüm zamanlardaki kadınlardan üstün olduğunu kabul edenlerle beraber, Hz. Peygamberin (s.a.s.) hadislerinden yola çıkarak, Hz. Meryem’in de kendi zamanında seçilmiş olduğunu bildirenler olmuştur.¹⁷¹³

Müellif Yüce Allah’ın Hz. Meryem’i kasdederek *وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ* / “Seni bütün dünyadaki kadınlara üstün eyledi.” buyruğunu açıklarken “O vakit ki, Cebrâîl dedi, ey Meryem, Allah seni ibâdet ve ismetle seçip ihtiyâr etti. Seni gûnahtan, heyiz, nifâs ve erkek menisinden pâk etti.¹⁷¹⁴ Seni devrinin tüm kadınlarına üstün etti ki, bakire bir kızken babası olmadan İsâ (a.s.) doğurdun.” dedikten sonra Peygamber’in (s.a.s.) “Dünya kadınlarından birkaç kadın kemâl sıfatlara ermiştir. Onlardan Meryem İmrân kızı ki, İsâ’nın (a.s.) annesidir. Biri mü’minlerin annesi olan Hatîce Hüveylid kızı ki, Muhammed (s.a.s.)’in eşidir. Diğerî Fâtumatü’z-Zehra’dır ki, o da Peygamber’in (s.a.s.)

¹⁷¹² İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*, thk: es-Seyyid Ahmed Sakr, 281, Kâhire: Mektebetü Dâr-i Turâs, 1974.

¹⁷¹³ İbn Atıyye, *age*, I, 433; Kâsımî, *age*, IV, 840-841; İbn Âşûr, *age*, III, 244

¹⁷¹⁴ İlgili âyette itnâbdan –aynı âyette Hz. Meryem’in seçilmiş olduğunu iki defa buyrulması- dolayı müşkil bulunmaktadır. Müellif Hz. Meryem’in seçilmesi hususunu “gûnahtan, heyiz, nifas ve erkek menisinden pak olması” olarak izah etmiştir. Bu açıklama söz konusu durumların kötü olduğu algısı yaratabilmektedir. Hz. Meryem’in Allahu Teâlâ tarafından seçilmiş olmasının sebebi yüksek insanî değerlere sahip olması, Rabbine olan kusursuz teslimiyeti ve kulluk bilincinin en yüksek seviyelerde bulunması idi. Bu seçkinliğin tezahürünü ise, en güzel şekilde Kur’ân’da görmekteyiz. Zîrâ, Kur’ân’da ismi zikrolunan (34 defa) tek kadın olması, Abid baba ve abide anneden; seçkin İmrân ailesinde (Âl-i İmrân, 3/33) doğulması (Âl-i İmrân, 3/36), Yüce Allah’ın onu bir bitki gibi yetiştirmesi (Âl-i İmrân, 3/37), Peygamber; Hz. Zekerîyyâ’nın himayesi (Âl-i İmrân, 3/37, 44), mabedde iken yiyeceklerle nimetlendirilmesi (Âl-i İmrân, 3/37), Allah’ın mucizesi için seçmiş olması, temiz ve iffetli kılması, -bir görüşe göre devrinde- tüm kadınlardan üstün olması (Âl-i İmrân, 3/42), Hz. İsâ ile müjdelenmesi (Âl-i İmrân, 3/45), Hz. Cibrîl’in yanına gelmesi (Meryem, 19/17), ruhun üflenmesi (Meryem, 19/22), doğum sırasında ırmak ve hurma mucizesi (Meryem, 19/23), Hz. İsâ’yla beraber kavmine döndüğünde, yeni doğmuş bebeğin konuşup annesini aklaması ve peygamber annesi olduğunun ilanı (Meryem, 19/27-33) Müslüman kadınlara da örnek olması (Tahrîm, 66/12) ve Kıyâmete dek isminin yâd edilmesi bizlere Hz. Meryem’in nasıl bir örnek teşkil ettiğini izhâr etmektedir. Tabii ki, bu lütuflar büyük imtihanların, eziyet ve mihnetlerin, her kesin göğüs germeğe güç yetiremeyeceği iftiraların karşılığıdır. Kur’ân-i Kerîm’de Hz. Meryem’in iffetli olmasının defalarca vurgulanması zina iftirasının kesinkes reddi ve babasız evlat sahibi olma gibi büyük bir mucizeye mazhar olmasının tasdiki içindir.

kızı ve Hz. Ali'nin eşidir. Diğeriyse, Âsiye Muzâhim kızıdır ki, Firavunun eşidir.” hadîsini¹⁷¹⁵ nakletmiştir.¹⁷¹⁶ Müfessirin ikinci görüşü tercîh ettiği görülmektedir.

2.3.3. Âyet Grupları Arasında Vâkî Olan İşkâl Vehmi

İnsanın yaratılış cevheriyle ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de farklı kullanımlar mevcuttur. Bazı âyetlerde مِنْ ثَرَابٍ¹⁷¹⁷ ibâresi geçmekle, bazılarındaysa, مِنْ طِينٍ¹⁷¹⁸ مِنْ¹⁷¹⁹ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ¹⁷²⁰ ibâreleri buyrulmaktadır. Bu sebeple müfessirler bu konuda nâzil olan âyetleri işkâl çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Kur'ân'da çelişki söz konusu olmadığından, mezkûr âyetler yaratılış evrelerini açıkladığı görüşü kabul görülmüştür. Hâşimzâde de ilgili âyetleri; En'âm, 6/2,¹⁷²¹ Sâd, 38/71,¹⁷²² Secde, 32/7,¹⁷²³ 'çamur', Mü'minûn, 23/12¹⁷²⁴ 'çamur bir özden', Rahmân, 55/14,¹⁷²⁵ 'ses veren kuru çamur', Hicr, 15/26, 'şekillendirilmesinden dolayı rengi değişmiş ve kumla karışmış kuru çamur',¹⁷²⁶ Furkân, 25/54,¹⁷²⁷ Secde, 32/8,¹⁷²⁸ Mürselât, 77/20,¹⁷²⁹ Târik, 86/6¹⁷³⁰ geçen ifâdeleriye, 'su/meni' olarak karşılamıştır. Müellif Rahmân sûresinin ilgili âyetini açıklarken, yukarıda zikredilen ibârelere yer vererek, yaradılış evrelerini açıklamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Hâşimzâde çoğunluğun görüşüne¹⁷³¹ uyararak, evreler halinde beyân olunanın Hz. Âdem'in yaratılışı, sudan/meniden yaratılmayı ise, Hz. Âdem'in soyu/tüm insanlık olarak ifâde etmiştir.

¹⁷¹⁵ İlgili hadîs 'sahiheyin'de naklolunmuştur. Buhârî, "Enbiyâ (a)", 45 (hadîs nu: 3432); Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 69, (hadîs nu: 2430).

¹⁷¹⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 134.

¹⁷¹⁷ Tâhâ, 20/55; Hac, 22/5; Rûm, 30/20; Fâtır, 35/11; Mü'min, 40/67.

¹⁷¹⁸ En'âm, 6/2; Secde, 32/7; Sâd, 38/71.

¹⁷¹⁹ Mü'minûn, 23/12.

¹⁷²⁰ Hicr, 15/26; Furkân, 25/54; Secde, 32/8; Rahmân, 55/14; Mürselât, 77/20; Târik, 86/6.

¹⁷²¹ Hâşimzâde, *age*, II, 3.

¹⁷²² Hâşimzâde, *age*, IV, 63.

¹⁷²³ Hâşimzâde, *age*, III, 370.

¹⁷²⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 142.

¹⁷²⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 254.

¹⁷²⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 361.

¹⁷²⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 213.

¹⁷²⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 370.

¹⁷²⁹ Hâşimzâde, *age*, IV; 388.

¹⁷³⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 419.

¹⁷³¹ İzzeddin b. Abdulazîz b. Abdu's-Selâm, *Fevâid fî Müşkilü'l-Kur'ân*, II. Baskı, 194-195, Cidde: Dârü's-Şürûk, 1982.

2.3.4. Âyetle Vakıa Arasında Bulunan İşkâl Vehmi

Müfessirler, işkâl vehmi doğuran konular arasında Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul zamanını ele almıştır. Bu hususta üç âyet-i kerîme sözkonusudur ki, her birinde farklı kelime ve ifâdelerle Kur'ân'ın inzâlinden bahsedilmektedir. Bakara sûresinin 185. âyetinde *شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* / “Kur'ân'ın indirildiği Ramazân ayıdır.”, Duhân sûresinin 3. âyetinde *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ* / “Biz onu mübârek bir gecede indirdik.”, Kadr sûresinin 1. âyetinde ise, *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* / “Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde Bakara sûresinin 185. âyetinde geçen *شَهْرُ رَمَضَانَ* / “Kur'ân'ın indirildiği Ramazân ayıdır.” ibâresinin tefsirini yaparken, “Kur'ân'ın tüm âyetleri Ramazân ayının Kadîr gecesine kadar Levh-i Mahfûz'dan (Beytü'l-İzze¹⁷³²) dünyaya, Mekke-i Mükerreme'ye ve Medîne-i Münevvere'ye indirildi. Bundan sonra Hz. Cibrîl yirmi üç senede Hz. Peygamber'e (s.a.s.) tevâtürle getirmiştir.” demektedir.

Müfessir daha sonra “Peygamber (s.a.s.) Allah'tan rivâyet etmiştir ki, *Ramazânın onuncu gecesinde ve bir rivâyette birinci gecesinde “Sahîfey-i İbrâhîm, altıncı gecesinde Tevrât, üçüncü gecesinde İncîl, on sekizinci gecesinde Zebûr ve yirmi dördüncü gecesinde Kur'ân nâzil olmuştur”*. hadîsini¹⁷³³ zikretmiştir.¹⁷³⁴ Duhân sûresinde geçen ilgili ibâreyi ise, Kadir gecesine veya –bir görüşe göre Levh-i Mahfûz'dan tam bir şekilde indirildiği Berât gecesine olarak açıklamıştır.¹⁷³⁵ Kadr sûresinin 1. âyetini tefsir ederken, yine aynı açıklamalara yer vermiştir.¹⁷³⁶

Hâşimzâde'nin âyetleri yorumlamasına bakılacak olursa, Râzî'nin de aynı hadîsi örnek vererek, cumhûrun görüşleri olarak zikrettiği¹⁷³⁷ görüşleri aktardığı görülecektir. Muhtemelen müfessirlerin Kur'ân-ı Kerîm'in cümleten Levh-i Mahfûz'dan Beytü'l-İzze'ye, oradan da peyderpey yirmi üç yıl zarfında Hz. Peygamber'e inmesi ayırımına, Kur'ân-ı Kerîm'de gelen farklı kullanım inceliğine dikkat çekmeleri hasebiyledir. Fakat

¹⁷³² Müellif ifâdenin geçtiği benzer açıklamalara Kadr sûresinin 1. âyetini tefsir ederken yer vermiştir. ‘Azîz ev’ olarak karşıladığı muhtemelen Beytü'l-İzze'dir. Hâşimzâde, *age*, IV, 446.

¹⁷³³ *أُنْزِلَتْ صُحُفُ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي أَوَّلِ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ ، وَأُنْزِلَتْ التَّوْرَةُ لِسِتِّ مَضْنَيْنِ مِنْ رَمَضَانَ ، وَالْإِنْجِيلُ لِثَلَاثِ عَشْرَةِ خَلَّتْ* / “Kur'ân'ın indirildiği Ramazân ayıdır.”, Duhân sûresinin 3. âyetinde *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ* / “Biz onu mübârek bir gecede indirdik.”, Kadr sûresinin 1. âyetinde ise, *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* / “Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde Bakara sûresinin 185. âyetinde geçen *شَهْرُ رَمَضَانَ* / “Kur'ân'ın indirildiği Ramazân ayıdır.” ibâresinin tefsirini yaparken, “Kur'ân'ın tüm âyetleri Ramazân ayının Kadîr gecesine kadar Levh-i Mahfûz'dan (Beytü'l-İzze¹⁷³²) dünyaya, Mekke-i Mükerreme'ye ve Medîne-i Münevvere'ye indirildi. Bundan sonra Hz. Cibrîl yirmi üç senede Hz. Peygamber'e (s.a.s.) tevâtürle getirmiştir.” demektedir.

¹⁷³⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 67.

¹⁷³⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 156.

¹⁷³⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 446.

¹⁷³⁷ Râzî, *age*, V, 91-92.

ilgili âyetlerin bir birine işâret ve îzâh ederek, ‘mübârek kılınan Ramazân ayının yine mübârek kılınan Kadir gecesinde’ inmiş olması da mümkündür. Zîrâ Râzî bu görüştedir.¹⁷³⁸

Âyetle vakıa arasında bulunan işkâle örnek verilebilecek bir diğer âyet-i kerîme Mâide sûresinde geçen لَنْ يَسْطِيَ إِلَيْكَ لِيُفْتَنَ مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأُفْتَنَ إِنْ يَخَافُ اللَّهُ رَبَّ الْعَالَمِينَ / “Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah’tan korkarım.” âyet-i kerîmesidir.¹⁷³⁹ Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok âyetinde canın korunması, zararın önlenmesi emrolunmuştur. Nefsin/canın korunması İslâm şerîât esaslarının (Makâsıd-ı Şerîâ) beş ilkesinden birincisidir. Bakara sûresinin 195. âyetiyle ise, “Kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayınız” buyrulmaktadır. Yine İsrâ sûresinin 33. âyetiyle haksız yere cana kıyılması yasaklanmıştır. Burada murâd olunan bir başkasının haksız yere öldürülmesi olsa da –savaşlar istisnâ, kısas gibi meşrû sebeplerden öldürülme İslâm devletinin uyguladığı bir hüküm olup, bireylerin kâdînin hükmü olmadan uygulaması söz konusu değildir.- insanın canın ona emânet edilmiş olduğu göz önünde bulundurularak canının korunması esası getirilmiştir.

Hâşimzâde mezkûr âyeti açıklarken, “Hâbil Kâbil’den kuvvetliydi. Ancak Allah’tan korkarak öldürmekten kaçındı. Onun zamanında kendini müdâfaa etmek helâl olmamıştı veya kim onu ederse, harâm işlemiş olurdu. Peygamber (s.a.s.) demiştir: كُنْ عَبْدَ اللَّهِ الْمَقْتُولِ ، وَلَا تَكُنْ عَبْدَ اللَّهِ الْقَاتِلِ / “Allah’ın ölmüş (öldürülmüş) kulu ol. Ancak öldürmüş kulu olma!” Şerîatta câizdir ki, bir kimse ölmeği irâde etse, tâbî ve teslîm ola. Nasıl ki, Osmân b. Affân etti.”¹⁷⁴⁰ şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁴¹

Dinimizde canı koruma esası bulunmakta ve bu sebeple nefs-i müdâafa farzdır. Hâbil’in böyle tutum sergilemesinin muhtemel sebeplerini ve Hz. Osmân (r.a.) örneğinde olduğu gibi, bir kimse ölmeği irâde etmesi durumunda teslîm olmasının şerîatte câiz olduğunu Râzî zikretmiştir.¹⁷⁴² Hz. Osmân’ın şehâdetine gelince ise, fitne

¹⁷³⁸ Râzî, *age*, XXXII, 27.

¹⁷³⁹ Mâide, 5/28.

¹⁷⁴⁰ İlgili hadîsi Peygamberimizin (s.a.s) fitne zamanını vasfederken söylediği denilmektedir. Huzeyfe b. el-Yemân’dan rivâyet edilen İbn Hacer el-Askâlânî’nin *et-Tehlîsu’l-Habîr* isimli eserinde geçmektedir. Fakat لا أصل له dir. 4/1409.

¹⁷⁴¹ Hâşimzâde, *age*, I, 274.

¹⁷⁴² Râzî, *age*, XII, 212-213.

olaylarının büyük dalgalarla yayılması, ordunun Medîne’de bulunmaması, Hz. Osmân’ın 82 yaşında olması ve önceki günde Hz. Peygamber’i (s.a.s.) rüyasında görmesi gibi faktörler olayın bu şekilde gerçekleşmesine zemin hazırlamış olabilir. Belki bu âyete esasen Allah korkusundan, haklı olsa dahî edebinden böyle davranmıştır. Zîrâ Kur’ân’ın bu kısa tasvîrdan Hz. Hâbil’in Hz. Osmân’la karakter benzerliğini; müttakî, merhametli, halîm olduklarını anlamaktayız.

Müellif aynı sûrenin 31. âyetinin tefsirinde konu ile ilgili Peygamber Efendimizin (s.a.s.) لَا تَقْتُلْ نَفْسٌ ظُلْمًا، إِلَّا كَانَ عَلَى ابْنِ آدَمَ الْأَوَّلِ كِفْلٌ مِنْ دَمِهَا، لِأَنَّهُ كَانَ أَوَّلَ مَنْ سَنَّ الْقَتْلَ (s.a.s.) “Ne zaman ki, bir nefis zulümle öldürülür, illâ o ölenin kanının günahı bir kefil Adem’in oğlu Kâbil’in üzerinedir. Çünkü öldürmeyi ilk o sünnet bıraktı.” kavline¹⁷⁴³ yer vermiştir.¹⁷⁴⁴ Habîl ve Kâbil kıssasıyla Hz. Yûsuf’un kıssası alınacak öğüt itibâriyle benzerlik taşıyor denilebilir. Her ne kadar Hz. Yûsuf’un (a.s.) kardeşleri Kâbil gibi bu derecede haddi aşmasalar da, kendilerindeki yanlış başkasında aradılar ve onları meşrû olmayan yollarla aradan götürmekle hedefledikleri sevgiye ulaşacaklarını zannettiler. Fakat işledikleri fiil sonunda geriye nedâmet kaldı.

Bir diğer örneğimiz Meryem sûresinin 28. âyet-i kerîmesinde Yahûdîlerin dilinden söylenilen يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَغِيًّا / “Ey Hârûn’un kız kardeşi! Baban kötü bir adam, annen de iffetsiz değildi.” ibâresidir. İlgili âyette geçen Hârûn’un kimliği, yaşadığı devir işkâle konu olmuştur. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken herhangi tercihte bulunmadan, dört görüşe yer verir. 1) Hârûn’dan maksat Hz. Meryem’in baba bir kardeşidir. 2) Nesepten kardeşi değildir. O zamanlarda Yahûdîler arasında meşhûr olan sâlih biridir. Hz. Meryem’in takvâ sahibi olduğunu bildikleri için “Biz seni onun gibi biliyorduk.” demek istemişlerdir. 3) Mûsâ (a.s.) kardeşi Hz. Hârûn’dur. Çünkü Meryem onun soyundandı. 4) Benî İsrâîl’de nâm salmış günahkâr biriydi ki, Hz. Meryem’i ona benzettiler.¹⁷⁴⁵ İlgili rivâyetlere Zemahşerî de yer vermiştir.¹⁷⁴⁶ Her bir görüşün doğru olması mümkündür. İkinci ve dördüncü görüşte iyi ve kötü ahlâk sahibine benzeterek azarlama vardır. Arapça’da أُخْتَ kelimesi ‘benzer,

¹⁷⁴³ Hadis “Sahîheyn”de “sahih” isnadla rivâyet edilmiştir. Râvîsi Abdullah b. Mes’ûd’dur. Buhârî, “Enbiyâ (a)”, 1 (hadîs nu: 3335); Müslim, “Kasâme ve’l-Muhâribîn ve’l-Kısâs ve’d- Diyât”, 27 (hadîs nu: 1677).

¹⁷⁴⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 275.

¹⁷⁴⁵ Hâşimzâde, *age*, III, 44-45.

¹⁷⁴⁶ Zemahşerî, *age*, 636.

3. DİLE DAYANAN KUR'ÂN İLİMLERİ

3.1. MECÂZÜ'L-KUR'ÂN

Mecâz, sözlükte ‘gelip geçilen yer’ veya ‘gelip geçmek’ mânâsına gelir. Araplar insanların gelip geçtikleri yolu *mecâz* olarak isimlendirmişlerdir.¹⁷⁴⁹ Istılâh olarak ise, ‘mecâz, arada mânî bir karînenin bulunması şartıyla kelime veya ibârenin hakikat dışında bir mânâyâ delâleti veya nakli’- şeklinde ta‘rif edilir.¹⁷⁵⁰ Mecâz, lüğavî ve aklî olarak ikiye ayrılmaktadır. Mecâz-î lüğavî ise, istiâre ve mecâz-î mürsel şeklinde sınıflandırılmaktadır. Mecâzın gerçekleşmesi için hakikî mânâ ile nakledilecek mânâ arasında alâka gerekmektedir. Bu alâka benzerlik taşırsa, istiâre, benzerlik dışında tikellik, tümellik, nedensellik, hâl, mahâl yakınlık gibi anlam taşıdığı anda ise, mecâz-ı mürsel denilir.¹⁷⁵¹ Mecâz-i aklî ise, bir fiilin veya fiil anlamı taşıyan isim türlerinin gerçek fâili yerine bir mülâbesât/ilgi sebebiyle başka bir ögeye isnâd edilmesidir.¹⁷⁵² İlk defa aklî mecâz teriminden bahseden Cürcânî (ö. 471/1078-79), “İsnâdı teşkil eden müfret unsurlarda değil, isnâdın kendisinde ortaya çıkan mecâz” şeklinde açıklayarak, onu lüğavî mecâzdan farklandırmıştır.¹⁷⁵³ Kur’ân’da mecâzı kabul edenlerle beraber, Ebu İshâk b. el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ve marjinal bir grup ise, mecâz içeren sözlerin bulunmadığını iddia etmiştir.¹⁷⁵⁴ Onlara göre bunun sebebi, mecâzın yalana eşdeğer olmasıdır. Ancak belâgat âlimleri mecâzın hakikatten, kinâyenin sarîh ifâdeden daha etkili bir anlatım tarzı olduğunda ittifâk etmiştir.¹⁷⁵⁵

Hâşimzâde gelinceyse, o mecâzı Kur’ân İlimleri kapsamında ele alıp açıklamamıştır. Fakat mecâz ifâde eden âyetleri genel metoduna uygun olarak yorumlamıştır.

¹⁷⁴⁹ Ferâhîdî, *age*, I, 272; Cevherî, *age*, III, 870; İbn Manzûr, *age*, I, 724; Fîrûzâbâdî, *age*, 506.

¹⁷⁵⁰ Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed, *Kitâbu Delâilü'l-İcâz*, I, 66-67, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, h.1375; Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî, *Miftâhu'l-Ulûm*, I-II. Baskı, 359-361, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983-1987; Durmuş, İsmail, “Mecaz”, *DİA*, XXVIII, 217-220, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

¹⁷⁵¹ Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâğati el-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, 204-205, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003; Taftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *Mutavvel ale't-Telhîs*, II. Baskı, 348-349, Kâhire: Dâru Saâdet, h.1308.

¹⁷⁵² Kazvînî, *age*, 31-32.

¹⁷⁵³ Cürcânî, *Kitâbu Esrâri'l-Belâğa*, 366-367, tlk: Mahmûd M. Şâkir, nşr: Mektebetü'l-Hancı, Cidde: Dâru'l-Medenî, 1991.

¹⁷⁵⁴ Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, 149, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2015.

¹⁷⁵⁵ Birişik, “Mecâzü'l-Kur’ân”, *DİA*, XXVIII, 223, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

3.1.1. Mecâz-ı Luğavî

a) İstiâre

Bakara sûresinin 40. âyetinden itibâren İsrâîl oğullarına hitap edilerek, onlara sunulan sayısız nimetleri hatırlatılmakta, aynı zamanda Yahûdîlerin bitip tükenmez istekleri, Allah'ın kesmeleri için emir buyurduğu ineği bulup kurban etmeleri vb. bir takım olaylar anlatılmaktadır. Sûrenin 92-93. âyetlerinde ise, Hz. Mûsâ (a.s.) Tûr Dağı'ndayken Yahûdîlerin buzağa tapması, bu heykelin kalplerinde derin yer etmesi hâdisesi, bizlere en vecîz ifâdeler ile aktarılmıştır. Bu ifâdelerden biri de, 'أَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمْ' 'ibâresidir. İlgili âyette mecâz türlerinde istiâre bulunmaktadır.¹⁷⁵⁶

Hâşimzâde ilgili kısmı “Bu sözleri kulağınızla işittiniz, fakat kalbiniz tasdik etmedi. Çünkü buzağının muhabbeti kalbinize yerleşmişti.” şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁵⁷ Görüldüğü üzere müellif hazf olunmuş حب kelimesini tefsirinde belirtmiş ve mecâz içeren değimin anlamını yansıtmıştır. İlgili ibâreyi birebir harfi tercümeyle karşılayanlar da vardır. Örneğin, Yaşar Nuri Öztürk ‘inkarları yüzünden gönüllerine buzağı içirildi’ demektedir.¹⁷⁵⁸ Türkçe’de ‘gönüle buzağı içirilmek’- ifâdesi bir anlam ifâde etmemektedir. Hâlbuki, âyet-i kerîmede belâğat nüktesi vardır. Bu ifâdeyle Allahu Teâlâ Arapların diliyle –kullanım şekilleriyle- buyurmaktadır. Kezâ, Araplar sevgi ve gazap hisslerini belirtmek için, ‘şarap’ ismini kullanmaktadır. Çünkü şarap vucûda en çabuk etki eden ve onu kendinden geçiren şeydir.¹⁷⁵⁹

Özetle, onların kuvvetli sevgileri veya bağlılıkları, sıvının bedendeki süratli hareketine ve hızlı kana işlemesine teşbîh edilmiştir. Âyet-i kerîmede ‘حب’ kelimesi hazfolunmuştur. Genelde su ve benzeri içecekler mideye akar, ancak burada kalbe akmıştır. Akan şey mücerret/soyut bir şeydir. Bu soyut duyguyu, ‘onların buzağıya tapmaları sebebiyle’ sevgi olduğunu anlıyoruz. Buzağıyı o kadar içten benimsemişler

¹⁷⁵⁶ Radî, Şerif, *Telhîsu'l-Kur'ân fî Mecâzâtî'l-Kur'ân*, 117, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.

¹⁷⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 34.

¹⁷⁵⁸ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, 15, İstanbul: Yeni Boyut 1999.

¹⁷⁵⁹ Devserî, Abdurrahman b. Muhammed, *Safvetü'l-Âsâri ve'l-Mefâhîm; min Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XII, II, 272, Riyad: Daru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2004.

ki, artık onlar gerçeği göremiyor ve işitmiyorlardı. Çünkü, aşırı sevgi sahibini kör ve sağır eder.¹⁷⁶⁰

‘إشرب’ kelimesinin Araplar tarafından bir başka kullanım şekli şöyledir: إشرب Bu kullanımda fiili ‘işlemek’ mânâsına gelir. Nasıl renkli sıvı kumaşa işler, bütünüyle onu boyar, buzağa tapınma aşkı da onların canına/kanına işlemiştir. Elmalılı Hamdi Yazır bu anlamda mezkûr ifâdeyi “İliklerine işlettiler” olarak karşılamıştır.¹⁷⁶² Azerbaycan dilinde de *canına hopmaq*/canına, kanına, iliklerine işlemek’ ifâdesi daha mübâğalı bir anlamı ifâde eder. Muhtemelen أَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمْ - ifâdesinin tam karşılığı da budur.

Bir diğer örneğimiz سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ / “(Sonra gelenler) bilmedikleri konuda karanlığa taş atar gibi tahminler yürüterek” ibâresiyle başlayan Kehf sûresinin 22. âyet-i kerîmesidir. Âyette Hz. Îsâ’dan sonra yaşamış, Roma putperestliğine karşı Tevhîd’i seçen, Yüce Allah’ın lütûf ve mucizesine mazhar olan bu gençlerin sayıları konusunda tartışanlar hakkında رجما بالغيب ifâdesi buyrulmaktadır. رجما fiilinin hakîki anlamı ‘taş ve benzeri şeyleri atmak’tır. رجما بالغيب ise, ‘delîlsiz ve kaynaksız konuşmak’ anlamında istiâredir.¹⁷⁶³ /onu bir delîle dayanmaksızın söyledi.¹⁷⁶⁴ İbn Kesîr رجما بالغيب ifâdesini “Bilinmeyen bir yere taş atmak” şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁶⁵ Beyzâvi ise, bu ifâde hakkında “Kendilerine malûm olmayan ve bulma imkanlarının da olmadığı gizli bir haberi, gaybı zann etmektir.” demektedir.¹⁷⁶⁶

Hâşimzâde Necrân Nasrânîlerinin reisi olan Yakûbîlerin Ashâb-ı Kehf’in sayısını üç kişi dördüncüsü köpekleri, Nastûrîlerinse, beş kişi altıncılarının köpekleri olarak kabul ettiklerini, bununsa kendilerinden uydurdıkları, hakîkate uygun olmayan iddialar olduğunu bildirmiştir. Müfessir رجما بالغيب zannî, doğru olmayan bilgi olarak îzâh ettiği anlaşılmaktadır. Müellif Ashâb-ı Kehf hakkında zannî bilginin sahiplerinin

¹⁷⁶⁰ Gazzâlî, Zeyneb, *Kur’an’a Bakışlar: Meal-Tefsir*, çev: Ali Akpınar, 39, Konya: Uysal Kitabevi 2003.

¹⁷⁶¹ İbn Aşûr, *age*, I, 611.

¹⁷⁶² Elmalılı, *age*, I, 419.

¹⁷⁶³ Ebû Ubeyd, Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, nşr: Muhammed Sâmî Emîn el-Hâncı, 398, Mısır: el-Kütübî, 1954; Radî, *age*, 210-211.

¹⁷⁶⁴ Şimşek; Uzun, Tacettin, *Arapça- Türkçe Deyimler-Kalıp İfadeler- Atasözleri Sözlüğü*, 175, İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.

¹⁷⁶⁵ İbn Kesir, *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesir*, II, 452.

¹⁷⁶⁶ Beyzâvî, *age*, II, 8.

Ehl-i Kitâb olduğunu, Müslümânlarınsa, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) -o da Cebrâîl (a.s.)'ın- haber vermesiyle kesin bilgi sahibi olduklarını beyân etmiştir. Müellif مَا يَعْلَمُهُمْ / إِلَّا قَلِيلٌ / “Onlar hakkında bilgisi olan çok azdır.” ibâresiyle görüşünü desteklemiştir. Bu kimselerden birinin Hz. Ali (r.a.) olduğunu bildiren Hâşimzâde Hz. Ali'den (r.a.) rivâyet ederek, Ashâb-ı Kehf'in ve köpeklerin isimlerini, dönemlerindeki konumlarını zikretmiştir. Müfessir başka bir görüş olarak, bu üç kavlin Ehl-i Kitâb'a ait olduğunu ve مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ murâd olunanın yine onlar olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁶⁷

Hâşimzâde'in açıklamaları müfessirlerin genelinin îzâhlarıyla mutâbıktır. Zîrâ سيقولون fiilinin mercîsini Ehl-i Kitâb, ancak bazı görüşlere göre, Müslümânlar olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁶⁸ Râzî tefsirinde şu rivâyeti zikreder: Necrânlı Hristiyân heyeti Hz. Peygamber'i (s.a.s.) ziyârete gelir. Ashâb-ı Kehf kıssası konuşulurken heyetin başkanı âyette geçen ilk görüşü, emiri ise ikinci görüşü savunarak münâkaşa eder. Müslümânlar da üçüncü görüşü –Onlar yedi kişi olup, sekizincileri köpekleridir- derler.¹⁷⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm'in kıssa anlatım metodu ibret ve nasîhat almağı hedeflemektedir. Burada önemli olan sayıdan ziyâde durum/ahvâldir. Fakat sayılarıyla ilgili haber sahîhdirse, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) gaybî haberleri beyân etmesi açısından önem taşımaktadır.

Ahzâb sûresinin 72. âyetinde إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ buyrularak, göklere, Yeryüzüne ve dağlara sunulan, fakat büyüklüğünden korktukları için yüklenmedikleri, buna rağmen insanın sırtlandığı bu vazife الْأَمَانَةَ/emânet kelimesiyle geçmektedir. Âyette istiâre bulunmaktadır.¹⁷⁷⁰ Hâşimzâde bu kelimenin tefsirini birçok görüş zikrederek açıklamıştır. Bunlardan ilki, İbn Mes'ûd'un “O emânetten maksat, namazını edâ etmek, malının zekâtını vermek, Ramazân ayında oruç tutmak, cenâbetten gusûl etmek ve şerîattan gizli olandır.” görüşüdür. Diğeriyse, “Fecrini korumak, kulaklarını, gözlerini, ellerini, ayaklarını ve başka günah işleyen kemikleri korumaktır” görüşüdür. Müellif daha sonra ulemâdan bazılarının “Allahu Teâlâ insana emâneti verip, akıl ve fehim yerleşti. Hatta akledip bu minvâl üzere cevap verdiler. Bazıları ise, emâneti göklere, yerlere ve dağlara vermekten maksat, o ikisindeki mahlûkattır.” dediklerini aktarmış ve

¹⁷⁶⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 12.

¹⁷⁶⁸ İbn Aşûr, *age*, XV, 290-295.

¹⁷⁶⁹ Râzî, *age*, XXI, 106.

¹⁷⁷⁰ Radî, *age*, 264-265.

birkaç rivâyete yer vermiştir.¹⁷⁷¹ Müellif daha sonra *إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا* / “*Kuşkusuz insan çok zâlim, çok bilgisizdir.*” ibâresi üzerinde durmuş, “Nefsine zulüm edip, Allahu Teâlâ’nın emriyle yüklendiği emânete câhil oldu veya Allahu Teâlâ’ya kâfir olup, kendine zulüm etti veya emâneti terk etme azâbını bilmeyerek, câhil oldu.” görüşlerini zikretmiş ve devamında “Denilir ki, emânetle maksat, akıl ve tekîftir. İnsanın bunu yüklenmesinden kasıt, onun kabiliyet ve istidâdıdır. Zulüm ve câhillik onun gazâbının ve şehvetinin kuvvesidir.” ilâvesini yapmıştır.¹⁷⁷² Müellif emâneti tâat veya tâat şuûru olarak nakletmiştir. Emânetin cansız varlıklara sunulmasınıysa, onlarda bulunan mahlûkâta te’vîl etmiştir. Zemahşerî emânetin cansız varlıklara sunulması mecâzını muhâl olarak kabul eder, bunu ise, farazî anlatımla açıklamaktadır. “Farazî şeyler ise, gerçek şeyler gibi zihinde canlandırılırlar. Burada mükellefiyet hali, zorluk ve taşınmasındaki ağırlık bakımından, onun farazî olarak göklere, yere ve dağlara sunulup onların da kaygıya kapılarak onu yüklenmekten kaçınmalarına benzetilmiştir.” der.¹⁷⁷³

b) Mecâz-ı Mürsel

Bakara sûresinin 19. âyetinde *أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ* / “*Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.*” buyrularak, inkârcıların durumu icâzkâr bir anlatım ile beyân edilmektedir. Bu temsîlî anlatım sûrenin 17. âyetiyle başlamaktadır. Kur’ân gözle görülen hâdiselerin, manzaraların, zihinde oluşan soyut mefhûmların ve ruhî hallerin yanısıra, insan tipleriyle beşer tabiatını da hisse ve hayâle hitap edecek şekilde –tasvîr metodunu kullanarak tablolaştırır. Onlara öyle bir canlılık ve hareketlilik verir ki, zihinde oluşan o soyut mefhûmların hareketli bir şekle büründüğü, o rûhî hallerin canlı bir sahneye

¹⁷⁷¹ Rivâyete göre, Allahu Teâlâ Hz. Âdem’e: “Ben emâneti göklere, yerlere ve dağlara verdim. Sabretmekle güç yetiremediler. Sen onu şartlarla alıp, sabreder misin? Âdem (a) dedi: “Ya Rabbî ondaki şartlar nelerdir?” Allahu Teâlâ buyurdu ki, ihsan etsen, sevap alırsın. Kötülük yapsan, azap olunursunuz. Âdem (a) emaneti kabul etti. Allahu Teâlâ da bu işte ona yardımcı olacağı hususunda ahit verdi. Günah işlemeği yaratılış olarak zorlaştırdı. Göz kapaklarının olması, dilin döndürülmesi, ağzın dudaklarla kapatılması, fecrin elbiseyle örtülmesi gibi. Müellif başka bir rivayette zikretmiş. Bu rivâyete göreyse, Allahu Teâlâ emaneti taş a çevirmiş, gökler, yerler ve dağlara sunmuş, fakat onu kaldırmağa güç yetiremeyecekleri için vazgeçmişler. Hz. Âdem taşı ortada görünce, “Ben kaldırıyorum.” demiş. Böylece emaneti yüklenmiştir.

¹⁷⁷² Hâşimzâde, *age*, III, 405.

¹⁷⁷³ Zemahşerî, *age*, 867.

dönüştüğü, insan tiplerinin canlanıp hayat kazandığı ve beşer tabiatının da mücessem bir hâl aldığı görülür.¹⁷⁷⁴ İşte ilgili pasaj da bu canlandırmanın en belîğ örneklerindendir. Zifirî karanlık, gök gürlemesi, şimşekler, ölüm korkusu ve korkudan parmaklarını kulağına tıkayan bu kişinin acziyeti zihin dünyamızda canlandı ve o durumu yaşama ihtimâlindeki korku iliklerimize işledi. İşte bu tahayyül âyetin anlam boyutunu teşkil etmektedir. Beyân ilmi açısından değerlendirildik de ise, *يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ* / “Parmaklarını kulaklarına tıkarlar.” ibâresiyle mecâz-mürsel; bütünü zikredilip, parçanın kastedilmesi/ıtlâk-ı küll irâde-i ba‘z kullanılmıştır.¹⁷⁷⁵ Hâşimzâde ilgili ibâreyi ele alırken belâğat açısından değerlendirmemiş, “Parmaklarını kulaklarına tıkarlar.” karşılığını vermiştir.¹⁷⁷⁶

Aynı ifâde Nûh sûresinin 7. âyetinde *جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ* şeklinde geçmektedir. Hâşimzâde ilgili ibâreyi de “Parmaklarını kulaklarına tıkarlardı ki, davetimi işitmesinler.” şeklinde karşılamıştır.¹⁷⁷⁷ Benzer bir örnek Âl-i İmrân sûresinin 42. âyetinde geçmektedir. Âyet-i kerîmede *وَأِذْ قَالَتِ الْمَلَكَةُ يَا مَرْيَمُ* ibâresi geçmektedir. *الْمَلَكَةُ* kelimesi çoğul gelmesine rağmen, Cumhûra göre, burada kasdolunan Hz. Cebrâîl’dir.¹⁷⁷⁸ Hâşimzâde de *الْمَلَكَةُ* kelimesini Cebrâîl (a.s.) olarak karşılamıştır.¹⁷⁷⁹

Kasas sûresinin 88. âyetinde *كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ* / “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.” ve Rahmân sûresinin 27. âyet-i kerîmesinde *وَيَقْفَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ* / “Ancak azamet ve ikrâm sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır.” buyrulmaktadır. Burada yüz ile murâd olunan hakîkî anlamda yüz değil Yüce Allah’ın kudsî zâtıdır. Araplar arasında bu nev kullanım; cüz’ün zikredilmesiyle bütünü kasdeilmesi/ıtlâk-ı ismi’l cüz’i irâde-i kül mecâz-ı mürsele örnektir.¹⁷⁸⁰ Hâşimzâde her iki örneği Yüce Allah’ın zâtı olarak karşılamıştır.¹⁷⁸¹ Benzer ifâde Gâşiye sûresinin 2.-3. âyetlerinde *عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ* / “O gün birtakım yüzler vardır ki zillate bürünmüşlerdir. Çalışmış,

¹⁷⁷⁴ Kutub, *et-Tasvîru’l-Fennî fi’l-Kur’ân*, 71, Kâhire: Dâru’s-Şurûk, 2004; Kutub, Kur’ân’da Edebî Tasvir, trc: Kamil M. Çetiner, İstanbul: Beka yayıncılık; ts.

¹⁷⁷⁵ Cârîm, Alî; Emin, Mustafa, *el-Belâğatü’l-Vâdiha*, 108, Dâru’l-Kalem, ty.

¹⁷⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 7.

¹⁷⁷⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 357.

¹⁷⁷⁸ Ebussuûd, *age*, II, 34.

¹⁷⁷⁹ Hâşimzâde, *age*, I, 134.

¹⁷⁸⁰ Sağır, Muhammed Hüseyin Ali, *Mecâzü’l-Kur’ân Hasâisuhu’l-Fenniyyetu ve Belâğatuhu’l-Arabiyyetu*, 156, Beyrût: Daru’l-Muarrihi’l-Arabiyyî, 1999.

¹⁷⁸¹ Hâşimzâde, *age*, III, 319; IV, 255.

(boşa) yorulmuşlardır.” buyrulmaktadır. Burada da yüzden maksat günahkârların tüm vücûdudur.¹⁷⁸² Hâşimzâde ise, yüzlerin korkunç ve zelîl olacağını söylemiştir.¹⁷⁸³

Zümer sûresinin 6. âyet-i kerîmesinde beşerin tek bir nefisten yaratıldığı, ondan da eşinin var edildiği beyân edildikten sonra / وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ “Sizin faydalanmanız için hayvanlardan sekiz çift indirdi.” ibâresi buyrulmuştur. Kazvînî (ö. 739/1338) indirilen şeyle murâd olunan yağmur olduğunu, zîrâ yağmur yağmazsa, hayvanata sebep olan nebâtatın yeşermeyeceğini bildirmiş ve buradaki mânâ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ / “Görmedin mi Allah’ın gökten su indirip onu yerdeki kaynaklara akıttığını? Sonra onunla değişik renklerde ürünler bitirir.” ibâresinin buyrulduğu aynı sûrenin 21 âyetindeki anlam olduğunu aktarmıştır.¹⁷⁸⁴ Hâşimzâde ilgili âyeti açıklarken, bu âyette Yüce Allah’ın birliğine ve kudretine üç âyetin /alâmetin bulunduğu bildirmiştir. Bunlardan ilki, Hz. Âdem’in (a.s.) anne-babasız yaratılması, ikincisi, O ikisinden (Hz. Âdem ve Hz. Havva) hesaba gelmeyen halkın yaratılması, üçüncüsüye, beşer için deve, sığır, koyun, keçi erkek ve dişi sekiz sınıfın yaratılmasıdır.¹⁷⁸⁵ Bu îzâhtan yola çıkarak, müfessirin اَنْزَلَ fiilini yaratma veya taşıtır etme, hizmetine sunma olarak açıkladığını söyleyebiliriz.

Benzer ifâde Mü’min/Gâfir sûresinin 13. âyetinde هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا “O, size âyetlerini gösteren, sizin için gökten bir rızık indirendir.” ibâresiyle geçmektedir. mecâz-ı mürsele konu olan ilgili ibâre de yağmur olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁸⁶ Hâşimzâde ilgili ibâreyi “Gökten size yağmur yağdırmakla rızık indiriyor.” demek suretiyle, mecâza işâret etmiştir.¹⁷⁸⁷ Ayrıca وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ / “Rızığınız ve size vaad edilenler göktedir.” buyrulduğu Zâriyât sûresinin 22. âyetinde mecâza konu olan hazfin –görüşlerden biri olarak- yağmur olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁸⁸ Müellif âyetin tefsirinde “Rızınıza sebep olan yağmurdur. Vaad olduğunuz sevap göklerde. Çünkü Cennet yedinci göğün üstünde ve Arş’in altındadır. Veya ameller ve amellerin sevâbı gökde kaderlenmiştir.” demektedir. Müellif ilk ibâreyi mecâza uygun olarak ‘yağmur’la karşılamıştır. وَمَا تُوعَدُونَ ifâdesini ise, sevâb/mükâfat olarak,

¹⁷⁸² Muhammed Hüseyin, *age*, 156.

¹⁷⁸³ Hâşimzâde, *age*, IV, 422.

¹⁷⁸⁴ Kazvînî, *age*, 208.

¹⁷⁸⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 67.

¹⁷⁸⁶ Kazvînî, *age*, 209.

¹⁷⁸⁷ Hâşimzâde, *age*, IV, 91.

¹⁷⁸⁸ Râzî, *age*, XXVIII, 208.

karşılamıştır. Müfessirler rızkın zikredilmesi hasebiyle Hâşimzâde'nin zikrettiği îzâha yer vermekle beraber, tehdîd edilen azâb olarak da açıklamışlar. Zîrâ pek çok azâb edici helâk yine gökten gelmiştir.¹⁷⁸⁹ Yağmurla ilgili örnek verdiğimiz âyetlerde mecâz-i mürselin alâkası sebep sonuç ilişkisidir.

Bir diğer örneğimiz Yûsuf sûresinin 36. âyetinde sâkînin rüyası lisânıyla أَنِّي أَرَىٰ فِي رُيَايَ / “Ben rüyamda şaraplık üzüm sıkığımı gördüm.” buyrularak beyân edilmiştir. Genel olarak ‘şarap hazırlama’ olarak karşılanan ibârede mecâz-ı mürselin alâkası itibâr-ı ma yekûndur. Yani, gelecekte hasıl olacak işin, hâlde bildirilmesidir. Üzüm sonunda dönüşeceği şey ile isimlendirilmiştir. Müellif mezkûr ibâreyi “Rüyamda bir bahçedeyken, bir kütükten üç salkım üzüm kopararak, padişâhın kâsesine sıkığımı gördüm.” şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁹⁰ Zemahşerî, bir görüşe göre خَمْر kelimesinin Ummân lehçesinde üzüm anlamına geldiğini ve İbn Mes‘ûd’un kıraatinde de أعصر عنباً şeklinde olduğunu söylemiştir.¹⁷⁹¹

Mecâz-i Mürsel’in bulunduğu bir diğer âyet-i kerîme aynı sûrenin 82. âyetidir. Âyette وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ / “Şehre sor.” buyrulmaktadır. Şehre/kasabaya sormak mecâzî anlatımdır. Burada kasdolunan orada bulunan kimselere, oranın halkına sorulmasıdır.¹⁷⁹² Alâkası mahalliyettir. Hâşimzâde ilgili ibâreyi “Karye ehline sor.” olarak karşılamıştır.¹⁷⁹³

3.1.2. Mecâz-ı Aklî

Yûsuf sûresinin 48. âyet-i kerîmesinde ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَحْصِنُونَ / “Sonra bunun ardından yedi kıtlık yılı gelecek ve o yıllar, saklayacaklarınızdan az bir miktar (tohumluk) hariç, biriktirdiklerinizi yiyip bitirecektir.” buyrularak yedi kıtlık yılının gelip, ahâlinin biriktirdiğinin az bir kısmı hâriç, hepsini yeyip bitireceği beyân edilmiştir. Soyut bir mefhûm olan ‘kıtlık yılı’nın gerçek anlamda haber verilen fiilin fâili olmadığı, isnâdda mecâzın bulunduğu aklen bilindiği için, bu âyet mecâz-i aklîye örnek olarak değerlendirilmiştir. Burada murâd

¹⁷⁸⁹ İbn Âşûr, age, XXVI, 354-355.

¹⁷⁹⁰ Hâşimzâde, age, II, 291.

¹⁷⁹¹ Zemahşerî, age, 515.

¹⁷⁹² Muhammed Hüseyin, age, 161.

¹⁷⁹³ Hâşimzâde, age, II, 309.

olunan fâil kıtlık yılı değil, o bölgenin ahâlisidir.¹⁷⁹⁴ Zemahşerî de يَأْكُلْنَ fiilinin isnâdının mecâzî olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁹⁵ Hâşimzâde ilgili âyeti tefsir ederken, bu belîğ anlatıma dikkat çekmemiş, “Bu yedi bolluk yıllarından sonra kıtlık yılları gelecektir. Bolluk yıllarında depoladığınız buğdayları bu kıtlık yıllarında yersiniz.” demiştir.¹⁷⁹⁶

وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ رَبِّيًا لَهُمْ أَعْمَالُهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ^ط / “*Âhirete inanmayanların yapıp ettiklerini şüphesiz kendilerine güzel göstermiş olduk; bu yüzden şuursuzca eğlenip dururlar.*” buyrulduğu Neml sûresinin 4. âyet-i kerîmesini Mecâz-ı Aklî’ye örnek verebiliriz. Nitekim âyette âhirete inanmayanlara kötü amelleri süslü gösterilmiştir. Anlatım hasebiyle zâhiren fiilin isnâdı Yüce Allah’tır. Gerçekteyse, kötü amelleri süsleyerek, güzel gösterenin şeytân olduğu âyetlerle¹⁷⁹⁷ sâbittir. Hâşimzâde bu zinetlendirmeyi ‘uzun ömür ve bol rızık vermek vermekle’ îzâh etmiş, kâfirlerin şehvetlerine uyarak kötü fiillerde bulunduğunu bildirmiştir.¹⁷⁹⁸

Benzer bir anlatım İsrâ sûresinin 16. âyet-i kerîmesinde وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا / “*Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine (iyiye yönlendirici) emirler veririz onlar ise orada günah işlemeye devam ederler.*” buyrulmuştur. İbârenin zâhirinden sanki Yüce Allah’ın bir beldeyi helâk etmek istedikte, o beldenin câh celâl içerisinde yaşayan sâkinlerine fısı/şuuhı emrettiğı ve bu sebeple onların fâsık oldukları anlaşılmaktadır. Fakat müfessirlerin geneline göre, Allahu Teâlâ hakkında böyle bir şey muhâldir. Burada iki îzâh söz konusudur. Mecâzî gerçekleştiren hafz ya iyiliğın, ya da fısıın emredilmesidir. İlk görüş esas alınırsa, Yüce Allah’ın hakkı veya günahlarından dönmeğı emretmiştir. Buna rağmen orada bulunanların küfürlerinde inâd etmiş ve artık hak yola gelme ihtimâllerinin kalmaması sebebiyle helâka uğratılmışlardır. İkinci görüş esas alınırsa, kötülüğü emretme hususunda gerçek fâil şeytândır, günahkârların hevâ ve heveslerine uymasıdır. Zemahşerî ilgili âyeti mecâz olarak ele almış, فَفَسَقُوا fiilinden dolayı fısıın emredildiğini, bunun da bol bol nimet ihsân etmekle, onlarınsa, bu nimetleri günaha vesîle kılmalarıyla

¹⁷⁹⁴ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi’l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), Mecâzu’l-Kur’ân, thk: Mustafa M. Hüseyin ez-Zehebî, 353, London: Müessesetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmiyyî/Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1999.

¹⁷⁹⁵ Zemahşerî, *age*, 518.

¹⁷⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 296.

¹⁷⁹⁷ En‘âm, 6/43; Enfâl, 8/48; Hicr, 15/39; Nahl, 16/63; Neml, 27/24; Ankebût, 29/38.

¹⁷⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 259.

gerçekleştiğini söylemiştir.¹⁷⁹⁹ Hâşimzâde şımarıklara fiskın emredilmesini, ikinci görüşü esas alarak “Bir şehrin ahâlisini helâk etmek istediğimiz zaman peygamberlerinin diliyle onların nimet sahiplerine itâat etmeği emrederiz. Onlarsa, itaatten kaçarlardı. Buna göre onların üzerine azâb kelimesi vâcib olur.” demekle açıklamıştır.¹⁸⁰⁰

Kasas sûresinin 4. âyetinde يُدَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ / “Erkek çocuklarını kıyımdan geçirir.” buyrulur. Hz. Mûsâ zamanında Firavunun emriyle Yahûdîlerin uğratıldığı büyük azâb haber verilmiştir. Fâilin isnâdında mecâz bulunmaktadır. Her ne kadar fiil Firavuna isnâd edilse de, gerçekte onun emriyle bu işle görevlendirilmiş memûrları/askerleri yapmaktadır.¹⁸⁰¹ Benzer anlatım, Firavunun diliyle Kasas sûresinin 38. âyetinde لِي يَا / “Ey Hâmân! Haydi benim için tuğla fırını yak, bana bir kule yap.” ibâresiyle, Mû’min sûresinin 36. âyetindeyse, يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا / “Ey Hâmân!” dedi, “Bana yüksek bir kule inşâ et.” ibâre buyrulmaktadır. Bu işin yapılması Hamâna emrolunsa da, gerçekte bu kuleyi yapacak olan bu işi bilen kimselerdir.¹⁸⁰² Hâşimzâde Kasas sûresinde geçen her iki âyetteki anlatımı mecâzî isnâdına; Firavuna ve Hamâna hamletmiştir.¹⁸⁰³ Bunun sebebi muhtemelen Türk Dil grubunda da bulunan bu tarz mecâzî anlatımların bulunmasıdır. Çünkü Kasas sûresinin 38. âyetini tefsir ederken, bu kulenin yapımı hakkında rivâyete yer vermiş, onu ustaların yaptığını aktarmıştır.¹⁸⁰⁴ Mû’min sûresindeki ilgili âyeti ise, ‘yaptır’ demekle mecâza işâret etmiştir.¹⁸⁰⁵

Mecâz-ı Aklî’ye örnek verilebilecek bir diğer âyet فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا / “Gök ve yer onların ardından ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi.” buyrulduğu Duhân sûresinin 29. âyet-i kerîmesidir. Ağla(ma)mak fiili gökyüzüne ve yeryüzüne isnâd edilmiştir. Hâşimzâde ilgili âyeti tefsirinde “Gökler ve yerler onların küfür ve şirkleri sebebiyle helâkına ağlamadı.” dedikten sonra bir görüşe göre, mü’min bir kimse öldüğü vakit gökler ve yerlerin kırk sabah onun için ağladığını aktarmıştır. Çünkü gökte mü’min için birinden rızkının, diğerinden ise, sâlih amelinin indiğini iki kapı bulunmaktadır. Yeryüzündeyse, kul rükû‘ ve secde etmektedir. Göklerin ve

¹⁷⁹⁹ Zemahşerî, *age*, 592.

¹⁸⁰⁰ Hâşimzâde, *age*, II, 414.

¹⁸⁰¹ Tefâtânî, *age*, 63.

¹⁸⁰² Kazvînî, *age*, 37.

¹⁸⁰³ Hâşimzâde, *age*, III, 289; III, 303.

¹⁸⁰⁴ Hâşimzâde, *age*, III, 303.

¹⁸⁰⁵ Hâşimzâde, *age*, IV, 97.

yerlerin onlardan mahrûm oldukları için ağladığını aktarmıştır.¹⁸⁰⁶ İsnâdında mecâz olduğunu kabul edenlere göreyse, semânın ve yeryüzünün ağlamamasıyla murâd olunan onda bulunan ehlinin ağlamamasıdır. Bu konuda da iki görüş vardır ki, ilkinde göre melekler ve mü'minler kasdolunmuştur. Diğerine göreyse, soyları kuruduğu için kendilerinden geriye ağlayacak bir kimseleri kalmamıştı.¹⁸⁰⁷

Mecâz-ı Aklî'ye örnek verilebilecek bir diğer âyet-i kerîme, Hesap gününde büyüklük taslayan inkârcılar ile onlara tâbî olan 'zayıflar' arasında geçen dialogu haber veren Sebe sûresinin 33. âyetidir. Âyette kendilerini hak yoldan alıkoymaları sebebiyle büyüklük taslayanları suçlayan zayıfların diliyle *مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ* ibâresî geçmektedir. Gece ve gündüzün tuzak kurmak için bir yetisi bulunmamaktadır. Tuzağın onlara isnâd olunması mecâzî bir anlatımdır. Zîrâ burada murâd olunan, gece ve gündüzde büyüklük taslayan kâfirlerin kurdukları tuzaklardır. Hâşimzâde ilgili âyeti "Tâbî olanlar büyüklerine dediler ki, bizim îmândan men edilmemiz, gece ve gündüzde şirke ve küfüre davetiniz sebep oldu." şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁰⁸

3.2. GARÎBU'L-KUR'ÂN

غرب kökünden sıfât-ı müşebbehe olan garîb kelimesi 'vatanından ayrı düşen, içinde yaşadığı toplumdan olmayan, kimsesiz insan, eşi benzeri bulunmayan, tek, nâdir, anlaşılması zor kelime' anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁰⁹ Istilâh olarak ise, Kur'ân'da muğlâk, anlaşılması güç, Arap lehçelerine veya aslen yabancı olup, Arapça'laştırılmış kelimeleri açıklayan ilme Garîbu'l-Kur'ân denir.¹⁸¹⁰ Az kullanılması sebebiyle mânâsı sözlüklere başvurulmadan bilinmesi mümkün olmayan kelimeler garîp kelimeler şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁸¹¹ Nitekim Garîbul-Kur'ân ile ilgili kaynak eserlere bakıldığında Kureyş lehçesinden başka lehçeler ve yabancı dillerden geçen kelimelerle beraber, Arapça olup, mânâsı kapalı olan kelimeler de bu eserlerde îzâh edilmiştir.¹⁸¹²

¹⁸⁰⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 160-161.

¹⁸⁰⁷ Râzî, *age*, XXVII, 247-248; Ebussuûd, *age*, VIII, 63.

¹⁸⁰⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 420.

¹⁸⁰⁹ İbn Manzûr, *age*, I, 640, Çelebî, *age*, II, 1203.

¹⁸¹⁰ Gümüş, Sadreddin, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *MÜİFD*, S: 5-6, 11, 1987-1988, İstanbul: 1993.

¹⁸¹¹ Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, XIII, 379, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

¹⁸¹² İbnü'l-Hâim, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Karâfî el-Mısırî, *et-Tibyân fî Tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk: Zâhî Abdilbâkî Muhammed, 485-489, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 2003.

Hâşimzâde kelimenin herhangi bir dile/lehçeye mensubluğunu –belirlediğimiz kadarıyla- Yâsîn sûresinin ilk âyetinin tefsirinde “Yâsîn Tayy dilinde insan demektir ki, bundan maksat Muhammed (s.a.s.) ve ya Seyyidü’l-beşer’dir.” ve Âl-i İmrân sûresinin 36. âyetinin tefsirinde “Meryem İbrânice eimmetullah yani Allah’ın hizmetkârı demektir.”¹⁸¹³ demekle açıkca beyân etmiştir.¹⁸¹⁴ Müellif Bakara sûresinin 104. âyetinde geçen رَاعِنَا kelimesinin hakkında “Araplarda ‘râî’ çobanlara denilir. رَاعِنَا “Bizi otar!”/“Bizi gütl!” anlamına gelir. Fakat İbrânice’de “mezemmet etmek” demektir. Yahûdîler Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bu şekilde söylerlerdi. Mü’minlerse انْظُرْنَا derlerdi. رَاعِنَا kelimesini bundan sonra kullanmadılar. Yahûdîler bir kimseyi ahmak saydıklarında/ahmak olarak gördüklerinde, ona رَاعِنَا derlerdi, gülerlerdi. Sa’d b. Mu‘âz (r. a) İbrânice biliyordu. O Yahûdî topluluğuna dedi ki, bundan sonra her kim o sözü söylerse, benim elimden gelecek olan ölümlerden ölüm beğensin.” demekle, kelimenin ibrânice kullanımına da dikkat çekmiştir.¹⁸¹⁵

Müellif, müfessirlerin garîb kelimeler olarak ele aldıkları kelimeleri açıklarken, Arapça’ya geçtiği kabul edilen dilleri zikretmemiştir. Bunun sebebi ya Kur’ân’da diğer dillerden kelimelerin bulunmadığı görüşünü kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim müellif Kur’ân’ın Arapça indirildiğini beyân eden âyetleri açıklarken bu hususa hiç değinmemiştir. Bu halde Tayy dilini Arapça’nın bir kolu olarak değerlendirmesi de muhtemeldir. Ya da, bu kelimelerin muarrebleştiğini veya her dilde başka dillerden kelimelerin bulunmasının kaçınılmaz olduğunu kabul ettiği için değinmemiş olabilir. Bir başka sebep ise, tefsirin sade halkı irşâd etmeğe yönelik yazılması hasebiyle, bu tarz konuları derinlemesine işlememesi sayılabilir. Şunu belirtmek gerekir ki, müellif bazen bu kelimelerin garîbliğine işâret etmiş, farklı anlamlarına dair izâhlar yapmıştır.

Garîbu’l-Kur’ân’ın incelediği kelimelerden biri الْمَسِيحُ /mesîh kelimesidir. Müslümân dalciler/müfessirler Kur’ân-ı Kerîm’de on bir yerde sadece Hz. İsâ’ya izâfe edilerek geçen kelimenin Arapça bir kökten geldiğini kabul etmekle beraber, aslının İbrânice, Ârâmice ve Süryânice olduğunu bildirmişlerdir.¹⁸¹⁶ Kelimenin Arapça kökenli olduğunu kabul edenler ‘syh’ kökünden istikâk ettiğini ve ‘gezmek, seyâhat etmek’

¹⁸¹³ Hâşimzâde, *age*, I, 132.

¹⁸¹⁴ Hâşimzâde, *age*, IV, 2.

¹⁸¹⁵ Hâşimzâde, *age*, I, 38-39.

¹⁸¹⁶ Wardenburg, Jacques, “Mesîh”, *DİA*, XXIX, 306, Ankara: TDV Yayınları, 2004. Âl-i İmrân, 3/45; Nisâ, 4/157, 171, 172; Mâide, 5/17, 72, 75, Tevbe, 9/30, 31. (9 âyet?)

anlamlarına geldiğini kabul etmiştir. Sâmi dillerden türetildiği görüşünü esas alanlara göreyse, ‘msh’ kökünden ‘mesh etme’ anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir.¹⁸¹⁷

Hâşimzâde kelimenin ilk kez geçtiği Âl-i İmrân sûresinin 45. âyetini tefsir ederken, kelimenin etimolojik kökenine değinmeden, garîbliğine işâret ederek, her iki görüşe esasen muhtemel anlamlarını zikretmiştir. Müellif bu hakta dört görüşe yer vermiş, 1) Pâk olmayan şeylerden uzak olması ve gûnahtan temiz olması, 2) Doğulduğunda yağ ile yağlanması 3) Şeytânın ona yol bulmaması için Cebrâîl (a.s.) kanadıyla onu mesh etmesi 4) Bir yerde karar kılmadan Yeryüzünde seyâhat etmesi sebebiyle bu şekilde isimlendirildiğini aktarmıştır. Akabinde “Deccâl’a da mesîh denilir. Fakat onun yüzünün bir tarafında kaşı ve gözü olmadığı için ona ‘mamsûh’ denilir.” ilâvesini yapmıştır.¹⁸¹⁸ Mesîh kelimesinin yukarıda zikrolunan anlamlarından başka, Hz. İsrâ’nın hastaları eliyle mesh ederek, iyileştirmesinden, tabanının düz olmasından dolayı toprağı ayağıyla mesh etmesinden bu şekilde isimlendirildiği görüşlerine ilâveten, kelimenin ‘sıddık’ anlamına geldiğini veya Yüce Allah’ın onu (a.s.) bu şekilde isimlendirdiğini kabul edenler olmuştur.¹⁸¹⁹

Hûd sûresinin 40. âyetinde Hz. Nûh’un kavmini helâka uğratan azâbın gelişinin alâmeti *حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ* / “*Nihâyet emrimiz geldi ve tandır kaynadı/sular coşup yükseldi.*” ibâresiyle tasvîr edilmiştir. Tefsirlerde mezkûr kelime ile ilgili yedi görüş; 1) ‘Yeryüzü’ –İbn Abbâs, İkrime, Zührî ve İbn Uyeyne bu görüştedir.- 2) Hz. Havvâ’nın taştan yaptığı ve Hz. Nûh’a ulaşan ekmek tandırı –Hasan, Mücâhid İbn Abbas’dan rivâyetle bu görüştedir.- 3) Gemi için suyun toplandığı yer –Hasan Basrî’den rivâyetle- 4) Fecrin doğuşu, sabahın aydınlığı –Bu söz Hz. Alî’ye aittir.- 5) Kufe mescidi -Bu söz de Hz. Alî’ye aittir. Mücâhid’de bu görüşü destekleyerek, geminin burada yapıldığını söylemiştir.- 6) Yüksek mekân –Katâde’nin sözüdür.- 7) Şâm’da ‘Aynu’l-Varde’ -İkrime ve Mukâtil’in sözüdür. İbn Abbâs’a göreyse, Hindistân’dadır.- zikredilmiştir.¹⁸²⁰

Hâşimzâde Garîbu’l-Kur’ân’a konu olan *التَّنُّورُ* kelimesini “Ne zaman ki, azâbımızın vakti gelip çattı, tandırdan su kaynamağa başlayınca sen gemiye bin. Burada ‘tennûr’ ‘vech-i Arz, yani Yeryüzünün kendisidir. Veya bu tandır, Havvâ (a.s.)’ın taştan

¹⁸¹⁷ Wardenburg, a.y.

¹⁸¹⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 135.

¹⁸¹⁹ İbnu’l-Hâim, *age*, 123.

¹⁸²⁰ Kurtubî, *age*, XI, 114-115; Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî: Me’âlimü’t-Tenzil*, IV, 176.

yaptığı, içerisinde ekmek pişirdiği tandırdır. Denilir ki, O Kûfe mescidinin yerindeydi. Nûh (a.s.) gemiyi orada yapmıştı. Bir rivâyete göre Şâm'da 'Ayn-ı Varde' denilen yerdeydi. İbn Abbâs (r.a.)'a göreyse, o Hindistân'dadır." şeklinde açıklamıştır.¹⁸²¹ İbnü'l-Hâim (ö. 815/1412), ilgili kelimeyi Hâşimzâde'nin ilk zikrettiği 'Yeryüzü' olarak îzâh ettikten sonra, فیل kalıbıyla, 'fecrin doğuşu', 'en şerefli ve yüksek mekân' görüşlerini aktarmış, akabinde Kirmânî'nin (ö. 500/1106'dan sonra) 'Çoğunluğun görüşüne göre bu ekmeğin pişirildiği tandırdır.' sözünü nakletmiştir.¹⁸²² Nehhâs bu görüşlerin birbirine zıt olmadığını, Çünkü Allah (a.c) suyun gökten ve yeryüzünden gönderildiğini haber vermiştir.¹⁸²³

Kehf sûresinin 9. âyetinde geçen الرَّقِيمَ kelimesi geçmektedir. Rûmca'dan Arapça'ya geçtiği kabul edilen kelimenin¹⁸²⁴ anlamı hakkında pek çok îzâhlar yapılmıştır.¹⁸²⁵ Hâşimzâde ilgili kelimenin garîbliğine işâret ederek, genel kabule uygun olarak,¹⁸²⁶ mağaranın bulunduğu dağın ismi, Ashâb-ı Kehf'in isimleri, Ashâb-ı Kehf'in isimlerinin veya kıssasının yazılarak, mağaranın girişine asıldığı levha ve Ashâb-ı Kehf'in hepsi olarak açıklamıştır.¹⁸²⁷ Farklı yorumlar arasında Zemahşerî'nin görüşü aktarılabilir. Muhtemelen atıfı esas alarak 'rakîm'i köpekleri olarak açıklamış, şiirle istişhâdda bulunmuştur.¹⁸²⁸

Kur'an'da bulunan garîb kelimelerden biri 'zemherî' kelimesidir. Kelime Cennet tasvîrinin yapıldığı İnsan sûresinin 13. âyetinde مُتَكَيِّنَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا / زَمْهَرِيرًا "Orada koltuklar üzerine kurulmuş olarak bulunurlar. Orada ne güneş (yakıcı sıcak) görürler, ne de dondurucu soğuk." şeklinde geçmektedir. Araplar tarafından bilinen 'şiddetli soğuk' anlamıyla beraber,¹⁸²⁹ sadece Tay kabilesince bilinen 'parlamak, ısıldamak' anlamı da vardır ki, genel kabule göre Ay'a zemherî denilmiş, zamanla

¹⁸²¹ Hâşimzâde, *age*, II, 256.

¹⁸²² İbnü'l-Hâim, *age*, 189.

¹⁸²³ Kurtubî, *age*, XI, 115.

¹⁸²⁴ Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'ın Rivâyet Ettiği Garîbu'l-Kur'an'ı", *AÜİFD*, XXII, 57.

¹⁸²⁵ Zemahşerî, *age*, 613; Râzî, *age*, XXI, 83, Kurtubî, *age*, XIII, 211-214.

¹⁸²⁶ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'an*, thk: Seyyid Ahmed Sakr, 263, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1978.

¹⁸²⁷ Hâşimzâde, *age*, III, 3.

¹⁸²⁸ Zemahşerî, a.y.

¹⁸²⁹ Hızîrî, Muhammed b. Abdulaziz, *Sirâc fî Beyân Ğarîbi'l-Kur'an*, 379, Riyâd: y.y, 2008.

kelime unutulur, sadece ayın niteliğini anlamında barındırmıştır.¹⁸³⁰ Hâşimzâde ilgili âyeti açıklarken sadece ‘soğuk’ anlamını zikretmiştir.¹⁸³¹

Fakat müellif Sâd sûresinin 57. âyet-i kerîmesinde Cehennem içeceklerini حَمِيمٌ ve غَسَّاقٌ kelimelerini açıklarken, غَسَّاقٌ hakkında İbn Abbâs’ın (r.a.) “Cehennem ehlinden çıkan kan ve irindir. Öyle bir zemherîdir ki, soğukluğuyla ateşin yaktığı gibi onları yakar.” açıklamasına yer vermiş, devamındaysa, “Zemherî şiddetli soğuk anlamına gelmekle beraber, bir diğer anlamı Ay’dır. Nasıl ki, Kur’ân-ı Kerîm’de مُتَكَيِّنٌ فِيهَا عَلَى الْأَرْضِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا buyrulmuştur.” demekle kelimenin garîbliğine işâret etmiştir.¹⁸³² Hûd sûresinin 108. âyetinin tefsirinde de müellif aynı îzâhı yapmıştır.¹⁸³³ Ebussuûd غَسَّاقٌ kelimesinin yukarıda geçen anlamını zikrettikten sonra, öteki görüş olarak bununla murâd olunanın kişiyi sıcaklığıyla ve soğukluğuyla yakıp yıkan anlamında kullanıldığını ifâde etmiştir.¹⁸³⁴ Zemherî ile ğassâk kelimesini eşdeğer anlamda kabul ettiği söylenebilir. İbn Kuteybe de ğassâk’ın soğukluğuna dikkat çekerek, هو البارد المتن / kokmuş soğuk cerâhat olduğunu bildirmiştir.¹⁸³⁵

‘Siccîn’ kelimesi de Garîbu’l-Kur’ân’ın muhtevâsında değerlendirilmiştir. Kelime, Mutaffîfîn sûresinin 7. âyet-i kerîmesinde كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍ / “Hayır, günahkârların yazısı, muhakkak ‘Siccîn’ dedir.” buyrulmaktadır. Müellif سِجِّينِ kelimesinin etimolojik kökenine temas etmeden, niteliğinin açıklamakla garîbliğine işâret etmiştir. Zîrâ ‘denildi’ formuyla “Siccîn, Cehennemin altında içi boş bir kayadır. Kâfirlerin amel defterleri ve İblîs’in yeri oradır. Bütün insanlar ve cinlerden olan fâcirlerin amel defterleri orada cem’ olunmuştur. Siccîn yerin en sonuncusudur ki, kâfirlerin ruhları oradadır.” şeklinde açıkladıktan sonra “Peygamber (s.a.s.) buyurmuştur: “Siccîn yedi tabaka yerin sonuncusudur ve İlliyyûn ise yedi tabaka göğün en üst tabakasıdır ki, Arş-ı Azîm’in altındadır.” demektedir. Müellif benzer ifâdelere Ka’b el-Ahbâr’dan naklederek, yer vermiştir.¹⁸³⁶

¹⁸³⁰ Mahlûf, Hasaneyn, *Kelîmâtü’l-Kur’ân Tefsîr ve Beyân*, 366, Beyrût: y.y, 1995.

¹⁸³¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 383.

¹⁸³² Hâşimzâde, *age*, IV, 61.

¹⁸³³ Hâşimzâde, *age*, II, 275.

¹⁸³⁴ Ebussuûd, *age*, VII, 232.

¹⁸³⁵ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, 381.

¹⁸³⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 408.

3.3. VÜCÛH VE NEZÂİR

İlk dönemlerden itibaren dilsel bir olgu olan çokanlamlılık,¹⁸³⁷ Arapça'daki konumu¹⁸³⁸ ve Kur'ân-ı Kerîm'de çokanlamlı kelimelerin mevcûdiyyeti¹⁸³⁹ müzâkere konusu olmuştur. Kur'ân'ı kelime-kelime ele alarak, irdeleyen İslâm ulemâsı yeni bir alt disiplin 'el-Vücûh ve'n-Nezâir'i ortaya koymuşlardır.¹⁸⁴⁰ وجوه/Vücûh, yüz, her şeyin ön kısmı, bir kabîlenin efendisi, yıldızın en parlak olanı, yön ve taraf, meselenin bizce bilinen tarafı, hedef, gaye vd. anlâmlara gelen vech kelimesinin,¹⁸⁴¹ نظر/Nezâir ise,

¹⁸³⁷ Dil kelime ve anlamın birleşmesinden meydana gelmiş bir olgudur. Kelimeler ile anlamları arasında var olan irtibat o kadar güçlüdür ki, tek bir kelime söylendiğinde dahi, zihnimiz birçok anlamlar ortaya koyar. Bu tarz zihinsel algılamamızın sebebi, dilde var olan bir kelimenin ilkin/temel anlamının yanında başka (yan) anlamlar içermesidir. Bu güne kadar var olan tüm dillerde -her kelime için geçerli olmasa da- çokanlamlılık özelliği vardır. Örneğin, 'arı' kelimesi isim olarak bir hayvanı bildirmekle beraber, sıfat olarak 'saf, duru, temiz' anlamlarına gelmektedir. Bu kural Arapça için de geçerlidir. Arapça'da da birden fazla anlam ifade eden çok sayıda kelime vardır. -Birçok müellife göre, kelimenin çokanlamlılık ifade etmesi dilin yetersizliği ve kusurudur. Bununla birlikte, çokanlamlı anlatım gücünün özlü ve olumlu bir yönü olarak görülmektedir. Karakaya, M. Murat, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Dil Problemi*, 65, İstanbul: Marifet Yayınları, 2003.

¹⁸³⁸ Arap dilbilimcisi Sibeveyh (ö. 180/796) nahiv ilminin ilk kaynağı sayılan "*el-Kitab*" isimli eserinde kelimeleri mütebâyin -iki farklı anlam için iki farklı kelime-, müterâdif -iki farklı kelime için tek bir anlam-, müşterek -iki farklı anlam için iki farklı kelimenin birlik oluşturması- olarak üçe ayırmıştır. Güven, Şahin, "Dil, Anlam ve Çokanlamlılık", *Bilimname*, XXV, 2013/2, 83. Mantıkçılar ise, bu taksime bir kavram daha ilave ederek kelimeleri mütebâyin, müterâdif, müşterek ve mütevâtî -aynı anlamı ifade eden bir kelimenin bağlam sebebiyle farklı cinsleri bildirmesi- olmakla dört kısma ayırmıştır. Karagöz, Mustafa, "Vücuh ve Nezair'in Terimleşme Süreci - Nezair'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü; İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi*, 467-468, İstanbul: 2009. Çokanlamlılık kelimenin tek başına kullanımı için geçerlidir. Çünkü kelime cümle/metin içerisinde artık tek bir anlama delâlet etmektedir. Bu çerçevede İbnu'l-Enbârî'nin (ö. 338/949) şu sözlerini hatırlamak faydalı olacaktır: "Arapların kelâmı birbirini tahsis eden öncesi ile sonrası arasında irtibat kuran bir yapıya sahiptir. Anlam ancak söz tamamıyla sarf edildiğinde ortaya çıkar." Acar, Ömer, "Çokanlamlılık-Eşadlılık İkileminde İştirak-i Lafzi", *AÜİFD*, 51:2 (2010), 262.

¹⁸³⁹ Kur'ân'da çokanlamlı kelimelerin varolması hakkında iki görüş vardır. Birincisi; Kur'ân'da çokanlamlı kelimelerin olduğunu -murad edilen anlamı ortaya çıkarmayı zorlaştırması ve bunun da Kur'ân'ın apaçık, anlaşılır bir beyân olması özelliğine ters düşmesi sebebiyle-reddedenlerdir. İkinci grubu ise, bu tür kelimelerin varlığını kabul edenler oluşturmaktadır. Allah'ın kelâmının Arapça bir Kur'ân olduğunu göz önünde bulundurduğunda, söz konusu dilsel özelliğin Kur'ân'da olması kadar doğal bir konu olamaz. Ayrıca, rivâyet olunması İbn Abbas'a atfedilen -"Kur'ân çok anlamlıdır (zu vücuh) (farklı anlamlara gelmeye yatkındır). Bu sebeple siz ona, en uygun olan anlamı verin." Yıldızlı, Hasan, "Vücuh" ve "Nezair" Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2014, XXXI, 2. ve Mukâtil b. Süleymân'ın eserinde yer verdiği -"Kişi Kur'ân için çok vecihler olduğunu görmedikçe, hakiki bir fakih olamaz." Cerrahoğlu, "Vücuhu'l-Kur'an'a Dair Bilinmeyen Yeni Bir Eser", *AÜİF*, XV, 114, 1967. gibi merfû' haberler de bu yaklaşımı desteklemektedir.

¹⁸⁴⁰ İlk dönemlerden itibaren *Vücuh* ve *Nezâir* kitapları yazılmıştır. Konuyla ilgili günümüze ulaşan ilk eser Mukâtil b. Süleymân'a ait olan "*el-Vücuh/el Eşbah ve'n-Nezair*" eseridir. Eserler için bkz: Altuntaş, Halil, "el-Vücuh ve'n-Nezair", *Diyanet Dergisi*; *Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi* (Ocak, Şubat, Mart), 1990, XXVI/I, 24-27.

¹⁸⁴¹ Özek, Ali, "Kur'an'da İlmü'l-Vücuh ve'n-Nazair", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III; -Tartışmalı İlmi Toplantı 14-15 Ekim 2000-*, 363, İstanbul: 2002.

misl, eş, denk vd. anlâmlara gelen ‘nazîr’ kelimesinin çoğuludur.¹⁸⁴² Nezâir kelimesi sözlüklerde شبيه/benzer kelimesinden ziyade مثل سواء kelimeleri ile açıklanmıştır ki, bu da benzerlikten öte denkliği ifade etmektedir.¹⁸⁴³

Istılâh olarak, ‘vücûh’ kavramının tanımında ittifâk olsa da, ‘nezâir’ kavramı hakkında farklı görüşler vardır. Vücûh, bir kelimenin aynı lafız ve harakeyle, Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok yerinde farklı anlamlarda geçmesidir. Nezâir ise, I. İbnu’l-Cevzî’ye göre, bir yerde zikrolunan kelimenin lafzı, başka bir yerde geçen aynı kelimenin lafzının nazîridir. Demek ki, vücûh manalarda, nezâir ise, lafızlardadır.”¹⁸⁴⁴ Bu tarif uygulandığı zaman sadece kelimelere müştereklik/çokanlamlılık yükleyeceği için çok kabul görmemiştir. II. İlk olarak İbn Teymiyye’nin vurguladığı, daha sonra da Süyûtî ve Zerkeşî’nin eserlerinde yer verdiği tarife göre ise, “Nezâir mütevâtî kelimeler gibidir.” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸⁴⁵ III. Konu ile ilgili ilk eser yazarlardan Mukâtîl b. Süleymân, Abdullah b. Sellâm, Nîşâbûrî ve Dameğânî’nin nezâir için tarif vermemiş, fakat örneklendirmelerden yola çıkarak,¹⁸⁴⁶ Mustafa Karagöz “Aynı lafız bu anlamlardan herhangi biriyle başka yerde tekrarlanıyorsa, bunlar da, o anlamın örnekleri olarak zikredilmekte ve nezâiri oluşturmaktadır.” şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁴⁷ Hâşimzâde’ye gelinceyse, o, Kur’ân İlimleri çerçevesinde vücûh ve nezâir kavramına değinmemiştir. Bu sebeple yaptığı tefsirlerden yola çıkarak, değerlendirmeye tâbî tutulacaktır.

Kur’ân-ı Kerîm’de farklı anlamlarda kullanılan kelimelerden biri ‘آية’ /âyet’ kelimesidir. ‘آية’ /âyet’ kelimesi sözlükte ‘açık, aşikâr alâmet, yüksek bina, yapı’ anlamına gelmekle beraber, Kur’ân’da lafzî bir ayrımla ayırt edilmiş her söze ve bir hükme delâlet eden cümleye denir.¹⁸⁴⁸ İbnu’l-Cevzî vücûh ve nezâire ait kaleme aldığı

¹⁸⁴² Çetin, Mustafa, “Kur’an’da Vücu ve Nazair”, *Diyanet Dergisi; Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi* (Temmuz, Ağustos, Eylül), XXV/III, 104, Ankara: Yıldız Matbaası, 1989.

¹⁸⁴³ Karagöz, *age*, 447.

¹⁸⁴⁴ İbnu’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevâzir fî İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâir*, thk: Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, III. Baskı, 36-37, Beyrût: Müessesetü’r-Risâleti, 1987.

¹⁸⁴⁵ Yıldızlı, Hasan, “Vücûh” ve “Nezâir” Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S: 31, 5-6, 2014.

¹⁸⁴⁶ Karagöz, *age*, 449.

¹⁸⁴⁷ Karagöz, *age*, 443.

¹⁸⁴⁸ İsfahanî, *age*, 40-41.

Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir isimli eserinde 'âyet' kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de altı vechi olduğunu zikreder.¹⁸⁴⁹

1) İşâret: Rûm, 30/20. Hâşimzâde وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ / *"O'nun kanıtlarından biri, sizi topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra bir de baktınız ki, çoğalarak yeryüzüne dağılmış beşer topluluğusunuz."* buyrulduğu âyet-i kerimeyi "Allahu Teâlâ'nın kudret ve birliğine delâlet ediyor ki, aslınız olan Âdem'i topraktan halketti ve bundan sonra insan olup, Yeryüzüne dağıldınız."¹⁸⁵⁰ Türkçe meâllerde Muhammed Esed 'اية' / âyet' kelimesini 'işâret' anlamında kullanmış, kelimeyi 'mucizevî işâretler' olarak çevirmiştir.¹⁸⁵¹ Ateş ise, kelimeyi parantez içerisinde 'gücünün işâretleri' olarak açıklamıştır.¹⁸⁵² Yüce Allah'ın insanı topraktan yaratması ve insanların farklı yerlere dağılımları, Allah'ın varlığına işâret etmekte, bununla beraber gücünün alâmeti/göstergesi olarak da, bunlara muktedir olduğunu göstermektedir. Kelime 'kudret' ilâvesiyle ele alındığında 'alâmet' anlamı, Allah'ın 'varlığı' ile kullanılacaksa, 'işâret' anlamı daha uygun görülmektedir. O zaman âyetin muhtemel açıklaması "Allah'ın insanları topraktan yaratması, O'nun kudret alâmetlerindendir" veya "Allah'ın insanları topraktan yaratması, O'nun varlığının işâretlerindendir" şeklinde olabilir.

2) Mucize: Kasas, 28/36. Hâşimzâde فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ / *"Mûsâ onlara apaçık mucizelerimizle gelince, "Bu, olsa olsa düzmece bir sihirdir. Geçmişte atalarımız zamanında böyle bir şeyin olduğunu da duymadık" dediler."* buyrulduğu âyet-i kerimeyi "Vakteki Mûsâ (a.s.) bizim apaçık mucizelerimizle Firavun ve kavmine geldi." şeklinde 'mucize' kelimesiyle karşılamıştır. Nitekim âyetin metin içi anlamı, âyet kelimesinin 'mucize' anlamında kullanıldığını destekler niteliktedir. Çünkü mucize alâmetten daha üstündür. Hz. Mûsâ'nın kıssasından da, Hz. Mûsâ'nın mucize gösterdiği bilinmektedir.

3) Kitap: Mü'minûn, 23/66. Âyet-i kerîme'de قَدْ كَانَتْ آيَاتِي تُنْثَى عَلَيْكُمْ / *"Zira âyetlerimiz size okunurdu da."* ibâresi geçmektedir. Hâşimzâde mezkûr kelimeyi

¹⁸⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 154-156; Dâmeğânî, Ebî Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir lî Elfâz Kitâbillahi'l-Azîz*, thk: Arabî Abdulhamîd Alî, 55-56, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

¹⁸⁵⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 345.

¹⁸⁵¹ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı; Meal-Tefsir*, çev: Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, II, 824, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

¹⁸⁵² Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, IV, 1992, İstanbul: Yeni Ufuklar Milliyet Neşriyat 1995.

‘âyetler’ olarak karşılamıştır. İbnu’l-Cevzî her ne kadar ‘kitap’ anlamı verse de, sonuçta kitabı oluşturan da âyetlerdir.

4) Emir ve Yasaklar: Bakara, 2/266. İnsanoğlunun güzelliklere karşılık kötülüğü, huzura bedel hüznü istemeyeceğini en vecîz örnek ve üslûbla gözler önüne seren âyet-i kerîmede كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ / “İşte Allah, düşünesiniz diye size âyetleri böyle açıklıyor.” ibâresi buyrulmaktadır. Müellif “İmdi tasdîk babında bu misâlleri, âyet ve alâmetleri Allahu Teâlâ sizin için beyân etmiştir ki, belki fikredip, O’nun yoluyla amel edesiniz.” olarak açıklamıştır.¹⁸⁵³ Hâşimzâde Yüce Allah’ın hükmüyle amel edilmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Âyetler de emir ve yasakları ifâde etmektedir.

5) İbret: Nahl, 16/79. Hâşimzâde أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ / “Gökyüzünde Allah’ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.” buyrulduğu âyet-i kerîmede geçen ‘âyetler’ kelimesini ‘alâmetler ve ibret’ olarak karşılamıştır. Sûrenin geneline bakıldığında çeşitli örneklerle, insanlara verilmiş olan nimetler zikrolunmakta ve bunların üzerinde düşünüp ibret alınması istenmektedir.

6) Kur’ân’ın âyet olarak isimlendirilmiş belli bir bölümü: Bakara, 2/106. Âyet-i kerîmede مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا / “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.” buyrulmaktadır. Hâşimzâde ilgili kelimeyi terminolojik anlamında ‘âyet-i kerîme’ olarak karşılamış, âyetlerin hepsinin hayır bakımından beraber, hepsinin kelâmullah olduğunu bildirmiş, bundan maksadın Allahu Teâlâ indinde böyle bir işin kolaylığının izhârına dikkat çekme olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁵⁴

Bir diğer örneğimiz لبس/lebase fiilidir. Bu fiil, sözlükte ‘bir nesneyi örtmek veya gizlemek, elbise giymek anlamlarına gelmekle beraber, karıştırmak, gayret, çaba göstermek, kaynaşmak, yarar sağlamak’ manalarını da ihtiva etmektedir.¹⁸⁵⁵ Mukatil b.

¹⁸⁵³ Hâşimzâde, *age*, I, 110.

¹⁸⁵⁴ Hâşimzâde, *age*, I, 39.

¹⁸⁵⁵ İsfahani, *age*, 674-675.

Süleyman “*el-Vücûh ve 'n-Nezâir fi'l-Kur'ânî'l-Azîm*” isimli eserinde لبس/lebise fiilinin Kur'ân-ı Kerim’de dört anlamda geçtiğini ifâde etmiştir.¹⁸⁵⁶

1) Karıştırmak: Bakara, 2/42. Müellif âyette geçen الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ / “*Hakkı bâtil ile karıştırmayın*” ibâresini ‘Hakkı bâtil ile karıştırmayın.’ şeklinde karşılamış, “*Lebisenin mânâsı batıl olanın Tevrât’a yazılmasıdır.*” demekle açıklık getirmiştir.¹⁸⁵⁷ Fakat hakkı bâtil ile örtmek, karıştırmaktan daha mübâlağalı anlatım şeklidir. Çünkü bir şey karıştırıldığı takdîrde görülme ihtimâli olduğu halde, örtüldüğünde bu ihtimâl aradan kalkar. Aslında örtmek, bir nevi âyetin devamında da gelen gizlemektir.

2) Huzûr ve sükûnet: Bakara, 2/187. âyet-i kerîmede eşler hakkında هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ / “*Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz.*” ibâresi buyrulmaktadır. Mukâtil b. Süleymân’a göre en makûl îzâh “*Onlar sizin için, siz de onlar için huzûr/sükûnetsiniz*” şeklinde olmalıdır. Hâşimzâde libâs kelimesini ‘örtü, elbise, hayâ ve cinsi birliktelik’ olarak karşılamıştır.¹⁸⁵⁸ Aslında ilgili kelimenin tüm luğavî anlamlarını bu âyette harmanlaştığını söylemek mümkündür.

3) Elbise: A’raf, 7/26.

4) Sâlih amel: Araf, 7/26.

يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ / “*Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takvâ (Allah’a karşı gelmekten sakınma) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır. Bu (giysiler), Allah’ın rahmetinin alâmetlerindendir. Belki öğüt alırlar (diye onları insanlara verdik).*” buyrulduğu âyet-i kerîmenin metninden görüldüğü üzere لباس/libâs kelimesi, âyette iki defa, -mansûb olarak لِبَاسًا ve izâfet terkibi ile لِبَاسُ التَّقْوَىٰ şeklinde geçmiştir. Mukâtil b. Süleymân’a göre, mezkûr âyette geçen لباس/libâs kelimesi, ilk geçtiği yerde hakîkî anlamda maddî/somut bir elbiseyi ifâde ederken, ikinci geçtiği yerde soyut anlamı, yani ‘sâlih ameli’ ifâde etmektedir. Takvâ elbisesi sâlih ameli de içine alan, -geniş kapsamlı olarak- İslâmî kimliğe bürünmeyi ifâde etmektedir. Âyetin ilk kısmında somut bir elbiseden bahsedilirken, ikinci kısmında manevi bir elbisenin

¹⁸⁵⁶ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve 'n-Nezâir fi'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk: Hâtim Sâlih ez-Zâmin, II. Baskı, 34-35, Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011.

¹⁸⁵⁷ Hâşimzâde, *age*, I, 16.

¹⁸⁵⁸ Hâşimzâde, *age*, I, 68.

hayırlı olmasına vurgu yapılmaktadır. Hâşimzâde âyeti tefsir ederken, “Yâ Âdem, biz sizin için kadınlarınızı örtülü/kapalı libâs olarak halkettik. Yani Gökten yağmuru nâzil etmekle ve gayri şeyleri bitiriyor ki, ondan elbiseler dikesiniz.” dedikten sonra,¹⁸⁵⁹ Mekke müşriklerinin Ka‘be’yi çıplak tavaf ettiklerini, bunu yasaklamak için bu hükmün inerek örtünmeği emrettiğini bildirmiştir. Müellif daha sonra takvâ elbisesi üzerinde durmuş, takvâ kelimesini “Nefsi harâmdan ve şüpheli şeylerden korumak” olarak îzâh etmiştir. Müellif takvâ elbisesi hakkında ulemânın farklı görüşler beyân ettiğini, ‘imân, amel-i sâlih, Allahu Teâlâ’dan korkmak, savaşta kuşanılan özel bir zırh veya yün elbise’ gibi mânâlarla anlamlandırdığını bildirmiştir.¹⁸⁶⁰

Konuyla ilgili olarak ele alınacak bir diğer kelime ise, ‘vahiy’ kelimesidir. Mukâtil b. Süleymân Kur’ân’da vahiy kelimesinin beş veçhinin bulunduğunu ifâde etmiştir.¹⁸⁶¹

1) Yüce Allah’ın Hz. Muhammed’e (s.a.s.) ve diğer peygamberlere Cebrâîl (a.s.) vasıtasıyla gönderdiği vahiy. Hâşimzâde *إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا* “Biz İbrâhîm’e, İsmâîl’e, İshâk’a, Ya‘kûb’a, torunlara, İsâ’ya, Eyyûb’a, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleymân’a vahyettik. Dâvûd’a da Zebûr’u verdik.” buyrulduğu Nisâ sûresinin 163. âyet-i kerîmesinde geçen ilgili kelimeyi, terminolojik anlamıyla ‘vahiy etmek’ olarak karşılamıştır.¹⁸⁶² Yine, bu anlamda geçen *وَمَا كَانَ لِنَشْرِ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا* “Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile -yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir-.” ibâresini¹⁸⁶³ “vahiy, ilhâm, rüya” şeklinde îzâh etmiştir.¹⁸⁶⁴

2) Kalbe verilen ilhâm. Vahiy kelimesi yukarıda zikrolunan özel anlamıyla kullanıldığında, bu sadece peygamberlere münhasır bir durumu ifâde etmektedir. Kur’ân’da bazı yerlerde ilgili kelime peygamber olmadığı halde bir takım seçilmiş

¹⁸⁵⁹ Benzer yorum Muhammed Nureddîn el-Müneccid’e aittir. el-Müncid ‘el-İştiraku’l-Lafziyyu fi’l-Kur’an-i’l-Kerim Beyne’n-Nazariyyeti ve’t-Tatbik’ isimli eserinde âyette geçen *لِبَاسٍ*/libâs kelimesi hakkında ‘gökten libâs/elbise indirilmesi nasıl olmaktadır? Gökten indirilen hiç şüphesiz yağmurdur. Elbise ise, pamuktandır ki, pamuk da su olmadan yetişemez. şeklinde bir açıklama yapmıştır. Acar, age, 257.

¹⁸⁶⁰ Hâşimzâde, age, II, 66.

¹⁸⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, age, 216-217.

¹⁸⁶² Hâşimzâde, age, I, 255.

¹⁸⁶³ Şûrâ 42/51.

¹⁸⁶⁴ Hâşimzâde, age, IV, 138.

kişilere, bununla beraber bazı canlılara da izâfe edilerek geçmektedir. Müfessirler bu ince ayrıma dikkat etmiş, bu tarz kullanımları ‘ilhâm’ ile karşılamıştır. Hâşimzâde buna örnek olarak verilebilecek, وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ / “*Hani Havârilere vahyetmiştim.*” ibâresini,¹⁸⁶⁵ ‘ilhâm ve kalblerine kazf etmek’,¹⁸⁶⁶ وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ / “*Ve Rabbin bal arısına şöyle ilhâm etti*” ibâresini¹⁸⁶⁷ ‘ilhâm etmek’,¹⁸⁶⁸ وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى ۖ / “*Mûsâ’nın annesine vahyettik.*” ibâresini¹⁸⁶⁹ ‘vahiyle ilhâm etmek veya uykusunda ona vahyetmek’ şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁷⁰

3) Yazmak. Mukâtil b. Süleymân’a göre Meryem sûresinin 11. âyetinde geçen فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ / “*Onlara, özel bir işâret diliyle dedi.*” ibâresi ‘yazmak’ anlamındadır. Nitekim Zekerîyyâ (a.s.) yazarak haber vermiştir. İşâret ederek anlatma olarak da kabul gören ilgili ifâdeyi Hâşimzâde ‘yazarak haber vermek veya işâret etmekle emretmek’¹⁸⁷¹ olarak karşılamıştır ki, her iki görüşü esas almıştır.

4) Emir. وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا / “*Her göğe işlevini ilhâm etti.*” ibâresini¹⁸⁷² “Her gök ehline emrettik ki, emir ve nehyden dilediğini onlara bildirecektir. Veya melâike ve Nîrât (nûr/ışık sahibi gök cisimleri) halkı gibi işlerin tedbirinde her gökte ne olduğunu vahyettik.”¹⁸⁷³ şeklinde karşılayan müellif, Mukâtil b. Süleymân’ın îzâhıyla aynı açıklamayı yapmıştır. Mukâtil b. Süleymân En‘âm sûresinin 112. ve 121. âyetlerinde geçen ilgili kelimenin de aynı anlamda kullanıldığını söylemiştir. Hâşimzâde’ye, وَكَذَلِكَ / “*İşte böylece biz her peygambere insan ve cin şeytânlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar.*” ibâresini¹⁸⁷⁴ “Şeytânların bazısını bazısına yani insan şeytânları veya cin şeytânlarının bazısını bazısına, insan şeytânlarının bazısını bazısına bu bâtil işlere aldanmakla yalan sözleri yayıyorlar.”¹⁸⁷⁵ şeklinde îzâh etmekle, ‘yaymak’, وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ / “*Bir de şeytânlar kendi dostlarına mutlaka*

¹⁸⁶⁵ Mâide, 5/111.

¹⁸⁶⁶ Hâşimzâde, *age*, I, 308.

¹⁸⁶⁷ Nahl, 16/68.

¹⁸⁶⁸ Hâşimzâde, *age*, II, 391.

¹⁸⁶⁹ Kasas, 28/7.

¹⁸⁷⁰ Hâşimzâde, *age*, III, 290.

¹⁸⁷¹ Hâşimzâde, *age*, III, 40-41.

¹⁸⁷² Fussilet 41/12.

¹⁸⁷³ Hâşimzâde, *age*, IV, 113.

¹⁸⁷⁴ En‘âm, 6/112.

¹⁸⁷⁵ Hâşimzâde, *age*, II, 41.

fıslıdarlar.” ibâresini “Şeytânlar ve kâfirler arkadaşlarına derler.” şeklinde aktararak, ‘demek, söylemek’ olarak karşılamıştır.¹⁸⁷⁶

5) Söz söylemek, demek. بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا / “Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir.” ibâresini¹⁸⁷⁷ Hâşimzâde ‘emrederek, ilhâm etmek’ olarak bildirmiştir.¹⁸⁷⁸ Âyet-i kerîmenin tasvîrinden Yüce Allah’ın Yeryüzüne “Haberlerini anlat” demesi, aslında emir içermekte, ilhâm etmesi de Yeryüzünün nasıl anlatacağını bildirmesi şeklinde ifâde edilebilir.

Vücûh ve nezâir muhtevâsında değerlendirilen kelimelerden biri de إِفْك/ıfk kelimesidir. Sözlükte ‘iftira, yalan söz, büyük günah vb.’ anlâmlara gelen kelime, Dâmeğânî’ye göre, Kur’ân-ı Kerim’de yedi vecihte; *kizb/yalan, ibâdetu’l-esnâm/putlara tapma, Allahu Teâlâ’ya çocuk isnâdında bulunma (iftira), kazf muhsinât/iffetli kadınlara zinâ iftirasında bulunma, sarf, taklîb, sihir*, kullanıldığını bildirmiştir.¹⁸⁷⁹

1) Kizb/yalan: Müşriklerin diliyle Kur’ân-ı Kerîm hakkındaki sözlerinin beyân edildiği إِفْكٌ قَدِيمٌ / “Eski bir uydurma” ibâresini¹⁸⁸⁰ Hâşimzâde “Bu kadîm bir yalandır ki, öncekiler de anlatmaktaydı.” olarak karşılamıştır.¹⁸⁸¹

2) İbâdetu’l-esnâm/putlara tapma: Müellif اَلْاِلَهَةُ دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ / “Allah’ı bırakıp da birtakım uydurma ilâhlar mı istiyorsunuz?” ibâresini¹⁸⁸² “Pis yalancı olduğunuz halde Allahu Teâlâ’nın ibâdetinden başka da ibâdete lâayık ilâh var mıdır ki, ona ibâdet ediyorsunuz.” şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁸³ Yalancılığı insanların kendilerine izâfe etmiştir. İlgili âyetin bir başka îzâhı “Allah’tan başka birtakım düzmece tanrılar mı edinmek istiyorsunuz?” şeklinde olup, ifk kelimesi ilâhlara izâfe edilmiştir. Örneğin Elmalılı Hâşimzâde’nin îzâhıyla aynı kullanımı esas almış, “İfk/Yalancılık için mi Allah’tan başka ilâhlar istiyorsunuz.” olarak karşılamıştır.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁷⁶ Hâşimzâde, *age*, II, 43.

¹⁸⁷⁷ Zilzâl 99/5.

¹⁸⁷⁸ Hâşimzâde, *age*, IV, 450.

¹⁸⁷⁹ Dâmeğânî, *age*, 80-81.

¹⁸⁸⁰ Ahkâf, 46/11.

¹⁸⁸¹ Hâşimzâde, *age*, IV, 175.

¹⁸⁸² Saffât, 37/86.

¹⁸⁸³ Hâşimzâde, *age*, IV, 32.

¹⁸⁸⁴ Elmalılı, *age*, VI, 442.

3) Yüce Allah’a çocuk isnâdında bulunma iddiası: Hâşimzâde *أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ* / “İyi bilin ki onlar, sırf kendi uydurmaları olarak, “Allah çocuk sahibi oldu!” diyorlar. Onlar katıksız yalancılardır.” âyetlerini tefsir ederken,¹⁸⁸⁵ “Haberdâr olun ki, yalancılıklarından dolayı melâikeyi Allahu Teâlâ’nın kızları diye nitelendirdiler.” demektedir. Müellif bu tarz nitelendirmenin, Yüce Allah’ın kerâmî varlığını cismânîleştirme amacı gütdüğünü ve bundan münezzeh olduğunu bildirmiş, müşriklerin erkeklerine kadınsın denilecek olursa, bu sözün sahibini hırslarından dolayı neredeyse, parçalayacakken, akılsızca böyle çirkin benzetmede bulunmalarına dikkat çekmiştir.¹⁸⁸⁶ Aslında burada ifk Yüce Allah’a çocuk isnâd etmelerinin sebebi olan yalancılıklarını, sözlerinin bühtân ve iftira olduğunun beyân edilmesidir.

4) Kazf-u muhsanât/iffetli kadınlara zinâ iftirasında bulunma: Müfessir *إِنَّ الَّذِينَ* / “O ağır iftirayı uyduranlar” ibâresini¹⁸⁸⁷ “Aşikâr yalan ile” olarak karşılamıştır.¹⁸⁸⁸ İffetli bir kadın hakkında yalan beyânda bulunmak kazf-u muhsanâttır.

5) Sarf: Hâşimzâde *قَالُوا أَجِئْنَا لِنُفِكَكَ عَنْ إِلٰهِنَا* / “Onlar ise, ‘Sen bizi ilâhlarımızdan alıkoymak için mi geldin?’ dediler.” ibâresini¹⁸⁸⁹ “Hûd (a.s.) kavmi dediler ki: “Sen bizi Allah’ımıza ibâdetten döndürmeğe mi geldin?”¹⁸⁹⁰, *يُؤْفِكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ* âyetini¹⁸⁹¹ “O peygamber veya Kur’ân’dan yüz çeviren kimseler, Allahu Teâlâ’nın ilminde onlar hidâyetten uzaklaşanlardır.” olarak karşılamıştır.¹⁸⁹²

6) Taklîb: Hâşimzâde *أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ* / “Onlara kendilerinden öncekilerin; Nûh, Âd ve Semûd kavimlerinin; İbrâhîm’in kavminin; Medyen halkının ve yerle bir olan şehirlerin haberleri ulaşmadı mı?” âyetinde¹⁸⁹³ geçen mü’tefikât kelimesini “altı üstüne çevrilen şehir”,¹⁸⁹⁴ *وَالْمُؤْتَفِكَةَ* / “Altı üstüne gelen şehirlerini da O kaldırıp yere çarpdı da” âyetiniyse,¹⁸⁹⁵ “Lût

¹⁸⁸⁵ Saffât, 37/151-152.

¹⁸⁸⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 41.

¹⁸⁸⁷ Nûr, 24/11.

¹⁸⁸⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 165.

¹⁸⁸⁹ Ahkâf, 46/22.

¹⁸⁹⁰ Hâşimzâde, *age*, IV, 179.

¹⁸⁹¹ Zâriyât, 60/9.

¹⁸⁹² Hâşimzâde, *age*, IV, 220.

¹⁸⁹³ Tevbe, 9/70.

¹⁸⁹⁴ Hâşimzâde, *age*, II, 191.

¹⁸⁹⁵ Necm, 53/53.

(a.s.) şehirlerini Cebrâîl (a.s.) kanadıyla gökyüzüne kaldırıp, Allahu Teâlâ'nın emriyle altını üstüne çevirdi.”¹⁸⁹⁶ olarak karşılamıştır.

7) Sihar: Müellif *فَالْقَىٰ مُوسَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ* / “*Mûsâ da asâsını attı. Bir de ne görsünler, asa onların düzdükleri sihir takımlarını yutuyor.*” âyetini¹⁸⁹⁷ “Mûsâ (a.s.) asâsını attıkta, büyük bir ejderha olup, onların tezvîr ile (yalandan düzeldilen söz ve iş/kurmaca söz ve iş mânâsındadır.) yaptıkları ip ve asâları yuttu.” demekle açıklamıştır.¹⁸⁹⁸ Özetle, Hâşimzâde çokanlamlılık kapsamına giren kelimelerin farklı anlamlarını gözeterek, tefsirini yapmıştır.

¹⁸⁹⁶ Hâşimzâde, *age*, IV, 243.

¹⁸⁹⁷ Şuarâ, 26/45.

¹⁸⁹⁸ Hâşimzâde, *age*, III, 231.

SONUÇ

Ahmed Hâşimzâde Azerbaycan topraklarının yetiştirdiği değerli âlimlerden biridir. Ömrünü ilme adayan müellif devrinin zorluklarına göğüs germiş, insanlığa faydalı olmak için tefsir te'lîf etmiştir. Hâşimzâde'nin hayatı ve ilmi kimliği değerlendirildiğinde, dindâr, baskılara maruz kalsa da özünü; Türk-İslâm kimliğini kaybetmeyen, halkının dünyevî ve uhrevî kurtuluşu için büyük bir fedakârlıkta bulunan bir şahsiyet portresi çizmektedir. Zîrâ Hâşimzâde eserini ne şân şöhret, ne de mevki için yazmış, sadece tek bir gâyeye hizmet; halkı irşâd etmek için kaleme aldığını bildirmiştir. Bu gâye müellifin eseri için belirlediği metodun da esasını teşkîl etmiştir.

Hâşimzâde *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı tefsirini hazırlarken, eserin kaynakları arasında zikrettiği, Osmanlı Devletinde ve Cumhuriyet yıllarında en çok okunan iki matbû eseri; Ayntâbî'nin *Tibyân*'ını ve İsmâîl Ferrûh Efendi'nin *Mevâkibi*'ni model aldığını söyleyebiliriz. Nitekim her iki eser sade üslûbu ile okuyucuların dikkatini çekmiş, halk arasında geniş kitlelere ulaşmıştır. Şayet Hâşimzâde'nin de eseri basılmış olsaydı, muhtemelen çok okunan eserler arasında yerini alırdı. Günümüzde de Azerbaycan dilinde hazırlanmış bir tefsire büyük ihtiyaç vardır.

Müellifin metoduna gelince, tefsirini boyunca serbest yöntem belirlemiş, sade halkın ilmî seviyyesini aşan her türlü îzâhtan kaçınmıştır. Tefsiri yoğun dilsel îzâhlarla ağırlaştırmamıştır. Mezhebî ihtilâflardan uzak kalmıştır. Eserini hem itikâdî, hem fikhî konularda Ehl-i Sünnet inâncına dayanarak, tamamlamış, -Mu'tezile'nin Ru'yetullah konusundaki görüşü istisnâ- Ehl-i Sünnet'ten başka hiçbir mezhebin görüşünü zikretmemiş, tartışmalara girmemiştir. Ehl-i Sünnet'e mensûb birinin günlük hayatta ihtiyaç duyacağı bilgilerle iktifâ etmiştir.

Hâşimzâde Kur'ân-i Kerîm'in tüm âyetlerini tefsir etmiştir. Bazı âyetlerin meâl-tefsirini vermekle yetinmiş, bazılarının ise uzun açıklamalarla îzâh etmiştir. Arapça ve Azerbaycan Türkçesinde sûre ismi, âyet sayısının ve Mekkî-Medenî oluşunun belirtilmesi karakteristik husûsiyetlerindendir. Rivâyet ve Dirâyet metodunu benimsemiştir. Fakat rivâyet yönü daha ağır basmaktadır. Dirâyet metoduna dayanan açıklamaları da yine İslâmî an'aneye uygun, dirâyet tefsirlerine dayanmaktadır.

Müellifin Kur'ân tasavvuru da İslâm'a; geleneğe uygundur. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm Yüce Allah'ın kelâmıdır. Her türlü çelişkiden, noksândan uzaktır. Cebrâîl (a.s.) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yirmi üç sene zarfında peyderpey inen, insanların kurtuluşunu sağlayan büyük hikmetleri barındıran hükümleri; emir ve yasakları ihtivâ eden mukaddes bir kitâptır. Peygamberler, Yüce Allah'ın özel olarak seçtiği, bu görev için yetiştirdiği yüksek ahlâkî keyfiyetlere mazhar olmuş kimselerdir. Peygamberlik makâmının en yücesine sahip olansa, Hz. Muhammed'dir (s.a.s.). Hâşimzâde tefsiri boyunca Peygamberimize duyduğu derin sevgi ve saygıyı hissettirmiştir. Âyetlerin kâhîr ekseriyetini Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadîsleri ışığında açıklamıştır. Aynı hassasiyyeti sahâbe ve tâbiûn nesli için de göstermiştir.

Müfessir Kur'ân'ı tefsir ederken ilk önce Kur'ân'ı Kur'ân'la, Sünnet'le, Sahâbe ve Tâbiûn kavilleriyle tefsir etmiştir. Eserin rivâyet yönü ağırlık teşkil etmektedir. Hâşimzâde Kur'ân'ı tefsir ederken, ilk önce Kur'ân'ı Kur'ân'la açıklamış; âyetin mânasını te'yîd etmek, genel ifâdeleri tahsîs etmek, mutlak ifâdeleri kayıtlamak, müşkili ortadan kaldırmak, mübhemi beyân etmek, kelime ve ibâreleri açıklamak, ilâveten tercîh ettiği görüşü desteklemek için âyetleri delil olarak sunmuştur.

Kur'ân'ın sünnetle tefsiri hususundaysa, yine kelime ve ibârelerinin mânâlarının doğru bir şekilde tesbît etmek, hükümlerin îzâh edilmesinde ve genel olarak âyete verilen anlamı te'yîd etmek için sık sık hadîslere başvurmuştur. Hadîsler senetsiz naklolunmuş, bazılarının Arapça metnine yer verilmiştir. Bazı hadîslerin râvîlerinin isimlerini zikretmiş olsa da genel olarak râvîlerin isimlerine yer vermemiştir. Sened sıhhatinin belirlenmediği bu hadîslerin çoğunluğu 'sahîh' hadîslerdir. 'Hasen', 'zayıf' ve az da olsa 'mevzû' hadîslere de rastlanmaktadır.

Rivâyet tefsirinin üçüncü esas kaynağı 'Sahâbe tefsiri' oluşturmaktadır. Hâşimzâde de tefsirinde sahâbeden gelen tefsirlere ve rivâyetlere büyük önem vermiştir. Bazen konuyla ilgili tek bir şahsın görüşünü zikrederken, bazen de ashâbdan birçok kişinin görüşüne yer vermiştir. Sahâbe'den yaptığı nakiller arasında, Hz. Âişe (r.a.), Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer; Hz. Alî, Abdullah b. Mes'ûd, ebû Hureyre, Ebû Zerr el-Gıfârî, Selmân el-Fârisî, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. el-As, Câbir b. Abdullah (r. anhûm) gibi sahâbelerin önde isimleri gelmektedir. Bu isimlerle beraber, en fazla kendisinden nakilde bulunulan isim Abdullah b. Abbâs'tır.

Tabiûn neslinden yapılan tefsir örneklerine gelinceyse, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Dahhâk, Muhammed b. Ka'b el-Kurâzî, Hasan el-Basrî, Katâde, Süddî, Kelbî Mukâtıl gibi isimlerden naklolunmuştur.

Özetle, Hâşimzâde'nin naklettiği rivâyet tefsirine dair örneklerin neredeyse tamamı klasik kaynaklarda geçmektedir. Hadîs aktarımları Zemahşeri ve Beyzâvî'de geçmekle beraber, neredeyse, tüm nakiller lazfî ayniyyet sebebiyle Beğavî'yle benzerlik taşımaktadır. Rivâyetlerde; özellikle de hadîs-i şerîflerin naklinde senedleri hazf etmiş, bazen son râvîsini, bazen de sadece Arapça metinle beraber çevirisini veya sadece çeviriyi zikretmiştir. Bu durum klasik dönem müfessirlerinin tenkîd edilmesine sebebiyyet veren bir tutum sayılsa da, Hâşimzâde'nin yaşadığı dönem, tefsirinin metodu, eserin hitâp ettiği kitlenin ilmî ve dinî düzeyi dikkate alınınca, eksik bir husûs olarak görülmemektedir. Eserin tenkîde tâbî tutulacak yönü özellikle kıssaların anlatıldığı bölümlerde İsrâîlî haberleri zikretmesi olabilir. Bu tür rivâyetler her ne kadar halkın merakını gidermek için naklolunsa da İslâm'a uygun olmayanların tefsirlerden ayıklanması gerekmektedir. Bu rivâyetlerin aktarımının temel sebebi eserin kaynaklarından olan eserlerin bu rivâyetleri nakletmiş olmasıdır. Sa'lebî, Beğavî, Semerkandî ve Hâzin gibi klasik kaynaklarda ve onları esas alan rivâyet ağırlıklı eserlerde bu rivâyetlere yer yer rast gelinmektedir.

Hâşimzâde'nin, kelâmî görüşlerine gelince, müzâkere ve tartışmalara girmeden, benimsemiş olduğu Ehl-i Sünnet akîdesi temeline dayanan açıklamalarda bulunmuştur. Ahkâm âyetlerini ele alırken günlük hayatla ilgili fikhî konulara yer vermiştir, Ehl-i Sünnet'in dört büyük mezheb imâmlarının görüşlerini esas almıştır. Her birinin görüşüne kısaca yer vermiştir. Tercîh ettiği görüşü açıkça ifâde etmemiştir. Dört mezhebin de doğruluğunu kabul ettiği için açıklama yapmayı zarûrî görmemiş olması da muhtemeldir. Müellif tefsirinin girişinde Ehl-i Sünnet'in Hanefî Mezhebî'nden olduğunu beyân etmesinden dolayı, tercîhinin bu yönde olduğu söylenebilir. Fakat ağırlıklı görüşlerin İmâm Şâfiî'ye aittir. Bunun muhtemel sebebinin Râzî ve Beyzâvî'den etkilenmesi olabilir. Tasavvufî konularda da yine Ehl-i Sünnet'in genel görüşlerine bağlı kalmıştır. Fakat eserde işârî tefsir örnekleri çok değildir. Belirtmek gerekir ki mezhebî bağlılığı taassub, karşısındakini kabul etmeme değil, inandığı görüşü dile getirme şeklindedir.

Müellifin Kur'an ilimlerine yaklaşımı yine tefsiri boyunca uyduğu genel kâidelere mutâbıktır. Kur'an İlimleriyle ilgili kavramların bazılarına değinse, bazılarına işâret etse de terminolojik anlamıyla bir açıklamada bulunmamıştır. Sebeb-i Nüzûl rivâyetlerine geniş yer ayırmış, mübhem bırakılmış husûsları rivâyetlere dayanarak açıklamış, neshi kabul etmiş, müteşâbihleri te'vîl eden rivâyetleri esas almıştır. Kur'ân'ın fazîletiyle ilgili Zemahşerî ve Beyzâvî'nin Sa'lebî tarikiyle naklettiği bazı mevzû hadîsleri nakletmiştir.

Hâşimzâde'nin filolojik tahlilleri yaptığı da görülmektedir. Bu sebeple müellif kelimeleri açıklarken Arap dilinin kullanım özelliklerine değinmiş, sık sık kelime anlamları üzerinde durmuştur. Fakat bu açıklamalar tek cümlelik kelime îzâhları şeklindedir. Genel itibâriyle dil tahlillerine ve edebî sanatlara yer vermemiştir. Eser sâde, halka hitâb eden bir üslûpla yazıldığı, geleneksel İslâm anlayışıyla uygun olduğu ve muhtasar bir tefsir niteliği taşıdığı için, neşrolunduktan sonra okuyucuların rağbetini kazanacağı muhtemeldir.

KAYNAKLAR

- ABDUSSETTÂR, Hâmid, “Sahabe Tefsiri Üzerine”, *DEÜİFD*, çev: Ömer Dumlu, S: 7, 359-374, 1992.
- ACAR, Ömer, “Çokanlamlılık-Eşadlılık İkileminde İştirâk-i Lafzî”, *AÜİFD*, C: XXXXXI, S: 2, s. 241-270, (2010).
- ACLÛNÎ, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (ö. 1162/1749), *Keşfu'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs, amme'stehera mine'l-Ehâdîsi ale'l-Elsineti'n-Nâs*, thk: thc: ve tlk: Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed, Dimaşk: Mektebetu'l-İlmi'l-Hadîs, h.1421./III. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- AKAY, Ali, “Abdülcebbar'ın Müteşabihleri Yorumlama Metodu Üzerine Bir Değerlendirme”, *DÜİFD*, C: VIII, S: 2, 293-313, Diyarbakır: 2006,
- AKÇAY, Mustafa, “Bir Kelam Problemi Olarak Nübüvvetin İmkânı”, *SAÜİFD*, S: 3, 217-246, Adapazarı: 2001.
- AKDEMİR, Furat, “Kur'ân Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları”, *DÜSBED*, C: VIII, S: 1, 51-84, Düzce: 2018.
- AKK, Hâlid Abdurrahmân, *Teshîlu'l-Vüsûl ilâ Ma'rifeti Esbâbi'n-Nüzûl –el Câmi' beyne Rivâyâtî't-Taberî ve'n-Nisâbü'rî ve'bni'l-Cevzî ve'l-Kurtubî ve'bni Kesîr ve's-Süyûtî*, I. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1998.
- AKŞİT, İbrahim, *Taberî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, Basılmamış Doktora Tezi, BUÜSBE, 232-277, Bursa: 2019.
- AKTAN, Hamza, “Mîrâs”, *DİA*, XXX, 143-145, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- ALBÂNÎ, Nâsiruddin (ö. 1999) *es-Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daîfetü ve'l-Mevzûati ve Esarihâ's-Seyyî'l-Ümmeti*, Riyâd: el-Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992.
- , *İrvâu'l-Ğalîl fî Tahrîc Ehâdis Menâri's-Sebil*, Beyrût/Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmiyyu, 1979./Beyrût: Mektebetu'l-İslâmiyyi, 1985.

- , *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdetuhu (Fethu'l-Kebîr)*, III. Baskı, Beyrût/Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmiyyu, 1988.
- , *Sahîh Süneni Ebî Dâvûd*, Riyâd: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998.
- , *Sahîh Süneni İbn Mâce*, Riyâd: Mektebetu Meârif li'n-Neşr ve't Tevzî', 1997.
- , *Sahîhu Süneni'n-Nesâî*, Riyâd: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1998
- , *Sahîh Süneni't-Tirmizî*, Riyâd, Mektebu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000.
- , *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîhati ve Şey'un min Fıkhihâ ve Fevâidihâ; es-Silsilatu's-Sahîhatu*, Riyâd: Mektebetu'l-Meârif, 1995.
- , *Tahrîc Riyâzu's-Sâlihîn* Beyrût: Mektebetu'l-İslâmiyyi, 1992.
- ALBAYRAK, Halis, *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri*, AÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: 1988.
- , "Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'an Tefsirinde Yeri", *AÜİFD*, C: XXXII, 155-182, Ankara: 1992.
- ALDEMİR, Merve, *Hüseyin Vâiz Kâşîfî ve Mevâkib Tefsiri*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, MÜSBE, İstanbul: 2019.
- ALGÜL, Abdurrezzak, *Büyük İslam Akaidi (Delilleriyle Ehl-i Sünnet İnanç Esasları)*, Konya: Optimum Basım (İstanbul), 2021.
- ALGÜL, Hüseyin, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, 105-106, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ALICI, Mustafa; YAVUZ, Yusuf Şevki "Şefaât", *DİA*, XXXVIII, 411-412/412-415, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- ALTIN, Abdüssamet, *Kur'ân İlimleri ve Fıkıh Usûlü İlişkisi: Zerkeşî'nin el-Burhân ve Bahrû'l-Muhît Adlı Eserlerinde Nesih*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2021.
- ALTUNTAŞ, Halil, “el-Vücuḥ ve'n-Nezair”, *Diyanet Dergisi; Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi (Ocak, Şubat, Mart)*, C: XXVI, S: 1, 13-29, 1990.
- APA, Enver, “Müteşâbih Ayetler Kavramı Hakkında Tarihi ve Semantik Bir İnceleme”, *AÜİFD*, C: XLIII, S: 2, 151-168, 2002.
- APAYDIN, H. Yunus; GÜRKAN, Salime Leyla, “Tesettür”, *DİA*, XXXX, 538-543/543-545, İstanbul: 2011.
- ARPA, Recep, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: 2005.
- , “Tibyân Tefsiri”, *DİA*, XLI, 127-128 İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), “ez-Zehrû'n-Nadr fî Nebe'i'l-Hıdır”, *Mecmû'atü'r-Resâ'ili'l-Münîriyye*, Kâhire: İdâretu't-Tıbbâ'ati'l-Münîriyyeti, h.1343/1925.
- , *Hidâyetu'r-Ruvât ilâ Tahrîci Ehâdisi'l-Masâbih&el-Mişkât* thc: Nasruddîn Albânî, thk: Alî Hasan Abdulhamîd el-Halebî, Kâhire: Dâru İbn Affân/Dâru İbnu'l-Kayyim, 2001.
- , *Fethu'l-Bârî bi Şerh Sahîh Buhârî*, thk: Şuayb Arnavûtî ve Âdil Mürşid, Beyrût: er-Risâletul-Âlemiyyetu, 2013./ thk: Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdulbâki ve Muhibiddin el-Hatîb, Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2015.
- , *el-Kâfî ve's-Şâf fî Tahrîci'l-Ehâdisi'l-Keşşâf*, Dâru Kütübi'l-Mısriyye'de 109 rakamla mahfuz nüshanın pdf formatı
- ATEŞ, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, IV, 1992, İstanbul: Yeni Ufuklar/Milliyet Neşriyat 1995.

-----, “İslâm’da Tesettür”, *İslâm’ın Işığında Kadın (TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri 1996-97)*, 69-94, Ankara: TDV Yayınları 1998

-----, “Zikir”, *AÜİFD*, C: XIV, 235-244, 1966.

AYDAR, Hidayet, “Hicri Birinci Asırda Tefsir: Tâbiûn ve Tefsir”, *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -I- Kur’ân İlimleri ve Tefsir*, C: I, 581-654, 2020.

-----, “Hicrî İkinci Asırda Tefsir Hareketi: Tâbiûn Müfessirler ve Tefsirleri”, *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler -1.* 323-392, 2022.

AYDEMİR, Abdullah, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, XII, 532-534, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

-----, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.

AYDIN, Mahmut, “İsa-Masih’in Ölümünden Dirilmesi Hakikat mi, Mitoloji mi? İsa’nın Ölümünden Dirilişi ve Taraftarlarına Görülmesiyle İlgili Rivayetlerin Tarihsel Açıdan Değerlendirilmesi”, *DEÜİFD* [Prof. Dr. Ahmet Turan’ın Meslekte 40. Yılına Doldurması Anısına Armağan], S: 24-25; 87-116, Samsun: 2007.

AYDÜZ, Davut, “Sovyet Döneminde Azerbaycan Türkçesi ve Arap Harfleriye Yazılan Bir Tefsir”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Y: 5, S: 17, 99-104, Mayıs-Temmuz 2003.

AYNTÂBÎ, Mehmed Efendi (ö. 1111/1699) *Tibyân*, y.y, ts.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (ö. 429/1037-38), *Usûlü’-d-Dîn*, I. Baskı, İstanbul: Matbaatu’d-Devle, 1928.

BAKKAL, Ali, “İmam Şafî’de Nesh Anlayışı”, *HÜİFD*, S: 3, 109-132, Şanlıurfa: 1997.

-----, “Zina Cezası ile İlgili Nasların Tedrîcilik Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâm Ceza Hukuku*, I, 382-399, 2017.

BÂKÛVÎ, Mir Muhammed Kerim (1938 [?]), *Keşfü'l-Hakâik an Nüketi'l-Âyât ve'd-Dekâik (Âyetlerin Mânâ ve İncelikleriyle Hakikatlerin Açıklanması)*, Tiflis: Kaspi Gazetesi Buhariyye Matbaası, 1904.

BARDAKÇI, M. Necmettin, “Sûfîlerin Zikir Yöntemlerinin Adab-Erkan Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, *Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, C: IX, S: 17, 15-38, 2007.

BARDAKOĞLU, Ali, “Hırsızlık”, *DİA*, XVII, 384-396, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

-----, “Hüsn ve Kubh Konusunda Aklın Rolü: İmam Mâturîdî”, *EÜİFD*, S: 4, 59-75, Kayseri: 1987.

BEBEK, Adil “Kebîre”, *DİA*, XXV, 163-164, Ankara: 2002.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Tefsîru'l-Begâvî: Me'âlimü't-Tenzîl*, thk: ve thc: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum'a Zamîriyye ve Süleymân Müslim el-Harş, Riyâd: Dâru't-Tayyibe 1989.

-----, *Şerhu's-Sünne*, thk, tlk ve thc: Şuayb Arnavûtî, II. Baskı, Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmiyyi, 1983.

BEKÎ, Niyazi, “İslâm'da Cihâd Kavramının Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 85-100, 2017.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *Kitâbü'l-Esmâi ve's-Sıfât*, thk: Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, I. Baskı, Cidde: Mektebetu's-Sevâdî li't-Tevzî', 1993./ thk: Muhammed Muhibuddin Ebû Zeyd, Kâhire: Mektebetu't-Tev'iyeti'l-İslâmiyyeti/Dâru's-Şühedâi, 2015.

-----, *es-Sünenü'l-Kübra*, Haydarâbâd: Matbuatu Meclisi Dâiratu'l-Meârifî'l-Usmâniyyeti/Tasvîr Dâru'l-Fikr, h. 1356. /thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, III. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

-----, *es-Sünenü's-Sağîr li'l-Beyhakî*, thk: thc ve tlk: Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, nşr: Câmi'atu'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyyeti-Karaçi, Karaçi: Dâru'l-Vefâ li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1989.

BEYZÂVÎ, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Tefsîru'l-Beydâvî -el-müsemma- Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

BİKÂÎ, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî (ö. 885/1480), *Nazmü'd-Dürrer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver*, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyyi, 1984.

BİRİŞİK, Abdulhamit, "Mecâzü'l-Kur'ân", *DİA*, XXVIII, 223-225, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

-----; Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *DİA*, XXXI, 436-438, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

BOZKURT, Nebi; DEMİRCİ, Kürşat vd. "İçki", *DİA*, XXI, 455-456/456-458/458-462/462-464, İstanbul: 2000.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *Sahîh Buhârî*, thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimâşk/Beyrût: Muessesetu'r-Risaleti Nâşirûn, 2017.

BULUT, Halil İbrahim "Mûcize", *DİA*, XXXIII, 350-352, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Tefsîru Ruhû'l-Beyân*, İstanbul: Sâhibu Mektebetü Âsâr, 1389.

BÜNYADOV, Ziya; MAMMEDALİYEV, Vasim, Kur'an-i Kerim (meâl), 589, Bakü: Çırak Neşriyyat, 2004.

CÂRİM ALÎ; EMÎN, Mustafa, *el-Belâğatu'l-Vâdiha*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ty.

CERRAHOĞLU, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, XIII, 379-380, İstanbul: 1996.

-----, *Tefsir Tarihi*, VII. Baskı, İstanbul: Fecr Yayınları, 2015.

-----, *Tefsir Üsûlü*, XXV. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2014.

-----, “Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas’ın Rivâyet Ettiği Garîbu’l-Kur’ân’ı”, *AÜİFD*, C: XXII, 17-104, 1978.

-----, “Vücûhu’l-Kur’ân’a Dair Bilinmeyen Yeni Bir Eser”, *AÜİF*, XV, 113-120, 1967.

CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/980), *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk: Muhammed es-Sâdık el-Kumhâvî, Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, 1992.

CEYHAN, Semih; Demirci, Kürşât, “Zühd”, *DİA*, XLIV, 530-533/533-535, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

CEZÎRÎ, Abdurrahmân, *Kitâbu’l-Fikh ale’l-Mezâhibi’l-Erbe’a*, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

COŞKUN, Mustafa, “Faiz-Banka ve İslam”, *İslam Medeniyeti*, C: III, S: 33, 34-38, İstanbul: İrfan Matbaası 1973.

CÜRCÂNÎ, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 471/1078-79), *Kitâbu Delâilü’l-İ’câz*, Kâhire: Mektebetü’l-Hancı, h.1375.

-----, *Kitâbu Esrâri’l-Belâğa*, tlk: Mahmûd M. Şâkir, nşr: Mektebetü’l-Hancı, Cidde: Dâru’l-Medenî, 1991.

-----, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1985.

CÜVEYNÎ, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nisâbûrî (ö. 478/1085), *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâti’l-Edilleti fî Usûli’l-İ’tikâd*, thk: Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Alî Abdulmun‘im Abdulhamîd, nşr: Mektebetü’l-Hancı, Mısır: Matbaatu’s-Saâde, 1950.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Hanzale b. Safvân er-Ressî”, *DİA*, XVI, 53, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- ÇALAR, Adem, Beğavî'nin Esbâb-ı Nüzûl'e Yaklaşımı (Meâlimü'l-Tenzîl Örneği), *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, S: 11, 451-487, (Aralık 2020).
- ÇALIŞKAN, İbrahim, "İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası", *AÜİFD*, C: XXXIII, 61-100, 1992.
- ÇAYIR, Veli, *Kur'an Kıssalarında İnsan Tipleri*, Basılmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun: 2015.
- ÇELEBİ İlyas; GÜRKAN, Saime Leyla "Şeytân", *DİA*, XXXIX, 99-101/101-103, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- ÇELEBİ, İlyas, "Hüsün ve Kubuh", *DİA*, XIX, 59-63, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- , "Geçmişten Devralınan Kültürel Miras: Sihir Problemi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S: 9, 199-254, 2002.
- , "Sıfat", *DİA*, XXXVII, 100-106, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , "Sihir", *DİA*, XXXVII, 170-172, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- ÇETİN, Abdurrahman; EFENDİOĞLU, Mehmet vd, "Nesih", *DİA*, XXXII, 579-586, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ÇETİN, Mustafa, "Kur'an'da Vücut ve Nazair", *Diyanet Dergisi; Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi (Temmuz, Ağustos, Eylül)*, C: XXV, S:3, 97-127, Ankara: Yıldız Matbaası, 1989.
- ÇETİN, Mustafa, "Âyetü'l-Kürsî", *DİA*, IV, 244-245, İstanbul: 1991.
- ÇİÇEK, Yakup, "Müşkilü'l-Kur'an", *MÜİFD*, S: 7-10, 79-112, İstanbul, 1989-1992.
- ÇİFT, Salih, "Tasavvufta Velâyet Kavramı: Hakîm Tirmizî Örneği", *Bursa'da Düünden Bu güne Tasavvuf Kültürü-2*, I Basım, 116-150, Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa Kitaplığı: 12, 2003.
- DAĞCI, Şamil, "İhsan", *DİA*, XXI, 546-548, İstanbul: TDV Yayınları 2000.
- , "Kıyas", *DİA*, XXV, 488-495, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

DÂMEĞÂNÎ, Ebî Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed (ö. 478/1085), *el-Vücûh ve'n Nezâir lî Elfâz Kitâbillahi'l-Azîz*, thk: Arabî Abdulhamîd Alî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

DÂRİMÎ, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid (ö. 280/894), *Redd el-İmâm Dârimî Osmân b. Saîd Ale Beşeri'l-Mürîsî*, thk: Muhammed Hâmid el-Fakî, 90, Beyrût: Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

DAVUT, Eşit, “Had ve Ta‘zîr Tartışmaları Bağlamında İslâm Ceza Hukukunda İçki İçme Cezası”, *BÜİFD*, S: 14, 194-210, 2019.

DEMİR, Mahmut; ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, “Zayıf”, *DİA*, XLIV, 157-160, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

DEMİR, Şehmus, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

DEMİRCİ, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, XI, 360-362, İstanbul: 1995.

-----, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 188-189, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.

-----, *Tefsir Usûlü*, XLIX, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

-----, *Tefsir Tarihi*, XXXVIII. Baskı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016;

DEVSERÎ, Abdurrahman b. Muhammed, *Safvetü'l-Âsâri ve'l-Mefâhîm; min Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I. Baskı, Riyad: Daru'l-Muğni li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2004.

DEYLEMÎ, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûri'-Hitâb*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

DİHLEVÎ, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn el-Fârûkî (ö. 1176/1762) *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Karaçi: Beytu'l-İlmi'l-Karâtişî (Karaçi), 2006.

DUMAN, M. Zeki; ALTUNDAĞ, Mustafa, “Huruf-ı Mukattaa”, *DİA*, TDV Yayınları, XVIII, 401, Ankara: 1998.

DUMAN, M. Zeki, *Nur Suresi'nin 35. Ayetinin Tefsir ve Te'vili Bağlamında Allah'ın İnsana Dört Hidayeti: Fitri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap*, Usûl İslam Araştırmaları, Sayı: 3, 7-42, Ocak-Haziran 2005.

-----, "Müteşabihatın Te'vili", *Bilimname*, C: III, S: 9, 39-54, 2005/3.

-----, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *EÜİFD*, S: 4, 209-238, 1987.

DURMUŞ, İsmail, "Mecaz", *DİA*, XXVIII, 217-220, Ankara: 2003.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimâşk/Beyrût: Muessesetu'r-Risaleti Nâsirûn, 2015.

EBÛ HANÎFE, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), *Fıkhu'l- Ekber*, Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, 2001./şrh: Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammedel-Hanefî el-Muğnîsâvî, İstanbul: Dâru'n-Nîl, 2007.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, V, 38, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2010.

EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, *El-İsrâiliyyât ve'l-Mevdûât fî Kütübî't-Tefsîr*, IV. Baskı, Kâhire; Mektebetü's-Sünne, 1988.

EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838) *Fezâilu'l-Kur'ân ve Meâlimuhu ve Âdâbuhu*, thk: Ahmed b. Abdilvâhid el-Hayyâtî, nşr: Vizâratu'l evkâf ve's- Şuûni'l-İslâmiyyeti'l-Mağribi, Fas: 1995.

EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]) *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr: Muhammed Sâmi Emîn el-Hâncı, I. Baskı, Mısır: el-Kütübî, 1954.

EBUSSUÛD EFENDİ, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-'İmâdî (ö. 982/1574), *el-Tefsiru Ebussuûd -el-müsemma- İrşâdü'l- 'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Kâhire: Dâru'l-Mushaf/Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, ts.

ELMALILI, Muhammed Hamdî Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, sd: İsmail Karaçam, Emin Işık ve diğerleri, İstanbul: Azim Dağıtım, ts.

- ENGİN, Sezai, “Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”, *SAÜİFD*, C: VII, S: 31, 141-165, 2015.
- ERBAŞ, Ali; ÖZERVARLI, M. Sait, “Melek”, *DİA*, XXIX, 37-39/40-42, Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- ERDEM, Suat “İslâm hukukunda Tesettür”, *Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu (27-29 Mart 2015)*, 435-457, Samsun: 2016.
- ERGİN, Emel Yavûzoğlu, *İslâm Toplumunun İnşâ Sürecinde Kur’ân Kıssalarının Seyri*, Basılmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul: 2014.
- ERTURHAN, Sabri, “Hadd ve Kısas Cezalarının Tarihselliği veya Evrenselliği Sorunu”, *İslam Ceza Hukuku*, (Tebliğler Kitabı) I, 476-513, İstanbul: Lale Yayıncılık 2017.
- ERUL, Bünyamin “Varaka b. Nevfel”, *DİA*, XLII, 517-518, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- ESED, Muhammed, *Kur’an Mesajı; Meal-Tefsir*, çev: Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- ESEN, Hüseyin; HASANOV, Eldar “Zinâ”, *DİA*, XLIV, 440-444/444-445, İstanbul, 2013.
- EŞ‘ARÎ, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî (ö. 324/935-36), *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, thk: Muhammed Mahyiddîn Abdulhamîd, Beyrût: Mektebetü’l-Asriyye, 1990.
- EYİBİL, İrfan, “Ehl-i Sünnet Kelâmında Haberi Sıfatların Te’vili Meselesi”, *HIÜİFD*, 2018/2, s: 34, XVII, 685.
- FERÂHÎDÎ, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm (ö. 175/791) *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk: Abdulhamîd Hündâvî, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- FETTÂH, İrfan Abdulhamîd, “Cebriyye”, *DİA*, VII, 205-208, İstanbul: 1993.

FÎRÛZABÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk: Enes Muhammed eş-Şâmî ve Zekerîyyâ Câbir Ahmed, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2008.

GAZZÂLÎ, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *Kavâidü'l-Akâid*, thk. Musa Muhammed Alî, II. Baskı, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.

-----, *Minhâcü'l-Âbidîn ilâ Cenneti Rabbi'l-Âlemîn*, Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2006.

-----, *Mişkâtü'l-Envâr ve Misfâtü'l-Esrâr*, şrh ve thk: Abdulazîz İzuddîn es-Seyrevân, Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1986.

GAZZÂLÎ, Zeyneb (ö. 2005), *Kur'an'a Bakışlar;Meal-Tefsir*, çev: Ali Akpınar, Konya: Uysal Kitabevi, 2003.

GEDİKLİ, Fikret, *Sosyo Psikolojik Boyutları Açısından Kur'an Kıssaları*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜSBE, Konya: 2011.

GOLDZİHER, Ignaz, “İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühâd”, çev: Hayrani Altıntaş, *AÜİFD*, , C: XXIV, 539-546, 1981

GÜMÜŞ, Sadreddin, “Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu”, *MÜİFD*, S: 5-6, 9-26, 1987-1988, İstanbul: 1993.

GÜMÜŞTEKİN, Meryem, *Ebu Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı*, MÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2021.

GÜVEN, Şahin, “Dil, Anlam ve Çokanlamlılık”, *Bilimname*, S: 25, 69-100, 2013/2.

CORBIN, Henry (ö. 1978) Şiilikte Velâyet Kavramı, *AÜİFD*, çev: Sabri Hizmetli, XXVI, 717-726.

HARMAN, Ömer Faruk, “Delâlet”, *DİA*, VIII, 427-428, İstanbul: 1993.

-----; ÖZAYDIN, Abdülkerim; ÖĞÜT, Salim vd, “Hac”, *DİA*, XIV, 382-416, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

-----; TOPALOĞLU, Bekir “Cehennem”, *DİA*, VII, 225-226/227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

HÂŞİMZÂDE, Ahmed, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, Muhammed Fuzûlî adına Elyazmaları Enstitüsü C-697/9650 (I), C-698/9651 (II), C-699/9652 (III) numaraları ile kayıtlı elyazma eser.

HÂZİN, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî (ö. 741/1341), *Tefsîru Hâzin; Lübâbu't-Tev'îl fî Meâni't-Tenzîl*, zbt ve shh: Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

HERRÂSÎ, Ebü'l-Hasen Şemsülişlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110), *Ahkâmu 'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

HEYSEMÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân (ö. 807/1405), “*Mecmau'z-Zevâid Menbau'l-Fevâid*”, Kâhire: Müessesu'l-Mektebi'l-Kudsî/Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

HİZÎRÎ, Muhammed b. Abdulaziz, *Sirâc fî Beyân Garîbi 'l-Kur'ân*, Riyâd: yy. 2008.

HİNN, Mustafa Saîd, *Eseru 'l-İhtilâf fî 'l-Kavâ'id 'l-Usûliyyeti fî İhtilâfi 'l-Fukahâi*, III. Baskı, Beyrût: Müessesetü'r-Risâleti, 1982.

HÖKELEKLİ, Hayati, “Fitrât”, *DİA*, XIII, 47-48, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

İBN ABDÜSSELÂM, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *Fevâid fî Müşkilü 'l-Kur'ân*, II. Baskı, Cidde: Dârü's-Şurûk, 1982.

İBN ALLÂN, Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Sıddîkî (ö. 1057/1648), *Kitâbu 'l-Futuhâtü'r-Rabbâniyye Ale 'l-Ezkâri'n-Nevâbiyye*, I, 339, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, ts.

İBN ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk: ve tkl: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

-----, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh Fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk: Abdulkebîr el-Alevî el-Mudağrî, Kâhire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 1992.

İBN ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî (ö. 638/1240), *el-Futûhâtu Mekkiyye*, zbt: ve shh: Ahmed Şemsuddîn, I. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dîmaşkî eş-Şâfî (ö. 571/1176), *Târihu Medineti Dimaşk*, Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1996./Beyrut: yy, 1990.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (ö. 1970), *Tefsîru't-Tahrîr ve't Tenvîr*, Tûnus: Dâru't-Tûnisiyyeti li'n-Neşr, 1984.

İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk: Abdusselâm Abduşşâfî Muhammed, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, I, 366-367, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İBN FÛREK, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015), *Makâlâtu's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî İmâmu Ehl-i's-Sünne*, thk: Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih, Kâhire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyyeti, 2005.

İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Müsned*, şrh: Hamza Ahmed ez-Zeyn, Kâhire: Daru'l-Hadis, 1995.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîh İbn Hibbân: el-Müsnedu's-Sahîh ale't-Tekâsîmi ve'l-Envâ'i*, thk: Muhammed Alî Sunmiz ve Hâlis Aydemir, I. Baskı, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.

-----, (bi't-Tertîb) Ebü'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısırî, *el-İhsân fî't-Takrîb Sâhîh İbn Hibbân*, thk: thc ve tlk: Şuayb Arnavûtî, Beyrût: Müessesetu'r-Risâleti, 1988.

İBN HÜBEYRE, Ebü'l-Muzaffer Avnuddîn Yahyâ b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî ed-Dûrî (ö. 560/1165), *İhtilâfu'l-Eimmeti'l-Ulemâ*, thk: Seyyid Yûsuf Ahmed, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350) *el-Kâfiyetü's-Şâfiyetü fî'l-İntisâri li'l-Fırkati'n-Nâciyeti*, thk: ve tlk: Muhammed b. Abdurrahmân el-Arîfî, Nâsır b. Yahyâ el-Huneynî, Abdullah b. Abdurrahmân el-Huzeyl ve Fehd b. Alî el-Musâ'iz, IV. Baskı, Beyrût: Dâru İbn Hazm/Dâr Atââtu'l-İlm li'n-Neşr, 2019.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *Muhtasaru Tefsîr İbn Kesîr*, iht: ve thk: Muhammed Alî es-Sâbûnî, I-III İstanbul: Mektebetu Yasin, 2010;

-----, *Kasasu'l-Enbiyâ*, thk: Mustafa Abdulvâhid, III. Baskı, Mekketü'l-Mükerreme: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmi'iiyyi, 1988.

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî ed-Dımaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 620/1223), *el-Muknî*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, III. Baskı, Riyâd: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 1997.

İBN KUTEYBE, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, thk: es-Seyyid Ahmed Sakr, Kâhire: Mektebetü Dâr-i Turâs, 1974.

-----, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk: Seyyid Ahmed Sakr, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1978.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, thk: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arâb*, iht: Abdullah Alî el-Kebîr, M. Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzilî, Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1981.

İBN MÛNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*, zbt ve thc: İbrâhîm Şemsuddîn, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, III. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takîyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Câmiûl-Fetava*, Riyad: Metabiu'r-Riyad, ty.

-----, *el-İstiğâse fî Reddi ale'l-Bekrî*, thk: Abdullah b. Düceyni es-Sehelî, Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, h. 1426.

-----, *Mecmû'u Fetâvâ*, Medînetu'l-Münevveratu: Mucemme'i'l-Meliki Fehdin li't-Tabâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 2004.

-----, *Mukaddime Fî Usûli't-Tefsîr*, thk: Adnân Zarzûr, 93, Dimaşk: yy, 1972.

-----, *Risâletü't-Tedmuriyye*, Kâhire: Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ty.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nevâsihü'l-Kur'ân*, Medînetü'l-Münevvaratu: y.y, 1984.

-----, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, thk: Muhammed Abdulkerrîm Kâzım er-Râzî, III. Baskı, Beyrût: Müessesetü'r-Risâleti, 1987.

-----, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmiyyu/Dâr İbn Hazm, 2002.

İBNU'L-HÂİM, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Karâfî el-Mısırî (ö. 815/1412), *et-Tibyân fî Tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk: Zâhî Abdilbâkî Muhammed, 123, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 2003.

İSMAYILOV, Mehman, 20. *Yüzyılda Azerbaycan'da Yapılan Kur'ân Tefsiri ve Meal Çalışmaları*, 75-86, MÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2002.

- İYİBİLGİN, Orhan, *Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsiri'nin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, basılmamış doktora tezi, MÜSBE, İstanbul: 2008.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBAR *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk: Mahmûd Muhammed Kâsım,
- , *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, thk: Adnân Muhammed Zarzûr, Kâhire: Dâru't-Turâs, ts.
- , *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, III. Baskı, thk: Abdulkerîm Osmân, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- KARA, Mustafa *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'ân Kıssaları*, Basılmayan Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun: 2011.
- KANARYA, Bayram, *Fezâilu'l-Kur'ân Rivâyetlerinin Sıhhati ve Bu Rivayetlerin Oluşturduğu Kur'an Tasavvuru*, Basılmayan Doktora Tezi, DÜSBE, Diyarbakır: 2016.
- KANDEMİR, M. Yaşar “Mevzû”, *DİA*, XXIX, 493-496, Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- KARAGÖZ, İsmail *Cehennemın Sonsuzluğunun Ayet ve Hadislerdeki Delilleri*, Düzce ÜİFD, C: II, S: I, s. 1-19. 2018.
- KARAGÖZ, Mustafa, “Vücut ve Nezair'in Terimleşme Süreci –Nezair'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-”, *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü; İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi*, 441-476, İstanbul: 2009.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Hüseyin Vâiz Kâşifi”, *DİA*, XIX, 16-18, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- KARAKAYA, M. Murat, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Dil Problemi*, İstanbul: Marifet Yayınları, 2003.
- KASAR, Veysel, “Kur'ân'da Müteşâbihat'tan “İstivâ” Kavramı”, *HÜİFD*, S: 3, 201-227, Şanlıurfa: 1997.

- KATTÂN, Mennâ‘, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, II. Baskı, Dimaşk/Beyrût: Müessesetu’r-Risâleti Nâşirûn, 2016.
- KAVUKÇU, Hüseyin, “İslam Hukukunda Kısas”, *Diyanet İlmi Dergisi*, C: XVIII, S: 2, 108-116, 1979.
- KAYA, Remzi, *Kur’ân-ı Kerim’de Nesih*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2020.
- KAZVÎNÎ, Ebû’l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfi‘ (ö. 739/1338) *el-İzâh fî Ulûmi’l-Belâğati el-Meânî ve’l-Beyân ve’l-Bedî‘*, Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- KELÂBÂZÎ, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb el-Buhârî (ö. 380/990) *Kitâbu’t-Taarruf li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, Kâhire: Mektebetu’l-Hancı, 1994.
- KILIÇ, Hulusî, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, XIII, 142-145, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- KİRAZ, Celil, *Şerif Murtezâ’nın Emâlî’sinde Kur’ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- KOCABAŞ, Savaş “Hırsızlık Âyetinde ‘El Kesme’nin ‘Güç Kesme ve Engelleme’ Şeklindeki Modern Yorumunun Analizi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C: XXXV, 215-252, 2020.
- KOÇYİĞİT, Talat, “Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”, *AÜİFD*, C: XXXIV, 13-23, 1973.
- KOŞUM, Adnan “İslâm Hukukunda Hırsızlık Konusunda Yeni Yaklaşımlar”, *Diyanet İlmi Dergi*, C: XXXVII, S: 3, 85-116, 2001.
- KOYUNCU, Süleyman, “Şefaatin İslam’daki Yeri”, *Sırat: GİBTÜ İslam İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, 23-60, 2020.
- KÖSE, Ahmet, *Tarihselcilik ve Nesih İlişkisi*, EÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: 2010.

KRASNİQÎ, Valmire Batatina, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Müşkilü'l-Kur'ân*, Basılmamış Doktora Tezi, BUÜSBE, Bursa: 2021.

KUDÛRÎ, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 428/1037), *et-Tecrîd: Mevsû'atu'l-Kavâ'idî'l-Fıkhîyyeti'l-Mukâraneti*, thk: Muhammed Ahmed Sirâc ve Alî Cum'a Muhammed, nşr: Abdulkâdir Mahmûd el-Bikâr, Kâhire, Dâru's-Selâm, 2004.

KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinu lemâ Tedammenehu mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Kâmil Muhammed el-Harrât ve Giyâs el-Hâc Ahmed, Beyrût: Müessesetu'r-Risâleti, 2006.

KUTUB, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XXXII. Baskı, Kâhire/Beyrût: Dâru's-Şurûk, 2003.

-----, *et-Tasvîru'l-Fenniyyu fî'l-Kur'ân*, Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2004.

KUZGUN, Şaban, "Hanîf", *DİA*, XVI, 33-36, İstanbul, TDV Yayınları, 1997.

LÂLEKÂÎ, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî er-Râzî (ö. 418/1027), *Şerhu Uşûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk ve thc: Ebû Yakûb Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, İskenderiyye: Mektebetu Dâri'l-Basîrati ve San'â: Dâru'l-Âsâr, 2001.

MAHLÛF, Haseneyn Muhammed b. Muhammed Haseneyn b. Muhammed el-Adevî (ö. 1990), *Kelimâtu'l-Kur'ân Tefsîr ve Beyân*, Beyrût: yy, 1995.

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî (ö. 333/944), *Kitâbu't-Tevhîd*, thk: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Ârûçî, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd/İrşâd Kitap Yayın Dağıtım/Beyrût: Dâru Sâdır, 2001.

-----, *Te'vilâtu Ehli's-Sünneti Tefsîru'l-Kur'ân*, thk: Mucdî Basellûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-Üyûn; Tefsîru'l-Mâverdî*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye/Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.

- MUHÂSİBÎ, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî el-Basrî, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, thk: thc: ve tlk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, XIII. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2014.
- MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Acemî (ö. 386/996), *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmelâti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Kâhire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 2001.
- MEKKÎ, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), *el-Îzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhih*, thk: Ahmed Hasan Ferhât, I. Baskı, Cidde: Dâru'l-Menâra, 1986.
- MUHSÎ, Fahrüddin b. Zübeyr b. Ali, *ed-Dürarü min Sahîhi Fezâili'l-Âyâti ve's-Süver*, BAE: Vizâratü'l-İ'lâm ve's-Sakâfeti fî Ebûdabî, 2004.
- MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk: Hâtim Sâlih ez-Zâmin, II. Baskı, Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011.
- MÜNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh (ö. 656/1258), *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Serîf*, thc: İbrâhîm Şemsüddin, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, IV, 174, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîh Müslim*, thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzüddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu'r-Risaleti Nâşirûn, 2016.
- NEHHÂS, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî (ö. 338/950), *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî Kitâbillah (a.c) ve İhtilâfi'l-Ulemâi fî Zâlike*, Beyrût: Muessesetu'r-Risâleti, 1991.
- NEMERÎ, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr (ö. 463/1071), *Fethu'l-Birri fî Tertîbi'l-Fikhî li Temhîd Abdu'l-Birr ve me'ahu Fethu'l-Mecîd fî İhtisâri Tahrîci Ehâdîsi Temhîd*, thk: Muhammed b. Abdurrahmân el-Mefrâvî, I. Baskı, Riyâd: Mecnû'atu't-Tuhafî'n-Nefâisi'd-Devliyyeti, 1996.

- NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu'r-Risaleti Nâşirûn, 2017
- NESEFÎ, Ebü'l-Berekât Hâfizzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Tefsîru'n-Nesefî; Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk: ve thc: Yûsuf Alî Budeyvî, VII. Baskı, Beyrût/Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2017.
- NESEFÎ, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid (ö. 508/1115), *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn ev et-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*, thk: Muhammed Abdurrahmân eş-Şâğûl eş-Şâfi'î el-Eş'ârî, Kâhire: Mektebü'r-Ravzati's-Şerîfe li'l-Bahsili'l-İlmiyyi, 2006;
- NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî ed-Dimaşkî (ö. 676/1277), *Riyâzu's-Sâlihîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn*, thk: ve tlk: Mâhir Yâsîn el-Fecî, Dimaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2007.
- NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim (ö. 405/1014), *Müstedrek ale's-Sahîheyn*, thk: Mustafa Abdulkâdir Atâ, nşr: Muhammed Alî Beyzûn, II. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002./ thk: Emîr el-Hasan en-Nu'mânî ve Yûsuf Abdurrahmân el-Meraşilî, Beyrût: Dâru'l-Marife, h. 1335.
- NÎSÂBÛRÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî (ö. 553/1158'den sonra), *Bâhirü'l-Burhân fî Meânî Müşkilâti'l-Kur'ân*, thk: Suâd b. Sâlih b. Saîd Bâbakî, nşr: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke-i Mükerrreme: 1997.
- NURUYEV, Rahman, *Ahmet Haşimzâde'nin Hayatı ve 'Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm' Adlı Eserinin Tanıtımı*, MÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2004.
- OKİÇ, Tayyib, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nûn Yayınları, 1995.
- OKUDAN, Rıfat, "İslam Kültüründe Zühd ve Zahidlik", *SDÜİFD*, S: 14, 159-187, 2005/1.

- OKUR, Kâşif Hamdi, “İslâm Hukuku Açısından Helâl ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, S: 11, 7-40, 2009.
- ÖNKAL, Ahmed “Hâlid b. Sinân”, *DİA*, XV, 288, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ÖZAY, Hilal, “İslâm Miras Hukukunun Özellikleri”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 2, 203-224, 2018.
- ÖZEK, Ali, “Kur’an’da İlmu’l-Vücuḥ ve’n-Nazair”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-III; -Tartışmalı İlmi Toplantı 14-15 Ekim 2000-*, 361-366, İstanbul: 2002.
- ÖZEL, Ahmet; TOPALOĞLU, Bekir, “Cihâd”, *DİA*, VII, 527-531/531-534, İstanbul: 1993.
- ÖZER, Salim, İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahanın Esas Aldığı Ölçüler”, *Bilimname*, XIII, 55-91, 2010/1.
- ÖZKAN, Halit, “Zührî”, *DİA*, XLIV, 548-549, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- ÖZSOY, İsmail, “Faiz” *DİA*, XII, 110-126, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Cihâd Âyetleri: Tefsir Birikimine, İslâm Geleneğine ve Günümüze Yansımaları, *İslâm Kaynaklarında, Geleneğinde ve Günümüzde Cihad*, 99-163, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur’ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.
- , *Kur’an Dili ve Retoriği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- , “Kur’ân Bağlamında Hz. Meryem ile İlgili Bir İnceleme”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, C: 3, S: 1, 79-88, bahar, 2003.
- , “Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine”, *İslâmiyyât (Örtünme Özel Sayısı)*, C: IV, S: 2, 69-88, 2001.
- , Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması, *ÇÜİFD*, C: VIII, S: 2, Temmuz-Aralık, 2008.

-----, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü’nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, C: XV, 2008/2, 39, Kayseri: 2009.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, İstanbul: Yeni Boyut 1999.

PAK, Süleyman, *Müşkilü’l-Kur’ân*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜSBE, Konya: 2000.

-----, Kur’an’ın Sünneti Beyanı”, *CÜİFD*, C: XVI, S: 1, 353-381, 2012.

POLAT, Fethi Ahmet, “Yirminci Yüzyıl Sonrasında Azerbaycan’da Yapılan Kur’ân Tercümeleri-I” *NEÜİFD*, C: XVI, S: 16, 75-98, Konya: 2003.

RÂZÎ, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Tefsîru Fahr Râzî, el-Müştehiru Tefsîr-i Kerbîr ve Mefâtihu’l-Ğayb*, I. Baskı, Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981.

RADÎ, Şerîf, *Telhîsu’l-Kur’ân fî Mecâzâtî’l-Kur’ân*, I. Baskı, Kâhire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyyeti, 1955.

RİZÂ, Reşîd, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Kerîm el-Müştehiru bi’smi Tefsîru’l-Menâr*, II. Baskı, Kâhire: Dâru’l-Menâr, 1947.

SÂBÛNÎ, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî (ö. 580/1184), *el-Kifâyetu fî’l-Hidâyeti*, thk: Muhammed Ârûcî, I. Baskı, Beyrût: Dâru İbn Hazm/İstanbul, İSAM, 2014.

SÂBÛNÎ, Ebû Osmân İsmâîl b. Abdurrahmân b. Ahmed b. İsmâîl en-Nîsâbü’rî, (ö. 449/1057), *Akîdetu’s-Selef ve Ashâbu’l-Hadîs*, thk: Muhammed b. Şemsuddîn, Kâhire: Dâru Kütübî’l-Mısriyye, ty.

SÂBÛNÎ, Muhammed Alî (ö. 2021), *Ravâi ‘u’l-Beyân Tefsîru’l-Âyâtî’l-Ahkâmî mine’l-Kur’ân*, I. Baskı, Cakarta: ed-Dâru’l-Âlemiyye, 2015.

SAĞÎR, Muhammed Hüseyin Ali, *Mecâzü’l-Kur’ân Hasâisuhu’l-Fenniyyetu ve Belâğatuhu’-Arabiyyetu*, Beyrût: Daru’l-Muarrihi’l-Arabiyyi, 1999.

SA‘LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk: Alî b. Âşûr b. Ebû Muhammed, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, 2002.

SANCAR, Faruk, “*Kelam ve Tasavvuf Açısından Nübüvvet: Fahreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği*”, DEÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir: 2010.

SEKKÂKÎ, Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-Ulûm*, I-II. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983-1987.

SEMERKANDÎ, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsîru's-Semerkandî el-Müsemma Bahru'l-Ulûm*, thk ve tlk: Alî Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1993.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsût*, Beyrût: Dâru'l-Ma‘rife, 1989.

SOYSALDI, H. Mehmet, “Kur’an Semantiği Açısından Takva”, *FÜİFD*, S: 1, 21-42, 1996.

-----, “Kur’ân Sünnet İlişkisi”, *FÜİFD*, S: 7, 1-18, 2002;

-----, “Sahabenin Tefsir Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2002, C: XXXVIII, S: 3, 45-56.

SOYSALDI, İhsan, “Tasavvufta Sabır ve Şükür Kavramları Üzerine Bir İnceleme”, *FÜİFD*, S: 2, 103-111, 1997.

SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has‘amî el-Mâlekî (ö. 581/1185), *et-Ta‘rîf ve'l-İ‘lâm bimâ İbhâmi fî'l-Kur‘ân mine'l-Esmâi ve'l-A‘lem*, nşr: Ahmet Neş‘et, I. Baskı, Mısır: Matbaatu ve Varasetu Tecîdu'l-Envâr, 1938.

SÜLEMÎ, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *Mecâzu'l-Kur‘ân*, thk: Mustafa M. Hüseyin ez-Zehabî, London: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmiyyî/Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1999.

SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr min Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.

-----, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Beyrût: Dâru'l-Marife, ty.

-----, *el-İtkân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Şuayb Arnâvûtî, tlk: Mustafa Şeyh Mustafa, I. Baskı, Beyrût: Müessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, 2008.

-----, *Kitâbü Müfhimâti'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân*, Mısır: el-Matbaatu'l-Meymeniyye, h. 1309.

-----, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbü'n-Nüzûl*, I. Baskı, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2002.

SYAMSUDDÎN, Sahiron, “Muhkem ve Müteşâbih; Kur'ân'ı Kerim'in 3. Sûre 7. Âyeti Hakkında Taberî ve Zemahşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma”, çev: Yavuz Fırat, *Bilimname*, C: V, S: 12, 201-219, 2007/1, Kayseri: 2008.

ŞÂFÎÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, cmd: İmâm Beyhakî, thk: Abdulgânî Abdulhâlik, tlk: Muhammed Şerîf Sukker, I. Baskı, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990.

-----, *Müsned*, trc: Sancar b. Abdullah en-Nâsiriyyi, thk ve thc: Rifat Fevzî Abdulmuttalib, I. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyeti, 2005.

-----, *el-Umm*, thk: Rifat Fevzî Abdulmuttalib, I. Baskı, VII, 384-389, İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ 2001.

ŞAHİN, İskender, “Kur'ân'da Kesb Kavramının Anlam Çerçevesi”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, S: 13, 79-113, Aralık/December 2019.

ŞAHİN, M. Süreyya; KILAVUZ, Ahmet Saim, “Cin”, *DİA*, VIII, 5-8/8-10, İstanbul: 1993.

ŞAHİN, M. Süreyya; TOPALOĞLU, Bekir, “Cennet”, *DİA*, VII, 374-376/376-386, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

ŞEKEVÎ, Muhammed Hasan Mevlazâde, *Kitâbu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Bakü: Azərneşr, 1989.

ŞENGÜL, İdris, "Kıssa", *DİA*, XXV, 498-501, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

-----, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, İzmir: y.y, 1994.

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi'ü Beyne'l-Feniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, IV. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2007.

ŞİMŞEK, M. Sait, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Konya: Kardelen Yayınları, 2013.

-----, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.

-----; UZUN, Tacettin, *Arapça- Türkçe Deyimler-Kalıp İfadeler- Atasözleri Sözlüğü*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.

ŞİNKİTÎ, Ahmed b. el-Emîn b. Muhammed el-Emîn b. Osmân el-Alevî (ö. 1913), *Tefsîru'l-Kur'ân Bi'l-Kur'ân Min Edvâi'l-Beyân*, Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2005.

ŞİNKÎTÎ, Muhammedu'l-Emîn b. Muhammedu'l-Muhtâr el-Cekenî (ö. 1974) *Dâf'û İhâmi'l-İztirâb an Âyâtî'l-Kitâb*, Mekke-i Mükerrreme: Dârû'l-Âlemi'l-Fevâid, h.1426.

ŞİRÂZÎ, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf (ö. 476/1083), *Mühezzebe*, thk: Muhammed Züheylî, I. Baskı, Dimaşk: Dâru'l-Kalem/Beyrût: es-Sâmiyye, 1996.

TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1981), *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Kum: Cemâatu'l-Müderrişîn fî Havzeti'l İlmiyye, ts.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, I. Baskı, Kâhire: Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001;

TAFTÂZÂNÎ, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî (ö. 792/1390), *Mutavvel ale’t-Telhîs*, II. Baskı, Kâhire; Dâru Saâdet, h.1308.

-----, *Şerhu’l-Makâsîd*, Columbia University Libraries, 1961.

TAHÂVÎ, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Ahkâmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk: Saadeddin Ünal, nşr: TDV İSAM, İstanbul: 1998.

-----, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyyeti*, şrh: Babertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî, , zbt ve tlk: Abdusselâm b. Abdulhâdî Şennâr, Dimaşk: Mektebetu Dâri’d-Dekkâk, 2010.

-----, *Muhtasaru İhtilâfi’l-Ulemâ*, iht: Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, thk: Abdullah Nezâr Ahmed, I. Baskı, Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyyi, 1995.

TİRMİZÎ, *Kitâbu Hatmi’l-Evliyâ*, thk: Osmân İsmâîl Yahyâ, Beyrût: Matbaatu’l-Kasûlîkiyye, 1965.

-----, *Sünenü’t-Tirmizî*, thc: ve tlk: İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasan İzzuddîn Zallî, Dimaşk/Beyrût: Muessesetu’r-Risaleti Nâşirûn, 2017.

TOPALOĞLU, Bekir, “Beyyine”, *DİA*, VI, 96-97, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

-----, “Cehennem”, *DİA*, VII, 227-233, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

-----, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, XI, 404-418, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

-----, “Kıyamet”, *DİA*, XXV, 516-522, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

-----, “Tegâbûn Sûresi”, *DİA*, XL, 311-312, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

TURGAY, Nurettin, “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2008/1, C: VI, S: 14, 35-58.

-----, “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname*, C: VIII, S: 18, 93-114, 2010/1.

- TÜRKER, Ömer, “İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî’nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S: 17, 1-24, 2007.
- TÜRKGÜLÜ, Mustafa, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkında Kelami Tartışmalar”, *Diyanet İlmi Dergi*, 36/4, 63-88, Ekim, Kasım Aralık, 2000.
- UĞUR, Mucteba, “Hasen”, *DİA*, XVI, 374-375, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ULEYVÎ, İbn Halîfe, *Câmiu’n-Nükûl Fi Esbâbu’n-Nüzûl –Şerhu Âyâtihâ-*, Riyâd: Metâbiu’l-Eş’âi, h.1404.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Velî”, *DİA*, XXXXIII, 25-28, İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- , “Takva”, *DİA*, XXXIX, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- ÜZÜM, İlyas “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, 64-65, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- VÂDÎ, Ebû Abdurrahmân, Mukbil b. Hâdî, *es-Sahîhu’l-Müsned min Esbâbi’n-Nüzûl*, II. Baskı, Sen’â: Mektebetüs’-Sen’âi’l-Asariyyetü, 2004.
- VÂHİDÎ, Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nisâbü’rî (ö. 468/1076), *Esbâbü’n-Nüzûl*, thc: ve tdk: İsâm b. Abdulmuhsin el-Humeydan, II. Baskı, Dammâm: Dâru’l-İslâh, 1992.
- , *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Mecîd*, Beyrût: Darû’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1995./thk: ve tlk: Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz, Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994.
- WARDENBURG, Jacques, “Mesîh”, *DİA*, XXIX, 306-309, Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- YALDIZLI, Hasan, “Vücut” ve “Nezair” Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 31, 1-33, 2014,
- YAŞAR, Naif, İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)’nin Konumu, AÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: 2015.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Delâlet”, *DİA*, VIII, 429-430, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

-----, “Hidâyet”, *DİA*, XVII, 473-477, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

-----, “İstiva Maddesi”, *DİA*, XXIII, 402, Ankara: TDV Yayınları, 2001.

-----, “Kader”, *DİA*, XXIV, 58-63, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

-----, “Kelâm”, *DİA*, XXV, 196-203, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

-----, “Kesb” *DİA*, XXV, 304-306, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

-----, “Müteşâbih Maddesi”, *DİA*, XXXII, 204. Ankara: TDV Yayınları 2006.

-----, “Nübüvvet”, *DİA*, XXXIII, 279-285, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

YAZICI, İshak, “Semerkandi Ebü'l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 473-475, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

YERİNDE, Adem, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *DİA*, XXXII, 164-167, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

YEŞİLYURT, Temel, “Rü'yetullah”, *DİA*, XXXV, 311-314, İstanbul, TDV Yayınları, 2008.

YILDIRIM, Mustafa, “İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası”, *DEÜİFD*, S: 14, 31-52, İzmir: 2001.

YİĞİT, Mesut, “Sabır Ahlâkının Sufilerde Yansıması”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı /The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)*, C: II, 345-352, 2019.

YÜCEL, Ahmet, “Hz. Peygamber'in Cihâd Anlayışı ve Kültüre Yansımaları”, Cihâd Hadisleri ve Değerlendirilmesi, *İslâm Kaynaklarında Geleneğinde ve Günümüzde Cihâd*, 221-248, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.

YÜKSEL, Mukadder Arif, “Kur'ân'da İlâhî Sınama ve Sabır/Divine Testing and Patience in the Qur'an”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, C: IV, S: 3, 121-143, 2020.

ZEBİDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'Arû min Cevâhiri'l-*

Kâmûs, thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Küveyt: et-Turâsu'l-Arabiyyu, 1994.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin (ö. 1977), *el-İsrâîliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.

-----, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, VII. Baskı, I-III, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000.

ZEMAŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk: ve tlk: Halîl Mâmûn Şîhâ, III. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2009.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfî (ö. 794/1392), *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, III. Baskı, Kâhire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1984.

ZEYD, Mustafa, *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâseten Teşrî'yyeten Târîhiyyeten Nakdiyyeten*, Mansure/Mısır: Darû'l-Vefâ, 1987.

ZEYLÂÎ, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed (ö. 762/1360), *Tahrîcu'l-Ahâdisi ve'l-Âsâri'l-Vâkiati fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, nşr: Sultân b. Fehd et-Tubeysî, I. Baskı, S. Arabistan: y.y, 2003.

ZUHEYLÎ, Vehbe (ö. 2015), *el-Fıkhu'l-İslâmiyyu ve Edilletuhu*, Kuveyt: Dâru'l-Fikr, 2001.

ZÜHRÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1998.

ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, III. Baskı, I-II, Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî Şürekâuhu, 1943.

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Roya		KAZIMOVA
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2008	2010	Talalar 2 Nolu Okul (Lise)
Lisans	2010	2014	Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2016	Sakarya Üniversitesi SBE Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/Tefsir
Doktora	2016	2022	Bursa Uludağ Üniversitesi SBE Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/Tefsir
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	‘Vizâratu’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye’ ve ‘el-Merkezu’l-Âlemiyyu li’l-Vasatiyye’ tarafından düzenlenen “ed-Devratu’l-İlmiyyetu li Ta’zîzi’l-Vasatiyye’l-Mekâme” isimli seminerler. Kuveyt, 5-13 Şubat, 2014.		
Yayınlar:	Roya ALİYEVA, “Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi Meselesi ve Meal Tarihi” Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №: 25, 231-245, İyun (Haziran), Bakı: 2016; Roya Kazımova, “Ahmed Hâşimzâde’nin Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm İsimli Tefsirinde Zikrettiği Hadislerin Sıhhat Bakımından Değerlendirilmesi”, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu Din Araşdırmaları Jurnalı, №: 2 (7) 83-116, Dekabr 2021. Roya Kazımova, “Ahmed Hâşimzâde’nin Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm İsimli Eserinde Müşkil Âyetlere Yaklaşımı”, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu Din Araşdırmaları Jurnalı, №:1 (8) İyun 2022.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Adı-Soyadı: Roya KAZIMOVA		Tarih: / /2022 İmza:	